

УДК:115.1:004.571:84(571.1)

Gulchexra ABDUKARIMOVA,
Toshkent davlat transport universiteti katta o'qituvchisi
E-mail:paradigma777@bk.ru

F.f.d., professor N.Shermuxeidova taqrizi ostida

SOCIALIZATION OF THE ELDERLY IN NEW UZBEKISTAN AND THEIR ROLE IN THE SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF THE YOUTH

Annotation

The article analyzes issues such as socio-political and spiritual-ethical education of young people in the processes of socialization of the elderly in the new Uzbekistan. Also, it was explained that the problem of socialization of the elderly is important not only today, but also in the previous eras in the education of the young generation, that aging is one of the modern problems of civilization today, and socialization of the elderly is the main issue.

Key words: New Uzbekistan, socialization, aging, youth education, spiritual-ethical, social-psychological, faith, civilization, ethics, motivation.

СОЦИАЛИЗАЦИЯ ПОЖИЛЫХ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ И ИХ РОЛЬ В ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ

Аннотация

В статье анализируются такие вопросы, как социально-политическое и духовно-этическое воспитание молодежи в процессах социализации пожилых людей в новом Узбекистане. Также было разъяснено, что проблема социализации пожилых людей важна не только сегодня, но и в предыдущие эпохи в воспитании молодого поколения, что старение является сегодня одной из современных проблем цивилизации, а социализация пожилых людей является основной проблемой.

Ключевые слова: Новый Узбекистан, социализация, старение, воспитание молодежи, духовно-этическое, социально-психологическое, вера, цивилизация, этика, мотивация.

YANGI O'ZBEKISTONDA QARIYALARNING IJTIMOYILASHUVI VA ULARNING YOSHLAR MA'NAVIY-AXLOQIY TARBIYASIDA TUTGAN O'RNI

Annotatsiya

Maqolada yangi O'zbekistonda qariyalarning ijtimoiylashuvi jarayonlarida yoshlarning ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash kabi masalalar tahlil qilingan. Shuningdek, qariyalarni ijtimoiylashuvi muammosi nafaqat hozirgi kunda, balki oldingi davrlarda ham yosh avlodni tarbiyalashda muhim ekanligi, bugungi davrda qarilik sivilizatsiyaning zamonaviy muammolaridan bo'lib, keksalarni ijtimoiylashtirish iborat ekanligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Yangi O'zbekiston, ijtimoiylashuv, qarilik, yoshlar tarbiyasi, ma'naviy-axloqiy, ijtimoiy-psixologik, e'tiqod, sivilizatsiya, axloq, motivatsiya.

Kirish. Jamiyat hayotida ijtimoiy tajribani uzatishning eng samarali obyektlari kichik ijtimoiy guruhlar (birdan bir necha o'nlab kishilargacha) bo'lib, ular yoshi va ijtimoiy tarkibi bo'yicha maksimal darajada bir xildir. Ijtimoiy tajribani (ommaviy, guruh va individual) fanga etkazishning har qanday shakli odamlarning ijtimoiylashuvi va inkulturatsiyasi jarayoni deb ataladi. Shu bilan birga, ijtimoiylashuv deganda shaxsni (odamlar guruhini) ijtimoiy hamjamiyatning asosiy qoidalari, mehnat taqsimoti, jamiyatning ijtimoiy tabaqalanishi, kundalik va boshqa ruxsat etilgan xatti-harakatlar normalari, amaldagi qonunchilik tizimiga kiritish tushuniladi. Siyosiy va mafkuraviy jihatdan ishlab chiqilgan hukmlarning ruxsat etilgan me'yorlariga, ijtimoiy muloqot tillariga, shuningdek, kategoriyali hukmlarni ishlab chiqish, ijtimoiy muloqot tillarida va boshqalarga, shuningdek, ayrim xatti-harakatlarga nisbatan qat'iy taqiqlarni ishlab chiqish muayyan jamiyatda qabul qilingan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Adabiyotlarning tahliliga ko'ra, zamonaviy shaxsni ijtimoiylashtirish va madaniyatini oshirishning asosiy mexanizmlari tarbiya (og'zaki nutqning boshlang'ich shakllari, kundalik xushmuomalalik tamoyillari va boshqalar), ta'lim (odamga dunyo, uning ijtimoiy hayoti to'g'risida oqilona bilim asoslarini berish) kabi institutlarni o'z ichiga olishi kerak. Ijtimoiy-psixologik moslashuvdan farqli o'laroq, ijtimoiylashuv jarayonida uning faol va individual xususiyati ta'kidlanadi. Boshqacha qilib

aytdigan bo'lsak, ijtimoiylashuv - bu shaxsning shakllanishi, uning individuallashuvi, shaxsning ijtimoiy mavjudot sifatida shakllanishi, shaxsning psixologik, subyektiv dunyosining paydo bo'lishi, ijtimoiy xususiyatlarni assimilyatsiya qilish (qabul qilish) orqali o'tadi.

Ushbu sohalarining har birini tahlil qilish, ijtimoiylashuv bosqichlari muammosi munozarali ekanligi bilan murakkablashadi. G.M.Andreeva ta'kidlaganidek, "olimlar bolalik, o'smirlik va o'smirlik davrlari uchun ijtimoiylashuvning tarqalishi haqida hech qanday kelishmovchiliklarga ega emaslar. Biroq, keyingi bosqichlar haqida qizg'in bahs-munozaralar mavjud"[1]. Shu bilan birga, qariyalarni ijtimoiylashuv qilish muammosi nafaqat mavjud, balki oldingi davrga nisbatan ushbu yosh davri uchun muhimroq ekanligiga shubha yo'q. Ba'zan mualliflar hozirgi davrda qarilik muammosi sivilizatsiyaning zamonaviy shakli muammosidir, unda keksalarni ijtimoiylashtirish, qarilikka moslashishning adekvat ijtimoiy tashkil etilgan shakllari mavjud emas.

Keksa odamlarning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi hayotning yuqori sifatini saqlashning asosiy shartlaridan biridir. Hayot tarzining psixologik tarkibiy qismi keksa odamlar bilan bog'liq eng o'tkir va hozirda kam o'rganilgan muammolardan biridir. Keksa odamlar duch keladigan iqtisodiy va tibbiy muammolar haqida juda ko'p aytilgan. Ammo tibbiy yordam va moddiy yordam darajasi psixologik qulaylik darajasi va inson uchun maqbul turmush tarzi bilan

bevosita bog'liq emas. Qiyinchilik shundan iboratki, agar iqtisodiy va tibbiy-ilmiy masalalarni ma'lum bir yosh guruhidagi barcha odamlar uchun markazlashtirilgan va standart tarzda hal qilish mumkin bo'lsa, psixologik muammolarni keksa odamning shaxsiy fazilatlaridan kelib chiqib, individual ravishda hal qilish kerak. Shu o'rinda P.Shtompka, "ilmiy bilimlar tarmoqlari shakllanib, qariyalarning ijtimoiylashuvi rivojlanadi va takomillashadi"[2] deya ta'kidlaydi.

Qariyalar haqida gapirganda, shuni esda tutish kerakki, ushbu yosh davrida ikkita guruh mavjud: 60 yoshdan 75 yoshgacha va 75 yoshdan oshganlar. Bu guruhlar psixologik va tibbiy holatida bir xil emas. Birinchi guruhdagi keksa odamlar uchun motivatsion komponentlar faolligini etarlicha yuqori darajada ushlab turish xarakterlidir; ular uchun eng muhim muammolar ijtimoiy-psixologik moslashuvning buzilishi va u bilan bog'liq psixologik noqulaylikdir. Ikkinchi guruh vakillari uchun sog'lig'ining yomonligi, doimiy ravishda tibbiy muolajalarga muhtojlik sezadi.

Yangi O'zbekistonda qariyalarning ijtimoiylashuvi va ularning yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasida tutgan o'rni masalalari bo'yicha o'zbek faylasuf olimlari M.Abdullaeva, N.Aliqoriev, A.Begmatov, M.Bekmurodov, M.Ganieva, N.A.Shermuxeimov, Z.M.Muxamedova, N.Jo'raev, T.Mahmudov, A.Umarov, O.Fayzullaev, A.Xolbekov, X.Shayxova, S.H.M.Sodiqova, S.M.Kalanova, D.A.Rahmonov, A.T.Turgunova, X.F.Akramov, R.X.Xudayberganov, R.T.Zohirov va boshqalar keksalarni avlodlarga munosabatlarni mustahkamlashdagi ma'naviy-axloqiy va ijtimoiy-madaniy vazifalarini atroflicha tadqiq qilganlar. Jumladan, N.Shermuxeimov «Inson falsafasi» kitobida qarilikning tabiiy-ijtimoiy va falsafiy-metodologik jihatlarini ochib bergan[3], Z.M.Muxamedova "Qariyalarning ijtimoiy faolligining biotik omillarni axloqiy jihatlarini"[4], Sh.M.Sodiqova "Qarilik – tabiiy moddalarning hammasiga daxldor falsafiy kategoriyadir. Xatto ilmiy g'oyalar ham eskirishi, o'z kuchini yo'qotishi, qarishi mumkinligini"[5], R.T.Zohirov "Yangilanayotgan O'zbekistonda an'anaviylik va zamonaviylikning mutanosibligiga amal qilish bilan bir qatorda oila a'zolarining gender tengligini ta'minlash, keksalarga ehtirom, bolalar tarbiyasiga ota-onalarning mas'uliyatini oshirishda davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilayotganligi"[6] kabi qarilik bilan bog'liq jihatlarini tahlil qilganlar.

Keksa odamlarga nisbatan ijtimoiy moslashuv haqida gapirar ekan, M.D.Aleksandrova quyidagi ta'rifni beradi: "Ijtimoiy moslashuv deganda yoshiga qarab yangi fazilatlarga ega bo'lgan keksa odamlarning jamiyatga qanday moslashishi va jamiyatning keksa odamlarni o'ziga moslashishi tushuniladi. Ba'zi mualliflar keksalikni shaxsiyatdagi turli somatik va ruhiy o'zgarishlar natijasida, shuningdek, oilaviy hayot va atrof-muhitdagi o'zgarishlar bilan bog'liq holda yuzaga keladigan "yomon moslashish davri" deb atashadi. N.V.Panina keksa odamlarning nafaqaxo'r maqomiga moslashish muammolarini shaxsiy rolli yondashuvdan foydalangan holda o'rganar ekan, qariyalarning ijtimoiy moslashuvi ularning nafaqaxo'r maqomiga mos keladigan rollarni o'zlashtirishdan iboratligini taklif qildi. SHU bilan birga, moslashish ikki komponent bilan ifodalanadi: ijtimoiy - rollar, bu maqom bilan bog'liq (xulq-atvorning me'yoriy modellari) va shaxsiy - bu rollarni bajarish uchun shaxsning faoliyati. Berilgan maqom bilan bog'liq rollar (normativ xulq-atvor shakllari) an'anaviy kutishlarga bog'liq, ya'ni ma'lum bir yosh oralig'iga etgan shaxslar uchun normal va talablar boshqalarning kutishlariga qarab o'zgaradi. Rollarning nafaqat me'yoriy parametrlari, balki ma'lum bir yosh va ijtimoiy maqomga bog'liq bo'lgan o'ziga xos rollar doirasi ham o'zgaradi"[7].

Yangi O'zbekistonda qariyalarning ijtimoiylashuvini belgilovchi boshqa omillar - qadriyatlar me'yorlari, standartlari, butun jamiyat va undagi keksa odamlarning an'analari, chunki moslashishni obyektiv ijtimoiy jarayonlardan

tashqarida, yaxlit ijtimoiy munosabatlar faoliyati bilan bog'liq holda o'rganish mumkin emas. Yangi sharoitda moslashishning muvaffaqiyati bevosita yangi guruhning stereotiplarini o'zlashtirish muvaffaqiyati tezlik, hajm, aniqlik bilan bog'liq. Bunday holda, guruhni aniqlash va guruh stereotiplarini assimilyasiya qilish jarayonlari parallel ravishda ishlaydi va bir-birini belgilaydi, ya'ni shaxs o'zini guruh bilan tanishtirgan, o'zini uning a'zosi sifatida to'liq anglagan taqdirda stereotiplar o'zlashtirila boshlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ko'rib o'tilgan tadqiqotlarda jamiyatda qariyalarning ijtimoiylashuvi, muvaffaqiyati, ijtimoiy o'ziga xoslik darajasiga to'g'ridan-to'g'ri proporsional bo'lgan maqom va rolni aniqlash darajalariga, ya'ni shaxsning ma'lum madaniy, milliy, ijtimoiy va yosh guruhlar bilan identifikatsiya qilish darajasiga bog'liq. Ijtimoiy o'ziga xoslik obyektiv ravishda mavjud ijtimoiy pozitsiyalar bilan bog'liq. Bu ijtimoiy mavqega ega bo'lish, kirish va joylashtirish natijasidir; ijtimoiy guruhlar va institutlarda ishtirok etish orqali ifodalanadi. Shu sababli, keksa odamlarning ijtimoiy moslashuvining navbatdagi mezonlari o'z-o'zini idrok etishning yaxlitligi, ya'ni ma'lum xususiyatlarga ega ma'lum bir ijtimoiy guruh odamlari bilan identifikatsiya qilishdir.

Tahlil va natijalar. Qarishga moslashishning kognitiv nazariyasiga Bonn universitetining psixologiya fakulteti va Geydelberg universiteti gerontologiya institutida olib borilgan uzunlamasına tadqiqotlar natijalari katta hissa qo'shdi. Ushbu tadqiqotlar ma'lumotlari kognitiv nazariyaning asosiy fikrlarini qo'llab-quvvatlaydi:

Insonning xulq-atvori obyektiv vaziyatga emas, balki uning subyektiv bahosiga bog'liq;

Vaziyatni baholash shaxsning etakchi motivlari bilan bog'liq;

Insonning qarishga moslashishi uning shaxsiyatining kognitiv va motivatsion tizimlari o'rtasida muvozanat o'rnatilganda erishiladi.

Ijtimoiy moslashish jarayonining maqsadli funksiyasi jamiyat - oila - shaxsning o'zaro bog'liqligi va rivojlanishida o'zini o'zi saqlab qolish bo'lganligi sababli, keksa odamlarning moslashuvi murakkab shakllanish bo'lib ko'rinadi, u ko'plab tarkibiy qismlardan iborat va uning mezonlari:

Jamiyat darajasida - jamiyatning turli jins va yosh guruhlar qiymat yo'nalishlarining yaqinlashuv darajasi va keksalarning avto va geterostereotiplarining mos kelishi darajasi;

Guruh darajasida - rolgaga moslashish darajasi, ijtimoiy o'ziga xoslikning ijobiy darajasi, qo'shilish darajasi (keksalarning yaqin atrof-muhitga yopilishi);

Shaxsiyat darajasida - qarish jarayonining o'ziga va shaxsiy o'ziga xoslikning ijobiy darajasiga moslashish[8].

Qariyalarning faol moslashishi - bu shaxsni saqlashga qaratilgan jarayon va uning sifat o'zgarishini taxmin qilish, uni yangi sharoitlarda saqlash va o'zgartirish vositasi bo'lishi mumkin. Keksalikda o'z maqsadlarini amalga oshirish ko'pincha subyektning atrof-muhit bilan faol o'zaro ta'sirini ta'minlaydigan moslashish jarayonining o'ziga xos turi sifatida qaraladi. Shuning uchun moslashuvning mohiyati keksa odamning hayotiy faoliyatini tahlil qilish kontekstida taqdim etilishi mumkin. Qarish davridagi rivojlanishning ijtimoiy holati, ma'lum darajada, hayot stereotiplari o'zgaradi, yangi sharoitlarga moslashishni talab qiladi. Keksalar nafaqat yangi holatlar va tashqi sharoitlarga, balki o'zlarida ham jismoniy, fiziologik, psixologik va ijtimoiy o'zgarishlarga moslashishga majbur bo'ladi.

Keksalarning psixologik moslashuv jarayonini o'rganish nafaqat ijtimoiy, balki rivojlanish psixologiyasiga ham mos ravishda amalga oshiriladi. Masalan, mahalliy gerontologiyada ishlab chiqilgan va o'rnatilgan qarishning adaptiv-regulyasiya nazariyasini o'rganish tizimi bu, birinchi

navbatda, keksalikda yoshga bog'liq buzilish va tartibsizlik jarayonlari bilan bir vaqtda omon qolishga, hayotiylikni oshirishga va umr ko'rish davomiyligini oshirishga qaratilgan adaptiv va tartibga solish jarayonlarining rivojlanishi va kuchayishi bilan bog'liq pozitsiyani anglatadi.

Sotsiologiyada asosiy muammolardan biri shaxsning ijtimoiylashuvidir. "Ijtimoiylashtirish" atamasining o'zi siyosiy iqtisoddan kelib chiqqan bo'lib, uning asl ma'nosi erni, ishlab chiqarish vositalarini sotsiallashtirish edi. Uning muallifi amerikalik sotsiolog F.G. Giddings 1887-yilda "Ijtimoiylashuv nazariyasi" kitobida uni hozirgi zamonga yaqin ma'noda – "shaxsning ijtimoiy tabiati yoki xarakterini rivojlantirish, ijtimoiy hayot uchun inson ma'naviy dunyosini tayyorlash" ma'nosida ishlatgan. Olimlarning ushbu muammoga bag'ishlangan asarlari ijtimoiylashuvning tabiati, yo'nalishi va samaradorligini aks ettiradi[9]. Bizningcha, qariyalarning jamiyatga integratsiyalashuvi masalasiga sotsiologik yondashish ijtimoiy-tipikni hukmron parametrlar va xususiyatlar majmui sifatida ajratishni nazarda tutadi. Bu jamiyatning o'zi uchun ijtimoiy butunlikni saqlashni, uning o'zini o'zi ko'paytirishni, o'zini o'zi boshqarishni ta'minlash uchun zarurdir.

Xulosa va takliflar. Yangi O'zbekistonda qariyalarning ijtimoiylashuvi yoshlarning mustaqil fikrga ega bo'lishi va uning jamiyatdagi o'rnini belgilashda muhim ahamiyat

kasb etadi. Chunki, bugungi kunda ijtimoiylashuv tushunchasi zamonaviy jamiyatni talqin qilish paradigmasi bilan belgilanadi. Globallashuv zamonaviy dunyoning muhim xususiyati bo'lib, bu yoshlarning turmush tarziga ta'sir qiladi. Bu barcha davlatlar va xalqlar yagona sayyora mavjudotiga birlashishi g'oyasining timsoli sifatida tanilgan. Shu o'rinda savol tug'ilishi mutlaqo tabiiy – globallashuv insonda, uning ongi va xulq-atvorida aynan nimani o'zgartiradi? Bundan tashqari, globallashuv shakllaridan biri global ongdir. Globallashuv inson imkoniyatlarini kengaytiradi, unga o'z kuchlarini qo'llash joyini aniqlash uchun ko'proq imkoniyatlarni taqdim etadi. Biroq, amaliyot shuni ko'rsatadiki, globallashuv iste'molchilikni rag'batlantiradi, ommaviy madaniyatga yo'l ochadi, an'ana va urf-odatlarini birlashtiradi va birlashtiradi, hatto shaxslararo munosabatlarni takomillishtiradi.

Zamonaviy shaxs shaxsiyatining yana bir jihati - bu jamiyatda boshqa odamlar bilan uyg'un yashash, ularning manfaatlarini bilan hisoblashish va o'z faoliyatini jamiyat normalariga muvofiq tartibga solish imkoniyatiga ega bo'lgan shaxsning ma'lum turmush tarziga aylangan muvaffaqiyatdir. Bu nafaqat shaxsning jamiyatini muvaffaqiyatli deb obyektiv baholash, balki insonning ichki o'zini o'zi qadrlashi, o'zini o'zi e'zozlash hamdir.

ADABIYOTLAR

1. Андреева Г.М. Психология социального познания. 2-е издание М. Аспект пресс 2000. - 288 с.
2. Штомпка П.Ш 92. Социология. Анализ современного общества: Пер. с польск. Червонной СМ. — М.: Логос, 2005. — 664 с.
3. Shermuxamedova N.A. Inson falsafasi. – Toshkent: "Innovatsiya-Ziyo", 2021. – 391 b.
4. Muxamedova Z.M. Bioetika. – Toshkent: 2007. – 120 b.
5. Sodiqova Sh.M. Qariyalari qadr topgan yurt. – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2015. – 212 b.
6. Zohirov R.T. Oilada avlodlararo munosabatlarni mustahkamlash: an'anaviylik va zamonaviylik. Fal... fan. bo'yicha fals. doktor. (PhD) dis. avtoref. – Qarshi, 2020. – 41 b.
7. Golovakha E., Panina N., Vorona V.(Eds) Sociology in Ukraine . Selected Works Published During 90th. - Kiev : Institute of Sociology , 2000. - 580 p.
8. https://www.unipage.net/ru/heidelberg_university.
9. Гиддингс Ф.Г. Основания социологии: Анализ явлений ассоциации и социальной организации. Пер. с англ. Серия: Из наследия мировой социологии Изд. стереотип. Кранд 2015. 432с.

UDK: 1:323.2/2-67 (575.1)

Akmal ABDULLAYEV,
Namangan davlat pedagogika instituti
erkin tadqiqotchisi, PhD.
E-mail: vatikan_25@mail.ru

FUQAROLIK JAMIYATIDA DINIYLIK VA DUNYOVIYLIK UYG'UNLIGINI TA'MINLASHNING IJTIMOYIY-FALSAFIY OMILLARI

Annotatsiya

Diniylik va dunyoviylikning o'zaro munosabati harakteri u yoki bu jamiyatda ularning qanday shakli, ko'rinishi hukmron mavqeni egallashi bilan belgilanadi. Mazkur maqolada fuqarolik jamiyatida diniylik va dunyoviylik qarashlari mohiyatan o'zaro qarama-qarshi bo'lsalar-da, bir-biriga ta'sir qilib, ba'zan bir-birini to'ldirib, bir-birlarining qarashlaridan ma'lum darajada ta'sirlanib shakllanganligining qiyosiy tahlili keltirilgan. Shuningdek, bugungi kunda turli mutaassib kuchlar tomonidan diniylik va dunyoviylik nisbati buzib talqin qilingan holda, davlatga oid dunyoviy ishlardan dinni ajratish dahriy davlat va axloqsiz jamiyat qurishga olib kelishi haqidagi noxolis da'volarga qarshi fikr-mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: demokratik davlat va fuqarolik jamiyati, diniylik va dunyoviylik, demokratik yo'l, dinlararo munosabat, materialistik qarash, mutaassib kuchlar.

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ФАКТОРЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ГАРМОНИИ РЕЛИГИИ И СЕКУЛЯРНОСТИ В ГРАЖДАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

Характер соотношения религиозности и светскости определяется их доминирующим положением в том или ином обществе. В данной статье представлен сравнительный анализ того, как взгляды на религию и секуляризм в гражданском обществе, хотя они и противоположны друг другу по своей сути, влияют друг на друга, иногда дополняют друг друга и формируются под влиянием взглядов друг друга в определенной степени. Также были высказаны мнения против предвзятых утверждений о том, что отношения между религией и секуляризмом сегодня искажены различными фанатично настроенными силами, и что отделение религии от светских дел государства приведет к построению светского государства и аморальной общества.

Ключевые слова: демократическое государство и гражданское общество, религиозность и секуляризм, демократический путь, межрелигиозные отношения, материалистический взгляд, фанатичные силы.

SOCIAL-PHILOSOPHICAL FACTORS OF ENSURING THE HARMONY OF RELIGION AND SECULARITY IN CIVIL SOCIETY

Abstract

The nature of the relationship between religiosity and secularism is determined by their dominant position in this or that society. This article presents a comparative analysis of how the views of religion and secularism in civil society, although they are essentially opposite to each other, influence each other, sometimes complement each other, and are formed by being influenced by each other's views to a certain extent. Also, opinions were expressed against the biased claims that the relationship between religion and secularism has been distorted by various bigoted forces today, and that the separation of religion from the secular affairs of the state will lead to the construction of a secular state and an immoral society.

Key words: Democratic state and civil society, religiosity and secularism, democratic way, inter-religious relations, materialistic view, bigoted forces.

Kirish. Keng qamrovli islohotlarning amalga oshirishi natijasida mamlakatimiz qiyofasi tubdan o'zgardi. Fuqarolarning ongi o'sdi, dunyoqarashi o'zgardi. O'tgan yillar mobaynida demokratik qadriyatlar va ko'nikmalar shakllanib xalq turmush tarzining ajraimas qismiga aylanib bormoqda.

Demokratik islohotlar yo'li – biz uchun yakka yagona va eng to'g'ri yo'ldir. Mamlakatimizda inson huquqi va erkinliklari demokratik jamiyatning eng oliy qadriyati sifatida namoyon bo'lishi uchun barcha choralarni ko'rmoqdamiz[4:21-22]. Lekin O'zbekistonda fuqarolik jamiyatini qurish bosqichida diniylik bilan dunyoviylik o'rtasidagi yangi nisbatni shakllantirish har doim ham silliq kechmayapti. Bu yo'lda musulmon aholi diniy ongini radikallashtirish va siyosiy lashtirishga qaratilgan urinishlar hamon davom etmoqda. Bunday harakatlarning aniq ko'rinishlarini islom niqobi ostida harakat qilayotgan turli oqimlarning faoliyatida ko'rish mumkin.

Dunyoviylik tamoyili mustaqil O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi va "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi qonuni bilan huquqiy kafolatlangan [1; 2]. O'zbekiston tanlagan taraqqiyot yo'li – dunyoviy

demokratik yo'l. Din axloqiy tarbiya sohasida muhim ahamiyatga ega vazifani bajaradi.

Ming yillar davomida islom dini tamoyillariga sodiq holda yashab kelayotgan xalqimiz go'zal fazilatlarini to'la-ligicha hayoti, urf-odat va an'alariga singdirib olgan. Xalqimizning urf-odat va asriy an'alarini o'zida aks ettirgan respublikamiz qonunchiligida kimning qanday e'tiqodga ega bo'lish-bo'lmasligi uning vijdoniga havola etiladi. Lekin havola etilayotgan e'tiqod qonunga xilof bo'lmasligi shart.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Bugungi kunda globallashuvning millatlararo va dinlararo munosabatlarga o'tkazayotgan salbiy ta'sirining oldini olish haqida bosh qotirish va samarali mexanizmlarni topish o'z mustaqilligini, erkini, o'ziga xosligini qadrlashga qodir bo'lgan barcha millatlar oldida turgan eng dolzarb vazifa hisoblanadi. Bu muammoni chuqur anglagan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan 2017-2021 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi ishlab chiqildi. Harakatlar strategiyasi O'zbekistonda huquqiy demokratik davlat shakllantirish

jarayonini yangi bosqichga olib chiqdi. Strategiyada beshinchi yo'nalish sifatida "Xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash hamda chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy ruhda tashqi siyosat yuritish" deb belgilandi [3:35-36]. Prezidentimiz tomonidan, keyinchalik barcha nutq va ma'ruzalarida tinchlikni ta'minlash, millatlar va dinlararo totuvlik muhitini qo'llab-quvvatlash, din niqobidagi ekstremizm va terrorizmga qarshi ayovsiz kurash masalalari asosiy tamoyil sifatida olg'a surib kelinmoqda. Din niqobidagi ekstremizm va terrorizmga qarshi kurash qat'iy belgilangan yondashuv asosida olib borilishi lozim. Bunda asosiy maqsad sifatida demokratik qadriyatlar, siyosiy rang-baranglik, so'z erkinligi, tenglik va diniy bag'rikenglik g'oyalarining ilgari surilishi muhimdir.

Tahlil va natijalar. Diniylik va dunyoviylik o'rtasidagi qarama-qarshilik mutlaq yo'qolmaydi. Ilmiylik va diniylikning, dunyoviylik va diniylikning asosiy tamoyillari o'zaro zid, qarama-qarshiliklarga to'la ekanligi tufayli ilgari davrlarda bo'lganidek, kurash ayrim masalalarda turli ko'rinishlarda, ochiq yoki yashirin davom etadi. Demokratik davlat va fuqarolik jamiyati bu ziddiyatlarni keskinlashtirishga, ularning butun kuch va diqqatini ayni ziddiyatlarga qaratishga yo'l qo'ymasligi kerak. Aksincha, jamiyat taraqqiyoti uchun hamkorlik imkoniyatlariga, uni amalga oshirishga asosiy masala sifatida qaralsa, bunyodkorlik faoliyatlari samarali bo'ladi. Diniylik va dunyoviylikning radikal ko'rinishlari (aqidaparastlik va ateizm) asosiy tamoyillarni mutlaqlashtirib, keskin ravishda bir-birini yo'q qilishga urinadi. Bir tomonlama, ateizmga asoslangan dunyoviy davlat diniylikning bunyodkor imkoniyatlarini ro'yogga chiqarishga yo'l bermaydi.

Demokratik dunyoviy davlat va fuqarolik jamiyatida sekulyarlashuv bilan bir qatorda diniy ong, mafkura ham ijtimoiy hayot sharoitlariga, ehtiyojlariga mos holda o'zgarib, zamonaviylik kasb etib borishi nazarda tutiladi. Aks holda turli ziddiyatlar kelib chiqishi ehtimolligi oshadi.

Hozirgi zamon jamiyatlarida turmush tarzining, hayot sharoitlarining o'zgarishi ayrim guruhlarining ma'naviyatida, g'oyaviy tarbiyasida qusurli unsurlarni kuchaytirmoqda. Egoizm, individualizm, yuzakichilik, o'ziga xos, taraqqiyot talablariga zid ehtiyojlar ayrim guruh ma'naviyatida ildiz otmokda. Natijada diniylik qiyofasidagi o'zgacha, cheklangan, oqilona bo'lmagan ehtiyojlarni qondirishga yo'nalgan "yangi din"lar vujudga kelmoqda. Ular irodasi bo'sh, ma'naviyati yetuk bo'lmagan kishilarning jamiyatdagi, ijtimoiy hayotdagi keskin muammolarga noilmiy, noratsional reaksiyasidir. Rivojlangan, demokratik, ma'naviyat muammolari keskinlashgan jamiyatlarda paydo bo'lgan bunday "yangi din"lar, diniy harakatlar globallashtirish sharoitida keng yoyilish imkoniyatiga egalar. Bu jarayonlar diniy va dunyoviy mafkuralarni sog'lomlashtirish masalasini dolzarb qilib qo'ymoqda. Oqilona ehtiyojlarga mos, taraqqiyotga xizmat qilishga layoqatli diniy va dunyoviy qarashlar o'rtasidagina hamkorlik munosabatlari bo'lishi mumkin.

Jamiyat tafakkuri tarixida diniylik va dunyoviylik ikki qarama-qarshi, bir-birini inkor qiluvchi tamoyil sifatida anglanib kelindi, ular o'rtasidagi munosabatda ham shunday qarash hal qiluvchi rol o'ynadi. Haqiqatan ham diniylik haqiqiy, abadiy dunyo deb g'ayritabiyy dunyoni tan oladi, insonning tabiiy dunyodagi hayotini abadiy dunyoga o'tish vositasigina deb qaraydi. Dunyoviylik esa, reallikdan kelib chiqib, asosiy e'tiborini moddiy olamga qaratadi, insonning moddiy dunyoga moslashishiga, uni o'rganish va o'zgartirish asosida hayot sharoitlarini yaxshilashga undaydi. Bunda biri tabiat va jamiyatdagi mo'jizalarga, hayot qiyinchiliklariga, hali bilib olinmagan sirli hodisalarga, inson hayotining muqarrar o'tkinchiligi, ayrim kishilarning kundalik hayot darajasidagi tasavvurlariga asoslansa, ikkinchisi insonning dunyoviy bilimlariga, real hayotdagi tajribasiga, ularning

turmush sharoitiga keltira oladigan amaliy foydasiga asoslanadi [5:649].

Diniy va dunyoviy qarashlar mohiyatan o'zaro qarama-qarshi bo'lsalar-da, bir-biriga ta'sir qilib, ba'zan bir-birini to'ldirib, bir-birlarining qarashlaridan ma'lum darajada ta'sirlanib kelishgan. Ularning tub masalalarda o'zaro kurashi har birining takomillashuviga turtki bergan. Olamning dunyoviy (falsafiy, ilmiy) manzarasi ba'zi dinlarning dunyo haqidagi tasavvurlariga asos bo'lgan bo'lsa, ba'zi diniy kitoblardagi fikrlar dunyoviy bilimlarning yanada chuqurlashuviga turtki bergan.

Diniylik va dunyoviylikning o'zaro munosabati harakati u yoki bu jamiyatda ularning qanday shakli, ko'rinishi hukmron mavqeni egallashi bilan belgilanadi. Jamiyatda aqidaparastlik hukmron bo'lganda har qanday dunyoviy qarashlarni inkor qilgani, o'ziga to'la bo'ysundirishga uringani kabi, ateistik, ashaddiy materialistik qarashlar ham diniylikni jamiyat, insoniyat uchun ortiqcha narsa deb bildi. Jamiyatda ularning boshqa, mo'tadil ko'rinishlari hukmron bo'lgan sharoitlarda diniylik va dunyoviylikning erkin rivojlanishi, ma'lum ma'noda faoliyat sohalarining ajralishi, bir-biriga nisbatan bag'rikenglik, chidamlilik, bir-birining jamiyatdagi, inson hayotidagi ahamiyatini tan olish jarayoni kechadi. Jamiyat taraqqiyotining ob'ektiv ehtiyojlari ular o'rtasidagi munosabatlarning harakteriga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Xukmron mafkura tomonidan bu ob'ektiv ehtiyojlar qanchalik to'g'ri anglansa, diniylik va dunyoviylik munosabatlari o'rtasidagi hamkorlik ham shunchalik maqsadga muvofiq rivojlanadi [6].

Muhokama. Bugungi kunda turli mutaassib kuchlar tomonidan diniylik va dunyoviylik nisbati buzib talqin qilinib, davlatga oid dunyoviy ishlardan dinni ajratish dahriy davlat va axloqsiz jamiyat qurishga olib kelishi haqidagi noxolis da'volar tobora ko'proq yangramoqda.

Musulmonlarning dunyoviy davlatda yashashi mumkinligi ilmiy isbotlar talab qilmaydi. Nafaqat G'arbiy Yevropa, Amerika va Avstraliyadagi aholining ozchiligini tashkil qiluvchi musulmonlarning tajribasi, balki aholisining mutlaq ko'pchiligi musulmonlardan iborat Turkiya yoki O'zbekiston tajribasi ham shundan dalolat beradi.

Ammo ayrim guruhlarning siyosat bilan din ajralmasdir, ijtimoiy hayotning barcha sohalarini islom dini qoidalari asosida boshqarilishi kerak, degan demokratiya tamoyillariga zid da'volari biryozlama kayfiyatlarini uyg'otmoqda. Shuningdek, ayrim buzg'unchi kuchlar tomonidan zamonaviy dunyoviy qonunchilik asosida hayot kechirish musulmonlar uchun maqbul emasligi haqida soxta da'volar tarqatilmokda. Vaholanki, dunyoviy qonunlar haqida islom ulamolarining fikrlarini quyidagicha umumlashtirish mumkin: zamonaviy jamiyat talablariga muvofiq chiqarilgan qonunlar shariatga zid kelmasa, unday qonunlar shariatdandir [7]. Zero, har bir shariat inson manfaati uchun yuborilgan, jamiyatlarning o'z manfaatlarini ko'zlab chiqargan qoidalari garchi shariatdan olinmagan bo'lsa-da, lekin shariatga zid kelmasa, ular ham shariatga muvofiq (shar'iy) hisoblanaveradi[8], deydi O'zbekiston musulmonlari idorasi raisi Nuriddin hoji Xoliqnazarov.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, hozirgi zamonaviy davlatlar o'z poydevorini e'tiqodiy tamoyillar emas, balki fuqarolik negiziga quradilar. Dunyoviylik shaxs uchun xizmat qilar ekan, din ta'limoti uni doimo qo'llab-quvvatlab turadi. Din hamisha dunyoviy ishlarni ma'naviy jihlatlarini qo'llab-quvvatlab turgan.

Dindan g'arazli maqsadlarda foydalanish, diniy omillardan foydalanib siyosatga aralashish holatlari mutloqo man etiladi. O'zbekiston davlatining tanlangan yo'li dunyoviy demokratik yo'ldir. Din tarbiyaviy-axloqiy sohada muhim vazifani bajaradi. Ammo uni siyosiy maqsadlar uchun niqob qilib olish, diniy davlat barpo etish konstitutsiyamiz qonunlariga mutloqo ziddir.

Diniylik va dunyoviylik bir-biriga mutlaq zid tushunchalar ham emas. Ular dunyo va inson hayotining mohiyatiga turlicha qarash usullaridir. Dunyoviylik tushunchasida diniy tashkilotlarni siyosiy tashkilotlardan ajratish va diniylikni barcha uchun asos qilib olmaslik tamoyili turadi. Dindorlik esa, qalbga bog'liq hissiyot. Uni barchaga majburiy singdirish

hech qaysi diniy tamoyillarga to'g'ri kelmaydi. Dunyoviy taraqqiyot yo'lini tutgan davlatlarda garchi din davlatdan ajratilgan bo'lsa-da, jamiyatdan ajralmagan. Milliy va diniy qadriyatlar xalqlar ma'naviy qiyofasining muhim qismlaridan hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, НМИУ, 2018. <https://lex.uz/docs/20596>.
2. “Ўзбекистон Республикасининг Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 05.07.2021 йилдаги ЎРҚ-699-сон. <https://lex.uz/docs/5491534>.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. – Тошкент: Адолат, 2018.
4. Мирзиёев Ш. М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: O'zbekiston, 2021. – 464 б.
5. Саифназаров И., Дониёров Х. Ўзбекистонда дунёвийлик ҳамда динийлик мувозанатини таъминлашнинг асосий шарт ва омиллари // “Yangi O'zbekiston: barqaror rivojlanishning ijtimoiy-falsafiy, iqtisodiy-siyosiy va huquqiy masalalari”. Volume 2 | Special ISSUE 23. April 2022. – Б. 649-661.
6. <https://uz.denemetr.com/docs/768/index-282462-1.html?page=10>.
7. <http://surxonmuslim.uz/?p=2019>. Дунёвийлик – дахрийлик эмас.
8. <http://vakillik.uz/archives/> Динийлик ва дунёвийлик Ислом нигоҳида.
9. Насриддинович, А. А. (2021). Структура, модели и характеристики гражданского общества. СТРУКТУРА, 7(4).
10. Абдуллаев, А. Н. (2020). ОСОБЕННОСТИ ПОЯВЛЕНИЯ СЕМЬИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ. European Science Review, (3-4), 69-72.

Navro'z ABDULLAEV,
Samarqand davlat universiteti Kattako'rg'on filiali mustaqil tadqiqotchisi

NDPI dotsenti p.f.d. D.X. Narzikulova taqrizi asosida

SHAXSLARARO SPORT JAMOASIDA LIDERLIK MAHORATI

Annatsiya

Mazkur maqolada shaxslararo sport jamoasida liderlik mahorati, liderlik tushunchasining o'ziga xos xususiyati, psixolog Fidler liderlar vazifasi haqidagi qarashlari, liderlikning ishchanlik va emotsional turlari haqida bayon etilgan.

Kalit so'zi: Lider, ijtimoiy, siyosiy, rahbar, etakchi boshqaruv, demokratik, shaxslararo munosabatlar.

ЛИДЕРСКИЕ НАВЫКИ В ИНДИВИДУАЛЬНОЙ СПОРТИВНОЙ КОМАНДЕ

Аннотация

В данной статье описаны лидерские качества в межличностном спортивном коллективе, уникальность концепции лидерства, взгляды психолога Фидлера на роль лидеров, практический и эмоциональный типы лидерства.

Ключевые слова: Лидер, социальный, политический, лидер, руководство, управление, демократия, межличностные отношения.

LEADERSHIP SKILLS IN AN INTERPERSONAL SPORTS TEAM

Annotation

This article describes leadership qualities in an interpersonal sports team, the uniqueness of the concept of leadership, the views of psychologist Fiedler on the role of leaders, practical and emotional types of leadership.

Key words: Leader, social, political, leader, leadership, management, democracy, interpersonal relations.

Kirish. Jamiyatimizda "rahbar", "lider", "yetakchi", "sardor" kabi tushunchalar mavjud. Aslida ularning barchasi bir ma'noni anglatadi hamda bir maqsad yo'lida xizmat qiladi. Shuning uchun rahbar va lider tushunchalari o'rtasida katta tafovutni aniqlash mushkul. Ularning vazifasi ham, mas'uliyati ham, xususiyatlari ham teng. Shunday bo'lishiga qaramasdan ulardan biri rasmiy boshqasi esa norasmiy hisoblanadi. Rahbar rasmiy, ya'ni qonunga muvofiq shu lavozimga tayinlangan. Lider bo'lsa norasmiy, ya'ni birorbir guruh tomonidan ularning xohishiga binoan saylangan shaxsdir. Bular liderlikning ikki xil ko'rinishlari. Ko'p hollarda, rahbar dastavval lavozimga, so'ngra shu lavozimidan hurmatga erishsa, lider aksincha hurmat ortidan lavozimga erishadi. Lavozimi yuqori shaxs, ya'ni rahbar o'z-o'zidan liderlikka erishadi va qo'lostidagilariga nima qilish kerakligini ta'kidlab turadi. Haqiqiy lider, undan farqli o'laroq, o'zining ortidan ergashuvchilarga nima qilish kerakligini ko'rsatib va unda o'ziham ishtirok etib boradi.

Metodlar. Har bir lider yoki boshliq o'zicha individual va qaytarilmasdir. Buning boisi har bir boshliq o'z ish faoliyatini, boshqaruv faoliyatini o'ziga xos tarzda tashkil etishdadir. Siyosiy psixologiyada boshqaruv sohasida batafsil o'rganilgan muammolardan biri-turli boshqaruv uslublaridir. Bu sohada nemis olimlari G.Gibsh va M. Forverg, rus olimlari V.D. Parigin, L.N. Umanskiy, M.YU. Jukov va boshqalarning ishlari ayniqsa diqqatga sazovardir. Sportchilarning yagona maqsadga bo'ysungan holda, hamjihatlikda va kelishib faoliyat yuritish zaruriyati jamoani boshqarish ehtiyojini keltirib chiqaradi. Jamoaning rahbari yoki lideri bo'ladigan kishi albatta jamoaning boshqa a'zolari (boshqariladiganlar)ni o'ziga bo'ysundira oladigan shaxs bo'lmog'i lozim. Sotsial-psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, umumiy vazifani hal etayotgan guruhda liderning mavjudligi faoliyatdagi muvaffaqiyatni ta'minlasa, liderning yo'qligi mazkur guruhning mag'lubiyatiga olib keladi.

Lider (leader) – inglizcha so'z bo'lib, tarjima qilinganda "yetakchi, boshqaruvchi" degan ma'nolarni anglatadi. Liderlik tushunchasining o'ziga xos xususiyati ijtimoiy psixologiyadagi ikkita fenomen - yetakchilik va rahbarlik

fenomenlarining qiyosiy tahlilida yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi. Ushbu masalani tadqiq etgan olimlar etakchilik, ya'ni liderlik deganda odatda guruhda hosil bo'ladigan psixologik munosabatlarning "yuqoridan quyiga", ya'ni guruhda kimningdir liderlik qilishi va kimningdir unga bo'ysunishi ma'nosini ko'zda tutadilar. Rahbarlik tushunchasi esa guruh faoliyatini tashkil etishda ushbu jarayonni boshqarish bilan bog'liqdir.

Natijalar. Ushbu ikkala tushunchalar o'rtasidagi farq ayniqsa B.D. Pariginning ishlari yanada batafsil ochib berilgan. Mazkur olimning fikrlariga ko'ra bu ikki tushuncha o'rtasidagi farqlar quyidagilardan iborat:

Lider asosan ijtimoiy tashkilot bo'lgan guruhda shaxslararo munosabatlarni boshqaruvchi shaxsdir.

Liderlikni mikro muhit sharoitida aniqlash mumkin (mikro muhit deyilganda kichik guruh nazarda tutiladi). Rahbarlik - bu makro muhit unsuridir, ya'ni u ijtimoiy munosabatlar tizimi bilan bog'liq.

Liderlik stixiyali tarzda, ya'ni o'z-o'zidan yuzaga keladi, har qanday sotsial guruhning rahbari esa yo tayinlanadi yoki saylanadi. Nima bo'lganda ham rahbar bo'lish jarayoni stixiyali tarzda kechmaydi, aksincha, sotsial tarkibning turli qismlari nazorati ostida maqsadli tarzda amalga oshadi.

Liderlik hodisasi nisbatan beqarordir, chunki guruhdagi liderlarni saylash ko'proq guruh a'zolarining kayfiyatiga bog'liq bo'ladi. Ayni paytda rahbarlik hodisasi esa ancha barqarordir.

Rahbarlik maqomidagi shaxs liderdan farqli o'laroq, o'z qo'l ostidagilar bilan munosabatda bo'lishda turli-tuman sanksiyalarga, ya'ni ta'sir ko'rsatish vositalariga ega, liderda esa bunday imkoniyat mavjud emas.

Rahbar tomonidan qarorlar qabul qilish jarayonida bir qator murakkab va turli shart-sharoitlar bilan bog'liq bo'ladigan jihatlar mavjud bo'lsa, lider guruh faoliyatiga aloqador muammolarni ancha erkin va bevosita hal etish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Liderning faoliyat sohasi asosan u liderlik qilayotgan kichik guruhdir, rahbarning faoliyat sohasi ancha keng bo'lib,

u kichik guruhni ham nisbatan kengroq ijtimoiy tizimda ifodalaydi.

Shunday qilib, lider deganda guruhdagi norasmiy yoki qat'iy belgilanmagan shaxslararo munosabatlarni boshqaruvchi guruh a'zosi tushuniladi. Rahbar deyilganda esa, liderdan farqli o'laroq guruhdagi rasmiy shaxslararo munosabatlarni boshqaruvchi shaxs tushuniladi. Shu sababli ham aksariyat hollarda liderni norasmiy etakchi, rahbari esa rasmiy etakchi

deb atashadi. Ba'zi hollarda rahbarning o'zi norasmiy lider bo'lishi ham mumkin. Ba'zida esa u guruh yoki jamoa tomonidan tan olinmagan bo'lishi, ya'ni tor ma'noda chinakam lider bo'lmashligi ham mumkin.

Psixolog Fidler esa liderlarni vazifaga yo'nalgan va jamoadagi o'zaro munosabatlarga yo'nalganlarga bo'ladi. (1-jadval)

1-jadval:

**Ishchan va emotsional liderlarning qiyosiy tavsifnomasi;
Muayyan vazifaga yo'nalgan lider (ishchan lider).**

Afzalligi	Kamchiligi
Ancha samarador, barcha kuch-quvvati asosan oldidagi vazifaga yo'naltirilgan.	Guruhning ayrim a'zolarida vahimalik darajasini oshirib yuborishi mumkin.
Shaxsaro muloqotga kam vaqt sarflaydi.	Maqsadga muvofiq ishtutish evaziga guruh a'zolarining o'ziga bo'lgan ishonchini va xotirjamligini qurbon qiladi.
Muammolarni aniq va puxta hal etish talab etilgan vaziyatlarda vazifalarni juda tez taqsimlay oladi.	Nisbatan o'rtacha stress vaziyatlarida, ya'ni guruh a'zolari o'zaro muloqot qilishga intilayotganda nisbatan samarasi kamroq seziladi.
Liderlik uchun juda qulay, vaziyatlarda juda samarador, ya'ni liderning kuchli ta'siri zarur bo'lganda. SHuningdek lider uchun o'tanoqulay vaziyatlarda – liderning ta'siri u qadar kuchli bo'lmagan holatlarda, kutilmagan vazifalarni hal etishda guruh a'zolari norozilik va e'tirozlar bildirganda ham samarali faoliyat yuritadi.	Jamoa faoliyatida muhim o'rin tutuvchi a'zolar bilan ishlashda u qadar muvaffaqiyatga ega emas, shuningdek, o'zgalarning ikkilamchi liderlik borasidagi ehtiyojlarini qondira olmaydi.

2-jadval.

Guruhga yo'nalgan lider (emotsional lider):

Afzalligi	Kamchiligi
Vazifa hal etilmagan vaziyatlarda vahima tuyg'usini tushira oladi.	Masalani muvaffaqiyatli hal etishga katta ahamiyat bermaydi.
O'ziga ishonmagan kishilar bilan yaxshiishlaydi.	Ekstremal stress vaziyatlarida yoki lider juda katta ta'sir kuchini ko'rsatishi kerak bo'lganda nisbatan samarasiz.
Liderlik uchun nisbatan qulay bo'lgan sharoitlarda yaxshi faoliyat yuritadi, shuningdek jamoa a'zolariga qaror qabul qilishda katta erkinlik berilgan holatlarda ham yaxshi faoliyat yuritadi.	Vazifani hal etishga yo'naltirilgan jamoa a'zolarida vahima tuyg'usini keltirib chiqarishi mumkin

Sport amaliyoti uchun liderlikni barqaror psixologik hodisa sifatida tushunish katta qiziqish uyg'otadi. Doimiy liderlar jamoaning ikkita tarkibiga to'g'ri keladi: ishchanlik va emotsional. Ishchanlik bo'yicha lider guruh oldida turgan vazifani hal etishga yo'nalgan bo'ladi; emotsional lider esa dam olish paytida yuzaga keladigan shaxslararo munosabatlarga yo'nalgan bo'ladi.

Xulosa. Murabbiylar hamjihatlikda sport faoliyatini yuritadi oladigan shaxslarni, birgalikda faoliyat olib borishni tashkil etish borasidagi liderlarni yaxshi farqlaydilar (tayyor-garlik mashg'ulotlarida, musobaqalashuv faoliyatlarida). Ammo sportchilarning maishiy hayotlarida, shaxslararo munosabatlarni qaror toptirishda va tashkil etishda kimlar lider ekanligini yaxshi farqlay olmaydilar. Bu ayniqsa bolalar va o'smirlar jamoalarida ko'p kuzatiladi.

Ishchan liderlar (vazifaga yo'nalgan) odatda shaxslararo munosabatlar bilan kam qiziqadilar. Ular yo juda qulay, yoki juda ham noqulay vaziyatlarda nihoyatda samarali faoliyat yuritadilar. O'rtacha shart-sharoitlarda esa shaxslararo munosabatlarga yo'nalgan liderlar ancha samarali faoliyat yuritadilar. Ularning rahbarlik uslubi ancha demokratik bo'lib, ular jamoaning eng noshud a'zolariga ham hurmat bilan munosabatda bo'ladilar.

Liderlikning ishchanlik va emotsional turlari shaxsning turli yo'nalishlari negizida paydo bo'ladi: ya'ni bular ishchanlik, shaxsiy va ijtimoiy yo'nalishlardan iboratdir. Sportchilarning ishchan yo'nalishiga ishchan liderlik muvofiq keladi. Shaxsiy va ijtimoiy yo'nalishga esa – emotsional liderlik muvofiq keladi.

ADABIYOTLAR

- Andreeva G.M. Sotsialnaya psixologiya / Uchebnik dlya vysshix uchebnykh zavedeniy / Andreeva G.M..5-e izd., ispr. i dop. – M.: Aspekt Press, 2003. – 364 s.
- Abdusamatova Sh.S. (2020). Harbiy faoliyatda psixologik tadqiqot uslubiyatining o'rni. Harbiy faoliyatda psixologik va sotsiologik xizmatning tutgan o'rni hamda roli" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi, 48-51.
- Leonov H.H. Psixologiya konfliktного povedeniya // Avtoref. dis... doktora psixol. – Yaroslavl, 2002. – 44 s.
- Raxmanova M. (2019). YOshlarning ma'naviy tarbiyasida qadimgi o'rta osiyo ma'naviy-madaniy merosining ahamiyati. "Globallashuv sharoitida vatanparvarlik tarbiyasining ma'naviy-ma'rifiy texnologiyalari" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi, 206-210 b.
- Hayitov O.E. Boshqaruv psixologiyasi. Chirchiq, 2020. Robin Sharma. Muvaffaqiyatning 200 siri. Toshkent, 2017.

Ziyoda ABDULLAYEVA,
TATU Gumanitar fanlar kafedrasida katta o'qituvchisi

RAQAMLASHGAN JAMIYATDA ISHONCH TUSHUNCHASINING AXLOQIY MOHIYATI

Annotatsiya

Mazkur maqolada ishonch tushunchasining axloqiy mohiyati va jamiyat rivojidagi ahamiyati ilmiy asoslab berilgan. Ayniqsa raqamlashgan jamiyatda buning ko'rinishlari qanday? Nima bilan namoyon bo'ladi? Shu kabi qator savollar borki bu bugungi kunda barcha faylasuflar, sotsiologlar va psixologlarni anchayin o'ylantirib turuvchi muammoli savollardan biridir. Ushbu maqola orqali biz jamiyatdagi shu singari savollarga javob berishga harakat qildik.

Kalit so'zlar: Raqamlashgan jamiyat, ishonch, iymon, elektron fuqaro, fuqaro, tarix, shaxslararo ishonch, gipoteza, bashorat.

ЭТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА КОНЦЕПЦИИ ДОВЕРИЯ В ЦИФРОВОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

В данной статье научно обосновывается нравственная сущность понятия доверия и его значение в развитии общества. Каковы проявления этого, особенно в цифровом обществе? Что это показывает? Таких вопросов существует ряд, что является одним из проблемных вопросов, над которыми сегодня задумываются все философы, социологи и психологи. В этой статье мы попытались ответить на такие вопросы в обществе.

Ключевые слова: Цифровое общество, доверие, вера, электронный гражданин, гражданин, история, межличностное доверие, гипотеза, прогноз.

THE ETHICAL NATURE OF THE CONCEPT OF TRUST IN A DIGITALIZED SOCIETY

Annotation

In this article, the moral essence of the concept of trust and its importance in the development of society are scientifically justified. What are the manifestations of this, especially in a digitalized society? What does it show? There are a number of such questions, which is one of the problematic questions that all philosophers, sociologists and psychologists are thinking about today. Through this article, we have tried to answer such questions in the society.

Key words: Digital society, trust, faith, e-citizen, citizen, history, interpersonal trust, hypothesis, prediction.

Kirish: Biz avvalo ishonch so'zining tarixiga to'xtalar ekanmiz uning turli manbalarda ya'ni arab manbalarda ko'proq uchratishimiz mumkin. Turli arab manbalarda xitob qilinishicha. "Ishonch" so'zi "Iymon" so'zi bilan teng ma'no anglatib kelgan ekan deb ta'rif beradi ko'plab arab tilshunoslari. Ha, inson borliqdagi voqea hodisalarga yo ishonadi yoki ishonmaydi bunda ikki yo'l ya'ni borliqni anglash va unga o'z sezgi organlari bilan javob qaytarish ham deb yuritiladi ilmiy manbalarda. Ishonch ko'rinishiga ko'ra turlicha toifalarga ajraladi:

-Shaxslararo ishonch;

-Guruhlarga ishonch;

-Davlatlarga ishonch;

-Shaxs, jamiyat va davlatning o'zaro ishonch ko'rinishlariga ega.

Ishonch gipoteza yoki bashoratning to'g'ri ekanligi yoki tanlangan harakatning eng yaxshi yoki eng samarali ekanligi to'g'risida aniq fikr yuritish holatidir. Ishonch "fidere" lotincha so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "ishonish" degan ma'noni anglatadi; shuning uchun, esa o'zini o'zi ishonch o'z-o'ziga ishonishdir. Kibr yoki hubris, taqqoslaganda, cheksiz ishonchga ega bo'lish holati - biron bir narsaga yoki kimdir qobiliyatiga ega ekanligiga ishonish yoki ular yo'q bo'lganda. O'ziga haddan tashqari ishonish yoki takabburlik - bu muvaffaqiyatsizlikni hisobga olmasdan, kimningdir (yoki nimanidir) muvaffaqiyatga erishishiga haddan tashqari ishonish. Ishonch a bo'lishi mumkin o'z-o'zini amalga oshiradigan bashorat chunki ularsizlar muvaffaqiyatsizlikka uchrashi mumkin yoki ular etishmasligi mumkin, chunki ular unga etishmaydilar, chunki ular tug'ma qobiliyat tufayli emas, balki ularga ega.

Tushunchasi o'zini o'zi ishonch odatda shaxsiy fikr, qobiliyat, o'z-o'zini ishonch sifatida ishlatiladi kuchShaxsning o'ziga bo'lgan ishonchi ma'lum bir faoliyatni qoniqarli ravishda yakunlash tajribasidan ortadi[1]. Bu ijobiy[2]

kelajakda umuman xohlagan narsani amalga oshirishi mumkinligiga ishonch. O'ziga bo'lgan ishonch bir xil emas o'z-o'zini hurmatbu o'z qadr-qimmatini baholash, o'ziga ishonch, aniqrog'i biron bir maqsadga erishish qobiliyatiga ishonish, meta-tahlil taklif qilingan narsa umumlashtirishga o'xshashdir. O'z-o'zini samaradorligi[3].

Abraham Maslou va undan keyingi ko'plab odamlar o'zlariga bo'lgan ishonchni umumlashtirilgan shaxsiyat xususiyati sifatida o'ziga xos ishonch, va o'ziga xos vazifa, qobiliyat yoki muammoga nisbatan o'ziga bo'lgan ishonchni (ya'ni, o'z-o'zini samaradorligini) farqlash zarurligini ta'kidladilar. O'ziga bo'lgan ishonch odatda umumiy o'ziga bo'lgan ishonchni anglatadi. Bu o'z-o'zini samaradorligidan farq qiladi, psixolog Albert Bandura "muayyan vaziyatlarda muvaffaqiyat qozonish yoki topshiriqni bajarish qobiliyatiga ishonish" deb ta'riflagan[4].

Shuning uchun bu atama aniq o'ziga xos ishonchni anglatadi. Psixologlar uzoq vaqtdan beri odam o'ziga xos ishonchni his qilishi yoki o'ziga xos vazifani bajara olishiga (o'ziga xoslik) (masalan, yaxshi ovqat pishirishi yoki yaxshi roman yozishi mumkin) ega bo'lishiga qaramay, o'ziga ishonmasligi yoki aksincha o'ziga ishongan holda, ma'lum bir vazifani bajarish uchun o'z-o'zini samaradorligi etishmasa ham (masalan, roman yozish). O'ziga bo'lgan ishonchning ushbu ikki turi bir-biri bilan o'zaro bog'liq va shu sababli osonlikcha birlashtirilishi mumkin[5]. Bu masalaning individual tomoni endi jamoaviy tomoniga to'xtalsak bunda davlatning o'z fuqarolariga ishonchini olishimiz mumkin.

Bunda rivojlangan davlatlar tajribasiga qaraydigan bo'lsak Estoniya 2014-yili, dunyoda birinchi bo'lib, dunyoning istalgan mamlakati fuqarosiga Estoniya «elektron fuqarosi» bo'lish imkonini beruvchi davlat dasturini ishga tushirdi. Bu demak davlatning fuqarolarga ishonchini amaliy tomondan ko'rsatadi. Ma'lumotlarga ko'ra, hozirgacha 75 ming nafardan ziyod xorijlik Estoniyaning elektron fuqarosi

maqomiga ega bo'lgan. Ammo estonlar balandroq cho'q-qilarni ko'zlashyapti, 2025-yilda xorijlik elektron fuqarolar sonini 10 million nafarga yetkazishmoqchi. Marra juda ham baland — Estoniya aholisi soni 1,3 milliondan sal ko'proq, xolos.

Estoniyaning vaqt sinovidan o'tgan bu tajribasidan yana bir Boltiqbo'yi mamlakati unumli foydalanmoqchi: 2021 yilning fevral oyidan Litva elektron fuqarolik joriy etilgan dunyodagi ikkinchi mamlakatga aylanadi. Albatta bu joyda elektron fuqarolik nima beradi degan haqli savol tug'ilishi tabiiy.

Avvalo, chet elda turib ham Estoniyada kompaniyalarni onlayn ro'yxatdan o'tkazish, bankda hisob raqami ochish, soliq va to'lovlarni uzish, shartnomalarni (shu jumladan, xalqaro shartnomalarni) elektron imzo bilan tasdiqlash hamda Estoniyadagi boshqa davlat xizmatlaridan foydalanish kabi imkoniyatlarni.

Masalan, xorijlik uchun Estoniyadagi davlat onlayn-servisida kompaniyani ro'yxatga olish bir-ikki soatlik ish (eng yaxshi rekord — 18 daqiqa). Arizani to'ldirish uchun foydalanuvchi o'z fotosini va unga havola qilib yangi status uchun sabab-omillarni keltirsa bo'ldi. Ushbu elektron ariza jo'natilganidan so'ng Estoniya huquq organlari tomonidan darrov tekshirilib, javobi beriladi. Hammasi joyida bo'lsa, nomzod konsulxona vakili bilan uchrashuvga chaqiriladi (uchrashuv Estoniyaning istalgan mamlakat va shahardagi konsulxonasida o'tkaziladi). Uchrashuv ko'ngildagidek o'tsa (odatda shunday), bir oydan so'ng «elektron fuqaro»likka nomzod barcha tegishli hujjatlarga ega bo'ladi.

Asosiy hujjat — odatiy imzo o'rmini bosuvchi elektron chip o'rnatilgan ID-karta. Estoniyani "servis-mamlakat" deyishlari bejizga emas — hukumat va davlat organlarini raqamlashtirish bo'yicha Boltiqbo'yi mamlakati dunyoda birinchi! Nafaqat ajnabiy tadbirkorlar, balki oddiy fuqarolarni ham bu jalb etmay qolmaydi. Albatta, millionlab mehnat muhojirlari yo'l olayotgan AQSH, Kanada, Avstraliya, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya singari davlatlar bilan malakali mutaxassislar, ilmiy xodimlarni jalb etishda raqobatlashish haqida gap bo'lishi ham mumkin emas.

Ammo Estoniyaning hozirgi aholisi 1,3 million kishi. Iqlimi ham havas qilgulik emas, Alyaska bilan bitta kenglikda joylashgan. Yevropa ittifoqiga a'zolari bois orzudagi hayotni qidirib G'arbiy Yevropaga chiqib ketayotgan fuqarolari ham yetarli. Aholisi soni kamayishda davom etmoqda. Shu boisdan ham mamlakat hukumati bir necha yillar avval o'z fuqarolariga gullab yashnagan bo'lmasa-da, munosib turmush sharoitini yaratish haqida jiddiy bosh qotirishni boshladi. Qazilma boyliklarga yalchimagan, kamiga demografik inqiroz ko'chisiga kirib qolgan mitti davlat nimasi bilan jalb eta oladi? Va buning yo'li topildi — "raqamlar".

Estoniya dunyodagi eng zo'r raqamli infratuzilmani qura oldi mustaqillikni qo'lga kiritganidan so'ng 25 yil o'tib, Estoniya dunyodagi eng zo'r raqamli infratuzilmani qura oldi. Imzolar — raqamli, soliq to'layman desangiz, marhamat, internet bor. Bir-ikki daqiqa, bir-ikki megabayt — hafsala bo'lsa bas. Saylovlar ham onlayn, hech qanaqa saylov qutilari, varaqalar, mashmashalarsiz. Maktablar saylov uchastkalariga aylantirilmaydi. Kompyuter yoki telefonning o'zi ham yetadi. Albatta, shaxsan borib ovoz bersa ham bo'ladi, biroq tobora ko'pchilik "raqamlar"ni tanlayapti.

Qadimgi Rim huquqida ishonchga asoslangan munosabatlar topshiriq shartnomasi (mandatum), sherikchilik shartnomasi (societas), ssuda (commadatum), omonat saqlash (depositum) kabi bitimlarda aks etgan[5]. Fidutsiar majburiyatlar trastlarda ishonchli boshqaruvchilarga nisbatan, vakillik munosabatlarida agentlarga nisbatan, korporativ munosabatlarda esa korporatsiyani boshqaruvchi shaxslarga nisbatan ham o'rnatiladi[6].

Quyida oxirgi qayd etilgan shaxslarning fidutsiar majburiyatlariga atroflicha to'xtalib o'tamiz. Ingliz-amerika

korporativ huquqida korporatsiya direktorining fidutsiar majburiyatlari, umumiy tarzda: lozim darajadagi g'amxorlik (duty of due care), sodiqlik (duty of loyalty) hamda halollik (duty of good faith) majburiyatlaridan iborat ekanligi ko'rsatiladi.

AQSH Korporativ boshqaruv prinsiplarida directorning, asosan, ikki fidutsiar majburiyati qayd etiladi. Ya'ni direktor o'z vazifalarini o'xshash holatlarda oqilona shaxs nuqtayi nazaridan kelib chiqib, kompaniya manfaatlarini uchun eng maqbul tarzda g'amxo'rlik ko'rsatib bajarishi lozim (duty of due care). Kompaniyaga sodiqlik majburiyati esa direktorga kompaniya bilan bitim tuzishda o'z manfaatlarini yoki uchinchi shaxslar manfaatlaridan kompaniya manfaatlarini ustun ko'rish hamda tuzilishidan manfaatdorlik bo'lgan bitim haqida kompaniyani xabardor etish va bunga rozilik olish talablarini qo'yadi.

Amerika yurisprudensiyasi korporatsiyalari (American Jurisprudence (Second) Corporations) direktorning fidutsiar majburiyatlari sifatida g'amxo'rlik (duty of care), sodiqlik (duty of loyalty) va halollik (duty of good faith) majburiyatlarini ko'rsatadi.

Lozim darajadagi g'amxo'rlik ko'rsatish majburiyati direktordan kompaniyaga nisbatan lozim darajada harakatlar amalga oshirish, g'amxo'rlik va oqilona aqliy qobiliyat ko'rsatish (reasonable intelligence) kabilarni talab qiladi. Shuningdek, ushbu majburiyatga ko'ra direktor kompaniya faoliyati bo'yicha yuzaga kelayotgan masalalar haqida tegishli ma'lumotlardan ham xabardor bo'lib borishi kerak. Jumladan, direktor kompaniya manfaatlarini yo'lida lozim darajada g'amxo'rlik ko'rsatganligiga asos qilib barcha muhim statistik ma'lumotlarni, mutaxassis maslahatlariga murojaat etganligini keltirishi mumkin[7].

Adabiyotlarda kompaniya direktorining g'amxo'rlik majburiyatini ta'minlovchi xatti-harakatlari ko'rsatib o'tiladi. Jumladan, direktor kompaniya manfaatlarini yo'lida lozim darajada g'amxo'rlik ko'rsatishi uchun kompaniya faoliyati yuzasidan qabul qilinadigan qarorlardan xabardor bo'lishi; kompaniyani boshqarishda aktiv ishtirok etishi, kompaniya ishlari qay tarzda ketayotganligini kuzatib borishi; maxsus bilim yoki katta kuch talab etiladigan masalalar yuzaga kelgan hollarda qo'mitalar tashkil etishi, bunda qo'mitalar boshqaruv masalalarini hal etishda direktorga ko'maklashuvchi subekt bo'ladi, ushbu masalalar yuzasidan javobgarlik esa direktor zimmasida qolaveradi; direktorlar yig'ilishi bayonnomalarini aniq va lozim darajada yuritilishini ta'minlashi; kompaniyaning buxgalteriya, moliyaviy hisobotlari kabi ichki hujjatlardan xabardor bo'lishi; tashqi yoki ichki audit xizmati faoliyati vositasida kompaniyaning buxgalteriya va moliyaviy hisobotlari to'g'riligi hamda aniqligini ta'minlashi; kompaniya mol-mulkini muhofaza etilishi, saqlanishi, boshqarilishini, shuningdek investitsiya qilinishini ta'minlashi; shuningdek kompaniya xodimlari va mansabdor shaxslari faoliyati ustidan nazoratni tashkil etishi, noto'g'ri faoliyat yoki talon-taroj haqidagi xabarlar va ogohlantirishlarni tekshirishi, huquqbuzarlik aniqlangan tegishli holatlarda vakolatli subektlarni xabardor etishi lozim[8].

G'amxo'rlik ko'rsatish majburiyati yuzasidan nizo chiqqan hollarda direktorni javobgarlikdan ozod qiluvchi biznes tavakkalchiligi qoidasi (business judgment rule) hisobga olinadi. Unga ko'ra kompaniya manfaatlarini yo'lida, oldindan ko'rib bo'lmaydigan odatdagi tijorat tavakkalchiligi sharoitida qabul qilgan qarorlar ko'zlangan natijalarni bermagan bo'lsa-da, direktor zimmasiga zararni qoplash majburiyatini yuklash istisno etiladi[7]. Direktorning kompaniya manfaatlarini yo'lida o'zining shaxsiy manfaatlaridan kompaniya manfaatlarini ustun qo'yib faoliyat olib borishi esa sodiqlik majburiyatini tashkil etadi (duty of loyalty). Mazkur majburiyat buziladigan eng ko'p holat direktor tomonidan kompaniya nomidan shaxsiy manfaatdorlik bo'lgan bitim tuzilishida namoyon bo'ladi.

Estoniya ilk elektron saylovlarni 2007-yilda o'tkazganida saylovchilarning atigi 3,4 foizi onlayn ovoz bergandi. Hozirgi ko'rsatkichni bu bilan solishtirishning o'zi noo'rin. Elektron ovoz berishda shaxsiy identifikatsiya smart-kartasi qo'llaniladi. Shuningdek, raqamli imzo va kard-rider kerak.

Elektron ovoz berish interfeysi mayda harfli qog'oz byulletenlardan ancha qulay. Foydalanuvchi kiritgan onlayn ma'lumotlar shifrlanib, ovoz berish servisiga yo'llanadi. Shifrlar ovoz berish kuni, muayyan vaqtda ochiladi. Hech qanaqangi ko'zbo'yamachiliklar va fokuslarsiz — har bir ovozni alohida aniqlash mumkin.

Estoniyalik fuqarolarga ID-kartalar berilishi 2002-yildan boshlangan. Ularni har bir fuqaro olishi shart qilib qo'yilgan. Bu karta banklardagi tranzaksiyalarni tasdiqlash va hujjatlarni raqamli imzolash uchun kerak edi. Shaxsni tasdiqlashning ushbu usuli 1999-yildan butun Yevroittifoqda standartga aylangan.

Xulosa va takliflar. Ishonch tushunchasi raqamlashgan jamiyatda muhim kategoriya sanaladi sababi bunda davlatning ham fuqarolarning ham eng avvalo vaqtini va xarajatlarini qisqarishiga olib keladi.

ADABIYOTLAR

1. Axmad M. Islomda oila: Muammo va yechimlar/ Axmad M.-T.:Imom.
2. Sema Marshli. Sevmoq shunchalar go'zal bo'lsa. —Toshkent: 2021.-176-b.
3. <https://www.xabar.uz/>.

Dilnozakhon ABDULLAJANOVA,
O'zbekiston Milliy Universiteti katta o'qituvchisi, psixol.f.f.d.(PhD)
E-mail: dnekbaveva@inbox.ru

UrDU dosenti, psixol.f.d.(DSc) D.Urazbaeva taqrizi asosida

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF PERSONNEL MANAGEMENT ORGANIZATION (FOR THE EXAMPLE OF WOMEN)

Annotation

This article will discuss the features and approaches of state and government management. In particular, in the management of the state, the requirements for the head, the criteria for the selection of personnel (on the example of women), psychological and social norms of leadership will be analyzed. We are talking about the influence of socio-psychological characteristics on the formation of management and the relevance of their development today.

The article, based on scientific research, will discuss the views of Eastern thinkers and the influence of family conditions on internal management, socio-psychological characteristics of the individual, the level of awareness and the formation of modern management.

Key words: Criteria for personnel selection, management motivation, social norm, internal management, activity.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИЯ УПРАВЛЕНИЯ КАДРАМИ (НА ПРИМЕРЕ ЖЕНЩИН)

Аннотация

В данной статье будут обсуждены особенности и подходы управления государством и властью. В частности, при управлении государством будут проанализированы требования к руководителю, критерии отбора кадров (на примере женщин), психологические и социальные нормы руководства. Речь идет о влиянии социально-психологических особенностей на формирование управления и актуальности их развития на сегодняшний день.

В статье на основе научных исследований будут обсуждаться взгляды восточных мыслителей и влияние семейных условий на внутреннее управление, социально-психологические особенности личности, уровень информированности и формирование современного управления.

Ключевые слова: Критерии отбор кадров, мотивация управления, социальная норма, внутреннее управление, активность.

KADRLAR BOSHQARUVINI TASHKIL ETISHNING IJTIMOY-PSIXOLOGIK ASOSLARI (XOTIN-QIZLAR MISOLIDA)

Annatoatsiya

Ushbu maqolada davlat va hokimiyatni boshqarishning o'ziga xos xususiyatlari va yondoshuvlari muhokama etiladi. Xususan, davlatni boshqarishda rahbarga qo'yiladigan talablar, kadr tanlash (xotin-qizlar misolida) mezonlari, rahbarlikning ruhiy va ijtimoiy normalari tahlil etiladi. Boshqaruvni shakllanishiga ijtimoiy-psixologik xususiyatlarning ta'siri va ularni rivojlantirishning bugungi kundagi dolzarbligi xususida so'z yuritiladi. Maqolada Sharq mutafakkirlarining qarashlari va bugungi zamonaviy davr boshqaruvini shakllantirishda shaxsning ichki boshqaruv, ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, ma'lumotlilik darajasi va oilaviy sharoitlarning ta'siri ilmiy tadqiqotlar asosida muhokama etiladi.

Kalit so'zlar: Kadr tanlash mezon, boshqaruv motivatsiyasi, ijtimoiy norma, ichki boshqaruv, faollik.

Kirish. Boshqaruvning shakllanishi hamda rivojlantirishini tadqiq etish masalalari o'zbek davlatchiligining ilk davridan boshlab, Sharq va G'arb xalqlari tarixida muhim tadqiqot obyekti sifatida o'rganilgan. Jumladan Sharqda Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Yusuf Xos Xojib, Amir Temur, Zaxiriddin Muxammad Bobur, Alisher Navoiy asarlarida "xodim", "hukmdor", "amir", "bek", "noib", "rahbar", "hokim" kabi tushunchalar bilan boshqaruv kadrlariga oid dastlabki qarashlar yuzaga kelgan.

Xususan, sohibqiron Amir Temur o'zining "Temur tuzuklari"da davlat boshqaruv va xizmatini tashkil etishda rahbar va amaldorlarning ruhiy sifatlarini e'tirof etib, ular qattiqqo'l, tadbirkor, nihoyatda adolatli, lekin rahimdil, insonparvar, halol va pok bo'lishini ko'rsatib o'tgan. Shuningdek, sarkardalarni saralash va lavozimlarga qo'yishda ularning nasl-nasabiga, aql-farosatiga, xalqparvarligiga, tinchliksevarlik, sabr-toqatlilik, adolatparvarlik, ko'tarinki ruhiy holatiga, ziyrakligiga, malakasi va odamlar bilan murosa qilish fazilatlariga alohida e'tibor bergan.

Darhaqiqat, davlat va jamiyatni boshqarish, boshqaruv nomzodlarini tanlash, ayniqsa, boshqaruv lavozimlariga

nomzod tavsiya etishda shaxsdagi mavjud barcha motiv va ehtiyojlar bilan birga faollikning rivojlanganligi, uni namoyon etishini ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, jihatlari va ijtimoiy ta'siriga alohida e'tibor qaratilganligini ko'rishimiz mumkin bo'ladi.

Yuqoridagi qarashlar ya'ni, adolatli boshqaruvni amalga oshirishda avvalo o'z-o'zini hissiy-emotsional jihatdan boshqarish, fikr va nutqni nazorat qilish, oilaga munosabat, tarbiya masalalari, boshqaruv uchun kadr tanlash, rahbar va xodim o'rtasidagi munosabatlar va boshqa ko'plab rahbarlikka oid yondashuvlar Sharqning buyuk mutafakkirlari Abu Nasr Farobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Yusuf Xos Xojib, Nizomulmuluk, Amir Temur, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur ijodi va qarashlarida keng tahlil etilgan.

Adabiyotlar tahlili: Xususan, Abu Nasr Farobiy o'zining mashhur "Fozil odamlar shahri" asarida: "Kimki birovni baxt va saodatga erishtirish uchun zarur bo'lgan ish-harakatlarga ruhlantira olish qobiliyatiga ega bo'lmasa va bu ish-harakatni bajara olishga qudratsiz bo'lsa, bunday odam sira ham rahbar bo'la olmaydi. Ular yo'l-yo'riqlarni o'tmishda

yashab o'tgan boshliqlardan o'rganadilar, lekin shu bilan birga rahbar kelajak o'tmishdagi rasm-rusm, yo'l-yo'riqlarni isloh qilishni lozim topsa, turmush sharoiti taqozosiga qarab o'zgartiradi. Shuningdek, yomon odatlarni o'zida ifodalovchi o'tmishni ham o'zgartirmog'i kerak. Aks holda o'tmishning talablariga rioya etib, uning kayfiyati saqlansa, turmushda hech qanday yengillik, o'zgarish va o'sish bo'lmaydi"[9].

Farobiy, har bir xalq, jamiyatda hayotni farovon bo'lishi bevosita rahbar va boshqaruv qobiliyatiga, uning dunyoqarashiga, o'ttirgan tajribasiga bog'liqligini uqtiradi. Abu Nasr Farobiy boshqaruvdagi shaxs zararli illatlardan holi bo'lishi kerakligini ta'kidlab, bunda boshliqni avvalo o'z vijdoni oldidagi pokligi, ya'ni o'tmish xatolari kayfiyatida yashamasligi kerakligiga chaqiradi. Zero bu, jamiyatni bir maqsadga sari yo'nalishida, intilishida bevosita salbiy ta'sir etishini tushuntiradi. U o'z asarida: "Ularning o'zlaridan saylangan rahbar yoki boshliqlar hokimi mutlaq bo'lmaydi. Ular odamlar ichidan ko'tarilgan, sinalgan eng oliyanob, rahbarlikka loyiq kishilar bo'ladi", – deb yozadi[11].

Farobiy, boshqaruvga kadr faqat bir davradan tanlanishi mumkin emasligini, bunday qoida mutlaq amal qilmasligini, boshqaruvga kadr – jamiyat hayotida faol ishtirok etayotgan, kadr sifatida oldindan o'rganilgan, yo'naltirilgan, ko'plab ijobiy xislatlarni o'zida mujassam etgan shaxslar tarkibidan tanlash a'lo sifat ekanligini ilgari suradi.

O'zining "Siyosatnoma" yoki "Siyar ul-muluk" asarida "Davlatni idora etishda amaldorlar katta o'rin tutishini yaxshi tushungan Nizomulmulk ularni to'g'ri tanlab, joy-joyiga qo'yishni, har biriga loyiq amal berib, asosiy maqsad yo'lida tarbiya qilishni muhim talab, deb biladi. Har qaysi amaldorni tarbiyalashga ko'p vaqt ketishi va bu mushkul ish ekanini tushuntirib, hokimlarga qo'l ostidagilarni ehtiyot qilishni maslahat beradi[7].

Nizomulmulk, kadrlarni tanlash va ular salohiyatidan foydalanish darajasiga yetkazish juda ham ko'p vaqt talab etishini, bu mushkul vazifa ekanligini tushuntirib, kadrlar salohiyatidan foydalanishda ularni, avvalo, munosib lavozimga qo'yish muhim masala ekanligini ta'kidlaydi.

Nizomulmulkning asarida ayollar xususida qator eslatmalar keltiriladi. Jumladan u: "Ayollar parda ortidagi kishilar bo'lib, aqlari noqisdir. Ayollarning asosiy ishlari va vazifalari naslu avlodni saqlashdan iborat. Ayollardan qaysinisi asl bo'lsa, shunisi yaxshi va qaysi birlari qanoatli bo'lsalar, shular maqtovg'a arzigulikdir. Qachonki, podshohning ayollari farmon berishni boshlasalar, bu g'arazli kishilar ta'siri va maslahatidan bo'ladi, ammo erkaklar ichki va tashqi hodisalarni ko'rib ish tutadilar. Ayollar esa ichkaridan gapiradilar... Hamma zamonlarda ham qaysidir ayol kishi podshoh ustidan turib farmon bersa, rasvogarchilik va sharu fitnadan boshqa hech nima hosil bo'lmaydi..." – deb, eslatadi[7].

Shuningdek, Nizomulmulk al-Sason saltanatining barbod bo'lishini ikki sababini keltiradi: "Biri shuki, al-Sason buyuk ishlarni mayda va nodon kishilarga buyuradi. Ikkinchisi, ilm ahli va xiradmand kishilarni xizmatlariga olmay, xotinlari va yosh kishilar bilan ish tutardi. Bu ikkala guruhga ham aql, bilim va tajriba yetishmasdi. Kimki xotinlar va bolalarga amal bersa, qo'ldan podshohlik ketadi", – deb yozadi[7].

Nizomulmulk asarlarida ayollarni boshqaruv ishlariga kirishishi birinchi qarashda salbiy jihat sifatida baholanganligi ko'zga tashlanadi. Aslida, yuqoridagi fikrlar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmay dolzarbligini saqlab qolgan. Xususan, boshliqning davlat ishlarida hissiyotga tayanib harakat qilishini, ya'ni xalq hokimi sifatida jamiyat farovonligidan ko'ra, faqat o'z oilasi baxtini ustun qo'yishi, erlar ustidan ayollarning oilada boshliq bo'lishga intilishi, farzandlariga "mansab olib berishga" harakatga tushishi, qarindosh-urug'chilik, tanish-bilishchilikning mamlakat

taraqqiyoti, tinchligi va kelajagi uchun hech qanday yaxshiligi yo'qligi xususidagi fikrlar ilgari suriladi. Natijada, davlatni parokandalikka yuz tutishidan ogohlantiradi. Shu bilan birga tajribasiz, mustaqil fikrsiz yoshlarga mansab, lavozim berishning keltirib chiqaradigan salbiy oqibatlaridan hushyorlikka chaqiradi.

Biroq Amir Temurning ayollarga e'tibori boshqacha yondashuvni aks ettiradi. U o'z xonadoniga mansub ayollar-ning kayfiyati va ruhiyatiga alohida e'tibor qaratgan. U qul'tabiat ayollardan qul'tabiat farzandlar tug'iladi, deb hisoblagan va ularga nihoyatda katta e'tibor qaratgan. Amir Temurning ayollarga munosabatini uning rafiqasi Saroymulxonim bilan munosabatida yaqqol ko'rish mumkin. Saroymulxonim nihoyatda dono, oqila, farosatli ayol bo'lib, saroyda va mamlakatda katta nufuzga ega edi. Saroymulxonim Amir Temur safarda bo'lganida mamlakat boshqaruvida ishtirok etish bilan birga obodonchilik, qurilish ishlariga ham hissa qo'shgan, uning sa'y-harakatlari bilan Samarqandda madrasa ham qurilgan[10].

Albatta, hayot jarayonida bilimli, hayotiy tajribaga ega insonlar bilan bamaslahat ish yuritish, o'z qobiliyati va iste'dodiga yarasha ish bilan shug'ullanishning afzalliklari doim e'tirof etiladi.

Boshqaruv tizimi, kadr tanlash, jamiyatni taraqqiyot sari yetaklash, odillik, ijtimoiy faollik va boshqa ko'plab rahbarlikka oid qarashlar Abu Rayhon Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" hamda "Hindiston", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarlarida ham keng bayon etiladi.

Jahon sivilizatsiyasini ayollarsiz tasavvur etish mumkin emasligi shubhasiz, chunki go'zal Iudif, jasorati, saklar shohi Amorgning xotini Sparetra, To'maris, knyaginya Ol'ga, tengi yo'q shoir Safo, Qo'rqmas qiz Janna d'Ark, otashin qo'shiqchi Gabrielya Mistrol, yozuvchi va shoiralardan Jorj Sand, Sharqning buyuk ayollari Uvaysiy, Zebunniso, Nodirabegim va yuzlab boshqa ayollar nomlari bilan bog'liq[6].

Shuningdek, ayol, oila va farzandga e'tibor, avvalo, jamiyat taraqqiyotida yaqqol namoyon bo'ladi. Ayollarni nafaqat e'zozlash, balki ularga ishonish zarurligi diniy ta'limotda ham keng muhokamalarga sabab bo'ladigan masala hisoblanadi.

Zero, muqaddas "Qur'oni Karim"da, payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) hadislarida, islom shariatida ayollarni hurmat qilish, erkak va ayollar tengligi ochiq dalillar bilan keltiriladi. Bu inkor etib bo'lmaz isbot va o'zgarmas qonuniyatdir.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha Qo'mita raisi o'rinbosari Nuriymon Abulhasan: "Alloh taolo Qur'oni Karimda "Niso", ya'ni "Ayollar" surasini nozil qilganidan keyin eng zabardast xalifalardan, ya'ni ikkinchi xalifa Hazrati Umar (r.a.): "Alloh taolo "Niso" surasini tushirmasa, ayollarni umuman e'tiborga olmas ekanmiz",- deganlar. Chunki sahobalar, ayniqsa, zodagon sahobalar 5 yoshli qizni tiriklayin ko'milganini yig'lab eslashgan. Oilada qiz bolaning dunyoga kelishi or hisoblangan.

Binobarin, Qur'oni Karimning "Niso" surasida ayollarning huquqlarini ta'minlash uchun barcha ko'rsatmalar o'z aksini topgan. Eng qiziqarli dalil shundan iboratki, "Niso" surasida "erkaklar" so'zi necha marotaba takrorlangan bo'lsa, "ayollar" so'zi ham huddi shuncha takrorlangan. Bu Alloh taolo Qur'oni Karimda shu tariqa ayollar bilan erkaklar baravar haq-huquqqa ega ekanligiga ishora qilgan", – deb ta'kidlagan[4].

Metodologiya. Zero, globalizatsiya jarayonlarida axborot almashinuvi tezkorlik bilan rivojlanayotgan ayni vaqtda tavakkalchilikning ijtimoiy roli oshib borayotganligi yaqqol namoyon bo'lmoqda. Bu esa, shaxsdan ijtimoiy muhit o'zgarishlariga tezkorlik bilan javob berish, faollikning

moslashuvchanligini boshqarish, mavhum, noaniq vaziyatlarda amalga oshirilishi zarur bo'lgan xatti-harakat yuzasidan mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantirishni taqazo etadi.

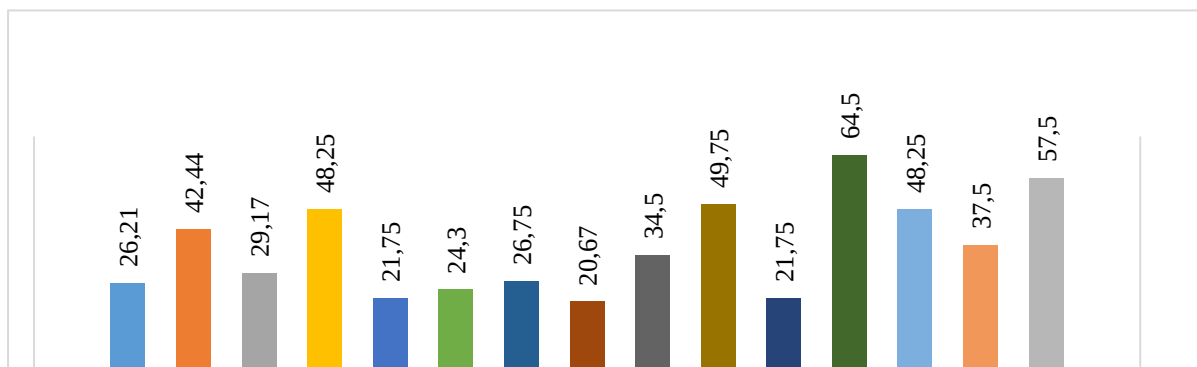
Ma'lumki, barcha sohaning rivojlanishi avvalo, faol kadrlarga bog'liq bo'lib, har bir jamoa va tashkilotning a'zosi u yoki bu darajadagi kadr hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Kadrlar faoliyatini baholashda – boshqaruv lavozimlariga tayyorlash uchun tanlovni amalga oshirishda shaxs, ayniqsa, ayollarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlariga ahamiyat qaratishni taqazo etadi.

Kadr tanlash masalasida tenglik tamoyiliga amal qilish, avvalo, ayollargagina xos bo'lgan ijtimoiy-psixologik hamda psixoemotsional xususiyatlarga individual yondashuvni taqazo etadi. Bu bevosita kadrlar zaxirasini shakllantirish masalalarini hal etishni ko'rsatadi.

Faollikni yuzaga kelishi, uni ro'yobga chiqishining asosiy omili bu shaxsdagi motivatsion yo'nalganlikdir. Muvaffaqiyatga nisbatan motivatsiya, mag'lubiyatdan qochishga nisbatan motivatsiya, tavakkalchilikka tayyorlik darajasi boshqaruvda ayollar faolligida, xususan, ayol kadrlar zaxirasini shakllantirish institutini amaliyotga tatbiq etishda muhim o'rin tutadi.

1-rasm. Muvaffaqiyatga nisbatan motivatsiyasi mutaxassisliklar orasidagi farqlar bo'yicha:

Motivatsiyani shaxs faoliyatiga, xususan, faolligiga bevosita yoki bilvosita ta'siri quyidagi tadqiqotimiz natijalariga ko'ra, motivatsiyaning yuqori yoki past namoyon bo'lishi mehnat jamoasi, maqsad, stimul, yo'nalganlik va hokazo shaxsni ijtimoiy faollashuviga olib keluvchi jarayonlar kuchli ta'sir etishi aniqlangan. Muvaffaqiyat motivatsiyasini yuqori yoki past darajada namoyon bo'lishiga shaxsiy hislatlar va ijtimoiy jarayonlar ta'sirining roli muhim hisoblanib, shaxsni jamiyatdagi faolligini namoyon bo'lishi, jamoada ijobiy ko'rsatkichlarga erishishda o'zining bevosita va bilvosita ta'sir kuchiga ega bo'ladi.

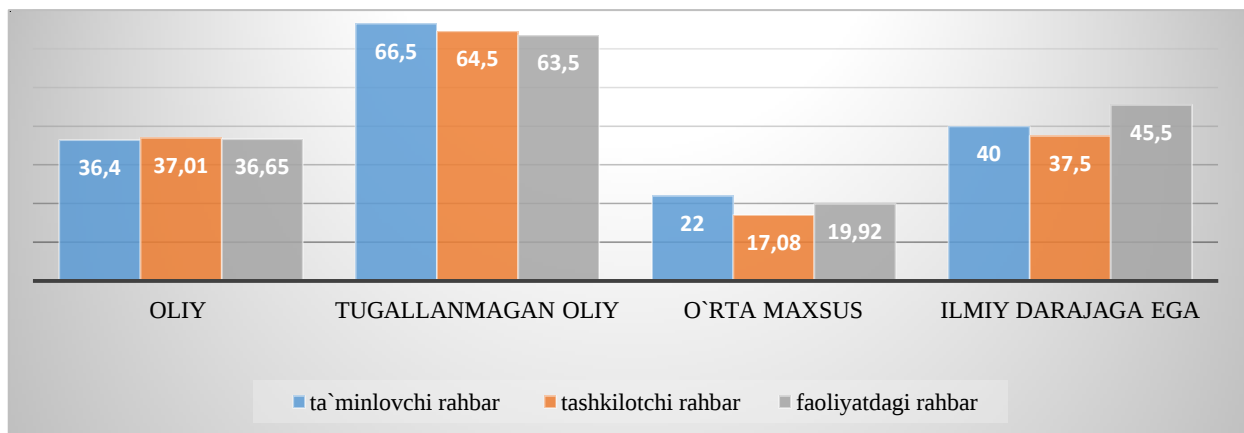
2-rasm. Ayol rahbarlarni faoliyati va ma'lumot darajasi o'rtasidagi farqlar.

Muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi hamda mutaxassisliklar o'rtasidagi bog'liqlikda motivatsiyaning o'ta yuqori va past darajasini namoyon etishi aniqlangan. Mutaxassisliklar bo'yicha tahlillarda esa, pedagogika va iqtisodiyot

sohasi vakillari ko'pchilikni tashkil etishi kuzatiladi. Biroq o'z mutaxassisligi bo'yicha sohada raqobatbardosh bo'lishga, ya'ni muvaffaqiyatli faoliyat uchun yo'naltirilmaganligi namoyon bo'ladi[1].

Xulosa va takliflar. Har bir sohada kadrlar muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uning ichki motivatsiyasiga bevosita bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Mutaxassislikka tayyorlashda professional kadrlar tarbiyalash printsiplari ustunlik qilishi kerak. Kadr yutuqqa erishishi uchun unda avvalo, muvaffaqiyat motivatsiyasi shakllangan, ichki intilish rivojlangan, maqsadga yo'nalganlik yuqori bo'lishi zarur.

Muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi va mutaxassisliklar o'rtasidagi bog'liqlikda motivatsiya o'ta yuqori yoki o'ta past darajada bo'lishi mumkin. Bunda mag'lubiyatdan qochish motivatsiyasi faollikka ham salbiy hamda ijobiy ta'siri ko'rsatishi mumkinligini namoyon etadi.

Boshqaruvda mag'lubiyatdan qochish motivatsiyasini namoyon bo'lishining faollikka salbiy va ijobiy ta'siri ham aniqlangan. Jumladan, mag'lubiyatdan qochish motivatsiyasining o'ta yuqori bo'lishi bevosita shaxs yoshi bilan ham bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Kadrlar yoshi qancha katta bo'lsa, o'zi va jamoasini og'ir vaziyatga tushishidan, faoliyatidagi omadsizliklardan

himoya qilish shunchalik kuchli bo'lishini kuzatishimiz mumkin. Biroq muhim qarorlar qabul qilish, muzokaralar yuritish, tashkilot faoliyatining samardorligiga bevosita bog'liq bo'lgan tashabbuslarni amalga oshirishda talab etiladigan tavakkalchilikning yetarli bo'lmasligi va himoyalashni kuchlilik qilishi boshqaruvdagi faollikka bevosita salbiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi.

Korxona va tashkilotlarda faoliyatni to'g'ri yo'naltirish, rejalashtirish, natija kutishning ishonchligini oshirishda, rahbar nomzod tanlashda, kadrlar zaxirasiga kiritilgan

nomzodlarning ijtimoiy-psixologik, hissiy-emotsional xususiyatlari hamda qobiliyatlari to'g'risda aniq ma'lumotga ega bo'lishi shart.

ADABIYOTLAR

1. Abdullajanova D. The problem of activity as a socio-psychological factor in the formation of women's personnel resources. (2020). Journal of Critical Reviews. 7(5).
2. Burxonov B.M. Obespecheniye narodnogo xozyaystva Uzbekistana kadrami rukovodyayux rabotnikov: opyt i uroki (20-30 gg.) avtoreferat diss...k.ist.n. -T.: 1994 g.
3. Belinskaya Y.P. Issledovaniye lichnosti:traditsii i perspektivy Sotsial'naya psixologiya v sovremennom mire: Ucheb.posob.dlya vuzov/Pod.red. Andreyeva G.M., Dontsova A.I. M.: Aspekt Press,2002.
4. Islom – ayolni e'zozlagan din: Din ishlari bo'yicha qo'mita ayollarni e'zozlashga chaqirmoqda. Xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlikka qarshi 16 kun kompaniyasi doirasida bo'lib o'tgan "Uydagi osoyishtalikdan dunyodagi tinchlikka sari" tadbiridagi nutqidan. 27-noyabr, 2018-y.
5. Mukhamedova D.G., Abdullajanova D.S. (2020)The actuality of the gender aspect of the manager's constructive interaction in the conflicting situation. Journal of Critical Reviews. 7(12).
6. Matkarimova G.A. Xalqaro va milliy huquqda ayollarning gender va reproduktiv huquqlari. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi Toshkent davlat yuridik instituti yu.f.d ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. 2002-y. D.17.05.02.049/08. www.diss.natlib.uz.
7. Nizomulmulk. Siyosatnoma.(Siyar ul-muluk). Ikkinchi to'ldirilgan, qayta ishlangan nashr – T.: "Yangi asr avlodi" 2008 – B. 165, 173, 166, 168.
8. Ravshanov L. Zamonaviy harbiy xizmatchi imijining psixologik jihatlar,psix. fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD) diss.avtoreferati. Toshkent., 2019.
9. Farobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. – T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi shariyoti, 1993-y.
10. O'zbekiston xotin-qizlari: Kecha va bugun. (Ilmiy-amaliy konferentsiya ma'ruzalari, 23-dekabr, 2004-yil). O'zR FA Tarix instituti, Toshkent shahar Xotin-qizlar qo'mitasi, Toshkent shahar "Ayollar resurs markazi" T., 2005-y.
11. O'tamurodov A., Hasanov R. Fuqarolik jamiyati: G'oyalar evalyutsiyasi (Sharq va G'arb mutafakkirlari talqinida). Uslubiy qo'llanma// Fuqarolik jamiyati fanidan dars ishlanmasi (ikkinchi kitob). –Toshkent.: MRDI, 2017-y.
12. Quronov M. Rahbarlik lavozimlari professogrammalari haqida. Rahbar va xodim. – T.: "Akademiya", 1998-y.

UDK: 17.022.1:008-053.81(575.1)

Elboy ARZIQULOV,

Respublika Ma'naviyat va ma'rifat markazi huzuridagi Ijtimoiy-ma'naviy tadqiqotlar instituti mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: earziqulov94@gmail.com

O'zMU professori N.Abdullayeva taqrizi asosida

INSON FAOLIYATIDA ISTE'MOL MADANIYATINING IJOBIY VA PRAGMATIK JIHATLARINI NAMOYON BO'LISHI

Annotatsiya

Ushbu maqolamizda inson faoliyatida iste'mol madaniyatining ijobiy va pragmatik jihatlarini namoyon bo'lishi shuningdek, madaniyatning bugungi kundagi iste'mol qilayotgan moddiy iste'mol madaniyati hamda ma'naviy iste'mol madaniyati o'rtasidagi mutanosiblik, bularning inson faoliyatidagi ijobiy va salbiy jihatlarini, kishilarning qobiliyatini tarbiyalash, ma'naviy-iste'mol madaniyati orqali, ayniqsa, ta'lim va texnik tayyorgarlik kabi yuksak ma'naviy-iste'mol madaniyati orqali amalga oshirilishi kerakligi, shunda ular har tomonlama qobiliyatli, ya'ni har tomonlama iqtidorli insonlar, ya'ni o'z-o'zini anglay oladigan insonlar bo'lishi mumkinligi borasida fikr mulohazalar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: Iste'mol, madaniyat, estetik qadriyat, mafkuraviy qadriyat, akademik qiymat, ma'naviy qiymat, madaniy saviya, mafkura.

ПОЗИТИВНАЯ КУЛЬТУРА ПОТРЕБЛЕНИЯ В ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ПОКАЗЫВАЕМ ПРАГМАТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Аннотация

В данной статье раскрыты положительные и прагматические стороны потребительской культуры в деятельности человека, а также соотношение между материальной культурой потребления и духовной культурой потребления, а также положительные и отрицательные стороны оных в деятельности человека, воспитание способностей людей должно осуществляться через духовно-потребительскую культуру, особенно через высокую духовно-потребительскую культуру типа образования и технической подготовки, чтобы они были всесторонне способными, то есть, всесторонне талантливыми. что могут быть человеческие существа, то есть, самосознающие люди.

Ключевые слова: Потребление, культура, эстетическая ценность, идеологическая ценность, академическая ценность, духовная ценность, культурный уровень, идеология.

POSITIVE CONSUMER CULTURE IN HUMAN ACTIVITY AND SHOWING THE PRAGMATIC ASPECTS

Annotation

In this article, the manifestation of the positive and pragmatic aspects of consumer culture in human activity, as well as the correlation between the material consumer culture and the spiritual consumer culture, the positive and negative aspects of these in human activity. , the training of people's abilities should be carried out through spiritual-consumer culture, especially through high spiritual-consumer culture such as education and technical training, so that they are all-round capable, that is, all-round talented It has been argued that there can be human beings, that is, self-aware people.

Key words: Consumption, culture, aesthetic value, ideological value, academic value, spiritual value, cultural level, ideology, morality, education, emotional resonance, development.

Kirish. Madaniy mahsulotlarning qadr-qimmatini anglash jarayonida iste'mol madaniyati aks etadi. Madaniy mahsulot obyekt sifatida shaxsga – iste'mol madaniyati vakiliga o'zaro ta'sir qiladi, obyekt subyektga ma'lum bir ta'sirini ko'rsatadi. Shu ma'noda obyekt sub'ektga, sub'ekt obyektga esa xizmat qiladi. Madaniy mahsulotlar sub'ektning o'sib borayotgan va xilma-xil ma'naviy va moddiy ehtiyojlarini qondira olishi qadriyatiga ega.

“Madaniy mahsulotlar mavjudligining ikki shakli mavjud: biri moddiy, real, ikkinchisi nomoddiy, konseptual va ma'naviy. Madaniy mahsulotlarning qiymati bu – ko'p elementlarning birligi: bu sub'ektiv va obyektiv birligi; bu ong va borliqning birligi; mavhum va konkretlikning birligi; ijtimoiy qiymat va iqtisodiy qiymatning birligi; bu ham ma'naviy qadriyat va moddiy qadriyatning birligidir.

Madaniy mahsulotlarning qadr-qimmatini madaniy mahsulotlarning obyekt sifatida va sub'ektning iste'molchi sifatidagi o'zaro ta'siri natijasida namoyon bo'ladi. Faqat shu tarzda obyekt (madaniy mahsulot) subyekt (madaniy mahsulot iste'molchisi) uchun qiymatga ega deyish mumkin. O'zaro bir-biriga ijobiy ta'sir ko'rsatishi, sub'ektga xizmat qilishi, rivojlanishi va rivojlanishiga yordam berishi tufayli doimiy ravishda kashf qilish, idrok etish, tajriba qilish, tushunish, tan

olish va baholash mumkin. Shu sababli, ijtimoiy guruhlar nuqtai nazaridan madaniy mahsulotlarning qadr-qimmatini tushunish uchun biz nafaqat ularning ichki qiymatini, balki madaniy mahsulotlarning potensial qiymatini ham tushunishimiz kerak bo'ladi. Masalan: estetik qadriyat, mafkuraviy qadriyat, akademik qiymat, ma'naviy qiymat va hokazolar o'rganiladi” [1].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mamlakatimizda dastlabki insonni iste'molchilikka asoslangan turmush tarzi bilan bog'liq masalalarni Zardushtiylikning muqaddas kitobi “Avesto”da o'ziga xos va mos tarzda aks ettirilganini qayd etishimiz mumkin. Zero, aynan “Avesto” islom kirib kelguniga qadar ajdodlarimizni muhim madaniy merosi sanalgan. Islomiy bilimlar taraqqiyoti uning iste'molchilik madaniyati bilan bog'liq masalalarning chuqurroq o'rganilishiga zamin yaratdi. Mazkur masalalar doirasida esa Abu Nasr Forobiy, Abu Bakr ar-Roziy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Abu Lays Samarqandiy, Imom G'azzoliy, Shayx Aziziddin Nasafiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy, Jaloliddin Davoniy, Ahmad Donish, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho'lpon kabi olimlar e'tiborga molik qarashlarni ilgari surganlar [2].

“Iste’mol” so’zi XIV asrdagi madaniy tafakkurga borib taqaladi, ya’ni isrof qilish ma’nosini bildiradi va XVI asrda paydo bo’lgan “iste’molchi” so’zi ham xuddi shunday salbiy ma’noga ega bo’lgan. Biroq, 19-asrning o’rtalariga kelib, asl individuallashtirilgan “mijoz” so’zining “iste’molchi” so’zi bilan almashtirilishi bilan “iste’molchi”, “ishlab chiqaruvchi” ga nisbatan ishlatiladigan neytral so’zga aylantirildi. 20-asrda bu tushuncha kundalik hayot sohasiga kirib, ommaning ehtiyojlarini qondiruvchi omil sifatida talqin etilgan. Shuning uchun, postmodern kontekstda iste’molchilik endi haddan tashqari sotib olish xatti-harakatlarini nazarda tutmaydi. Balki unda oqilona sarf-xarajat, tejamkorlik, bunyodkorlik, yaratuvchanlik tamoyillari ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Iste’molchilik g’arbdagi rivojlangan mamlakatlarda ommalashgan ijtimoiy axloqiy hodisa bo’lib, odamlarning iste’moldagi xatti-harakatlari va munosabatlarini boshqaradigan va tartibga soluvchi tamoyillar, fikrlar, istaklar, his-tuyg’ular va ularga mos keladigan amaliyotlarning umumiy atamasi hisoblanadi. Jamiyatdagi aksariyat odamlarning xulq-atvorining aksariyati munosib iste’molga intilish, nazoratsiz moddiy zavq va dam olishga intilish va ularni hayotning maqsadi va hayotning qadri deb bilishdir. Ammo uning tamoyillari va usullari hali ham iste’molchilik tushunchasining kichik bo’limidir. Ijtimoiy fanlar sohasida intellektual an’analar tufayli iste’molchilikning turli xil ta’riflari va talqinlari mavjud, masalan, yashil iste’molchilik, iste’molchilar huquqlarini himoya qilish, iste’molchilar harakati, iste’molchilar huquqlari va boshqalar shular jumlasidandir.

Ma’naviy-iste’mol madaniyati bu – yuqori darajadagi iste’mol. Odamlarning iste’moli “moddiy farovonlik” bilan qondirilishi mumkin emas, balki eng muhimi, ma’naviy va madaniy ehtiyojlarni qondirish uchun emas, tobora boyib borayotgan va yuqori darajadagi iste’molni qondirishi kerak.

Kishilarning qobiliyatini tarbiyalash ma’naviy-iste’mol madaniyati orqali, ayniqsa, ta’lim va texnik tayyorgarlik kabi yuksak ma’naviy-iste’mol madaniyati orqali amalga oshirilishi kerak, shunda ular “har tomonlama qobiliyatli”, ya’ni har tomonlama iqtidorli insonlar, ya’ni o’z-o’zini anglay oladigan insonlar bo’lishi mumkin. Xuddi shunday, insoniy qadriyatlarni barpo etish, mafkuraviy sifatni shakllantirish, ilmiy-madaniy saviyani yuksaltirish, badiiy mahoratni tarbiyalash ham yuksak ma’naviy-iste’mol madaniyatiga bog’liq. Masalan, yaxshi kitob o’qish, yaxshi kino tomosha qilish, go’zal musiqa tinglash, go’zal rasmini qadrlash odamlarda u bilan hissiy rezonans uyg’otadi va odamlarning ongini yaxshi tarbiyalaydi, odamlarning intellek-

tual sifati yaxshilanadi. Nozik, sara va yaxshi o’zgarishlar yuzaga keladi. Zamonaviy sanoat sivilizatsiyasi jamiyatida moddiy mahsulotlar tog’lar kabi to’plangan, ammo agar biz faqat moddiy zavqlanishga e’tibor qaratsak va sog’lom va sifatlil ma’naviy va iste’mol madaniyatini e’tiborsiz qoldirsak, biz jismoniy va ruhiy salomatlik va har tomonlama erisha olmaymiz. Shunday ekan, moddiy boyliklar dahshatli sur’atlar bilan o’sib borayotgan bir paytda biz moddiy iste’mol va ma’naviy iste’molning uzviy birligiga erishish, inson tabiatini begonalashtirishga yo’l qo’ymaslik, sog’lom ma’naviy-iste’mol madaniyatiga katta ahamiyat berishimiz kerak. Zero, “Kishilik taraqqiyotining muayyan bosqichlarida iste’mol mafkurasini jamiyat a’zolari ongida yetakchi mavqeni egallagan, zamonaviy jamiyatda esa, iste’mol mafkurasini insoniyat ongida birlamchiligini oldini olish lozim. Bu orqali jamiyatning har bir a’zosi ongiga moddiy boyliklarni iste’mol qilish hayotning maqsadi va ma’nosi bo’lmashligini tushuntirish bilan birga, ularning iste’molchi bo’lishi yangi moddiy va ma’naviy qadriyatlarni yaratuvchilik qobiliyatini shakllantiriladi” [3].

Tahlil va natijalar. Moddiy mahsulotlar qiymatini realizatsiya qilish ma’naviy mahsulotlar qiymatini amalga oshirish uchun zarur shart-sharoitlar va muhitni ta’minlaydi. Ma’naviy mahsulotlarning qadr-qimmatini yakuniy anglash sub’ektga ijobiy ta’sir ko’rsatadigan, sub’ektga xizmat qiladigan, predmetning rivojlanishi va takomillashuviga yordam beradigan, sub’ektni takomillashtirishga xizmat qiladigan o’zaro munosabat jarayonida bo’ladi.

Madaniyatning psixologik xususiyatlari iste’mol madaniyatining psixologik harakat jarayoni ekanligini belgilaydi. Madaniy tajriba, hissiy zavq va o’z-o’zini rivojlantirishga intilish, ijtimoiy munosabatlar va maqom sifatida, iste’mol madaniyatida madaniy tushunchalar, iste’mol tushunchalari va qiymat yo’nalishtirish ustunlik qiladi. Madaniy o’ziga xoslik iste’molni rag’batlantiradi va madaniy afzallik saqlanib qoladi va uning iste’molini kengaytiradi. Qarshilik uning iste’molini inkor etadi va madaniy afzalliklar iste’molini oshiradi. Biroq, mamlakatimizda ba’zi odamlar iste’mol madaniyatining ahamiyati va madaniy sohalarining rivojlanishi haqida yetarlicha tushunchaga ega emaslar, ularning iste’mol psixologiyasi yetuk emas, ularning madaniy qarashlari, madaniy qadriyatlari va iste’mol madaniyati qarashlari noto’g’ri, shuningdek, iste’mol madaniyatiga nisbatan farqlar mavjud.

“Madaniyatning ijtimoiy va siyosiy xususiyatlari iste’mol madaniyatining ijtimoiy va siyosiy harakat jarayoni ekanligini belgilaydi. Madaniy sanoatda tovar, san’at va ong, iqtisodiy manfaatlar va ijtimoiy manfaatlar va siyosiy manfaatlar, madaniyatni boshqarish bozor mexanizmining roli va davlat tomonidan tartibga solish, boshqaruv va tartibga solish o’rtasida ziddiyatlarga ega, iste’mol madaniyati esa ijtimoiy qadriyat yo’nalishtirish va milliy urf-odatlariga ega. Biroq, hozirgi kunga qadar, mening mamlakatimda iste’mol madaniyati iqtisodiy siyosati mavjud emas, iste’mol qonunchiligi mukammal emas, iste’molni boshqarish tizimi to’g’rilanmagan, iste’molni boshqarish yaxshi boshqarilmagan, madaniy bozor tartibi standartlashtirilmagan va madaniy infratuzilma, iste’mol madaniyati huquqlari va iste’molchilarning axborot xavfsizligi kabi so’l iste’mol muhiti asosiy o’rinda emas” [4].

O’zbekistonning iste’mol madaniyati bozori endigina shakllanayotgan bo’lib, butun jamiyatning madaniyatga bo’lgan talabi nisbatan past. Eng muhimi shundaki, daromadi ortib borayotgan fuqarolar madaniyatni dam olish usuli sifatida qabul qilish tushunchasini hali shakllantirmagan, ular uchun zarur ko’rsatmalar mavjud emas. Iste’mol madaniyati nuqtai nazaridan, faqat bolalar itoatkor, bu ham o’ziga xos kognitiv tarfakashlikdir. Ba’zi bo’linmalar xodimlarga imtiyoz sifatida ishlash chiptalarini beradi, ba’zilari esa chipta so’rash sharafiga ega bo’lib, iste’mol madaniyatiga to’sqinlik qiladi. “Sotsiolog Zygmunt Baumanning fikriga ko’ra, iste’mol-

chilarning madaniyati uzoq davom etadigan va barqarorlikdan ko'ra o'zgaruvchanlik va harakatchanlikni, shuningdek, yangi narsalarni va o'z-o'zini chidamliligini kuchaytirishni qadrlaydi" [5].

Iste'mol madaniyatiga adabiyot, san'at, ta'lim, fan va hokazolar sarf-xarajat va iste'mol faoliyati sifatida odamlar tomonidan tobora ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Yaqinda, so'nggi yillarda iste'mol madaniyati indeksi bo'yicha keyingi so'rov shuni ko'rsatdiki, madaniyatning umumiy miqdorida o'sish tendensiyasini ko'rsatadigan ba'zi joylar mavjud bo'lsa-da, u umuman olganda hali ham past hisoblanadi.

Iste'mol madaniyatining, ayniqsa, ta'lim iste'molining maqsadi – bilim almashish va doimiy taraqqiyot uchun intellektual yordam olishdir. Millat uchun milliy ma'naviyat milliy madaniyatning bosh ruhi va butun milliy madaniyatning ruhi va yuksalishidir. Bu milliy ma'naviyatning shakllanishi va mustahkamlanishiga faqat odamlarning subyektiv ongini uyg'otish yo'li bilan erishib bo'lmaydi, balki O'zbekiston xalqining madaniy xislatiga aylanish uchun qunt bilan o'rganish va eklektizm orqali ham erishib bo'lmaydi. Bekon ta'kidlashicha, "Kitob o'qish – mukammal shaxsni yaratishdir". Shaxsning bunday turi nafaqat shaxsning shaxsiyatiga, balki guruh shaxsiga va millatning ma'naviy muhitiga ham tegishli.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi fikrlarni jamlagan holda shuni takidlab o'tishni joiz deb topdik. Eng avvalo inson o'zi uchun zarur bo'lgan ehtiyojlarga mukkasidan ketgan holda qul bo'lib qolmasligi kerak. Zero hayot va turmush tashvishlari doimiy ortib borishi asnosida jamiyatda insonlar sinfiy tabaqalanishi buning natijasida kimdur yuqori (e'ltar) qatlamda bo'lsa yana kimdir o'rta qatlamda faoliyat olib borishiga olib keladi. Kishilar ma'naviy va iqtisodiy izlanishdan qancha orqada qolsa, shunchalik quyi qatlam (ommaviy massa) vakili sifatida turg'un bir xil hayot kechirishiga sababchi bo'lib qoladi. Xulosa shuki ilmiy va dunyoviy

bilimlarni hamohang egallagan holda jamiyatda iste'mol muhiti yaxshilash, iste'mol madaniyatini rivojlantirish, iste'molchilik huquqlarini himoya qilinishida befarq bo'lmaslik bugungi globallashuv davri kishilarining asosiy vazifalaridandir. Bu borada yurtimizda bir qator qonunlar ishlab chiqilganligini inobatga olib, quyidagilarga to'xtalib o'tsak. "Iste'molchilarning huquqlari va manfaatlari to'g'risida"gi qonunga muvofiq, iste'mol madaniyatida iste'molchilarning huquq va manfaatlari qonun bilan himoyalaniishi uchun madaniy mahsulotlar va xizmatlarni iste'mol qilish qoidalari shakllantiriladi. Shu boisdan ham mamlakatimizda "Aholining huquqiy madaniyati va ongini yuksaltirish, bu borada davlat organlarining fuqarolik jamiyati institutlari, ommaviy axborot vositalari va ta'lim tashkilotlari bilan o'zaro samarali hamkorligini yo'lga qo'yish, tadbirkorlar va aholi, ayniqsa uning kam ta'minlangan qatlamlari uchun huquqiy hujjatlarni yurist ishtirokisiz tayyorlash imkonini beruvchi "Legal Tech" platformasini ishga tushirish" [6] dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Tegishli iste'mol qonunlari, axloqiy me'yorlar, xulq-atvor standartlari va kodekslarini shakllantirish, g'ayriilmiy, asossiz va madaniyatga zid bo'lgan qo'pol, xurofot, pornografik va boshqa iste'molga nisbatan qonunlar va xatti-harakatlarga cheklovlarni kuchaytirish, irratsional va madaniy bo'lmagan iste'molning buzilishiga olib kelishining oldini olishda barchamizning hamfikrligimiz talab etiladi.

Yoshlarda iste'mol madaniyatini rivojlantirish uchun takliflar:

1. Yoshlarga eng birinchi galda sifatli ta'lim berish hamda huquqiy savodxonligini oshirish;
2. Qonun ustuvorligini ta'minlash mexanizmlarida inson omilini kamaytirish;
3. Jamiyatda korrupsion holatlarda jazo choralari kuchaytirish.

ADABIYOTLAR

1. Леш Г., Кампхаузен К. Самоликвидация человечества. /Пер. с нем. Щекиной П./ Минск Дискурс 2018. - 464 с.
2. Forobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri.-T.: G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1993; Forobiy Abu Nasr. Risolalar.-T.: Fan, 1975; Beruniy Abu Rayhon. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar.Tanlangan asarlar.1-jild.-T.: Fan, 1968; Abu Ali Ibn Sino. Tib qonunlari. Uch jildlik.-T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1994; Qoshg'ariy, Muhammad Sodiqli. Yaxshi kishilar odobi (Odob-as-solihin). - Toshkent : Yangi asr avlodi, 2002. - 48 b. Abdurauf Fitrat. Rahbari Najot.-T.: Sharq, 2000; Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar.-T.: Ma'naviyat, 1999-y.
3. Xaydarov A.N. O'zbekistonda aholi iste'mol madaniyatini takomillashtirishning ijtimoiy-falsafiy masalalari. Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand, 2021. –B.20.
4. Круглова Лариса. Человек и культура. Серия: Культурология XX век Санкт-Петербург Центр гуманитарных инициатив 2017. - 397 с.
5. <https://uz.eferrit.com/istemolchi-madaniyatining-tarifi/>.
6. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022-y., 06/22/60/0082-son, 18.03.2022-y., 06/22/89/0227-son, 21.04.2022-y., 06/22/113/0330-son.

Shoira BEKCHONOVA,
Yangi asr universiteti Umumta'lim fanlar kafedrası mudiri dotsent v.b
E-mail: bshb79@mail.ru

Fiskal instituti dotsenti, PhD. Z.Dj. Yusupova taqrizi ostida

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF CYBERPEDAGOGY IN DIGITAL EDUCATION

Annotation

In this article, the development of digital literacy and digital culture in the digital age, the socialization of digital and Internet technologies, the use of teaching and learning opportunities in the higher education system in the development of cyberpedagogy, personal development and the modern idea of developing cyberpedagogy, which is effective in solving urgent problems of personality development, education and training in the 21st century of human life.

Key words: Pedagogy, digital age, digital technologies, Internet, cyber ontology, cyber pedagogy, cybernetic-taxonomic pedagogy.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ КИБЕРПЕДАГОГИКИ В ЦИФРОВОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В данной статье развитие цифровой грамотности и цифровой культуры в цифровую эпоху, социализация цифровых и интернет-технологий, использование возможностей преподавания и обучения в системе высшего образования в развитии киберпедагогике, развитие личности и современная идея развития киберпедагогике, которая эффективна в решении актуальных проблем развития личности, воспитания и обучения в 21 веке жизни человека.

Ключевые слова: Педагогика, цифровой век, цифровые технологии, Интернет, киберонтология, киберпедагогика, кибернетико-таксономическая педагогика.

RAQAMLI TA'LIMDA KIBERPEDAGOGIKA RIVOJLANISHINING ISTIQBOLLARI

Annotasiya

Ushbu maqolada raqamli asrda raqamli savodxonlik va raqamli madaniyatni rivojlantirish, raqamli va Internet texnologiyalarining sotsializatsiya, oliy ta'lim tizimida o'qitish va ta'lim imkoniyatlaridan kiberpedagogikani rivojlantirishda foydalanish, kibernetik-taksonomik pedagogika imkoniyatlarini asoslash uchun mo'ljallangan shaxsni rivojlantirish va zamonaviy inson hayotining XXI asrda shaxsni rivojlantirish, ta'lim va tarbiyalashning dolzarb muammolarini hal qilishda samarali bo'lgan kiberpedagogikani rivojlantirish g'oyasi ochib berildi.

Kalit so'zlar: Pedagogika, raqamli asr, raqamli texnologiya, internet, kiberontologiya, kiberpedagogika, kibernetik-taksonomik pedagogika.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 05.10.2020-yildagi PF-6079-son "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risidagi Farmonida axborot texnologiyalari sohasidagi ustuvor yo'nalishlar bo'yicha fundamental va amaliy tadqiqotlarni olib boorish bo'yicha quyidagi ko'rsatmalar berib o'tilgan: Mamlakatimiz hududida davlat organlari, jismoniy va yuridik shaxslar uchun axborotni saqlash, qayta ishlash, himoya qilish va elektron davlat xizmatlarining foydalanuvchanligini ta'minlash mexanizmlarini takomillashtirish; shahar infratuzilmasini boshqarishda raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali transport logistikasi, shahar infratuzilmasi, shahar muhitining sifati, shahar rivojlanishini boshqarish samaradorligi, jamoat, biznes va yashash joylari bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun "aqlli" va "xavfsiz" shahar loyihalarini izchil amalga oshirish; aloqa operatorlari o'rtasida raqobatni rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish va boshqa axborotlar bilan ishlashni tezlashtirishga va xavfsizligi ta'minlashga qaratilgan bandlar kiritilgan [1].

Raqamli ta'limda zamonaviy shaxsning shaxsiyati va faoliyatini rivojlantirishning kiberontologik kontseptsiasining mohiyati AKT, kompyuter, raqamli va Internet texnologiyalarining ijtimoiylashuv, o'qitish va ta'lim imkoniyatlaridan konstruktiv foydalanish potentsialini asoslashga da'vat etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. V.A.Pleshakov o'z ilmiy qarashlarida kiberpedagogikani rivojlantirish g'oyasini ochib beradi va XXI asr shaxsini rivojlantirish, tarbiyalash va ta'limning dolzarb muammolarini hal qilishda samarali

bo'lgan kiberontologik yondashuvni raqamli ta'lim muhitida qo'llash zarurligini taxlil qilgan [4].

Bu ta'lim tizimining uzoq muddatga mo'ljallangan zamonaviy modifikatsiyasini yaratishga olib keladi. Yangi, kibernetika-taksonomik pedagogikaning asoschilari MDX pedagog-mualliflari: A. Gerzen, J. Korchak, A.I. Radishcheva, Shchukina G.I., Prikota O.G., Mylova I.B.

I.V.Nikifirova esa kibernetik-taksonomik pedagogika tushunchasini ta'riflaydi. Kibernetik-taksonomik pedagogikaning keng qamrovli va malakali yondashuvdagi printsiplari - bu o'qituvchilar, ota-onalar, tegishli xizmatlar va tashkilotlar tomonidan har bir o'quvchiga va butun texnologiyasiga e'tiborni kuchaytirish, talabalarga individual yondashuv. Kibernetik-taksonomik pedagogika ta'lim va ta'limning asosiy an'anaviy usulini innovatsion shakllar bilan birlashtirishni o'z ichiga oladi. Zamonaviy ta'lim muassasasi va pedagogika fanidagi ta'lim moslashuv segmenti bilan to'ldirilishi kerak. Faqatgina oliy ta'lim bitiruvchini uning ongi, tafakkuri, jismoniy faolligini jadal o'zgarib borayotgan dunyoga, uning ritmi va sur'atlariga muvaffaqiyatli moslashtirish imkonini beradigan hajmlarda bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollantirishga qodir. Bunga parallel ravishda, odam (talabalar) sun'iy intellekt bilan shug'ullanishi kerak bo'ladi [6].

I.V.Nikifirovaning ilmiy tadqiqotlarida internetdagi asosiy tarkibning 99% mavjud ma'lumotni takrorlash va shovqin (zararli va foydasiz ma'lumotlar: porno mahsulotlar, reklama, anti-ijtimoiy kompyuter o'yinlari)dan iboratligi va

shu bilan birga asosiy-foydali ma'lumotlar miqdori 1% dan oshmasligini yozadi [6].

Tadqiqot metodologiyasi. Taksonomiya (qadimgi yunoncha: tizim, tartib va qonun) - murakkab tashkil etilgan ierarxik bog'liq obyektlarni tasniflash va tizimlashtirish tamoyillari va amaliyoti haqidagi ta'limot. Taksonomiya tamoyillari ko'plab ilmiy bilim sohalarida va organik dunyoning butun xilma-xilligini tartibga solish uchun qo'llaniladi.

Kibernetik pedagogika 1950-yillarda Germaniyada paydo bo'lgan. U dastlab tavsif va tarbiya va tarbiyada yanada qat'iylik va aniqlikka erishish vositasi sifatida ishlab chiqilgan: pedagogik hodisalarni tahlil qilishda nazariya, metodologiya va amaliyotni o'zida birlashtirgan.

MDH davlatlarida 1960-yillarda dasturlashtirilgan ta'lim paydo bo'ldi. Bu sodda kibernetik pedagogika deb ataladigan narsa edi. Tadqiqotlar taxlili quyidagi mavzularda olib borildi [6]:

1. Dasturlashtirilgan ta'lim.
2. Dasturlashtirilgan o'quv material (testlar).
3. O'quv mashinalari.
4. Masalalarni avtomatlashtirilgan yechish tizimlarini yaratish.

5. Dasturlashtirilgan ta'lim samaradorligini o'rganish.
Hozirgi vaqtda kibernetik pedagogika noan'anaviy ta'lim texnologiyalarini orqali quyidagi masalalarni o'rganadi:

1. Masofaviy ta'lim;
2. Elektron darsliklar yaratish;
3. Trening tizimlarini yaratish;
4. Gibril intellektga asoslangan ta'lim tizimlari;
5. An'anaviy ta'limda axborot texnologiyalaridan foydalanish;

6. Avtomatlashtirilgan boshqaruv bo'yicha tadqiqotlar.
Biroq, dasturlashtirilgan ta'lim g'oyalari va kibernetika usullarini joriy etish pedagogika fanini yangi sifat chegaralariga olib chiqishga imkon bermadi [10].

Biz kiberpedagogika inqirozining sabablarini aniqladik:

1. Buning eng muhim sababi shundaki, tadqiqotchilar kompyuterlarning texnik imkoniyatlariga e'tibor qaratgan va bu imkoniyatlarni o'z tadqiqotlari markaziga qo'ygan. Ushbu yondashuv bilan talaba o'ziga xos matematik birlik sifatida nazarda tutilgan. Kiberpedagogikada ta'limning xususiyatlari va imkoniyatlarini, rivojlanishini va sub'ektivligini markazga qo'yiladi;

2. Vaqt o'tishi bilan o'quv jarayoni o'zgardi va kiberpedagogika shunga mos ravishda korrelyatsiya qilinishi kerak;

3. Oldingi mahalliy pedagogika ta'lim va tarbiyaning eng yuqori darajasini ta'minlagan va bu bugungi pedagogikaning asosiga aylanishi kerak. Uni isloh qilish kerak emas, faqat modernizatsiya qilish kerak;

4. Pedagogika mintaqaviydir. Har bir xalqning o'ziga xos psixologik tuzilishi, urf-odat va an'analari, milliy ta'lim tizimlarini aks ettiruvchi iqtisodiy tuzilishi mavjud. Mutaxassislar esa kiberpedagogikani joriy etib, uning modellarini ular yaratilgan mamlakatda mexanik ravishda mahalliy aholi ongining deformatsiyasiga olib keldi;

5. Talabalarining xususiyatlarini ta'lim muhiti bilan uyg'unlashtirishni pedagogik loyihalash kerak.

Tahlil va natijalar. Nanotexnologiyalar, sun'iy intellekt, genetika, fotonika, moletronika va boshqa yangi fanlarning jadal rivojlanishi bilan ajralib turadigan hozirgi vaqtda kiberpedagogikani qayta tiklash zarur. Shundagina ta'lim zamon talabiga javob beradi.

Kiberpedagogikani rivojlantirish va ta'lim tizimiga tadbir qilishdan maqsadlar:

a) an'anaviy pedagogika va kompyuter ta'lim texnologiyalari sintezi asosida ta'lim sifatini oshirishga mo'ljallangan kiberpedagogikaning nazariy-kontseptual majmuasini ishlab chiqish va shakllantirish;

b) ta'lim sifatini aniqlash va yaxshilash uchun baholash omilini takomillashtirishga imkon beradigan yangi pedagogik taksonomiyaning ishlab chiqish.

Buning uchun sizga quyidagilar kerak:

1. Taksonomizatsiya zarurligini asoslash.

2. Pedagogik taksonomiyaning tizimi va tasnifini ishlab chiqish.

3. Sun'iy dunyo taraqqiyotini ta'minlay oladigan oliy ta'lim bitiruvchilarni tayyorlash mexanizmini nazariy asoslab berish.

4. Pedagogika fani va amaliyoti eng katta ijtimoiy va iqtisodiy foyda keltiradigan innovatsiyalar yo'nalishini ta'minlashi kerak [8].

Bu quyidagilarga imkon beradi:

1. Yagona ta'lim makonini tiklash.

2. Talabalariga ma'lumot olish uchun teng imkoniyatlarni ta'minlash.

3. Tarmoqqa kirish rejimida o'qituvchi-talaba-oila tizimini o'rnatish.

4. Periferiyadagi kibernetik-taksonomik pedagogikani moddiy-texnik ta'minlash masalalarini hal qilish.

Tadqiqot ob'ektlari - talaba, o'qituvchi, ta'lim muassasasi ma'muriyat xodimlari, tadqiqot predmeti esa pedagogik jarayon, pedagogik protseduralardir.

Kiberpedagogikaning hozirgi kundagi dolzarbligi raqamli ta'lim muhitida pedagogikaning umumlashtiruvchi nazariyasi ikki yo'nalishda zarur:

1. Pedagogika, fan va raqamli texnikaning sintezi;

2. Raqamli ta'limning maishiy asoslari va tamoyillari-ning zamonaviy imkoniyat va talablar bilan uyg'unligi.

Tadqiqot gipotezasi bu zamonaviy dunyoda sivilizatsiya rivojlanishi bilan inson tabiatdan tobora uzoqlashmoqda. Va endi u tabiatda emas, balki o'zi yaratgan sun'iy dunyoda yashaydi. Bu dunyo vaqt o'tishi bilan (va ortib borayotgan tezlik bilan) tobora ko'proq o'zgarib bormoqda va endi u sifat jihatidan yangi xususiyatlarga ega bo'ldi. Zamonaviy antroposfera axborot massasining misli ko'rilmagan miqdori, axborot manbalari va oqimlari soni va xilma-xilligining ko'payishi bilan tavsiflanadi, bu yagona ta'lim makonini yo'q qilishga olib keldi. Ushbu ma'lumot massasi bilan nima qilish kerakligi haqida aniq fikr yo'q. Va uni talabaga oliy ta'lim va tarbiyani berish haqidagi ma'lumotlardan boshlab, tartibga solish, tizimlashtirish kerak. Bu pedagogik jarayonni taksonomiklashtirishga xizmat qiladi [5].

Kibernetik-taksonomik pedagogika ta'lim kontseptsiyasi/ta'lim tizimini modifikatsiyalash-yangilashdir. Kibernetik-taksonomik pedagogikada metodika va tadqiqot usullari usullari: kuzatish, tekshirish, so'roq qilish, o'quv natijalarini tahlil qilishdan iborat. Kiberpedagogikani amaliyotga joriy qilish intellektual-pedagogik va raqamli-texnologik muhitda amalga oshiriladi. Ya'ni, ta'lim muassasasida shaxsga yondashuv ko'p qirali va baholidir. Talaba individual va jamoada, biologik va psixososyal sub'ekt, odamlarning bir qismi, texnosfera va boshqalar sifatida baholanadi.

Kiberpedagogik taksonlarning paydo bo'lishi uchun zarur shartlar. Ijtimoiy va tsivilizatsiyaviy tashkilotning sifat jihatidan o'zgarishi munosabati bilan yangi turdagi raqamli pedagogika zarur. Yangi davr innovatsiyalarning paydo bo'lishi va keng tarqalishi, axborot hajmi va ahamiyatining ortishi, bir qator davlat institutlarining eskirganligi, dunyo-qarashning o'zgarishi bilan tavsiflanadi. Taksonomizatsiya va kibernetlashtirish uchun zarur shart-sharoitlar yuzaga kelgan yangi axborot jamiyati shakllanmoqda. Bu shartlar yangi turdagi pedagogika uchun zarur shart-sharoitlardir [6].

Taksonomiya pedagogikani takomillashtirish vositasi-dir. Pedagogik takson - o'qituvchi va talabani yagona maqsadli tizimga (pedagogik taksonomiya) birlashtiruvchi axborot jarayonining tarkibiy qismi bo'lib, u orqali shaxs-fuqaro (talaba)ni tarbiyalash amalga oshiriladi. Pedagogik taksono-

miya model va pedagogic loyihani haqiqatga aylantirish mexanizmlarini o'z ichiga oladi, bu erda asosiy narsa ijodiy tabiatning inson omilidir [9].

Takson - bu shaxs (talaba ta'limi) haqidagi ma'lumotlarni tizimlashtirish vositasi. Takson har doim baholovchi hisoblanadi. Pedagogik jarayonning turli bosqichlarida talabalarni, ularning yutuqlari va imkoniyatlarini baholash, talabalar

haqida ko'p miqdorda ma'lumot olishi orqali o'qituvchilar talabalarga yanada maqsadli ta'sir qiladilar. Pedagog va talabalarda kiberpedagogikani rivojlantirish maqsadining funktsiyasi ortadi. Taksonimizatsiya ham zamon talabi bo'lgan raqamli ta'lim makonini tiklash, raqamli savodxonlikni va madaniyatni oshirish yo'lidir.

1-jadval.

Pedagogik taksonomiyaning tasnifi:

Taksonomik toifalar (kategoriyalar)	"Kalit" - hamma uchun kirish taksonomik toifasi			
	boshlang'ich	shakllantiruvchi	bazaviy	boshqaruvchi
Taksonlar	Biopsixik xususiyatlar (temperament, jins, yosh xususiyatlari) Aqliy jarayonlar (diqqat, xotira, iroda, fikrlash, his-tuyg'ular) Tajriba (mahoratlar, ko'nikmalar, bilimlar, odatlar)	Asosiy: tarbiyaviy; rivojlanuvchi; tarbiyalovchi; Yordamchi: amaliy; tuzatuvchi; kompensatsion; tormozlovchi.	ideal; qodir; ijtimoiy jihatdan qoniqarli chegaralangan.	mafkuraviy maqsadli umumlashtiruvchi shaxsiy ijodiy rasmiy

Kiberpedagogik jarayonni taksonomlashtirish raqamli ta'limda o'qituvchi, talaba va jarayonning boshqa ishtirokchilari haqida ma'lumot to'plash va tartibga solish imkonini beradi. Taksonlar taxmin qilinadi, ya'ni, bu bizga kiberpedagogik jarayonni baholash imkonini beradi. Shunday qilib, keyingi jarayon yanada individuallashtiriladi. Oliy ta'lim muassasasining raqamli ta'lim maydonini yaratish mumkin bo'ladi [10].

Xulosa va takliflar. Kelajak kiberpedagogikasining yangi funktsiyasi sifatida sun'iy dunyo pedagogikasida ta'lim va tarbiya funktsiyalaridan tashqari, uchinchi – moslashishtirish amalga oshiriladi. Oliy ta'lim muassasasi talabalarni biz yashayotgan sun'iy dunyoga moslashtirishi kerak. Texnosferaning jadal rivojlanishi oddiy odamning nafaqat

sivilizatsiyaning yangi raqamli texnik yutuqlari asosida o'quv kontentlarini yaratishga xamda ulardan foydalanishda raqamli savodxonlik va raqamli madaniyatlarini oshirishlari zarurligini ko'rsatdi. Misol uchun, inson faqat kompyuterning, uyali telefonning eng boshlang'ich funktsiyalarini o'zlashtiradi [10].

Raqamli asrda sun'iy intellekt tizimlaridan minimal effekt bilan foydalanamiz. Kompyuter yozuv mashinkasiga, kalkulyator esa o'yin-kulgi vositasiga aylandi. Internet ibtidoiy tafakkurni tarbiyalash vositasi va asosiy instinktlarning qo'zg'atuvchisiga aylandi, multimedia taqdimotlari rasmlar to'plamiga tenglashtirildi. Kompyuterning analitik va mantiqiy imkoniyatlaridan kam foydalaniladi va hozirgi kunda talabalar asosan mobil qurilmalardan foydalanishadi.

ADABIYOTLAR

1. <https://lex.uz/docs/-5030957>.
2. Bepalko V.P. [Cyberpedagogy – the challenge of the XXI century]. In: Narodnoe obrazovanie [Public education], 2016, no. 7–8, pp. 109–118.
3. Pleshakov V.A. Teoriya kibersotsializatsii cheloveka [Theory of human cybersocialization]. Moscow, Moscow Pedagogical State University Publ., 2011. 400 p.
4. Никифорова Ирина Валерьевна. Кибернетико-таксономическая педагогика – педагогика будущего. Центр научного сотрудничества «Интерактив плюс». 15 с.
5. Bell D. An Introduction to Cybercultures. London, 2001.
6. Barak A., Suler J. Reflections on the psychology and social science of cyberspace // Psychological aspects of cyberspace: Theory, research, applications. 2008. – P. 1–12.
7. Bekchonova Sh.B. Fanlar bo'yicha raqamli ko'nikmalarni targ'ib qilish – raqamli dunyoda o'qitish uchun aralash ta'lim. "Raqamli iqtisodiyot sharoitida oliy ta'limning transformatsiyasi". Respublika ilmiy-amaliy anjumanining ilmiy maqolalar va ma'ruza tezislari to'plami (2022-yil 18-noyabr). – Tashkent: "Imzo Print Media Group", 2022. – 320-322-b.
8. Bekchonova Shoir B. Pedagogical foundations of cyber security. European international journal of multidisciplinary research and management studies ISSN: 2750-8587 DOI: <https://doi.org/10.55640/eijmrms-02-04-14> <https://eipublication.com/index.php/eijmrms> Volume: 02 Issue: 04 April 2022 Published Date:- 20-04-2022. SJIF 5.954. Berlin, Germaniya. Page 87-97.
9. Бекчонова Ш.Б. Актуальность образования по кибербезопасности в педагогике. Цифровая трансформация в высшем и профессиональном образовании: Материалы 16-ой Международной научно-практической конференции (г. Казань, 27 мая 2022 года). / Под общей редакцией д.п.н. Сафина Р.С.; к. п. н. Вильданова И.Э.. – Казань: Изд-во Казанск. гос. архитект.- строит. ун-та, 2022. – 579 с. ISBN 978-5-7829-0592-7.420-423 с.
10. Bekchonova Sh.B. Pedagogikada kiberxavfsizlik bo'yicha ta'limning dolzarbligi. Pedagogika ilmiy-nazariy va metodik jurnal. 2022,3-son. –Toshkent. 119-123 -b.

Jaloliddin BOBOQULOV,

Navoiy viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi

"Uzluksiz kasbiy ta'limni tashkil etish" bo'limi boshlig'i

E-mail: jaloliddin1107@mail.ru

NDPI dotsenti, fizika-matematika fanlari nomzodi A.A.Ibragimov taqrizi asosida

INNOVATION YONDASHUV ASOSIDA INFORMATIKA FANINI O'QITISH METODLARI

Аннотация

O'zbekistonda ta'lim tizimining modernizatsiyasi sharoitida darslarni tashkil etish jarayonining faolligi va ahamiyatini namoyon etuvchi yangi imkoniyatlarni izlashga majbur. Buning uchun har bir darsning tashkil etilish shakli va mazmuniga innovatsion yondashuv asosida AKT vositalari hamda multimedia dasturlari asosida o'zgarishlarni amalga oshirish lozim.

Kalit so'zlar: Innovatsion yondashuv, axborot – kommunikatsiya kompetentligi, jarayon, masofali ta'lim, informatika, faol.

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ИНФОРМАТИКЕ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННОГО ПОДХОДА

Аннотация

В условиях модернизации системы образования в Узбекистане необходимо искать новые возможности, демонстрирующие активность и значимость процесса организации уроков. Для этого необходимо внести изменения в форму организации и содержание каждого урока на основе инновационного подхода к инструментам ИКТ и мультимедийным программам.

Ключевые слова: Инновационный подход, информационно – коммуникационная компетентность, процесс, активность, дистанционное обучение, информатика.

METHODS OF TEACHING COMPUTER SCIENCE BASED ON AN INNOVATIVE APPROACH

Annotation

In the conditions of the modernization of the educational system in Uzbekistan, it is necessary to look for new opportunities that show the activity and importance of the process of organizing lessons. For this, it is necessary to make changes based on ICT tools and multimedia programs based on an innovative approach to the form and content of each lesson.

Key words: Innovative approach, information - communication competence, process, distance education, informatics, active.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga murojaatida 2023-yilni O'zbekistonda "Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili" deb e'lon qildi.

"Shu yurtda yashayotgan har bir insonning tinch va baxtli hayot kechirishi, uning sog'lig'i joyida bo'lishi, yaxshi ta'lim olishi, oilasini tebratishi uchun qanday sharoit kerak bo'lsa, hammasini yaratib berishga harakat qilayapmiz va bu yo'ldan aslo to'xtamaymiz", — dedi Shavkat Mirziyoyev.

Ta'lim sifatini oshirish – Yangi O'zbekiston taraqqiyotining yakka-yu yagona to'g'ri yo'lidir.

O'quvchilarni mustaqil fikr yuritishga, mushohada qilishga, mutolaa qilishga o'rgatishda o'qituvchilar oldiga katta mas'uliyat qo'yiladi. O'qituvchi o'qitishdan o'qishni o'rgatishga, bilim berishdan o'quvchilarning bilimlarini mustaqil egallashlariga yordam berishi lozim. Ya'ni, o'qituvchi o'quvchini ehtiyoj tug'dirishdan, muhit yaratishga va undan mas'uliyatni his qilishni o'rgatish kerak. Bu esa o'qituvchidan tashabbuskorlikni, mustaqil fikrlashni, o'z faniga oid bilimni puxta bilishi, kuzatuvchanlikni, ijodiy tasavvurni tarbiyalashga layoqatini faollashtirish zarur. Shunday layoqatga ega bo'lgan o'qituvchi o'z ish faoliyatida ilg'or texnologiyalarni qo'llashi o'quvchilarda yuqori bilim, ko'nikma, malaka va kompetentsiyalarga ega bo'lishga olib keladi. O'qituvchi o'z fanida yuz berayotgan yangiliklarni, o'zgarishlarni isloh qila olishi zarur. Keng ma'noda qaralganda ta'lim tizimidagi har qanday o'zgarishni pedagogik innovatsiya deb qarash mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mamlakatimiz olimlari darslarda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan ta'lim sifati va samaradorligini oshirish jarayonida foydalanishning nazariy va amaliy asoslarini yaratish, innovatsion ta'lim metodlaridan foydalanish, ta'lim jarayonida

noan'anaviy usullardan bo'lmish guruhli va individual usullardan foydalanishning nazariy asoslari H.T.Omonov, N.Azizxo'jaeva, Z.Mamajonova, M.G.Voinova, N.X.Xo'jaev, S.A.Madyarov, Ye.U.Eshchonov, O'Q.Tolipov, M.Usmonboeva, M.B.Xattabovlar tomonidan o'rganilgan. Ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalarning qo'llanilishi sohasida O.Xasanboeva, B.Ziyomuhhammadovlar tomonidan samarali ishlar amalga oshirilgan.

Xorijiy davlatlarda pedagogik ta'lim jarayonida zamonaviy usullar va vositalardan foydalanish, fanga yangiliklar kiritishning sotsial-psixologik aspektlarini yaratish sohasida amerikalik innovator olim E.Rodgers, F.G.Mann, B.Ch.Saunders, kimyo fani va uning bo'limlarini o'qitishni takomillashtirish sohasida P.G.Meyer, D.A.Jacobsen, P.Eggan, D.Kauchak, A.T.Yarachev, M. Sullivan, M.Stajanovskaya, B.Velevska, D.T.Thomas, I. Devetak, S.A. Glazar ning ishlarini keltirish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Maktab o'qituvchisining innovatsion faoliyati, maktab pedagogikasining bosh muammolaridan biri.

Innovatsiya – (inglizcha-innovation) – yangilik kiritish, yangilik.

Pedagogikaga oid adabiyotlarda innovatsiya jarayoni sxemasi beriladi. U quyidagi bosqichlarni qamrab oladi:

1. Yangi g'oya tug'ilishi yoki yangilik kontseptsiyasini paydo qilish bosqichi. U kashfiyot bosqichi deb ham yuritiladi.

2. Ixtiro qilish, ya'ni yangilik yaratish bosqichi.

3. Yaratilgan yangilikni amalda qo'llay bilish bosqichi.

4. Yangilikni yoyish, uni keng tadbiq etish bosqichi.

5. Muayyan sohada yangilikning hukmronlik qilish bosqichi. Bu bosqichda yangilik o'zining yangiligini yo'qotadi, uning samara beradigan muqobili paydo bo'ladi.

6. Yangi muqobillik asosida, almashtirish orqali yangilikning qo'llanish doirasini qisqartirish bosqichi.

Innovatsiya jarayoni tarkibiy tuzilmalar va qonuniyatlarni qamrab olgan tizimdan iboratdir.

Pedagogikaga oid adabiyotlarda innovatsion jarayoni kechishining 4 ta asosiy qonuniyati farqlanadi:

- Pedagogik innovatsiya muhitining ayovsiz bemaorlik qonuni;

- Nihoyat amalga oshish qonuni;

- Qoliplashtirish (stereotiplashtirish) qonuni;

- Pedagogik innovatsiyaning davriy takrorlanishi va qaytishi qonuni.

Ayovsiz bemaorlik qonunida pedagogik jarayon va hodisalar to'g'risidagi yaxlit tasavvurlar buziladi, pedagogik ong bo'linadi, pedagogik yangilik baholanadi va u yangilikning ahamiyati va qimmatini keng yoyadi.

Nihoyat amalga oshish qonuni yangilikning hayotiyli bo'lib, u erta yo'qoch, stixiyali yoki ongli ravishda amalga oshadi.

Qoliplashtirish (stereotiplashtirish) qonuni shundan iboratki, unda pedagogik innovatsiya fikrlashni bir qolipga tushirish va amaliy harakatga o'tish tendentsiyasiga ega bo'ladi. Bunday holatda pedagogik qolip (stereotip) qoloqlikka, boshqa yangiliklarning amalga oshish yo'liga to'siq bo'lishga majbur bo'ladi.

Pedagogik innovatsiyaning davriy takrorlanishi va qaytishi qonunining mohiyati shundaki, unda yangilik yangi sharoitlarda qayta tiklanadi.

Pedagogik innovatsiya tadqiqotchilari innovatsiya jarayonining ikki tipini farqlaydilar:

Innovatsiyaning birinchi tipi stixiyali o'tadi, ya'ni innovatsion jarayonda unga bo'lgan ehtiyoj hisobga olinmaydi, uni amalga oshirishning barcha shart sharoitlari tizimi, usullari va yo'llariga ongli munosabat bo'lmaydi.

Innovatsiyaning ikkinchi tipi ongli, maqsadga muvofiq, ilmiy asoslangan faoliyat mahsulidir.

A.I.Prigojin innovatsiya deganda, muayyan ijtimoiy birlikka – tashkilot, aholi, jamiyat, guruhga yangi, nisbatan turg'un unsurlarni kiritib boruvchi maqsadga muvofiq o'zgarishlarni tushunadi. Bu innovator faoliyati. Tadqiqotchilar (A.I.Prigojin, B.V.Sazanov, V.S.Tolstoy, A.G.Kruglikov, A.S.Axeyer, N.P.Stepanov va boshqalar) innovatsion jarayonlar tarkibiy qismlarini o'rganishning ikki yondashuvini ajratadilar: yangilikning individual mikrosathi va alohida-alohida kiritilgan yangiliklarni o'zaro ta'siri mikrosathi.

Birinchi yondashuvda-hayotga joriy etilgan qandaydir yangi g'oya yoritiladi.

Ikkinchi yondashuvda-alohida-alohida kiritilgan yangiliklarning o'zaro ta'siri ularning birligi raqobati va oqibat natijada birining o'rnini ikkinchisi egallashi. Olimlar innovatsion jarayon mikrotuzilmasini tahlil qilishda hayot davriyligi kontseptsiyasini farqlaydilar. Bu kontseptsiya yangilik kiritishga nisbatan o'lchanadigan jarayon ekanligidan kelib chiqadi.

Informatika fanini o'qitishda innovatsion yondashuvning ikkinchi bosqichi qo'llaniladi. Chunki informatika XX asrning oxirlarida ilm – fan – texnika taraqqiyoti asosida, raqobat natijasida kirib kelgan zamonaviy fan turi. Mustaqilligimiz qo'lga kiritilgan dastlabki yillardanoq, ta'lim tizimida ta'lim sohasini davr talabiga mos takomillashtirish va ilm-fanni yangi sharoitlarda olib borish yo'li belgilab olindi. Bu jarayonda o'qituvchining axborot kommunikatsiya kompetentligi (AKK) hozirgi kunda eng dolzarb, shuni e'tiborga olishimiz lozimki, bu jarayon uzoq davom etadigan, uni amalga oshirishning dastlabki damlaridan boshlaboq juda puxta va bosqichma-bosqich belgilanishi muhimdir.

O'qituvchining AKK hosil qilishi o'z-o'zidan yaratiladigan yoki biron-bir tayyor andozadan "ko'chirib" olinadigan narsa emas. Buning uchun pedagogik o'zining ish faoliyatida kasbiga ijobiy yondashishi, doimiy izlanishda bo'lishi va o'z mahoratini uzluksiz oshirishiga intilishiga lozim.

Innovatsion yondashuv asosida informatika fanini o'qitishda yangi texnik vositalar, shu jumladan, kompyuter va boshqa axborot texnologiyalarining jadal kirib kelayotgan hozirgi davrda fanlararo uzviylikni ta'minlash maqsadida informatika fani yutuqlaridan foydalanish dolzarb masalalaridan biri.

Informatika o'qitishda kompyuterlarning qulayligidan yana bir yo'nalishi ayrim o'quv holatlarini modellashtirish. Modellashtirilgan dasturlardan foydalanishning maqsadi, o'qitishning boshqa usullari qo'llanilganda tasavvur qilish, ko'ziga keltirishi qiyin bo'lgan materiallarni tushunarli bo'lishini ta'minlashdan iborat.

Ta'lim jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish o'qituvchilar kasbiy mahoratining oshishiga, bilimlarni mustaqil olish samarasini o'tishiga, o'quvchilar shaxsining rivojiga hamda o'quvchilarni axborotlashgan jamiyatning yetuk a'zosiga aylanishiga ko'mak beradi. Sinfdan tashqari ishlarda kompyuter texnologiyalari o'quvchilarning algoritmik va mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga, tasavvurlarini kengaytirishga, kutilgan natijalarni olishga bo'lgan intilishini shakllantirishga imkon beradi.

Masofali ta'lim, ya'ni masofadan turib o'qitish ham innovatsion yondashuvning bir turi hisoblanadi. Biz ta'lim beruvchi dasturlarni ko'rib o'tganimizda turli audio, video va elektron o'quv dasturlari yordamida o'quvchilar qisman mustaqil ta'lim olish imkoniyatiga ham ega bo'lishadi. Texnika taraqqiyoti shunday imkoniyatlarga olib keldiki, endi nafaqat mustaqil ta'lim olishda, balki mashg'ulotning o'zini ham o'qituvchisiz olib borish mumkin. Albatta o'qituvchi yo'qligi shartli ravishda olinayotgan, chunki o'qituvchi garchi auditoriyada bo'lmasada, u ma'lum bir masofadan turib ta'limni olib borishi mumkin. Ya'ni u masofadan turib o'qitadi, boshqacha aytganda masofali ta'lim olib boradi. Tajribalar, hatto audiovositalar yordamida ham masofali ta'lim olib borish mumkinligini ko'rsatadi. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi esa masofali ta'limni kompyuter yordamida ham amalga oshirish imkonini beradi. Masofali ta'lim masofaning uzoqligidan qat'iy nazar o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida aloqani, axborot almashinishni amalga oshiradi. Bu ta'lim xorijiy davlatlarning yetakchi mutaxassislari olib borayotgan mashg'ulotga bemaor auditoriyani ulash imkonini beradi. Masofali ta'limning yana bir ustunlik tomoni shundaki, u makon va zamonga bog'liq bo'lmagan holda, ya'ni, istagan joyda va istalgan vaqtda amalga oshirish imkonini beradi. Masofali ta'limdan talabalar qo'shimcha bilim olishda, sirdan o'qiyotganda, mustaqil ta'lim olishda keng foydalanadilar.

Kompyuter texnologiyalari imkoniyatlaridan maktabda o'quvchilarning bilishga bo'lgan qiziqishini rivojlantirishda foydalanish uchun puxta bilim berish, balki o'quvchilarning fan bilan qiziqishlarini orttirish mumkin.

Tahlil va natijalar. O'qituvchining innovatsion yondashuviga yaratuvchilik jarayoni va ijodiy faoliyati natijasi sifatida qaraladi va ta'lim jarayoniga jadallik bilan bormoqda. Shunday qilib, bu yondashuvda o'qitish texnologiyalari o'qitishning barcha vositalarini qamrab olgan qandaydir jihozlash sifatida ham belgilanadi. Unda texnologiya o'quv jarayonini texnikallashtirishni taqozo etadi. Bunda o'qituvchi Windows operatsion tizim bilan ishlatiladigan Word matn muharriri, Power Point, Internet Explorer va boshqa maxsus amaliy dasturlar, mul'timedia vositalari yordamida yengilgina o'z darsini kompyuter texnologiyasidan foydalanib tashkil etish mumkin. Buning natijasida o'quvchilarda fanga bo'lgan

qiziqish ortadi, o'tilgan mavzuni tushunish, kerakli tushunchani anglash va o'zlashtirish jarayoni tez kechadi.

Xulosa va takliflar. Innovatsion yondashuv jarayonlari, ularning funktsiyalari rivojlanishi qonuniyatlari, mexanizmlari va uni amalga oshirish texnologiyalari, boshqarish tamoyillarining pedagogik asoslarini o'rganish o'quv

jarayonini zamonaviy pedagogik yutuqlari asosida jahon standartlari darajasida tashkil etish imkonini beradi.

Ko'rinib turibdiki ushbu jarayon ta'lim oluvchilar tomonidan muayyan nazariy bilimlarning puxta o'zlashtirilishiga erishish, vaqtni iqtisod qilish, har bir ta'lim oluvchini faollikka undash, ularda erkin fikrlash layoqatini shakllantirishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Prezident Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi, 2022-yil, 20-dekabr.
2. Azizxo'jaeva N.N Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. "O'zbekiston" yozuvchilar uyushmasining Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. T-2006-yil, 51-54-b.
3. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar T.: Iste'dod, 2008-yil, 14-19-b.

Sevaram BOTIROVA,
Namangan Davlat Universiteti tadqiqotchisi

Psxologiya fanlari doktori N.Xalilova taqrizi ostida

ZAMONAVIY PSIXOLOGIYA VA PEDAGOGIKADA KASBIY TASHVIQOT MOTIVATSIYASI MUAMMOLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada O'zbekiston tarixi bo'yicha darslarni tashkil etishning noan'anaviy usullari va shakllaridan foydalanish masalasi ochib berilgan. Ta'lim va rivojlanishning noan'anaviy shakllarining samaradorligi yaxshi ma'lum. Bu nostandart tuzilishga ega bo'lgan, turli xil ta'lim shakllarining uslub va usullarini o'zlashtiradigan, o'quvchilarning o'rganilayotgan fanga qiziqishini rivojlantiradigan eksrompt mashg'ulotdir.

Kalit so'zlar: Texnologiya, muhim, tarix, jarayon, aloqa, amalga oshirish, transferlar, jahon tarixi

ПРОБЛЕМЫ МОТИВАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИИ И ПЕДАГОГИКЕ

Аннотация

В данной статье раскрывается вопрос о использовании нетрадиционных методов и форм организации занятий по истории Узбекистана. Эффективность нетрадиционных форм обучения и развития хорошо известна. Это импровизированное учебное занятие, имеющее нестандартную структуру, которые впитывают в себя методы и приемы различных форма обучения, развивают интерес учащихся к изучаемому предмету.

Ключевые слова: Технологии, значимый, история, процесс, связь, выполнять, переводы, всемирная история

PROBLEMS OF PROFESSIONAL MOTIVATION IN MODERN PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY

Annotation

This article reveals the issue of using non-traditional methods and forms of organizing lessons on the history of Uzbekistan. The effectiveness of non-traditional forms of education and development is well known. It is an impromptu activity that has a non-standard structure, learns the methods and methods of various forms of education, and develops students' interest in the studied subject.

Key words: Technology, important, history, process, communication, implementation, transfers, world history

Kirish. Jahonning rivojlangan mamlakatlarida ta'lim tizimiga qo'yilayotgan yangi talablar 21-asr maktab o'quvchisi axborotga to'yingan dunyo muammolari, globallashuv jarayoni va global ta'lim makonini yaratish bilan bog'liq muammolarga tayyor bo'lishini taqozo qilmoqda. Zamonaviy sharoitda kommunikatsiya kabi hodisaga qiziqish sezilarli darajada oshishi uni jamiyatning barcha jabhalariga kirib borishi bilan tavsiflanadi. Shu munosabat bilan zamonaviy ijtimoiy-kommunikativ sohada kommunikativ tuzilmalar va jarayonlarning yangi turlari paydo bo'lmoqda, jamiyat taraqqiyoti jarayonida kommunikatsiyalarning o'rni va roli o'zgarib bormoqda. Ayniqsa, ta'lim olishning individual traektoriyasini belgilash, yuqori sinf o'quvchilarida O'zbekiston tarixi fanini o'zlashtirishda, turli o'quv mashg'ulotlari orqali ularning kommunikativ va nutqiy qobiliyatlarini rivojlantirish, o'z-o'zini rivojlantirish jarayonlari samaradorligini oshirishga katta e'tibor qaratiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Zamonaviy bilish nazariyasi bo'lib uning nazariy asosi quyidagilar: Tizimli-faoliyatli yondashuvining asosiy g'oyalari (P.Ya.Galperin, V.V.Davidov, A.N.Leont'ev, N.G.Talizina, V.D.Shadrikov, D.B.Yelkonin va boshqalar);

-Katta o'smirlarning kognitiv faoliyatining xususiyatlariga oid rivojlanish psixologiyasining qoidalari (L.I.Bojovich, L.S.Vigotskiy, T.V.Dragonova, I.S.Kon, A.M.Markova, D.I.Feldshteyn va boshqalar);

-Muloqot psixologiyasi nazariyasi (A.S.Zolotnyakova, A.I.Volkova, M.I.Lisina, Ye.I.Rogov, M.I.Stankin, G.R.Chernova va boshqalar).

-Ko'nikmalarni shakllantirish tushunchalari (N.I.Zaporojes, Ye.N. Kabanova-Meller, A.G. Koloskov, M.V. Korotkova, V.A. Kulko, N.A. Loshkareva, N.A. Polovnikova, G. A. Sukerman, I. S. Yakimanskaya va boshqalar);

-O'quvchilar bilish jarayonlarini faollashtirish bo'yicha pedagogik nazariyalar (L.N. Aleksashkina, Ye.Ye. Vyazemskiy, M.V. Korotkova, I.Ya. Lerner, M.I. Maxmutov, P.I. Pidkasiy, M.T. Studenikin va boshq.);

- Pedagogik texnologiyalar bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar (M.V.Klarin, M.V. Korotkova, N.V. Matyash, I.V. Plaksina, G.K.Selevko va boshqalar);

- O'quvchilarning bilish faolligini faollashtirish bo'yicha o'yin, tadqiqot, munozarali pedagogik nazariyalar haqidagi qoidalar (L.N.Aleksashkina, L.P.Borzova, V.M.Bukatov, M.V.Korotkova, I.V.Kucheruk, M.T.Studenikin, O.Yu.Strelava va boshqalar).

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tadqiqotning uslubiy asosini tashkil etgan kommunikativ qobiliyatlarni o'rganishga ko'plab ishlar bag'ishlangan. Ushbu tadqiqotlar muammoni o'rganishning turli tomonlarini taqdim etadi. O'smirlar davridagi muloqot tabiatini, ko'nikmalarni shakllantirishning umumiy nazariy qonuniyatlarini, shuningdek, o'smirlar shaxsining psixologik xususiyatlarini o'rganish

L.I. Bojovich, L.S. Vigotskiy, P.Ya. Galperin, I.A. Zimnyaya, A.S. Zolotnyakova, Ye.P. Pyina, A.N. Leont'ev, L.M. Matveeva, G.A. Sukerman, I.S. Yakimanskaya, D.B. Elkonin va boshqalarning asarlarida o'z aksini topgan.

Didaktlar asarlarida ko'nikmalarni shakllantirishning asosiy shartlari ko'rib chiqildi, kommunikativ ko'nikmalar tasniflandi, kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish uchun samarali platforma bo'la oladigan dars shakllarini aniqlashtirish Y.K. Babanskiy, O.V. Zapyataya, M.V.Klarin, A.V. Leontovich, I.Ya. Lerner, N.A. Loshkareva, M.I. Maxmutova, P.I. Pidkasiy, N.A. Polovnikova, G.K. Selevko, V.A. Slastenin, A.V. Xutorskiy, S.A. Shmakova va boshqalarning asarlarida o'z aksini topgan.

L.N. Aleksashkina, A.A. Vagin, Ye.E. Vyazemskiy, P.V. Gora, N.G. Dayri, N.I. Dorojkina, N.I. Zaporozhes, M.V. Korotkova, A.I. Strajeva, O.Yu. Strelowa, V.V. Shogan va boshqalarning ishlarida darsning turli shakllarining keng ko'lami taqdim etilgan bo'lib, ular asosida maktab o'quvchilarining kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirish amalga oshiriladi, ko'nikmalarni shakllantirishning samarali jarayoni uchun shart-sharoitlar belgilanishi o'z aksini topgan. Shu bilan birga shuni ta'kidlash mumkinki, tarix fanini o'rganish jarayonida maktab o'quvchilarining kommunikativ ko'nikmalarini shakllantirishni kompleks tadqiq etilmagani bois mazkur mavzu bilan bog'liq ilmiy tadqiqot ishini olib borishni taqozo qiladi.

Tahlil va natijalar. Gumanitar ta'limni rivojlantirish strategiyasiga yangi konseptual yondashuvlar, faoliyatni o'z-o'zini tashkil etishga qodir mustaqil fikrlovchi shaxsni shakllantirish uchun pedagogik shart-sharoitlarni yaratish zarurati tarix kurslarini qurishning yagona uslubiy asosidan ta'lim mazmunini tanlashning o'zgaruvchan modellariga: o'quv jarayonini tashkil etishning turli usullari, sivilizatsiya, madaniy va boshqalarga o'tishga olib keldi. O'qituvchilarning ijodiy mustaqilligi oshdi, ammo o'qituvchi o'qitish tizimini yaratib, tarkibini o'quvchilarning tarixiy jarayonni idrok etishining izchilligi, uzluksizligi, yaxlitligini ta'minlaydigan tarzda tanlashi va tuzilishi kerak.

Yuqorida ta'kidlanganidek, an'anaviy metodik tizim quyidagilar bilan tavsiflanadi: ta'lim mazmunida nazariy bilimlarning yetakchi o'rni, o'qitishning dogmatik va tushuntirish-illyustrativ usullarining ustunligi, ta'lim jarayonining o'qituvchi faoliyatiga yo'naltirilishi, ta'lim mazmunidagi nazariy bilimlarning yetakchi o'rni, o'quvchilarning o'quv faoliyatida esa – xotiraning fikrlashdan ustun bo'lishi ushbu o'quv tizimining samaradorligi pastligining asosiy sabablari-dan biri bo'lib, uning sifatini oshirish vazifasini qo'yimoqda. Ta'lim paradigmasini o'zgartirish, o'z navbatida, texnologik paradigmani unga moslashtirishni taqozo yetadi, uning asosida ta'lim texnologiyalari ishlab chiqiladi. "Nima o'rgatish kerak?", "Nega o'rgatish kerak?", "Qanday qilib o'rgatish kerak?" degan savollargagina emas, balki "qanday qilib samarali o'qitish kerak?" degan savollarga ham javob izlash, olimlar va amaliyotchilarni ta'lim jarayonini "texnologiyalash"ga urinishlariga olib keldi, ya'ni. o'qitishni kafolatlangan natijaga ega bo'lgan o'ziga xos ishlab chiqarish va texnologik jarayonga aylantirish, shu bilan bog'liq holda pedagogikada yo'nalish - pedagogik texnologiyalar paydo bo'ldi.

"Texnologiya" atamasi lotincha ildizlarga ega bo'lib, "san'at ilmi" (texno — san'at, hunarmandchilik; logos — so'z, o'rgatish, bilim) deb tarjima qilingan bo'lib, ma'lum bir xossaga ega bo'lgan ma'lum mahsulotni kafolatli ishlab chiqarish yo'lini anglatadi. Qoidaga ko'ra, fanda yangi tushunchaning paydo bo'lishi jamiyat hayotida yangi hodisaning paydo bo'lishi bilan birga keladi. 19-asrda tabiiy fanlar va ularning amaliy sohalarining jadal rivojlanishi, o'sha davr uchun zamonaviy ilm-fan yutuqlaridan foydalangan holda ommaviy sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishi yosh avlodni ishlab chiqarish faoliyatiga ommaviy ravishda jalb

etish zaruriyatini keltirib chiqardi. Ta'limning ommaviy xarakterga ega bo'lishi xom ashyo, ishlab chiqarish jarayoni va yakuniy mahsulot sifatini nazorat qilish tizimini standartlashtirish va unifikatsiyalash muammolarini keltirib chiqardi.

Muloqot va muloqot ko'nikmalari shaxslararo faoliyat davomida insonlar o'rtasidagi aloqalarni tashkil qilish uchun zarur bo'lgan ko'p qirrali jarayondir. Ammo, muloqot jarayonida uning ishtirokchilari nafaqat o'zlarining jismoniy harakatlari yoki mahsulotlari, balki mehnat natijalari bilan fikr, niyat, g'oyalar, tajribalar almashadilar. Binobarin, aloqa shaxsda mavjud bo'lgan ideal shakllanishlarni vakillik, idrok, fikrlash va hokazo shaklida uzatish, almashish, muvofiq-lashtirishga yordam beradi. Muloqotning funksiyalari xilma-xil bo'lib ular ishlatilgan vositalarga va muloqot ishtirokchilarining xulq-atvori va ruhiyatiga ta'sir ko'rsatishiga qarab, shaxsning turli suhbatdoshlari bilan, turli sharoitlarda muloqotini qiyosiy tahlil qilish orqali aniqlanishi mumkin.

Insonning boshqa odamlar bilan munosabatlari tizimida axborot-kommunikativ, boshqaruvchi(regulyativ)-kommunikativ va affektiv-kommunikativ kabi muloqotning funksiyalari ajralib turadi. Muloqotning axborot-kommunikativ funksiyasi, aslida, axborotning bir turi sifatida ma'lumotni uzatish va qabul qilishdir. Unda ikkita asosiy element mavjud: matn (xabarning mazmuni) va shaxsning (kommunikatorning) unga munosabati.

Ushbu komponentlarning nisbati va tabiatining o'zgarishi, ya'ni, matnni va kommunikatorning unga munosabati axborotni idrok etish xususiyatiga, uni tushunish va qabul qilish darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi va natijada odamlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir jarayoniga ta'sir qilishi mumkin. Muloqotning axborot-kommunikatsiya funksiyasi G. Lassvellning taniqli modelida yaxshi ifodalangan, bu yerda kommunikator (xabarlarni uzatuvchi), xabarning mazmuni (nima uzatiladi), kanal(qanday uzatiladi), qabul qiluvchi (kimga uzatiladi) tarkibiy birliklar sifatida ajralib turadi.

Xulosa va takliflar. Axborotni uzatish samaradorligi odamning uzatilgan xabarni tushunish darajasi, uni qabul qilish (rad etish), shu jumladan qabul qiluvchining ma'lumotlarining yangiligi va dolzarbligi bilan ifodalanishi mumkin. Muloqotning tartibga solish va kommunikativ funksiyasi odamlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tashkil etishga, shuningdek, shaxsning faoliyati yoki holatini tuzatishga qaratilgan. Ushbu funktsiya o'zaro ta'sir ishtirokchilarining motivlari, ehtiyojlari, niyatlari, maqsadlari, vazifalari, mo'ljallangan faoliyat usullarini o'zaro bog'lash, faoliyatni tartibga solish uchun rejalashtirilgan dasturlarning borishini sozlash uchun tan olingan. Bu yerda aloqa uyg'unlikka, hamjihatlikka erishishga, kichik aloqa guruhlarida ham, katta jamoalarda ham birlashgan odamlarning harakatlarining irodali birligini o'rnatishga qaratilgan bo'lishi mumkin (masalan, ishlab chiqarishda birgalikda ishlaydigan jamoalar, yaxlit harbiy qismlar va boshqalar). Ushbu aloqa funksiyasini amalga oshirish samaradorligining ko'rsatkichi, bir tomondan, birgalikdagi faoliyat va muloqotdan qoniqish darajasi, ikkinchi tomondan, ularning natijalari.

ADABIYOTLAR

1. Вишневский К. Форсайт как инструмент государственной инновационной политики/ - Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук.-М.:МГУ.-2013. 36с.
2. Kodirov N. (2020). Problems of the globalization of information culture in the current time. In Știință, educație, cultură (Vol. 4, pp. 272-274).
3. Kodirov Nodirbek. Problems of the globalization of information culture in the current time. In: Știință, educație, cultură . Vol.4, 15 februarie 2020, Comrat. Comrat, Republica Moldova: Universitatea de Stat din Comrat, 2020, pp. 272-274. ISBN 978-9975-83-094-2.
4. Kodirov N.M. Transformation and globalization of information media //Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2019. – T. 1. – №. 12. – C. 83-93.
5. Kadirov N.M. Social and physical experience of information and information culture //Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2019. – T. 1. – №. 3. – C. 165-170.

Akbar DJURAYEV,
Bosh ilmiy-metodik markaz xodimi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Azamat OBIDOV,
Bosh ilmiy-metodik markaz xodimi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

PhD G'. Otamurodov taqrizi asosida

OLIV TA'LIM TIZIMI SIFATINI OSHIRISHDA MOSLASHUVCHAN BOSHQARUVINI MODELLASHTIRISH ZARURATI

Аннотация

Mazkur maqolada Oliy ta'lim tizimi sifatini oshirishda moslashuvchan boshqaruvini modellashtirish zarurati tavsifi berilgan. Ta'lim strategiyasini muvaffaqiyatli amalga oshirish va ta'lim sifatini barqaror oshirishda manfaatdor tomonlarning ishtirokini ta'minlovchi samarali boshqaruv muhim o'rin tutadi.

Kalit so'zlar: Moslashish, moslashuvchan boshqaruv, modellashtirish, ta'lim tizimi sifati, strategiya.

НЕОБХОДИМОСТЬ МОДЕЛИ ГИБКОГО УПРАВЛЕНИЯ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В данной статье описывается необходимость модели гибкого управления в повышении качества системы высшего образования. Эффективное управление, обеспечивающее участие заинтересованных сторон, важно для успешной реализации образовательной стратегии и устойчивого повышения качества образования.

Ключевые слова: Адаптация, адаптивное управление, моделирование, качество образовательной системы, стратегия.

THE NEED TO MODEL FLEXIBLE MANAGEMENT IN IMPROVING THE QUALITY OF THE HIGHER EDUCATION SYSTEM

Annotation

This article describes the need to model flexible management in improving the quality of the higher education system. Effective management that ensures the participation of interested parties is important for the successful implementation of the education strategy and the sustainable improvement of the quality of education.

Key words: Adaptation, flexible management, modeling, educational system quality, strategy.

Kirish. Rivojlangan mamlakatlar tajribasidan ko'rinib turibdiki, ta'limda boshqaruvni ijtimoiylashtirish jarayoni jadallashib bormoqda. Ta'lim strategiyasini muvaffaqiyatli amalga oshirish va ta'lim sifatini barqaror oshirishda manfaatdor tomonlarning ishtirokini ta'minlovchi samarali boshqaruv muhim o'rin tutadi. Bu, birinchi navbatda, barcha turdagi ta'lim muassasalarining mustaqilligini oshirish, ta'lim muassasalarini ota-onalar, o'quvchilar, talabalar va ta'lim jarayonining boshqa ishtirokchilarini keng jalb etgan holda boshqarish, jarayonga natijaga yo'naltirilgan boshqaruv va boshqa zamonaviy boshqaruv texnologiyalarini qo'llashni taqozo etadi.

Xalqaro amaliyotda ta'lim mazmuni bilan bog'liq asosiy tendensiyalardan biri ta'lim o'quv dasturlarini mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish talablari va ustuvor yo'nalishlari bilan chambarchas bog'liqligidir. O'quv dasturlari iqtisodiy rivojlanish maqsadlariga xizmat qiladigan bilim, ko'nikma va malakalarni singdiruvchi mazmunga ega bo'lishi kerak. Iqtisodiy muvaffaqiyatlarga erishgan mamlakatlarda bilimga asoslangan iqtisodiyotni yaratish ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishi bo'lganligi sababli, o'quv dasturlarida innovatsiyalarning ahamiyati, o'quvchilarni turli ijtimoiy faoliyatga undash va ularning pedagogik mahoratini oshirish alohida ahamiyatga ega.

Mavzuga oid adab tahlili. Keyingi 30-40-yildagi ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, innovatsiyalar va modernizatsiya natijasida amaliy bilim va odatlar bilan boyilmagan sof nazariy ta'lim o'zining fundamental ahamiyatini yo'qotmoqda. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ta'lim mazmunini shakllantirishda akademik bilimlar bilan bir qatorda amaliy bilim va ko'nikma, kompetentsiyaning ham ahamiyati ko'rsatilgan. Kompetensiya - olingan bilim va ko'nikmalarni

amaliy faoliyatda samarali va samarali qo'llash qobiliyatidir. Shaxs egallagan bilim va malakalarning aniq faoliyat natijasiga aylanishini ta'minlaydi. Kompetensiyaga asoslangan ta'lim ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga yanada samarali xizmat qiladi.

O'quv dasturlari mazmuni texnologik taraqqiyot olib kelgan yangiliklarni hisobga olgan holda doimiy ravishda ishlab chiqilmoqda, bu esa ta'limning turli darajalarida o'ziga xos yondashuvni talab qiladi. Bu yerda umumta'lim bosqichida shaxsni har tomonlama shakllantirish ustuvor vazifa bo'lsa, oliy ta'limda mehnat bozorining bugungi va istiqboldagi talablari hisobga olinadi. Oliy ta'lim o'quv dasturining doimiy ishlab chiqilishi mehnat bozori fanlari talablarini tizimli o'rganishni muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayon mehnat bozorida ish taklif etuvchi barcha subyektlarni, xoh ular davlat yoki nodavlat sektorda faol bo'lsin, oliy ta'lim jarayonining asosiy manfaatdor tomonlariga aylantirdi.

Talabning bilim olishi va rivojlanishi, uning yutuqlarini kuzatish jarayonida o'qituvchi omili hal qiluvchi rol o'ynaydi. Talabning bilimli va barkamol shaxs bo'lib shakllanishiga o'qituvchining ta'siri ko'p jihatdan o'qituvchining ilmiy mahorati, o'qituvchilik tajribasi va kasbiy saviyasiga bog'liq. O'qituvchining bu fazilatlar bilan o'quvchilarning yutuqlari o'rtasida yaqin bog'liqlik mavjud. O'z bilim va malakasini muntazam oshirib boruvchi o'qituvchilar o'quvchilar erishayotgan yutuqlarga qo'shimcha hissa qo'shmoqda. Kasbiy mahoratga asoslangan ish haqini rag'batlantirish tizimining yo'qligi, ta'lim muassasasi darajasida boshqaruvning samarasizligi, o'qituvchilar malakasini oshirish infratuzilmasining zaifligi o'qituvchi omiliga ta'sir etuvchi omillar sirasiga kiradi. Shu munosabat bilan ta'lim islohoti muvaffaqiyatli amalga oshirilayotgan

mamlakatlarda o'qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirish uchun rag'batlantiruvchi vositalar yaratish va pedagog kadrlar tayyorlashni takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Respublikamizda oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarning malakasini oshirish tizimini yangi bosqichga ko'tarish, ularning kasbiy malakasini oshirishning zamonaviy shakllarini hamda ilmiy va ilmiy-pedagogik faoliyat natijalarini inobatga oladigan tabaqalashtirilgan va muqobil uzluksiz malaka oshirish tizimini amaliyotga keng joriy etish maqsadga muvofiq deb topildi.

Ta'lim rivojida sezilarli yutuqlarga erishgan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan, ijodiy tafakkurni rivojlantiruvchi, o'quvchining individual xususiyatlarini hisobga oladigan zamonaviy, faol-interaktiv o'qitish usullari yuqori samaralar beradi. Shu maqsadda o'qitishning uzluksiz ilg'or uslublari yaratish, o'qituvchilarning malakasini oshirish ta'lim siyosatida muhim o'rin tutadi.

Ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimini isloh qilish dunyoning barcha davlatlarida inson kapitalini shakllantirish har bir iqtisodiy-ijtimoiy tiklanish va jamiyat barqaror rivojlanishining asosiy tayanchi ekanligiga ishongan davlat amaldorlarini tashvishga soladigan asosiy masalalardan biriga aylandi. Bu ta'limning eng yuqori pog'onasiga ko'tarilish uchun ko'plab yondashuvlarni qabul qilish va ko'plab islohotlar retseptlarini sinab ko'rish va uning raqobatbardoshlik bilan tavsiflangan global muhitga integratsiyalashuvini ta'minlash uchun kadrlar tayyorlash sifati va malakasini aks ettirishda tarjima qilingan. barcha sohalarda va o'sib borayotgan bilim iqtisodiyoti va globallashtirish muammolari bilan zamon guvohi bo'lgan rivojlanish va o'zgarishlarga hamqadam bo'lish.

Biroq, ta'lim islohoti barcha jabhalar va sohalarga taalluqli yaxlit ko'rinishga, qisman yondashuvlar va yamoqli yechimlardan ustun turadigan va miqdoriy o'lchovdan tashqariga chiqadigan nuqtai nazarga muhtoj. Islohot har tomonlama bo'lishi va ta'lim tizimining turli qismlarida sifatga asoslangan bo'lishi kerak. Aynan shuning uchun ham ta'lim sohasidagi yetakchi davlatlar o'z ta'lim tizimini isloh qilishda sifat tizimini qo'llashni tanladilar, bu tizim ko'zlangan natijalarga erishishda o'zining samarali va samarali ekanligini ko'rsatdi. Xo'sh, ta'lim sifati standartlari qanday? Ta'lim islohotida sifatga erishish mexanizmlari qanday?

Ta'lim sifati sohasidagi eng muhim global tajribalardan biridir.

1- Sifat tushunchasi, uning mexanizmlari va standartlari

Birinchisi - sifat tushunchasi. A - ta'rif: Sifat - bu qadriyatlar to'plamiga asoslangan boshqaruv tizimi bo'lib, xodimlarning malakasi va intellektual qobiliyatlarini doimiy ravishda takomillashtirishga erishish uchun tashkilotning turli darajalariga ijodiy tarzda investitsiya qilish uchun ma'lumotlar va ma'lumotlardan foydalanishga bog'liq.

Ta'lim sohasidagi sifat deganda o'quv mahsulotini doimiy ravishda takomillashtirishga qaratilgan standartlar va protseduralar to'plami tushuniladi, shuningdek, ushbu mahsulotda kutilayotgan spetsifikatsiyalar va xususiyatlarni, shuningdek, ushbu spetsifikatsiyalarga erishish mumkin bo'lgan jarayonlar va faoliyatni anglatadi. ta'lim muassasalariga qoniqarli natijalarga erishishga yordam beradigan kompleks vositalar va usullar.

B - konsepsiyaning paydo bo'lishi: Sifat tushunchasi o'tgan asrning saksoninchi yillarida Amerika Qo'shma Shtatlarida global iqtisodiy raqobatning kuchayishi va Yaponiya sanoatining jahon bozorlarini zabt etishi bilan paydo bo'ldi. Sifat mohiyatan tadbirkorlik tushunchasi bo'lib, unumdorlik va rentabellik bilan bog'liq bo'lib, ta'lim muassasasi innovatsiyalar va ijodkorlik qobiliyatiga ega bo'lgan malakalar va tajribalarni ishlab chiqarish muassasasi

ekanligini hisobga olib, ta'lim sohasiga o'tadi, ularsiz sanoat pudratlari ishlab chiqarishni rivojlantira olmaydi. va uning mahsulotini yaxshilash.

Ikkinchidan, ta'lim sifati standartlari. Sifat standartlari ular ko'laydigan turli sohalarda va ular nazorat qiladigan baholash tizimlariga ko'ra farqlanadi, ammo ularning barchasi asosiy tamoyillar va asoslarga asoslangan ko'plab spetsifikatsiyalar va standartlarga javob beradi, ularning barchasi turli xil usullar orqali yakuniy mahsulot sifati bilan bog'liq. ishlab chiqarish bosqichlari. Va ta'lim sifati bu doiradan chetga chiqmaydi, chunki u maktab bitiruvchilarining texnik xususiyatlari va ularning turli bosqich va jarayonlar orqali o'quv yutuqlari natijalari, shuningdek, barcha muammolar va to'siqlarni engib o'tish qobiliyati bilan bog'liq. ularning oldini olish tamoyiliga muvofiq yo'l davolashdan ko'ra yaxshiroqdir. Bu ba'zi akademik tadqiqotlar va fanga qiziqqan ilmiy tadqiqotlarga ko'ra ta'lim sifati standartlari va biz Finlyandiya tajribasini muhokama qilishda ularni batafsil muhokama qilish uchun qaytamiz:

O'quv rejalari va kurslarining sifati;

Infratuzilma sifati;

Ta'lim va ma'muriy tizimlarning samaradorligi;

Asosiy va uzluksiz kompozitsiyaning sifati;

Inson va moliyaviy resurslarni optimal boshqarish;

Maktab xizmatlaridan benefitsiarlarning ijobiy

taassurotlari;

doimiy takomillashtirish;

Akademik yutuqlar natijalari;

Uchinchi- Ta'lim islohotida sifatga erishish mexanizmlari.

Sifat haqidagi fikr-mulohazalar ta'lim tizimining mavqeini yaxshilash va arab mamlakatlarida ta'lim darajasini past qilib qo'ygan turli to'siqlarni yengib o'tishga yordam beradigan mexanizm va qo'llab-quvvatlashlar majmuasi taklifi bilan birga bo'ldi. Shuning uchun har qanday islohot quyidagi yondashuvlardan boshlanishi kerak: ta'lim o'quv rejalari va dasturlarini o'zgartirish: Shu munosabat bilan o'quv dasturlarini maqsadlar o'rniga vakolatlariga, miqdor o'rniga sifatga, bir tomonlamalik o'rniga xilma-xillik va xilma-xillikka asoslangan yangi strategiyani qabul qilish bo'yicha ishlar olib borilishi kerak.

Shahar va qishloqlarda ta'lim taklifini takomillashtirish: Teng imkoniyatlar tamoyiliga muvofiq, har bir kishiga eng yaxshi sharoitlarda o'qishni tugatish imkoniyatini yaratish uchun qishloqlarda ham, shaharlarda ham ta'lim taklifini kengaytirish va yaxshilash kerak. va yuqori sifatli xizmatlarni taqdim etadi.

Inson resurslariga g'amxo'rlik qilish: Ta'lim tizimining darajasini ko'tarishda inson resurslarining kashshof rolini hisobga olgan holda, ushbu sohada faoliyat yuritayotgan bazalarga, xoh moddiy darajada, xoh mehnat sharoitlari, xoh asosiy va uzluksiz trening olib borish.

Boshqaruv va boshqaruv darajasida boshqaruv va markazsizlashtirish: samarali boshqaruv mexanizmlarini o'rnatish va vazifalarni taqsimlashga va yaqinlik siyosatini qabul qilishga va ta'lim yo'riqnomalari va siyosatlarini o'ziga xos xususiyatlarga moslashtirishga qaratilgan markazsizlashtirish va markazsizlashtirish siyosatini o'rnatish.

Kerakli moliyalashtirish va xarajatlarni ratsionalizatsiya qilish: takomillashtirish va rivojlantirishga qaratilgan har qanday islohot loyihasi maqsadga erishish uchun etarli mablag'ga muhtoj, ammo bu befoyda ishlarga katta mablag'larni sarflashni anglatmaydi, chunki sifat so'mlarning qiymati va qiymati bilan o'lchanmaydi. Loyihaga ajratilgan mablag'lar, aksincha, eng kam xarajat bilan real natijalarga erishish.

Xorijiy ekspertizadan foydalanish: Sifat tizimining universalligini hisobga olgan holda, xorijiy tajriba va ekspertizadan, ayniqsa, ushbu yondashuvni qo'llagan kashshof va birinchi mamlakatlardan yordam so'rash zarurati paydo

bo'ldi, shu bilan birga tegishli sotsiologik va ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirishga ishonch hosil qilish hamda ta'lim tizimiga har qanday tuzatish kiritishdan oldin uning sifat tizimi tamoyillariga muvofiqligini ta'minlash uchun tarixiy tadqiqotlar olib borish.

Finlyandiya xalqaro baholash tizimi bo'yicha ta'lim sohasida yetakchiga aylandi va ta'lim ishlari kuzatuvchisini sifat tizimini joriy etishda namuna bo'lgan ushbu noyob tajriba yutuqlaridan hayratda qoldiradigan ajoyib natijalarga erishdi. Finlandiya tajribasi muvaffaqiyatining sirlari nimada?

Shubha yo'qki, ta'lim jarayonida o'quvchining markaziy o'rni va uning ta'lim tizimidagi o'rmini hamma anglab yetgan, ammo bu haqiqatni bilishning o'zi ta'lim va kadrlar tayyorlash sohasini rivojlantirish uchun yetarli emas. Finlyandiya ta'lim tizimi shaxsni hurmat qilish va uning huquqlarini, ayniqsa uning teng imkoniyatlar asosida sifatli ta'lim olish huquqini ta'minlash tamoyillariga asoslanib, islohotning barcha sohalarda o'quvchiga mutlaq ustunlik berishni tanladi. Ehtimol, har bir talaba muhim deb hisoblangan shiori "insonni o'zining birinchi boyligining manbai deb biladigan bu mamlakatda jamiyatning har bir a'zosi berilgan yuksak ahamiyatning eng yaxshi dalilidir.

Ta'limda sifat tizimini joriy etish bo'yicha Finlyandiya modelining ba'zi xususiyatlari quyidagilardir:

Infratuzilmaga yordam berish va rag'batlantirish: Finlyandiya maktab o'quvchi o'zini yaxshi kutib oladigan hayot maydoni, sinf maydoni taxminan 65 kvadrat metr bo'lgan keng makondir. Maktab shuningdek, turli xil dam olish joylari va kutubxonalar, boshqa obyektlarni o'z ichiga oladi. shkaflar, sport maydonchalari va zallari Tadbirlar va teatrlar yuqori darajadagi tozalik bilan ajralib turadi va o'quvchilarning mashg'ulotlariga moslashish uchun yaxshi tayyorlangan.

Har bir bolaning o'ziga xos xususiyatlarini hurmat qilish: Finlyandiya ta'lim tizimi o'quvchiga ustuvor ahamiyat beradi va uning o'rganish tezligini hurmat qiladi, ayniqsa quyi bosqichlarda, bu yerda asosiy e'tibor qo'lda, badiiy yoki sport mashg'ulotlari orqali ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratiladi. O'yin pedagogikasi bu bosqichda o'quvchining o'ynashga va hatto uni o'rganish vaqtida ham zavqlanishga moyilligi bilan bog'liq. Talabalarning ehtiyojlari doimo tinglanadi va ularni o'z vaqtida yengib o'tishga yordam berish uchun ularning akademik qoqilishlarini erta aniqlash ishlari olib boriladi.

Qisqartirilgan bo'limlar: Ba'zilar Finlyandiya ta'lim tizimi haqidagi ba'zi ma'lumotlardan hayratda qolishlari mumkin, ayniqsa uni o'z mamlakatidagi ta'lim haqiqati bilan

taqqoslasa. Finlyandiya bo'limidagi talabalar soni ko'pi bilan 25 talaba bo'lsa, ular ba'zan 6 yoki 7 talabadan iborat guruhlar bo'lingan, ular asosiy o'qituvchi va boshqa yordamchi tomonidan tuzilgan. Bolalar bog'chalarida esa har bir bo'limda ularning soni 12 nafardan oshmaydi, ularni uchta tarbiyachi va bitta yordamchi kuzatib boradi.

Strategiyaning amalga oshirilishi ta'lim mazmunini, kadrlar tayyorlash, ta'limni boshqarish tizimi va ta'lim infratuzilmasini ilg'or xalqaro amaliyot va O'zbekistonning rivojlanish konsepsiyasiga muvofiq qayta qurish imkonini beradi hamda mamlakatimizda bilimga asoslangan iqtisodiyotni shakllantirish va mamlakat, axborot jamiyatini shakllantirish va mamlakatning barqaror rivojlanishini ta'minlaydi.

Strategik yo'nalishlar:

1. Kompetensiyaga asoslangan shaxsiylashtirilgan ta'lim mazmunini yaratish.

2. Ta'lim oluvchilarning individual xususiyatlarini hisobga oluvchi innovatsion o'qitish usullari va texnologiyalari orqali ta'lim mazmunini samarali o'zlashtirishni ta'minlaydigan yuksak nufuzli ta'lim muassasasini shakllantirish.

3. Ta'limda davlat-jamoat tabiati va davlat-biznes hamkorligiga asoslangan, hisobdor, shaffof va samarali tartibga solish mexanizmlariga ega yangi boshqaruv tizimini shakllantirish.

4. Zamonaviy talablarga javob beradigan va uzluksiz ta'limni ta'minlaydigan ta'lim infratuzilmasini yaratish.

5. Barqaror va xilma-xil manbalardan foydalangan holda ta'limni moliyalashtirishning yangi mexanizmini yaratish.

Strategiyaning muvaffaqiyatli amalga oshirishning asosiy shartlari uning maqsadi va mazmuni haqida aniq tasavvur hosil qilish, jamoatchilik tomonidan qo'llab-quvvatlanishi va amalga oshirilishini ta'minlaydigan samarali amalga oshirish mexanizmini shakllantirish hisoblanadi.

Strategiyaning maqsadi va mazmuni aholiga, ta'lim muassasalarining pedagogik xodimlariga va boshqa maqsadli guruhlar ommaviy axborot vositalari va boshqa usullar orqali yetkaziladi.

Strategiyaning amalga oshirish bo'yicha chora-tadbirlar rejasi xalqaro ekspertlarni jalb qilgan holda tuziladi va ta'lim tizimining tayyorligini hisobga olgan holda, islohotlarning maqsadi va strategik yo'nalishlarini, tanlangan ustuvor yo'nalishlarni, qabul qilinadigan davlat dasturlarini belgilaydi. ularni amalga oshirish, amalga oshirish uchun mas'ul va hamkor institutlar, oraliq va yakuniy maqsadlar va amalga oshirish muddatidan iborat.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda O'RQ-637-sonli «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni. www.lex.uz.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019-йил 6-сентябрдаги ПФ-5812-сонли “Профессионал таълим тизимини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-oktabrdagi PF-6097-sonli «Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi Farmoni.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 4-fevraldagi PQ 2293-sonli “Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish” vazirligini tashkil etish to'g'risida”gi Qarori. www.lex.uz.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi PQ-2909-son “Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Qarori. www.lex.uz.
6. O'zbekiston Respublikasi 2018-yil 5-iyundagi PQ-3775-sonli “Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi Qarori.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi “O'zbekiston Respublikasida 2030-yilgacha Oliy ta'lim tizimini rivojlantirish to'g'risida”gi PQ-5847-sonli Qarori.
8. O'zbekiston Respublikasi 2020-yil 27-fevraldagi PQ-4623-sonli “Pedagogik ta'lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Qarori.
9. Abduquddusov O. Kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashga integrativ yondashuv. – T.: Fan, 2005. -157-b.

UDK: 384.295

Shahboz JAMOLOV,
Toshkent kimyo texnologiya instituti Shahrisabz filiali katta o'qituvchisi
E-mail: rustamkhurramov@mail.com

TerDU v/b dotsenti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) H.Djumayeva taqrizi asosida

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA MATEMATIKA FANIDAN TENGLAMA TUZISHNI O'RGATISH METODIKASI

Annotatsiya

Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida tenglamalar haqida dastlabki ma'lumotlarni o'zlashtirish, arifmetik amallarni tenglamalar bilan bog'lash va tenglama tuzish shu bilan birga matematik mulohazalar keltirilib, tenglamalar haqida bilim va ko'nikmalar rivojlanishi va shakllanishi haqida fikr-mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Tenglamalar, arifmetik amallar, tenglamalar haqida sodda va murakkab tushunchalar, mulohaza, matematik madaniyat, ta'lim standarti.

METHODOLOGY OF TEACHING EQUATION COMPOSITION IN MATHEMATICS TO PRIMARY CLASS STUDENTS

Annotation

In this article, students of primary grade learn basic information about equations, connect arithmetic operations with equations and create an equation, and at the same time, mathematical considerations are given, ideas about the development and formation of knowledge and skills about equations - comments are given.

Key words: Equations, arithmetic operations, simple and complex concepts about equations, reasoning, mathematical culture, educational standard.

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ СОСТАВЛЕНИЮ УРАВНЕНИЙ ПО МАТЕМАТИКЕ ШКОЛЬНИКОВ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация

В данной статье учащиеся начальных классов изучают основные сведения об уравнениях, связывают арифметические действия с уравнениями и составляют уравнения, и в то же время излагаются математические соображения, представления о развитии и формировании знаний и умений об уравнениях – комментарии. дано.

Ключевые слова: Уравнения, арифметические действия, простые и сложные понятия об уравнениях, рассуждения, математическая культура, образовательный стандарт.

Kirish. Bugun zamon tez sur'atlar bilan o'zgarib borayotgan bir sharoitda, har bir sohada olib borilayotgan ishlar ham, ularning ko'lam ham o'smoqda. Ayniqsa hozirgi asrimiz axborot – kommunikatsiya, zamonaviy texnika va texnologiyalar asridir. Biz bilamizki, har qanday rivojlanish asosida aniq hisob-kitoblar yotadi. Bu esa o'z navbatida matematika fani va uni o'rganishga, rivojlantirishga, uning yutuqlaridan samarali foydalanishga bo'lgan talabni kuchaytiradi. Ushbu talablardan kelib chiqqan holda butun dunyoda, jumladan, yurtimizda ham bu sohaga bo'lgan e'tibor kundan kunga kuchaymoqda. Bugungi kunda o'quvchilarda hisob-kitob ko'nikmalarini shakllantirish, ularni kundalik faoliyatda qo'llash, fanlarni o'rganish va ta'lim olishni davom ettirish uchun zarur bo'lgan matematik bilim va ko'nikmalar tizimini shakllantirish va rivojlantirish, boshlang'ich ta'limdagi matematika fani o'qituvchilarining asosiy vazifalardan biridir. Shu boisdan, ushbu maqola boshlang'ich sinf o'quvchilariga matematika fanidan tenglama tuzish va uni yechish usullariga bag'ishlangan. Muhtaram Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek: "Matematika hamma aniq fanlarga asos. Bu fanni yaxshi bilgan bola aqli, keng tafakkurli bo'lib o'sadi, istalgan sohada muvaffaqiyatli ishlab ketadi". Haqiqatdan ham ushbu jumalar zamirida keng ma'no-mazmun yotibdi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Boshlang'ich ta'lim davlat standarti talablarini amalga oshirish uchun boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi, shu jumladan tenglamalarni o'qitishni rivojlantirish usullarini ishlab chiqish dolzarb masaladir. Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda matematika fanini o'qitishda tenglamalarni

o'qitish usullari bo'yicha dars samaradorligini oshirishning mazmuni, shakl va metodlarini ishlab chiqish, uning bir butun tizimini o'rganib chiqish maqsad qilib qo'yilgan. Bugungi kunda barcha fanlarning kaliti bo'lmish matematika fanini bilish, o'rgatish, bilim samaradorligini asosiy poydevoridir. Masalalar yechish avvalo, mukammal matematik tushunchalarni shakllantirish, ularning dasturda belgilab berilgan nazariy bilimlarni o'zlashtirishlarida favqulodda muhim ahamiyatga ega. Masalan, agar biz o'quvchilarda qo'shish haqida to'g'ri tushuncha shakllantirishni xohlasak, buning uchun bolalar yig'indini topishga doir yetarli miqdorda sodda masalalarni deyarli har gal to'plamlarni birlashtirish amalini bajarib yechishi lozim.

Boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan sodda va murakkab masalalar o'quvchilar bilimlarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Boshlang'ich sinflarda matematikani o'qitishda matnli masalalarni yechishning ahamiyati juda kattadir. Matnli masalalarni yechish jarayonida o'quvchilar yangi matematik bilimlarni egallaydilar va bu bilimlarni turmushda qo'llash ko'nikmalarni va malakalarni hosil qiladilar. Masala ustida ishlash uning mazmunini o'zlashtirishdan boshlanadi. O'quvchilar ham o'qish malakasiga ega bo'lmagan dastlabki vaqtlarda ularni o'qituvchi o'qib beradigan masala matnini tinglashga, shartning muhim elementlarini tovush chiqarib ajratishga o'rganish lozim. Masalani ifodali o'qishda sonli ma'lumotlar masalani yechish uchun muhim ahamiyatga ega. Matematika fani boshlang'ich sinflardayoq asosiy fan sifatida o'qitiladi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar matematikaga xos qo'shish, ayirish, ko'paytirish va bo'lish kabi amallarni puxta egallaydilar. Boshlang'ich sinflarda o'qitiladigan

matematika o'rta maktab matematikasining tarkibiy qismidir. Boshlang'ich matematikani natural sonlar va asosiy miqdorlar arifmetikasi tashkil etadi. Boshlang'ich matematikada bir qancha yirik mavzudagi o'qitish vazifalaridan tashqari tenglamalar tushunchasini o'rgatish ham muhim o'rin tutadi. Tenglama tushunchasi nafaqat boshlang'ich sinflarda qo'llanadi, balki bu tushuncha matematikada o'rganiladigan asosiy tushunchadir.

Natijalar va muhokamalar. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga bugungi kunga kelib quyidagi 3 xil turdagi masalalar o'gatilmoqda:

Birinchisi, sodda masalalar - bunday masalalar qisqa hajmli, bir amal bajarish bilan yechiladigan, o'quvchilar uchun tushunarli masalalardir.

Bir amal bilan ishlanadigan sodda masalalar boshlang'ich sinf o'quvchilarida tenglama haqidagi dastlabki tushunchalarni shakllantirish uchun xizmat qiladi. Bunday usul bilan ishlanadigan tenglamalarni ko'proq ishlash boshlang'ich sinf o'quvchilarida masala yechishda talab etiladigan tezkorlik sifatlarini shakllantirishda yordam beradi. Bir amal bilan ishlanadigan sodda masalalarni ko'proq boshlang'ich sinflarda ayniqsa 1-sinflarda ishlatishadi. Chunki 1-sinflar murakkab yo'llar bilan ishlanadigan masalalarga holi tushunmaydi. Shuning uchun ham boshlang'ich sinflarda masalalarni va boshqa matematik misollarni ham o'rgatish jarayonida sodda amallardan murakkab amallarga qarab tushuntirib borish kerak.

Masalan quyidagicha masala berilgan bo'lsin:

Nargizada 20 ta olma bor edi. U ukasiga nechta olmasini berdi. Shundan so'ng Nargizada 13 ta olma qoldi. Nargiza ukasiga nechta olmasini bergan?

Yechish: $20 - x = 13$ $x = 20 - 13$ $x = 7$

Bu yerda tenglama tuzilyapti va masala ishlanyapti.

Ikkinchisi, murakkab masalalar-yechilishi uchun bir nechta o'zaro bog'liq amallarni bajarishni talab qiladigan masalalardir.

Murakkab masalalar ikki yoki undan ortiq amal bilan ishlanadigan masalalardir. Bunday masalalarni ishlash boshlang'ich sinf o'quvchilarining tenglamalar olamiga chuqurroq kirib borishi uchun xizmat qiladi. Murakkab yo'llar bilan ishlanadigan masalalarni yechish jarayonida o'quvchilarda matematika fanidan egallagan bilimlarini hayotga tadbiq eta olish va aqliy jihatdan rivojlanish hamda teran fikrlash sifatleri shakllanadi. Shu jumladan bu kabi masalalarni ishlash o'quvchini ko'proq o'z ustida ishlashga undaydi.

Masalan, quyidagicha masala berilgan bo'lsin:

Birinchi qutida 6 ta qalam bor. Ikkinchi qutida 1-qutiga qaraganda 5ta ko'p qalam bor va uchinchi qutida 2-qutiga qaraganda 2 ta kam qalam bor. Uchchala qutida jami nechta qalam bor?

Yechish: $6 + (6 + 5) + (6 + 5 - 2) = 6 + 11 + (11 - 2) = 17 + 9 = 26$

Uchinchisi, mantiqiy masalalar o'quvchilarni fikrlash qobiliyatini o'stiradigan, ularni mantiqiy mulohazalar chiqarishga da'vat etadigan masalalardir.

Bunday masalalarni ishlash o'quvchilar aqlini charxlashning eng yaxshi usuli hisoblanadi. Mantiqiy masalalar bolalarning o'zaro bir biri bilan fikr almashish jarayonini ham yaxshilaydi va ko'proq ota-ona hamda o'qituvchilarni ham bola bilan ko'proq ishlashga undaydi. Chunki bu turdagi masalalarning ishlash jarayonini boshida o'quvchiga tushuntirish va mukammal darajada anglab olganiga ishonch hosil qilish har bir o'qituvchining vazifasi hisoblanadi. Bu turdagi masalarni ko'proq ishlash o'quvchilarning mustaqil qaror qabul qilish va har qanday muammoli vaziyatlardan oson chiqib keta olish sifatlarining shakllanishiga hamda mantiqiy fikrlash qobiliyatlarining o'sishiga juda kata yordam beradi.

Masalan quyidagicha masala berilgan bo'lsin:

Onasi Salimga 4 litr suv olib kelishni tayinladi. Lekin onasi unga faqat ikkita idish berdi, ulardan biri 3 litrlik,

ikkinchisi 5 litrlik edi. Salim bu idishlar yordamida 4 litr suv o'lchashi mumkinmi?

Yechish: Avval 3 litrda suv oladi va bu suvni 5 litrlik idishga soladi. Keyin yana 3 litrlikda to'ldirib suv oladi va yana 5 litrlik idishga soladi. Keyin 5 litrlik idish to'lib 3 litrlik idishda 1 litr suv qoladi. Endi 5 litrlik to'la idishni bo'shatadi va 3 litrlikdagi qolgan boyagi 1 litr suvni 5 litrlik idishga soladi. Endi yana 3 litrlik idishni to'ldiradi va 5 litrlik idishga soladi. Natijada oldingi 1 litr suv bilan hozirgi 3 litr qo'shib 4 litr suv hosil bo'ladi.

Biz bugun kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning matematik tushuncha va tafakkurini rivojlantirishda murakkab masalalarning o'rni va ahamiyati xususida to'xtalamiz. Murakkab masalalarni yechish boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun biroz o'rganilishi qiyin bo'lgan mavzular qatoriga kiradi. Chunki yosh o'quvchilarning sodda masalalardan murakkab masalalarga o'tish jarayoni ularning fikrlash qobiliyatlaridan kelib chiqadi. Aksariyat bolalar bu masalalarni oson qabul qilsa, ko'pchilik o'quvchilar qiyinchilik sezadilar. Ana shunday o'quvchilar bilan darsdan tashqari to'garaklar tashkil qilib ishlash maqsadga muvofiqroq bo'ladi.

Chunki o'zlashtirishi qiyintiroq bo'lgan o'quvchilar bilan darsdan tashqari ishlar olib borilmasa ular o'z tengdoshlariga nisbatan ancha orqada qolib ketadilar va bu fanga bo'lgan qiziqishi kundan kunga o'lib boradi. Natijada o'quvchi matematika fanidan umuman uzoqlashib ketadi va kelajakda ham bu jarayonda boshlang'ich sinf o'qituvchisini ayblab yashaydi. Shuning uchun ham o'zlashtirishi sust bo'lgan o'quvchilar bilan boshidan ko'proq ishlash kerak va uni ham kelajakda yetuk matematik bo'lib yetishishi mumkinligiga ishonitirish lozim. Bu har bir boshlang'ich sinf o'qituvchisining vazifasi deb o'ylayman. Albatta bu jarayonda o'sha o'quvchilarning ota-onasi ham yordamlashishi zarur. Chunki bola vaqtining ko'p qismini darsdan ko'ra uyda o'tkazadi. Hech qachon bolaning bo'sh vaqtini qoldirmaslik kerak ota-ona ham bolasi bilan ko'proq shug'ullanishi kerak. Har bir bola iloji boricha matematika fanini yaxshiroq bilishi zarur. Chunki matematika har qanday soxada kerak va hayotda ham juda ko'p asqotadi.

Tenglamalar 2 xil: Sodda va murakkab bo'ladi.

Ma'lumki tengamalar 2-sinf dan boshlab o'qitiladi. Sababi 2 -sinf ga kelib o'quvchilar 4 ta arifmetik amallar bilan tanishib ulgurishadi. barcha arifmetik amallarni o'rganib bo'lgandan so'ng yuqorida ta'kidlaganimizdek har bitta arifmetik amalda 2 ta had va 1 ta natija borligi nuqtai nazardan foydalanib, biz sodda tenglamalarning yechilish usullarini quyidagicha tasvirlashimiz mumkin. Tengliklar, tengsizliklar va tenglamalar haqidagi tushunchalar o'zaro bog'lanishda ochib boriladi. Ular ustidagi ish 1-sinflardan arifmetik materialni o'rganish bilan uzviy qo'shib olib boriladi. Tenglik va tengsizlik tushunchalarini tarkib toptirishning boshlang'ich bosqichi narsalardan to'plamlarni ularning miqdori bo'yicha taqqoslash (katta, kichik, teng) munosabatlarini o'rgatishdan iborat. 1-2- sinflarda sonli tenglama va tengsizlik haqida boshlang'ich tasavvurlar shakllantiriladi. Tenglik va tengsizliklar haqidagi birinchi tasavvurlarni bolalar tayyorgarlik davridayoq oladilar. 3- sinfda esa 1-2- sinf mavzularini takrorlash bilan bir qatorda ancha murakkab hollarni ham o'quvchilar bilan ko'rib chiqish mumkin. 3-4 - sinf o'quvchilari ongi 1-2- sinf o'quvchilar ongiga ko'ra tafakkur doirasining kengligiga ko'ra, murakkab tenglama va tengsizliklarning ham o'rgatishni taqozo etadi. Boshlang'ich sinf matematika darslarida tenglamalarni va tengsizliklarni yechish bilan birgalikda har xil ko'rinishda olib borib, yechimlarini muhokama qilib tushuntirilsa, o'quvchilarda tenglama bilan bog'liq matematik hisoblashlarini bajarish sifati ko'rsatgichi yuqori bo'ladi deb ilmiy faraz qilish mumkin. Bu o'quvchilarni o'z navbatida o'ylashga, fikrlashga o'rgatadi. O'quvchilar mustaqil ravishda tenglamalarni to'g'ri yechib, bajara oladilar. Boshlang'ich sinf matematika kursida

“Tenglama” tushunchasining aniq ta’rifi berilmaydi. O’quvchilar bu tushunchani maxsus tanlangan mashqlarni bajarish jarayonida tushunib oladilar. O’quvchilar murakkab narsalar haqida o’ylayaptimi, fikrlayaptimi demak dars maqsadiga erishdi deyish mumkin. O’quvchilar boshlang’ich sinflardayoq natural sonlar ustida ta’rifsiz to’rt amalni bajarishni o’rganadilar. So’ngra o’quvchilarga qo’shish, ayirish, ko’paytirish va bo’lish amallaridan qatnashayotgan komponentni topish o’rgatiladi. Ana shu topilishi kerak bo’lgan komponentlardan noma’lumni topish o’rgatiladi.

Xulosa va takliflar. Jumladan masalalarni yechish orqali ularning tarbiyaviy ahamiyatiga ham e’tibor qaratishimiz lozim. Masalalar tabiat va jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladi. Qurilayotgan zavod va fabrikalarning joylashgan o’rni, ishlab chiqarish hajmi, mahsulotlarning sarflanish miqdori, yetishtirilayotgan qishloq xo’jaligi mahsulotlari va ularning realizatsiyasi, bunyod etilayotgan inshootlarining o’lchamlari, texnika ekinlarining ekin maydoni, unumdorligi, mahsulotlar

miqdori, ularga ketayotgan sarf-xarajatlarini hisoblash hammasi matematik masalalar bilan bog’liq. Bunday masalalar jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladi. Tabiatning sofliqi, beg’uborligi, ekologiya tozaligi, ichimlik suvlarining tiniqligini asrash, o’simlik va hayvonlarning yer yuzidan yo’qolib ketishidan saqlash, qazilma boyliklarni behuda sarflamaslik, madaniy va manzarali, qurilishbop daraxtlarni ko’paytirish uchun qilinayotgan harakatlarning barchasi matematik masalalar bilan bog’liq. Bu kabi masalalar esa tabiat taraqqiyotiga xizmat qiladi. Bularni o’quvchilarning o’zlari ajrata olishlari kerak. Matematika darslarida masalalar yechish o’quvchilarning ilmiy va ijodiy dunyoqarashining shakllanishida muhim rol o’ynaydi. Shunday qilib, o’quvchilarda turli xildagi matematik masalalarni tenglamalar yechish orqali matematik qonuniyatlarni amalda tatbiq etish malakalari shakllanadi hamda matematik tafakkuri birmuncha o’sib rivojlanadi.

ADABIYOTLAR

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 09.07.2019-yildagi PQ-4387-son.
2. Bikbayeva N.U. Boshlang’ich sinflarda matematika o’qitish metodikasi”.-T. „O’qituvchi”, 1996-yil.
3. Jumayev M.E. Tadiyeva Z.G. „Boshlang’ich sinflarda matematika o’qitish metodikasi”.-Tosh. 2005-yil.
4. Jumayev M.E. Boshlang’ich matematika nazariyasi va metodikasi”.- T.: „Arnoprint”, 2005-yil.
5. Toshmurodov B. Boshlang’ich sinflarda matematika o’qitishni takomillashtirish”.-T.: „O’qituvchi”, 2000-yil.
6. Jumaev M.E Matematika o’qitish metodikasi. (OO’Yu uchun darslik.) — T.: “Turon iqbol” 2020. 426-b.
7. Matematika darsligi (1-sinf). Turon iqbol. 2021-yil.
8. Nusratova D., Shamshiyev A. Boshlang’ich matematika kursi nazariyasi (amaliy mashg’ulotlar uchun) 2021-yil.
9. Jumayev E. Boshlang’ich sinflarda matematika o’qitish metodikasi. Toshkent 2019-yil.
10. Qodirova F., Ibadullayeva S.N. Barcha bolaga birdek sifatli ta’limni ta’minlash davr talabi. Inklyuziv ta’lim, 1(1), 243-246.
11. Tojiboeva G. (2022). Management competence of hydraulic education teacher. Conferencea, 1-2.

УДК:316.(752.4)

Jamshed JURAYEV,
BuxDU dosenti v.b, sotsiolog
E-mail: jamshid-j-r@buxdu.uz, jurajamshid@gmail.com

Sotsiologiya fanlari doktori (DSc) B.Sh Karimov taqrizi asosida

G'ARB OLIMLARINING MARGINAL SHAXS VA MARGINALLIK TUSHUNCHALARIGA OID ILMIY QARASHLARI

Annotasiya

Ushbu maqolada marginal va marginallashuv atamasi tarixiga oid ilmiy soha vakillarining tadqiqotlari, fikr va mulohazalari tahlil qilingan. Muallif tomonidan Amerika, Yevropa va jahon hamjamiyati olimlarining marginal shaxsga bo'lgan ta'riflari keltiriladi. Shuningdek, sotsiologiya fanida marginallik tushunchasidan foydalanish masalalari ko'rib chiqiladi. Muallif ijtimoiy fanlarda marginallik tushunchasining paydo bo'lishi va uning bugungi uslubiy izchilligini baholash haqida umumiy ma'lumot beradi. «Tarkibiy» va «obyektiv» marginallik tushunchalari tanqid qilinadi. Marginallik masalasiga oid G'arb olimlarining turli sotsiologik qarashlari bayon etiladi.

Kalit so'zlar: Marginal shaxs, marginallik, marginallashuv, biotik omil, adaptasiya, fenomenologiya, «madaniy gibridd», «irqiy gibridd», «chegaradagi odam», «adashgan», «begona».

НАУЧНЫЕ ВЗГЛЯДЫ ЗАПАДНЫХ УЧЕНЫХ НА ПОНЯТИЯ МАРГИНАЛЬНОЙ ЛИЧНОСТИ И МАРГИНАЛЬНОСТИ

Аннотация

В данной статье анализируются исследования, взгляды и суждения представителей научной сферы относительно истории термина маргинал и маргинализация. Автор представляет определения маргинализованного человека учеными Америки, Европы и мирового сообщества.

Также рассматриваются вопросы использования понятия маргинальности в социологии. Автор дает обзор возникновения понятия маргинальности в социальных науках и оценку его методологической состоятельности на сегодняшний день. Критикуются понятия «структурная» и «объективная» маргинальность. Представлены различные социологические взгляды западных ученых на проблему маргинальности.

Ключевые слова: Маргинал, маргинальность, маргинализация, биотический фактор, адаптация, феноменология, «культурный гибрид», «расовый гибрид», «человек на границе», «заблудший», «чужой».

SCIENTIFIC VIEWS OF WESTERN SCIENTISTS ON THE CONCEPTS OF MARGINAL PERSONALITY AND MARGINALITY

Annotation

This article analyzes the researches, opinions and opinions of representatives of the scientific field regarding the history of the term marginal and marginalization. The author presents the definitions of a marginalized person by scientists from America, Europe and the world community.

Also, issues of using the concept of marginality in sociology are considered. The author provides an overview of the emergence of the concept of marginality in social sciences and an assessment of its methodological consistency today. The concepts of «structural» and «objective» marginality are criticized. Various sociological views of Western scholars on the issue of marginality are presented.

Key words: Marginal person, marginality, marginalization, biotic factor, adaptation, phenomenology, «cultural hybrid», «racial hybrid», «man on the border», «lost», «stranger».

Kirish. Zamonaviy sotsiologiya marginal shaxs faoliyatini ijtimoiy sohadan ajralgan holda o'rganish murakkab ekanligini alohida e'tirof etmoqda. «Marginallik» atamasining kelib chiqishi va qo'llanish tarixi uni tushunish uchun juda muhimdir. XX-asr Amerika sotsiologiyasida 100 yildan ortiq vaqt davomida nafaqat ushbu fanda o'z ahamiyatini saqlab qoldi, balki faylasuflar, madaniyatshunoslar, siyosatshunoslar, iqtisodchilar va ayniqsa sotsiologlarning diqqat-e'tiboriga sazovor bo'ldi.

Ko'plab tadqiqotlarga ko'ra, so'nggi yigirma yil davomida chet elda marginallik fenomeniga qiziqish faqat o'sishda davom etmoqda. Xususan, bugungi kunda marginallik nafaqat oddiy hodisa, balki ommaviy ong omiliga aylanib bormoqda. Buni so'nggi yillarda atama qo'llanilishining jadal sur'atlar bilan o'sib borayotgani ham ko'rsatadi. 2001-yilda Google[1] qidiruv tizimida marginal tushunchasiga rus tilidagi 1200 dan ortiq havolalar mavjud edi. 2012-yil boshida bunday havolalar soni 78 500 ta bo'lsa, 2022-yilda 105 000 tadan ortiq hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Marginal inson tushunchasini sotsiologiya faniga birinchi marta amerikalik sotsiolog, Chikago sotsiologiya maktabining asoschisi Robert Ezra Park (1864-1944-yy.) immigrantlar o'rtasidagi jarayonlarni o'rganishga bag'ishlangan «Inson migratsiyasi va marginal odam» (1928) (Human migration and the marginal man)[1] essesinde ishlatgan. Keyinchalik, R.Park «Shaxs va madaniy nizo» (1931) asarida[1], «Madaniy to'qnashuv va marginal shaxs» (1937) Everett Verner Stouckvist (1901-1979- yy.) kitobida so'zboshi sifatida marginal tushunchasini tariflagan.

Shuningdek, marginal shaxs konsepsiyaning rivojlanishidagi muhim bosqich sifatida E.V.Stouckvistning «Marginal odam: shaxs va madaniy ziddiyatga oid tadqiqotlar» (1937)[1] monografiyasida marginallashuv muammolariga oid ilmiy qarashlarini izohlagan. Keyingi bosqich Charlz Evans Xyuzning «Ijtimoiy o'zgarishlar va maqomga qarshi norozilik: marginal inson hadiqa ocherk» (1949)[1] asarida o'z ifodasini topgan. E'tiborli jihati shundaki, XX-asrning boshlarida

marginal shaxs va marginallikka oid qarashlar amerikaning Chikago maktabi vakillari tomonidan tadqiqotlarda ilgari surilgan bo'lsada, ular bilan bir qatorda Yevropada ijtimoiy o'zaro ta'sir nazariyasi asoschisi, faylasuf, sotsiolog Georg Zimmel (1858-1918-yy.) tomonidan ham tadqiq etilgan. Jumladan, uning «Begona bilan hamrohlik»[6] asarida migrasiya va turli ko'chishlar oqibatida jamoaga kelib qo'shilgan insonning adaptasiyasi, u bilan kechayotgan ijtimoiy ichki va tashqi nizolar va uning oqibatlari to'g'risida tadqiqotlar olib borilgan.

Shuningdek, asli yevropalik bo'lgan fenomenologik sotsiologiya asoschisi Alfred Shyus (1899-1959-yy.) ham o'zining «Begona» (1944)[7] asarida marginal shaxs nazariyasini ilgari surib, unda begona va notanish odam tushunchalariga ijtimoiy fenomenologiya nuqtai nazaridan qayta talqin qilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Marginal insonga oid nazariyalarning uzluksiz tarixiy turkumini yaratish uchun funksional jihatdan ahamiyatli bo'lgan klassik manbalarining bunday tanlovi marginallik tushunchasini dastlab to'ldirilgan ma'noni sezilarli darajada cheklaydi va ko'p jihatdan buzadi, va evristik potentsialdan uzoqlashtiradi. Marginallik haqida ancha kengroq tushunchani quyidagi fikrlar asosida shakllantirish mumkin.

Birinchidan, marginallik bilan bog'liq hodisalar doirasi R.Park tomonidan nafaqat «marginal shaxs» atamasi bevosita qo'llaniladigan asarlarda, balki ushbu atama ishlatilmaydigan ishlarda, ya'ni kiritilishidan oldin yozilgan asarlarda ham muhokama qilingan. Ushbu harakatlar hisobga olinishi kerak[8].

Ikkinchidan, marginallikni muhokama qiluvchi Chikago maktabi sotsiologik tadqiqotlarining o'ziga xos xususiyati shundaki, R.Park tadqiqotlari asosida uning bir qator shogirdlari ham marginal insonga oid nazariyalarni o'rganishda yanada mukammalroq yondashdi. Xususan, ular marginal shaxs atamasini o'rniga yangicha bo'lgan unga monan yoki

deyarli sinonim bo'lgan atamalarni «madaniy gibridd», «irqiy gibridd», «chegaradagi odam», «adashgan», «begona» ilmiy ommaga qo'llashdi.

Uchinchidan, «marginal shaxs» tushunchasi R.Park tomonidan umumiy munosabatlar tizimi doirasida ishlab chiqilgan va u o'zi yaralgan tizimdan boshqacha yondashuvlar asosida talqin qilishi maqsadga muvofiq emas. «Marginal shaxs» tushunchasi boshqa sohalarida qo'llanilsada, u R.Park tomonidan ishlab chiqilgan konsepsiyani to'ldirish uchun xizmat qilishi kerak[1].

Tahlil va natijalar. Marginal shaxs tushunchasi doirasida Chikago maktabi vakillari sotsiologik tadqiqotlar tarixida bir qator yangi ilmiy mulohazalarni ilgari surishdi. Jumladan, marginallik birlamchi ko'rinishda adaptasiyani o'tay olmagan inson yoki begona shaxs sifatida qaralishi chegarasidan yangi, kengroq munosabatlar tizimiga qadam qo'ydi. Marginal shaxs ijtimoiylashuvi, jamoa o'rtasida ijtimoiy nizolar, begonani to'daga qabul qilishning ijtimoiy jihatlari, yangi jamoaga ko'nikish, birikish, turli norma va me'yorlarni qabul qilish yoki inkor etish jarayonidagi ijtimoiy-psixologik jihatlari tadqiq etildi.

R.Park tomonidan olib borilgan tahlillarda jamiyat tirik organizm va «chuqur biologik hodisa» sifatida namoyon bo'ladi. Uning nazariyasida sotsiologiyaning predmeti bu - evolyusiya jarayonida shakllanadigan jamoaviy xulq-atvor namunalari hisoblanadi. Bu nazariyaga ko'ra, jamiyat ijtimoiy (madaniy) darajadan tashqari, barcha ijtimoiy taraqqiyot negizida biotik omil[1] yotadi deb hisoblaydi. R.Park tomonidan taklif qilingan «marginal shaxs» konsepsiyasida biotik omil va unga asoslangan ekologik tartib muhim nazariy asosga ega. Unga ko'ra, inson sivilizatsiyasida ekologik tartibning asosini jamoaviy xatti-harakatlar sifatida migrasiya tashkil etadi.

Sotsiolog olimlar fikrlarini uyg'unlashtirganda marginallikka oid qo'yidagi xulosaviy klassifikatsiyaga ega.

Madaniy marginallashuv	u klassik ko'rinishga ega bo'lib, madaniyatlar to'qnashuvida yoki irq, elat, millat, etnik guruh va xalqlarning assimilyasiya jarayonlarida vujudga keladi. Ushbu turdagi marginallik shaxs ishtirok etadigan ikki madaniyatning qadriyatlar tizimi o'rtasidagi munosabatlarga asoslanadi, bu esa o'z-o'zini identifikatsiyalashga, ijtimoiy guruhdagi maqom va rolning noaniqligiga olib keladi.
Ijtimoiy marginallashuv	bu turdagi marginallik quyidagi hollarda yuzaga keladi: shaxs munosabatga kirishish uchun referent guruhga murojaat qilishga urinayotganda muvaffaqiyatsizlikka uchranganda; bir shaxs ikki ijtimoiy rollar o'rtasida bo'lish; marginal inson ba'zi professional guruhlar a'zo bo'layotganda inkor etilsa; bu turga, shuningdek, ijtimoiy tashkilotning asosiy oqimidan butunlay tashqarida bo'lgan ijtimoiy guruhlar (masalan, lo'lilar, uysizlar (BOMJ), migrantlar, uydan haydalgan yoki xo'rlanganlar va boshqalar) kiradi
Strukturaviy (tizimli) marginallashuv	jamiyatdagi ayrim ijtimoiy huquqdan mahrum bo'lgan yoki nochor qatlamlarning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy o'zligi holatidagi marginallik.

Xulosa va takliflar. Umuman olganda sotsiolog olimlarining marginallikka oid qarashlarida o'xshashlik va bir birini to'ldiruvchi g'oyalarni kuzatish mumkin. Madaniy munosabatlar taraqqiyoti o'zgarib, boyib boruvchi hodisa. Ma'lum davrga kelganda, marginallikning negativ hosilasini

o'z davri uchun muhim sotsiologik tadqiqot ob'yekti sifatida dolzarb ahamiyat kasb etadi. O'tish davrida madaniy jarayonlar transformatsiyasi va jamiyatning tizimli o'zgarishi bilan marginallik asta sekin jamiyat sahnasiga kela boshlaydi.

ADABIYOTLAR

1. <https://www.google.co.uz/webhp> - интернетдаги глобал кидирув тизими.
2. Park R.E. Human migration and the marginal man // American Journal of Sociology. Chicago, 1928. Vol. 33. № 6. P. 881-893.
3. Парк Р.Э. Личность и культурный конфликт // Социальные и гуманитарные науки. Сер. 11. Социология. 1998. № 2. С. 175-192.
4. Stonequist E.V. The Marginal Man: A Study in Personality and Culture Conflict. N.Y.: Charles Scribner's Sons, 1937. B 1961 г.
5. Hughes E.C. Social Change and Status Protest: An Essay on the Marginal Man // Hughes E.C. The Sociological Eye. Chicago N.Y.: Aldine-Atherton, 1971. P. 220-228.

6. Зиммель Г. Экскурс о чужаке // Социологическая теория: история, современность, перспективы. Альманах журнала «Социологическое обозрение». СПб.: «Владимир Даль», 2008. С. 7-13.
7. Шюц А. Чужак // Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом. М.: РОССПЭН, 2004. С. 533-549.
8. Джураев Дж.Р. (2023). Маргинализация современной молодежи в контексте социальных изменений. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры, 3 (1), 58-66. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7563712>.
9. Джураев Д. (2023). Маргинализация современной молодежи в контексте социальных изменений. Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture, 3(1 Part 2), 58-66.
10. Жураев Ж.Р. (2023). Илмий оммада маргиналлашув атамасига оид турли ёндашувлар. Conferencea, 109-113.
11. Hughes E.C. Social Change and Status Protest: An Essay on the Marginal Man // Hughes E.C. The Sociological Eye. Chicago N.Y.: Aldine-Atherton, 1971. P. 220-228.
12. Жураев Ж.Р. (2023). Илмий оммада маргиналлашув атамасига оид турли ёндашувлар. Conferencea, 109-113.
13. Джураев Д. (2023). Маргинализация современной молодежи в контексте социальных изменений. Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture, 3(1 Part 2), 58-66.
14. Каримов Б.Ш., Бекмуродов М.Б. Мехр тушунчасининг ижтимоий муносабатларни консенсус даражасида юксалтиришдаги роли. Ижтимоий тадқиқотлар журналі. Электрон журнал, 1-махсус сон. Тошкент 2021. Б.5-15.
15. Джураев Д. (2023). Маргинализация современной молодежи в контексте социальных изменений. Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture, 3(1 Part 2), 58-66.
16. Каримов Б.Ш. Мехр маданияти: генезис, назария ва амалиёт. Монография. Бухоро нашриёти. 2021-й. 15,7-б.

UDK: 372.862

Qaxramon IBADULLAYEV,
*Chirchiq Davlat Pedagogika Universiteti Maktabgacha ta'lim fakulteti dekani,
fizika-matematika fanlari nomzodi
E-mail: ibadullaev@mail.ru
Pedagogika fanlari doktori, professor Z.Raximov taqrizi asosida*

PEDAGOGIK TA'LIM KLASTERI BO'YICHA XORIJ TAJRIBASI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ta'lim klasterlari bo'yicha xorijiy mamlakatlar tajribasi tahlil qilingan. Xorij tajribasi asosida milliy ta'lim tizimimizda pedagogik ta'limni klasterlashtirishning zarur shartlari asoslangan.

Kalit so'zlar: Klaster, ta'lim klasteri, innovatsion ta'lim klasteri, pedagogik ta'lim klasteri, texnik universitetlar uyushmasi, klaster tasniflari.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ В КЛАСТЕРЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В данной статье анализируется опыт зарубежных стран в создании образовательных кластеров. На основе зарубежного опыта созданы необходимые условия для кластеризации педагогического образования в нашей национальной системе образования.

Ключевые слова: Кластер, образовательный кластер, инновационный образовательный кластер, педагогический образовательный кластер, Ассоциация технических вузов, кластерные классификации.

FOREIGN EXPERIENCE IN THE CLUSTER OF PEDAGOGICAL EDUCATION

Annotation

This article analyzes the experience of foreign countries in creating educational clusters. On the basis of foreign experience, the necessary conditions have been created for clustering pedagogical education in our national education system.

Key words: Cluster, educational cluster, innovative educational cluster, pedagogical educational cluster, Association of technical universities, cluster classifications.

Kirish. Ta'lim xizmatlari bozorida raqobatbardoshlikning oshishi sohaga zamonaviy innovatsion yondashuvlarning joriy etilishini kuchaytirdi. Innovatsiyalarni rivojlantirish, mintaqaviy va milliy iqtisodiyotlarning raqobatbardoshligini oshirishning samarali tashkiliy shakli bu klasterlardir. Xalqaro amaliyotda klaster tashabbuslarining tarqalishi va klaster rivojlanishi sohasidagi milliy siyosatlarining shakllanishi borasida Daniya, Norvegiya, Finlyandiya, Shvesiya kabi mamlakatlar sanoati klasterlar bilan to'liq yoki qisman qoplangan bo'lsa, Xitoy, Rossiya, Hindiston, Belarussiya, Qozog'iston kabi mamlakatlarda sanoatni klasterlashtirish jarayoni faol davom ettirilmogda, ixtisoslashtirilgan axborot-tahlil infratuzilmalari yaratilmogda. Yevropa klaster hamkorlik platformasining ma'lumotlariga ko'ra, 2017-yilda Yevropa Ittifoqida 460 ta klasterlar mavjud bo'lgan.

"Ta'lim klasteri" va "pedagogik ta'lim klasteri" tushunchalarining (terminlarining) 2020-yil 15-mart holatiga ingliz, rus va o'zbek tillarida Internet tarmog'i google qidiruv tizimidagi ishlatilish chastotasi quyidagicha: "ta'lim klasteri" – ingliz tilida 138 000 000, rus tilida 859 000, o'zbek tilida 26 100; "pedagogik ta'lim klasteri" – ingliz tilida 4 020 000, rus tilida 3 150 000, o'zbek tilida 11 700. Mavzuga murojaat o'zbek tilidan ko'ra ingliz tilida o'rtacha 3757 marta, rus tilida o'rtacha 106 marta ko'proqni tashkil qiladi. Ushbu ma'lumot qo'yilgan muammoning AQSh va Yevropada ancha keng o'rganilayotgani haqida muayyan tasavvurni beradi, deb o'ylaymiz.

O'rganilgan manbalarning ko'rsatishicha, ta'lim klasteri muammosi keyingi o'n yil davomida G'arb, jumladan Rossiya ta'lim tizimida tadqiqot predmeti bo'lib kelgan. Ingliz tilidagi manbalarning tahlili shuni ko'rsatdiki, ta'lim klasterlari amaliyotda keng qo'llanilmogda, ammo muammo bo'yicha nazariy tadqiqotlar yetarli darajada emas. Rus tilidagi adabiyotlar tahlili esa shuni ko'rsatadiki, Rossiyada nazariy tadqiqotchilar guruhi shakllangan va ilmiy tadqiqotlar olib

borilgan, ammo ularni nashr qilish sur'at bir oz past ko'rsatkichni tashkil qiladi. Mavjud o'quv klasterlarining modellari Yevropa amaliyotida yetarli darajada mavjud. Klaster siyosati Rossiya amaliyotida asosan ularni shakllantirish va rivojlantirish tamoyiliga asoslanadi [1].

Rus tilida mavjud manbalarda ta'lim klasterlarining quyidagi ta'riflarini uchratish mumkin:

Innovatsion ta'lim klasteri – bu OTM, ilmiy tadqiqot markazlari, sanoat vakillarining ma'lum bir imtiyozlarga ega bo'lish maqsadida boshlang'ich ishlardan innovatsion tayyor mahsulotgacha bo'lgan ishlab chiqarish zanjirida o'zaro hamkorlikning ta'minlanishidir [2].

Ta'lim klasteri – bu asosan zanjir ichidagi gorizontallanishlarga asoslangan ta'lim-texnologiya-ishlab chiqarish innovatsion zanjiridagi o'qitish, o'zaro ta'lim va mustaqil o'qitish vositalari tizimidir [3].

Ilmiy-ta'limiy klaster - uzluksiz ta'limning maktabdan ishlab chiqarishgacha bo'lgan yagona tizimi [4].

Ta'lim klasteri deganda "ish beruvchilar va o'quv yurtlarining o'zaro o'tuvchi dasturlar majmuasi yordamidagi aloqasi" tushuniladi [5].

Integratsiya shakllarini kengaytirish uzluksiz pedagogik ta'limni rivojlantirishning asosiy tendensiyalaridan biridir. Belarus Respublikasida uzluksiz pedagogik ta'limning zamonaviy tizimi rivojlanish tamoyilida ishlashi ochiqlik, bosqichlilik, ko'ptarmoqlilik va ko'p funksiyalilik kabi xususiyatlari bilan ajralib turadi. Shu bilan birgalikda ta'lim amaliyotini tahlil qilish natijasida aniqlangan quyidagi muammolar Belarus Respublikasi ta'lim tizimida klaster yondashuvini amaliyotga tatbiq etilishiga asos bo'ldi:

Ta'lim muassasalarining mutaxassislarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish strategiyasi va taktikasini aniqlashda ajralib turishi;

Uzluksiz pedagogik ta'lim sifatini oshirish uchun ta'lim muassasalarining ilmiy-uslubiy integratsiyasining yetishmasligi;

Maktabgacha, maxsus, umumiy o'rta ta'lim muassasalarida, bolalar va yoshlarning qo'shimcha ta'lim muassasalarida mutaxassislarini jadal shaxsiy-kasbiy rivojlantirish umhitini yaratish uchun kafedralar filiallari, tajriba-innovatsion maydonchlar salohiyatining inobatga olinmaganligi.

Ushbu kamchiliklarning respublikamiz ta'lim tizimiga ham xos ekanligi bugungi kunda Chirchiq davlat pedagogika institutining pedagogik ta'limni klasterlashtirish borasida olib borayotgan ilmiy va amaliy faoliyatini oqlaydi. Ta'lim turlari o'rtasidagi integratsiyani mustahkamlash, pedagogika sohasida samarali vorisiylikni ta'minlash, hududning zamona-viy pedagog kadrlarga bo'lgan ehtiyojlarini sifatli qondirish kabi ta'limiy va ijtimoiy muammolarni hal qilishda pedagogik ta'lim innovatsion klasteri yangi innovatsion model sifatida o'zining ijobiy samarasini beradi.

Belarus Respublikasida pedagogik ta'limning uzluksizligini ta'minlash va ushbu jarayonda bevosita ishtirok etayotgan barcha sub'ektlarning samarali hamkorligini ta'minlashda klaster modeli samarali mexanizm sifatida e'tirof etildi. 2015-2020-yillarda pedagogik ta'limni rivojlantirish konsepsiyasida "Pedagog kadrlarni kasbiy tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini rivojlantirishning tizimli tarkibiy elementlari sifatida klasterlardan foydalanish" nazarda tutilgan[6].

Pedagogik ta'lim klasteri bitimlar asosida o'zaro hamkorlik qiladigan va ta'lim sohasida mutaxassislar tayyorlashning ilmiy, o'quv va innovatsion maqsadlarini amalga oshirishda ishtirok etadigan geografik jihatdan mahalliyashtirilgan muassasalar va tashkilotlar to'plamidir.

Pedagogik ta'limning klaster rivojlanishi kasbiy ta'lim, qayta tayyorlash va ta'lim mutaxassislarini malakasini oshirish tizimini rivojlantirishning tizimli elementlari sifatida klasterdan foydalanishni nazarda tutadigan konseptual yondashuvdir.

Muammo bo'yicha xorijiy tajribani tizimli tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, klaster yondashuvi asosida ta'limni rivojlantirish 1990-yillarda M.Porter tomonidan ishlab chiqilgan klaster nazariyasi va rivojlanishining amaliy natijasi sifatida Yevropada boshlangan. Oxirgi 20-30 yilda Yevropada ham, AQShda ham universitetlarning tashkiliy birlashuvi kuzatilmoqda. Bu birlashuv natijasida ma'muriy xarajatlarni qisqartirish va xalqaro reytinglarda milliy ta'lim tizimining ko'rstikichlarini yaxshilashni ta'minlaydigan yangi sub'ektlar shakllantirilmoqda. Bu yo'nalishda Finlyandiya oliy ta'lim muassasalari izchil rivojlanmoqda. Daniyada esa 25 ta oliy o'quv yurtlari negizida 8 ta universitet va 3 ta tadqiqot markazlari ochildi. Fransiya 3 ta oliy o'quv yurtlarining birlashishi natijasida mamlakatdagi eng yirik Strasburg universiteti tashkil topdi. Shuningdek, Belarussiyada davlat ta'lim muassasalari, ilmiy-tadqiqot laboratoriyalari, biznes kompaniyalari, ekoturizmni takomillashtirishga qaratilgan ta'lim muassasalarini o'z ichiga olgan klasterlar faol rivojlanmoqda. Shuningdek, Fransiya ekotizimlarni yaxshilash bo'yicha 71 ta faol guruh mavjud bo'lib, ular o'ziga xos klasterni vujudga keltirgan. Bunday klasterlarga kompaniyalar, davlat ta'lim muassasalari va ilmiy-tadqiqot laboratoriyalari kiradi. Ular o'zlarini xalqaro miqyosda eng ilg'or va asosiy texnologiya sohasida joylashtiradilar va ularning a'zolari xorijiy firmalar uchun ochiqdir[7].

Germaniyada 2006-yilda iqtisodiyotning real sektori, ishlab chiqarish va biznes bilan hamkorlikni yanada yaxshilash maqsadida TU9 texnik universitetlar uyushmasi tashkil qilindi. 2012-yilda ta'lim xizmatlari bozorida yaxshi obro'ga ega bo'lgan 15 ta universitet U15 deb nomlangan ittifoqni tashkil qildi. Shuningdek, 1994-yilda boshlangan integratsiya jarayonlari Norvegiyada ham davom etmoqda. Bu mamlakatlarda integratsiyaning o'ziga xos xususiyati

shundaki, birlashishga qaror qilingan universitetlar bir necha yil ichida avvalgi huquqiy formatiga qaytishlari mumkin[8]. Buyuk Britaniyada ta'lim klasterlari ko'proq sog'liqni saqlash sohasida ishlaydi. AQSh klasterlari va mintaqaviy iqtisodiyotini rivojlantirishda universitetlar muhim o'rin egallaydi. M.Porter ga yetakchi bo'lgan Massachusets va Garvard universitetlari misolida Massachusets ta'lim klasterini tahlil qilish boshqa shatlatlar (birinchi navbatda Kaliforniya) va boshqa mamlakatlar bilan taqqoslash natijasida ta'lim sohasida klasterlarning rolini batafsilroq yoritish imkonini berdi[9].

Shved ta'lim klasteri hisoblangan Uppsala universiteti va AQShning Shimoliy Korolina shtatidagi "Research Triangle" klasterlarini innovatsion ta'lim klasterlariga namuna bo'lib xizmat qiladi. Ushbu guruhlar bir xil hududlarning innovatsion kompaniyalarini o'z ichiga oladi. Shu bilan birga ta'lim faoliyatida ustunlik barcha mamlakatlarda ham universitetlar zimmasida qolmoqda. [10] Xitoy Xalq Respublikasida 1300 dan ortiq sanoat va innovatsion klasterlar tashkil etilgan. Mazkur tizimda 560 mingdan ortiq ilmiy va muhandislik xodimlari (jumladan, 52 mingdan ortiq magistr, 9 mingdan ortiq falsafa doktorlari), shuningdek kollej bitiruvchilarining uchdan bir qismi (1,33 mln) faoliyat olib borishadi[11].

Universitetlarning birlashtirish orqali ularning kuchini oshirish istiqbolli yo'nalish hisoblanadi. Bugungi kunga qadar u ixtiyoriy xarakterga ega bo'lib, asosan universitetlar faoliyatining turli sohaslarida o'qituvchilar va olimlar o'rtasida tajriba almashish, o'qituvchilar va talabalar jamoasining ilmiy forumlarda ishtirok etishi, birgalikda nashr etish faoliyati kabi ko'rinishlarda bo'lgan. Umuman, mehnat bozoridagi bugungi raqobat holati oliy ta'lim sohasida qayta tashkil etish faoliyatini talab qiladi. Bunday faoliyatning ustuvor yo'nalishi sifatida universitetlar birlashmalarini tashkil qilishni tushunish mumkin.

Universitetlar uyushmasi inson resurslari konsentratsiyasi, moliyaviy va boshqa resurslar, tadqiqot ishlarini zudlik bilan amaliyotga safarbar qilish imkoniyati, uzluksiz ta'lim tizimini optimallashtirish, tadqiqot va ishlab chiqarish markazlari yaratishga nisbatan klaster va innovatsion yondashuvlar kabi jihatlar bilan afzalliklarga ega.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish asosida ma'lum bo'ldiki, Rossiya Federatsiyasida ta'limni rivojlantirishga klaster yondashuvi individul sub'ektlar va umuman klaster ishtirokchilarining o'ziga xos afzalliklarini kuchaytiradigan ijtimoiy hamkorlik asosida amalga oshiriladigan klaster sub'ektlarining o'zini va o'zaro rivojlantirishga asoslangan (T.I.Shamova, Ye.I.Pavlova, I.P.Markina). Tadqiqotchilar N.A.Sharay, L.N.Nikolaeva, T.V.Vdovinalarning fikriga ko'ra, ta'lim klasteri ta'lim resurslarini tashkil etishning integral tizimi sifatida qaraladi. Ta'lim klasterlari modelining yagona tipologik xususiyatlari M.Yu.Baryshnikov, I.I.Chinnova, A.V.Simonovlar tomonidan taklif qilindi.

Innovatsion ta'lim klasterining yadrosi tadqiqot, ta'lim va tijorat hamkorlari o'rtasidagi o'zaro aloqani tashkil qilishdan iborat. Ayni paytda ta'lim klasteri faol infratuzilmalariga kirish, ta'limda mavjud voqelik va o'zgaruvchi imkoniyatlarning mavjudligi kabi innovatsion xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Rossiyada bundan o'n yillar oldin innovatsion klasterlarni yaratish muammosi tiklanish bosqichida bo'lgan. Bosqichma-bosqich bu masala rivojlanib kelmoqda. Shuning uchun bu yo'nalishdagi mavjud tajribani tahlil qilish va umumlashtirish alohida ahamiyatga ega.

"Cluster Initiative GreenBook" monografiyasining muallifi tomonidan o'tkazilgan dunyoning turli mamlakatlardagi ikki yuzdan ortiq klasterlarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, innovatsion faoliyat va texnologiyalarni tarqatish klasterlar faoliyatining eng muhim maqsadlaridan biri

hisoblanadi[12]. Klasterlarning rivojlanishi xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning innovatsion faolligini oshirishga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Ayrim mamlakatlarda klasterlarning zamonaviy modellari S.V.Golovanova boshchiligidagi "Iqtisodiyot oliy maktabi" ilmiy-tadqiqot universitetining rus mualliflik jamoasi tomonidan tahlil qilindi[13]. Dunyoning turli mamlakatlarida klasterlarni tashkil etishning institutsional xususiyatlari bo'yicha beshta model ajratildi: Italiya, Yaponiya, Finlyandiya, Shimoliy Amerika va Hind-Xitoy. Har bir model klasterning oltita asosiy xususiyatining aniq kombinatsiyasini ifodalaydi: bozor munosabatlari va raqobat darajasi; yetakchi firmalarning mavjudligi; kichik biznesni rivojlantirish; innovatsiyalar; xalqarolashtirish; to'g'ri dan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning mavjudligi.

Yevropa mamlakatlarida ommaviy ravishda klasterlashtirish jarayoni quyidagi hodisalar bilan aloqador:

- 2000-yilda Lissabon sammiti bo'lib, u Yevropa Ittifoqi mamlakatlari tomonidan klaster dasturlarini majburiy ravishda shakllantirishni ma'qulladi. Xuddi shu sammitda "Yevropa tadqiqot zonasi" (European Research Area, ERA) yaratildi va "Mintaqaviy innovatsion tizimlarni rivojlantirish dasturi" (RIC) qabul qilindi;

- 2007-yilda Bryussel sammiti bo'lib o'tdi, unda "Yevropaning klaster Manifesti" tasdiqlandi;

- 2008-yilda Stokgolm sammitida "Yevropa klaster memorandum" deb e'lon qilingan Yevropaning raqobatbardoshligini oshirish uchun o'ziga xos harakat rejasini ishlab chiqildi.

Klaster rivojlanish tajribasini tahlil qilish natijasida MDH mamlakatlarida faoliyat olib borayotgan klasterlarni quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

Faoliyat yo'nalishi bo'yicha: kompetensiyaviy-yo'naltirilgan, ilmiy-innovatsion, innovatsion, ijtimoiy-madaniy;

Tashkilotning darajasi bo'yicha: mintaqaviy, respublika, shahar, institutsional, xalqaro;

Ta'lim sohalarini bo'yicha: ta'limni boshqarish, ta'lim sifatini nazorat qilish, ta'lim-fan-ishlab chiqarish integratsiyasi, ta'lim vositalari va hokazo.

Klasterlarning turli xil turlari va darajalari ularning o'zaro farqlanuvchi munosabatda emas, balki o'zaro to'ldiruvchi munosabatda ekanligi bilan xarakterlanadi.

Xulosa va takliflar. Ta'lim klasterlarining yuqoridagi tasnifiy bo'linishlari shartli bo'lib, ularning barchasi umumiy maqsadga yo'naltirilgan bo'ladi va ularning to'laqonli nuqsonsiz ishlashi uchun o'zaro ta'sirlari muhimdir. Ishlab chiqarish va ta'lim klasterlarini shakllantirishdan maqsad biznes va oliy o'quv yurtlarining o'zaro manfaatli hamkorligiga to'stinlik qiluvchi omillarni bartaraf qilish va jarayonga innovatsiyalarni jadal sur'atda jalb qilishdan iboratdir. Aralash klasterlar innovatsion rivojlanish nuqtai nazaridan eng muhimi hisoblanadi, chunki ishlab chiqaruvchi va ta'lim xizmatlarining yakuniy iste'molchisi, jumladan, amaliyotchilarni jalb qilish, shuningdek, ish beruvchi tashkilotlarning mablag'lari va ishlab chiqarish bazasidan foydalanish imkoniyati ta'minlanadi. Bu innovatsiyalarni amaliyotga samarali tatbiq qilish imkoniyatini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Распоряжение Правительства Российской Федерации от 8 декабря 2011 г. № 2227-р «О Стратегии инновационного развития РФ на период до 2020 года».
2. Терешин Е.М., Володин В.М. Современная дефиниция понятия «кластер» и подходы к формализации этого явления // Экономические науки. 2010. № 2 (63).
3. Растворцева С.Н., Череповская Н.А. Идентификация и оценка региональных кластеров // Экономика региона. 2013. № 4. С. 123–133.
4. Нормативные документы по дуальной системе обучения от 24.04.2013. URL: www.ksturu/article.
5. Анисцына Н.Н. Инновационный научно-образовательный кластер как способ организации инновационной деятельности в вузе // Креативная экономика. 2010. № 4 (40). С. 91–97.
6. Концепция развития педагогического образования на 2015–2020 годы : утв. Приказом Министерства образования Респ. Беларусь, 25 фев. 2015 г., № 156. [Электронный ресурс].- Режим доступа: [http://bspu.by/admin-panel/vendor/kcfinder/upload/files/klaster/The concept of teacher education.pdf](http://bspu.by/admin-panel/vendor/kcfinder/upload/files/klaster/The%20concept%20of%20teacher%20education.pdf). –с.10.
7. Innovation clusters in France: Innovation Comes First. URL: <http://www.invest-infrance.org/us/why-choose-france/research-and-partnerships-innovation-clusters.htm>.
8. Галичин В.А. Международный рынок образовательных услуг: основные характеристики и тенденции развития / Галичин В.А. // Век глобализации. – 2013. – № 2. – С.109.
9. Соколова Е.И. Термин «Образовательный кластер» в понятийном поле современной педагогики / Соколова Е.И. // Непрерывное образование: XXI век. – 2014. – № 2 (6). – С.155.
10. Пути кластеризации экономики с целью повышения конкурентоспособности Запорожской области / Соколенко С.И. [и др.]. // Международная Фундация содействия рынку; Союз экономистов Украины; Торгово-промышленная палата Украины; ОАО «Укримпэкс» [Электронный ресурс]. – Киев. – 2010. – Режим доступа: <http://litcey.ru/ekonomika/9155/index.html?page=8>.
11. Сенюк Н.Ю. Возможности и механизмы инновационно-инвестиционного сотрудничества России и КНР в эпоху глобализации / Сенюк Н.Ю. // Качество. Инновации. Образование. – 2007. – № 4 (23). – С. 37-47.
12. Solvell O., Lindqvist G., Ketels C. The Cluster Initiative GreenBook, 2003. Электронный ресурс: <http://www.cluster-research.org>.
13. Elektronnyj resurs: <http://www.promcluster.ru/index.php/publications-clusters.html>.

Mashxura ISABAYEVA,
QDPI dosenti, Pedagogika fanlari falsafa doktori(PhD),
Maxliyo ERNAZAROVA,
QDPI Aniq va tabiiy fanlar fakul'teti magistranti

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti dotsenti, p.f.f.d.(PhD) O.A.Yo'ldashev taqrizi asosida

WAYS TO DEVELOP STUDENTS' LEARNING ACTIVITY IN BIOLOGY TEACHING

Аннотация

In this article, the ways of developing students' cognitive activity in teaching biology are highlighted. Educational activity of students determines the level of composition of biological knowledge, skills and qualifications. In the content of biological knowledge, pedagogical possibilities based on the innovative approach of self-development as a person, general (biology) competencies, healthy lifestyle and ecology competencies have been revealed. Ways of effective use of innovative and information technologies, which allow to describe various situations of the object and process studied in accordance with the purpose of the educational process, are highlighted.

Key words: Biological concepts, innovative and integrative education, creative approach, cognitive activity, problem situation, logical thinking.

ПУТИ РАЗВИТИЯ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ

Аннотация

В данной статье выделены пути развития познавательной активности учащихся при обучении биологии. Учебная деятельность студентов определяет уровень композиции биологических знаний, умений и навыков. В содержании биологических знаний выявлены педагогические возможности, основанные на инновационном подходе саморазвития как личности, общих (биологических) компетенций, компетенций здорового образа жизни и экологических компетенций. Выделены пути эффективного использования инновационных и информационных технологий, которые позволяют описывать различные ситуации изучаемого объекта и процесса в соответствии с целью образовательного процесса.

Ключевые слова: Биологические концепции, инновационное и интегрированное обучение, творческий подход, учебная деятельность, проблемная ситуация, логическое мышление.

BIOLOGIYANI O'QITISHDA O'QUVCHILARDA O'QUV BILISH FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH YO'LLARI

Аннотация

Mazkur maqolada biologiyani o'qitishda o'quvchilarda o'quv bilish faoliyatini rivojlantirish yo'llari yoritib o'tilgan. O'quvchilarni o'quv bilish faoliyati biologik bilim, ko'nikma va malakalarni tarkib topganlik darajasini belgilaydi. Biologik bilimlar mazmunida shaxs sifatida o'z-o'zini rivojlantirish, umumiy (biologiya) kompetensiyalar hamda sog'lom turmush tarzi va ekologiya kompetensiyalarini tarkib toptirishning innovasion yondashuvga asoslangan pedagogik imkoniyatlari ochib berilgan. Ta'lim-tarbiya jarayonida maqsadga muvofiq o'rganilayotgan obyekt, jarayonning turli holatlarini tasvirlash imkonini beradigan innovasion va axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish yo'llari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Biologik tushunchalar, innovasion va integrasion ta'lim, kreativ yondashuv, o'quv bilish faoliyat, muammoli vaziyat, mantiqan fikrlash.

Kirish. Respublikamizda pedagogik ta'lim sohasini rivojlantirishning strategik maqsadlari va ustuvor yo'nalishlarini belgilash, orqali o'quvchining biologiya fanini o'zlashtirishda kreativ faoliyatini rivojlantirish, mustaqil faoliyat yuritiladigan samarali ishlar amalga oshirilmoqda. Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida "biologik ta'lim jarayonida o'quvchilarning ilmiy dunyoqarashini rivojlantirishga asoslangan didaktik materiallar va darsliklarning yangi avlodlarini yaratish, o'quvchilarni fanlararo aloqadorlik vositasida o'quv bilish faoliyatini oshirish tamoyillarini ommalashtirish"[2] kabi ustuvor vazifalar belgilangan.

O'quvchilarni o'quv bilish faoliyatini takomillash-tirishda innovasion va integrasion ta'lim texnologiyasidan foydalanish muhim o'ringa ega. Innovasion ta'lim texnologiyalari subekt – subekt munosabatlar asosida qo'llanilib, o'quvchilarni darslik ustida mustaqil ishlash, muammoli vaziyatni hal etish, mantiqan, tahliliy, mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantirish sanaladi. Ta'limda integrasion yondashuvni amalga oshirish fanlararo o'zaro aloqadorlik vositasida biologik bilimlarni mustahkamlashga va o'quvchilarni kreativ faoliyatga tayyorlaydi. O'qituvchi uchun

ta'lim jarayoni o'quvchilarning faoliyati bilan uzviy bog'lan-gan va mazkur jarayonni tahlil qiladigan, umumlashtirib, tegishli hollarda o'zgartirishlar kiritadigan ish jarayoni, kasbiy pedagogik faoliyati sanaladi. O'qituvchi ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etadi, boshqaradi, nazorat qiladi, baholaydi va o'qitishdan ko'zda tutilgan ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlarni amalga oshirish orqali shaxsning har tomonlama rivojlanishiga zamin yaratadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Xorij pedagog olimlari R. S. Albert, M.A. Runco tomonidan innovasion ta'lim texnologiyasi asosida o'qitishni sifat samaradorligi o'quvchini o'quv faoliyatida kreativ ishtirochiga aylanishini belgilashi haqida tadqiq etilgan [1]. T. M. Amabile va J. Bishop o'z tadqiqot ishlarida o'quvchilarni darsdagi faolligi o'qituvchining pedagogik mahoratini rivojlanganlik darajasi asosida namoyon bo'lishi haqida ilmiy metodik jihatdan asoslab o'tilgan [2].

O'zbek pedagog olimlar R.J. Ishmuhamedov J.G'. Yo'ldoshev., C. Usmonovlar tomonidan innovasion texnolo-giyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari, o'quvchilarni o'quv bilish faoliyatini rivojlantirishning shakl,

metod va vositalari haqida yoritib o'tilgan [4]. Pedagoglarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda maqsadli yondashuvlarni integratsiyalashgan texnologiyasini ishlab chiqish hamda amaliyotga joriy etish, pedagogik-psixologik shart-sharoitlari va tamoyillarini Sh.S.Sharipov tomonidan tavsiflab o'tilgan, J.O.Tolipova tomonidan biologik ta'lim jarayonida o'quvchilarni o'quv bilish faoliyatini oshirishning individual tarzda tashkil etilganda o'quvchilar o'quv materialini mustaqil o'zlashtirishi, ularning aqliy rivojlanishi, qiziqishi, ehtiyoji, iqtidori, bilimlarni o'zlashtirish darajasi hisobga olingan holda tuzilgan o'quv topshiriqlarini mustaqil bajaradi va o'z bilish faoliyatining subyektiga aylantirishni ta'kidlab o'tilgan [6]. Innovasion ta'lim muhitida o'quvchilar biologik bilim mazmunida sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini tarkib toptirish, ularda o'quv bilish faoliyatini rivojlantirish va hayotiy ko'nikmalarini tarkib toptirishga asos bo'ladi [8].

Tadqiqot metodologiyasi. O'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish dars strukturasi

asosini tashkil etadi. O'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etganda, ta'lim - tarbiya jarayonini yaxlit, bir tizim holatida, bilim, ko'nikma va malakalami bir-biri bilan uzviy ravishda shakllantirish lozimligini qayd etish zarur [7]. O'quvchilarni bilish faoliyati darsdagi ishtirokini ta'minlovchi intraktiv metodlar va vositalarni to'g'ri tanlay olish va unumli foydalanish imkoniyatlariga bog'liq. Biologik bilimlarni o'zlashtirish jarayonida o'quvchilarning bilish faoliyati o'quv materialini bilan dastlabki tanishish, o'quv materiallarini o'rganish, o'zlashtirilgan bilimlarni avval o'zlashtirilgan bilimlar bilan taqqoslash, bilimlarni tizimga solish va mustahkamlash, o'zlashtirilgan bilimlarni yangi holatlarda qo'llash kabi bosqichlarga ega. O'quvchilarni o'quv bilish faoliyatini rivojlantirishda beriladigan o'quv topshiriqlar innovasion va integratsion yondashuvga asoslanib berilishi maqsadga muvofiq bo'lib, quyidagicha izohlanadi (jadval -1).

Jadval – 1.

O'quvchilarni o'quv bilish faoliyatini rivojlantirish imkoniyatlari

№	O'quvchilarning bilish faoliyatini innovasion texnologiyalar asosda tashkil etish	Integratsion topshiriqlar asosida bilish faoliyatini tashkil etish	Topshiriq turlari	O'quvchilarning bilish faoliyatini mustaqil ish asosda tashkil etish
1	Hamkorlikda ta'lim texnologiyasi	Kimyo, geografiya, ingliz tili, matematika, iqtisodiyot, informatika va chizmachilik fanlariga uzviy aloqadorlik	Jadvali topshiriqlar, nostandart test, rasmi topshiriq, biologik diktant, lug'at mashqi	bilim, ko'nikma va malakalami yangi vaziyatlarda qo'llash, nazariy bilimlar va amaliy ko'nikmalar asosida javoblarning to'g'riligini tekshirib ko'rish
2	Modulli ta'lim texnologiyasi	Kimyo, geografiya, ingliz tili, matematika fanlariga uzviy aloqadorlik	Jadvali topshiriqlar, nostandart test, biologik diktant,	o'quv topshiriqlarining maqsadini aniqlash, bilimlarni tizimga solish va mustahkamlash
3	Muammoli ta'lim texnologiyasi)	Kimyo, geografiya, chizmachilik fanlariga uzviy aloqadorlik	Muammoli vaziyat, mantiqan, tahliliy izohli topshiriqlar mashqi	muammoli vaziyatlarni keltirib chiqarish
4	Didaktik o'yinli texnologiya	Kimyo, geografiya, ingliz tili, matematika, iqtisodiyot, informatika va chizmachilik fanlariga uzviy aloqadorlik	O'yin mashqlari, auktsion topshiriqlar	bilim, ko'nikma va malakalami yangi vaziyatlarda qo'llash

Ushbu jadvaldan ko'rinib turibdiki, o'quvchilarni o'quv bilish faoliyati foydalaniladigan innovasion texnologiyalarning didaktik maqsadiga asoslanib amalga oshiriladi. Biologiya darslarida o'rganilayotgan mavzuning didaktik maqsadi, vazifalari, mazmunidan kelib chiqqan holda o'quvchilarning bilish faoliyati individual, kichik guruhlarda va yalpi holda tashkil etish shakllaridan o'z o'rnida va samarali foydalanish tavsiya etiladi. O'quvchilarning bilish faoliyatini samarali tashkil etish va oqilona boshqarish uchun biologiya o'qituvchisi quyidagi amallarni bajarishi lozim: 1. Biologiya darslarida o'rganilayotgan mavzuning ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlarida integrativ yondashuv asosida o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish; 2. Guruhli, ommaviy va yakka tartibda ishlash orqali o'quvchilarning bilish faoliyatini taloyihalash; 3. Biologiya dars davomida o'quvchilarni bilish faoliyatini rivojlantirishga oid didaktik materiallar tayyorlash va qo'llash yo'llarini belgilash; 4. Dars davomida o'quvchilarning bilish faoliyatidan olingan natijani tahlil qilish va uning maqsadga muvofiqligini tekshirish va baholash yo'llarini belgilashdan iborat.

Biologiyani o'qitishda o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish, uni innovasion va integratsion yondashuv asosida loyihalash, maqsadni amalga oshirish yo'llarini belgilash, olingan natijani tahlil qilish va baholash bosqichlaridan iborat bo'ladi.

Tahlil va natijalar. Hozirgi zamon ta'lim-tarbiya jarayonida o'z hukmronligini saqlab kelayotgan an'anaviy ta'lim, o'quvchilarni yalpi o'qitishni va o'quvchilarning bilish faoliyati passiv tinglovchi sifatida tashkil etishni nazarda tutadi. O'qitish ishlarini tashkil etishda o'rta saviyali o'quvchi nazarda tutiladi, o'quvchilarning mustaqilligi e'tibordan chetda qoladi, o'quv faoliyati o'qituvchi tomonidan boshqariladi. Shu sababli o'quvchilarni o'z o'quv faoliyatining to'laqonli subyektiga aylantirish, pedagogik munosabatlarni insonparvarlashtirish va demokratlashtirish, o'qitish samaradorligini oshirish maqsadida biologiyani o'qitish jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash zarurati tug'ildi [7]. Respublikamizda biologiya o'qitish metodikasini takomillashtirish M.N.Ibodova, M.Lutfullaev, A.K.Raximov, J.Tolipova, S.Fayzullaev, A.G'ofurov, G.Ergashevalar tomonidan ilmiy metodik jihatdan tadqiq etilgan bo'lib, o'qitish jarayonida sifat va samaradorlikni oshirish, hamda yoshlarda biologik bilimlarni tarkib toptirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Metodist olimlar tomonidan o'quvchilarning o'quv bilish faoliyatini tashkil etish asosida tayanch va fanga oid kompetensiyalarni shakllantirish muammosi yuzasidan alohida izlanish olib borilmagan. Tadqiqot davomida biologik ta'lim-tarbiya jarayonini kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etishda o'quvchilarning bilish mustaqilligining o'rni tadqiq etildi.

O'quvchilarda bilish mustaqilligini rivojlantirish pedagogik muammo sifatida o'rganilib, etuk olimlar va mutaxassislarining bilish mustaqilligining mohiyatini anglash va izohlashga oid yondashuvlari, pedagogik va psixologik qarashlari ko'rib chiqilib tahlil qilingan [9]. O'rganilgan tahlillar mazkur tadqiqot ishimizni mazmunini yoritishda ilmiy metodik manba bo'lib xizmat qiladi. Biologiyani o'qitishda o'quvchilarda o'quv bilish faoliyatni tarkib toptirish masalalari hozirgi kunda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu esa biologiya o'qituvchisidan o'z ustida doimiy ishlashi, kasbiy kreativlikni, pedagogik mahoratini rivojlantirish va integrativ faoliyatga tayyorgaligini talab etadi. O'qituvchini kasbiy kreativligi o'quvchilarni darsdagi faoliyatini ta'minlovchi ijodkorlik xususiyatida namoyon bo'lishida kuzatiladi. O'qituvchi faoliyati yaangi mavzuni ko'rgazmalilik asosida tushuntiradi, tayyor axborot beradi, subyekt-obyekt munosabati vujudga keladi. Har bir o'quvchiga tegishli topshiriqlar tayyorlaydi va tavsiya etadi. Yangi mavzuni o'quvchilar bilan hamkorlikda qayta ishlaydi. Subyekt-subyekt munosabatlari vujudga keladi. Har bir kichik guruhga tegishli o'quv topshiriqlari tayyorlaydi va tavsiya etadi. Yangi mavzuni o'quvchilar bilan

hamkorlikda qaytaishlaydi. Subyekt-subyekt munosabatlari vujudga keladi. Innovasion muhit sharoitida biologiya darslari, laboratoriya va amaliy mashg'ulot, darsdan tashqari ishlar va sinfdan tashqari mashg'ulotlarda o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish, o'quvchilarning mustaqil bilim olish faoliyatini tashkil etish va boshqarish ko'nikmalariga ega bo'lishi, mustaqil va ijodiy, tanqidiy-tahliliy fikr yuritish, turli pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish va ulardan chiqishning muqobil variantini tanlash, ilg'or tajribalarni o'zlashtirish va amaliyotga qo'llash, innovasion faoliyatni amalga oshirish jarayonlarini loyihalashtirish uchun zarur bo'lgan malakalariga ega bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Pedagogik munosabatlar subyekt – subyekt munosabatlarda darsda foydalanilayotgan integrativ texnologiyalar talablariga muvofiq tashkil etiladi. Yangi mavzu material o'quvchilar tomonidan mustaqil o'rganish uchun o'quv topshiriqlarini tavsiya etadi. Tegishli hollarda yordam uyushtiradi, savol-javob o'tkazadi, bilimlarni mustahkamlash, o'z-o'zini, o'zaro nazorat va o'qituvchi nazorati orqali baholashni amalga oshiradi.

ADABIYOTLAR

1. Albert R.S., Runco M.A.. A History of Research on Creativity. – Cambridge: Cambridge University press, 1999. Pp. 16-31-b.
2. “O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-sonli Qarori. Qonun xujjatlar ma'lumotlar bazasi.<http://lex.uz/docs/4312785>.
3. Amabile T.M.. Within you, without you: The social psychology/ of creativity, andbeyond. – London: NY, 1990. Pp. 61-91.
4. Bishop J. Psychological sense of community: research, applications, and implications. – London: Kluwer Academic/Plenum. 1990. 339p.
5. Ishmuhamedov R.J. Innovasion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari /. – T.: TDPU, 2004.
6. Yo'ldoshev J.G'., Usmonov S. Ilg'or pedagogik texnologiyalar. – T.: O'qituvchi, 2004-y.
7. Sharipov Sh.S. Pedagogicheskie usloviya formirovaniya izobrazitel'skogo tvorchestva studentov (Na primere fakul'tetov Truda i professional'nogo obrazovaniya): dis.... kand. ped. nauk. – Tashkent: TGPU, 2000.
8. Tolipova J.O. Biologiyani o'qitishda pedagogik texnologiyalar. (Darslik). Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent. 2011-y.
9. Isabaeva M.M. Innovasion ta'lim muhitida sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini tarkib toptirish texnologiyasi // “Zamonaviy ta'lim” jurnali. – Toshkent, 2016. – №4. – B. 46–51-b.
10. Umaralieva M.T. Biologiyani o'qitishda o'quvchilarda kompetensiyalarni shakllantirish metodikasini takomillashtirish. P.f.f.d avtoreferati.: T., - 2020-y., - 48-b.

Yunusjon ISOMIDDINOV,
Samarqand davlat chet tillar instituti katta o'qituvchisi
E-mail: yuisomiddinov@mail.ru

Falsafa fanlari doktori, professor O.M. G'aybullayev taqrizi asosida

KORRUPSIYAGA OID JINOYATLAR VA PROFILAKTIKASIDA XORIJIY DAVLATLAR TAJRIBASI: IJTIMOIIY-FALSAFIY TAHLIL

Annotatsiya

Ushbu maqolada jahonni larzaga solib kelayotgan illatlardan biri bo'lmish korruptsiyaning tarixi, keltirib chiqaruvchi omillar hamda uning oqibatida kelib chiquvchi muammolar bo'yicha xorij tajribasi qisqacha tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Mafiya, korruptsiya, davlat, qonun, siyosat, ta'lim, hukumat, vijdon.

ОПЫТ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН В ОБЛАСТИ ПРЕСТУПНОСТИ И ПРОФИЛАКТИКИ КОРРУПЦИИ: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В данной статье представлен краткий анализ истории коррупции, одного из самых возмутительных мировых пороков, ее причин и зарубежного опыта ее последствий.

Ключевые слова: Мафия, коррупция, государство, право, политика, образование, власть, совесть.

EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES IN THE FIELD OF CRIME AND PREVENTION OF CORRUPTION: SOCIAL AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Annotation

The article provides a brief history of corruption, one of the evils that shakes not only our society but the whole world, the factors that cause it and the problems that arise as a result.

Key words: Mafia, corruption, state, law, politics, education, government, conscience.

Kirish. Bugungi kunda har bir davlatda korruptsiyaviy jinoyatlar, jumladan barcha mansabdorlik jinoyatlarini oldini olish uchun asosan davlat organlari va korxona, tashkilot, muassasalar mansabdor shaxslarining xatti-harakatlarini qonun yo'li bilan to'g'ri va aniq tartibga solish, ular uchun maxsus qonunlar, davlat apparati tizimida mansabdorlik jinoyatlarini oldini olish va profilaktikasiga qaratilgan kompleksma'muriy chora-tadbirlar ishlab chiqib amaliyotga joriy etish har taraflama hozirgi davr talablariga mos bo'ladi. Chet el davlatlarining bir nechtasida aynan mana shunday qonunlar ishlab chiqilgan bo'lib, bular mansabdor shaxslarning obro'si va axloq kodekslari hisoblanadi. Ana shunday davlatlar sifatida AQSH, Fransiya, Gollandiya, Rossiya kabi mamlakatlarni misol qilib keltirish mumkin. Xususan, AQSHda mansabdorlik jinoyatlarini oldini olish uchun maxsus normativ hujjatlar qabul qilingan va 1990-yil 17-oktyabrda "Hukumat xodimlari va xizmatchilarining odo-axloq prinsiplari to'g'risida"gi Qonun, 1978-yilda "Hokimiyat muassasalaridagi etika to'g'risida"gi Qonun, Gurmanianing "Davlat xizmatchilari to'g'risida"gi Qonuni, "Davlat xizmatidagi odo rejimi to'g'risida"gi Qonun, "Federal xodimlar to'g'risida"gi Qonun, Fransiya 1946-yilda "Davlat xizmatchilarining asosiy maqomi to'g'risida"gi Qonun kabi normativ hujjatlar qabul qilingan. Ayniqsa, Fransiyaning 1946-yilgi qonunida xizmatdagi shaxslarning axloqiy mas'uliyati, davlat xizmatining obro'si, jamiyat oldidagi majburiyatlariga alohida urg'u berilgan[2].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Xorij davlatlaridan, AQSH federal qonunchiligida mansabdorlik jinoyatlari to'g'risida yagona bob mavjud emas. Shtatlarning kodekslarida ham ularni ta'riflovchi yagona tizim kuzatilmaydi. AQSH qonunlar to'plamining o'n sakkizinchi bo'limida mansabdorlik jinoyatlari uchun javobgarlik to'rtta bobda – "Poraxo'rlik, noqonuniy daromad va ommaviy mansabdor shaxsning o'z mavqeini suiiste'mol qilishi" (11 bob),

"Saylovlar va siyosiy faoliyat" (29 bob), "Tovlamachilik va tahdid" (41 bob), "Yollangan mansabdor shaxs va xizmatchi" (93 bob) kabi boblarda belgilangan.

Korruptsiya jinoyatlariga qarshi kurashda xalqaro institutlar ichida universal tashkilot Birlashgan Millatlar Tashkiloti muhim rol o'ynaydi. "Biz qachonki korruptsiyalashgan elita fuqarolarni ta'lim olish, sog'liqni saqlash, asosiy infrastrukturalar va amaldagi davlat xizmatidan foydalanishini cheklab, o'z mamlakatidan yuz millionlab va hatto milliardlab dollarlarni talon-taroj qilgan paytda, uzoq vaqt ko'zimizni boshqa tarafa qaratib turdik"[3], deb yozgan edi BMTning sobiq Bosh kotibi Kofi Annan o'zining Korruptsiyaga qarshi kurash bo'yichauchinchi Global forum ishtirokchilariga yo'llagan murojaatida.

1990-yillarning o'rtalaridan boshlab bu xalqaro tashkilot korruptsiya muammosiga jiddiy e'tibor bera boshladi. BMT tomonidan qabul qilingan mansabdorlik jinoyatlariga qarshi kurashga yo'naltirilgan hujjatlar ichida 2003-yil dekabr oyida qabul qilingan Birlashgan Millatlar Tashkilotining korruptsiyaga qarshi Konvensiyasi muhim o'rin tutadi. Tinchlikni va xalqaro xavfsizlikni qo'llab-quvvatlash, davlatlararo hamkorlikni rivojlantirish maqsadida tashkil etilgan universal tashkilot BMT darajasida ham oddiy insonlar manfaatlarini ko'zlab korruptsiyaga qarshi xalqaro konvensiya qabul qilinganligi ulkan ahamiyatga ega. Bugungi kunda korruptsiyaviy mansabdorlik jinoyatlariga qarshi kurashga o'zlarining faoliyatida alohida e'tibor berib kelayotgan quyidagi xalqaro tashkilotlarni ko'rsatib o'tish mumkin: BMT, Yevropa Ittifoqi, Jahon banki, Transperensi Interneyshnl xalqaro nohukumat tashkiloti, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti, Amerika Davlatlari tashkiloti, Afrika Ittifoqi, Arab davlatlari Ligasi, Butunjahon bojxona tashkiloti singari xalqaro tashkilotlar. Ushbu tashkilotlar tomonidan korruptsiyaning oldini olish, unga qarshi kurashda hamkorlik qilish va boshqa davlatlarni, xalqaro biznes tashkilotlarini bu

salbiy fenomenga qarshi kurashga jalb qilishga qaratilgan qator xalqaro hujjatlar qabul qilingan. Keyingi o'n yillikda qator xalqaro tashkilotlar korrupsiyaga qarshi kurashda tashabbuskorlik ko'rsatib, xalqaro hamjamiyatni bu illatning oldini olishda hamkorlikka da'vat etib kelmoqda.

Xususan, yuqoridagi tashkilotlar tomonidan yoki ularning ishtirokida qabul qilingan quyidagi xalqaro shartnomalarni misol qilib keltirishimiz mumkin. Jumladan, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot Tashkiloti tomonidan 1997-yil 21-noyabrda qabul qilingan Xalqaro tijorat bitimlarida xorijiy davlatlar mansabdor shaxslarini sotib olishga qarshi kurash to'g'risidagi Konvensiya; Evropa Kengashi Vazirlar Qo'mitasi tomonidan 1999-yil 27-yanvarda qabul qilingan Korrupsiya uchun jinoiy javobgarlik to'g'risidagi Konvensiya; Evropa Kengashi Vazirlar Qo'mitasi tomonidan 1999-yil 27-yanvarda qabul qilingan Korrupsiya uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik to'g'risidagi Konvensiya; Afrika Ittifoqining korrupsiyaning oldini olish va unga qarshi kurash to'g'risidagi 2003-yil 12-iyuldagi Konvensiyasi.

Tadqiqot metodologiyasi. Korrupsiyaga qarshi kurashda xalqaro miqyosda qabul qilingan va davlat xizmati sifatini ko'tarish hamda davlat xizmatchilarining fuqarolar oldidagi mas'uliyatini oshirish va axloqiy jihatdan ko'tarishga qaratilgan xalqaro hujjatlarga qo'shilish, ularga amal qilish har qanday davlat uchun muhim ahamiyatga ega.

Tahlil va natijalar. Korrupsiyaning xalqaro munosabatlarga ta'sirini o'rgangan tadqiqotchilar "sanoati rivojlangan "birinchi dunyo" mamlakatlari korrupsiya yordamida o'zlariga ma'qul kelmagan hukumatlarni ag'darib tashlashi, o'zlariga xayrixoh rejim o'rnatishi, amaldagi hokimiyatga oppozitsiyani moddiy ta'minlash imkoniyatiga ega bo'ladi" [4] degan xulosani bildirishgan.

MDH mamlakatlarida korrupsiya va unga qarshi kurash faoliyatini o'rgangan ukrainalik mutaxassis N.I.Melnik "MDHning ko'p mamlakatlarida korrupsiya davlat va jamiyat boshqaruvining tizimli elementiga aylangan. SHu bilan birga, korrupsiya MDH mamlakatlarida ichki va tashqi siyosatni amalga oshirilishida sezilarli ta'sir qiluvchi omilga aylanib qoldi. Bu mamlakatlarning yuqori darajada korrupsiyalashganligi, ayrim mansabdor shaxslarning korrupsiyaga moyilligi boshqa davlatlar tomonidan ularning siyosiy rahbariyatiga ichki va tashqi siyosatga taalluqli qarorlar qabul qilishida bosim sifatida foydalanilmoqda, ya'ni, bunday mamlakatlarning siyosiy rahbariyati boshqa davlatlar, xalqaro tashkilotlar rahbarlarining siyosiy qaramligiga tushib qoladi, natijada davlatlararo munosabatlarda, kreditlar olishda, shartnomalar tuzish va shu kabilarda muammolar kelib chiqmoqda"[5], deb yozadi.

Dunyodagi eng rivojlangan mamlakatlarda ham korrupsiyaviy jinoyatlar sodir etiladi. Xalqaro miqyosda korrupsiya, uning tarqalganlik darajasi hamda jamiyat va davlatga keltiradigan zararini baholash borasida keyingi yillarda xorijiy davlatlarda keng tadqiqotlar olib borilmoqda. Hech bir davlat korrupsiyadan, uning zararli oqibatlaridan sug'urta qilinmagan.

Ayrim tadqiqotchilar korrupsiyani o'zlaricha g'arb va sharq davlatlaridagi korrupsiyaga (korrupsiyaning g'arbcha va sharqcha ko'rinishiga) ajratishadi. Biroq, jahondagi mamlakatlarni korrupsiyalashganligi jihatdan sharq va g'arbga bo'lish o'zining puxta asoslariga ega emas. Tarixiy kitoblardan shundan dalolat beradiki korrupsiya sharq davlatlariga g'arb kolonizatorlari tomonidan olib kelinadi. Misol uchun, Indoneziyaga korrupsiyani Gollandiyaga qarashli bo'lgan Sharqiy Hindiston kompaniyasi mansabdor shaxslari orqali kirib kelganligi gapirilsa, Filippin ispan kolonizatorlari tomonidan, Hindiston Britaniya ma'muriyati tomonidan korrupsiya bilan zararlanganligi tadqiqotchilar tomonidan qayd etiladi. Filippin va Bangladeshda harbiy korrupsiyalashgan rejimga qarshi isyon ko'tarilganligi hodisasi korrupsiyani

Sharq madaniy an'analari bir qismi, degan fikrlarni inkor etadi.

Xitoy davlat gazetasi "Wen Wei Po"da berilgan axborotga ko'ra, 2003-yilning birinchi yarmida boshlangan keng ko'lamli korrupsiyaga qarshi kurash kampaniyasi natijasida kommunistik partiya safidagi 1252 kishi o'zini o'zi o'ldirgan. Yana 8371 kishi suddan u yoki bu tarzda yashiringan. Korrupsiyada ayblangan 6583 kishi esa, izziz yo'qolgan. Ancha boy hisoblangan Guandong provinsiyasida partiya arboblari va ularning farzandlari o'zlarining mol-mulki bilan chet elga chiqib ketishining 1240 holati qayd etilgan "Jen Min Jibao" gazetasining 2007-yil 14-martdagi sonida berilgan ma'lumotlarga ko'ra, birgina 2006-yil davomida 23,733 ming korrupsiya, poraxo'rlik va mansab mavqeini suiiste'mol qilish bilan bog'liq bo'lgan jinoyat bo'yicha sud ishi yakunlanganligi ma'lum qilingan.

Xitoy Jinoyat kodeksiga ko'ra, korrupsiya deyilganda, o'zlashtirish, bosib olish, aldash yo'li bilan yoki jamoat mulkini davlat xizmatchilari tomonidan boshqa noqonuniy usullar bilan xizmat mavqedan foydalanib olishi tushuniladi. Xitoy qonunchiligi korrupsiya jinoyatlari uchun aybdorlarga o'lim jazosidek eng og'ir jazoni nazarda tutadi.

O'tgan asrning 90-yillarida yapon tadqiqotchilari korrupsiyaviy jinoyatchilikni kamaytirishda: hokimiyat tuzilmalari faoliyati to'g'risida ma'lumotlarni oshkorlash-tirish, mansabdor shaxslarni nazorat qilish uchun markaziy va mahalliy miqyosda mustaqil ombudsman institutini joriy etish, shu turdagi jinoyatlarga qattiq jazo tayinlash (deputatlikka saylanishdan mahrum qilish, umrbod yuqori lavozimga ko'tarilishdan mahrum qilish, saylov guruhidagi shunga aloqador kishilarni jazolash), saylov kampaniyalarini moliyalashni to'la davlat mablag'lari hisobidan amalga oshirishni taklif etgan edilar. Yaponiyada korrupsiyaga qarshi kurashish bilan birga, noto'g'ri(tuhmatdan) pora olish haqida xabar berish ham, pora oluvchilarga nisbatan belgilangan jazoga – uch yil muddatga katorga jazosi yoki jarima jazosiga tortilishi mumkin.

Daniya, Finlyandiya, Shvetsiya, Yangi Zellandiya, Kanada, Norvegiya, Avstraliya, Lyuksemburg, Shveysariya, Irlandiya, Germaniya, Buyuk Britaniya, AQSH va Avstriya ham korrupsiyalashmaganligi jihatdan yuqori o'rinlarda turadigan davlatlar sanaladi. Bu mamlakatlarda korrupsiya hukumat tomonidan milliy xavfsizlik masalasi, ichki va tashqi xavfsizlikka tahdid soluvchi omil sifatida baholanadi.

G'arbiy Evropa mamlakatlari jinoyat huquqida pora predmeti ancha keng – mulkiy yoki boshqa naf tarzida tushuniladi. Bir qator hollarda pora predmeti sifatida taqdim etilgan moddiy yoki boshqa nafning xususiyatlari jinoyatni tasniflashda muhim ahamiyatga ega.

AQSH va Buyuk Britaniya jinoyat qonuniga binoan, ommaviy tashkilotlarning xizmatchilari – mansabdor shaxslar ham, boshqa xodimlar ham pora olganlik uchun javobgarlikka tortilishi mumkin. AQSH, Buyuk Britaniya jinoyat qonunlaridan farqli o'laroq, Italiya, Fransiya va GFRda xizmatchini pora evaziga og'dirishning oldini olishga qaratilgan huquqiy choralar ancha barqarordir. Fransiya 1992-yilgacha aybdorlar 1810-yilgi JKning 177-183-moddalari bilan javobgarlikka tortib kelingan; Italiyaning 1930-yilgi Jinoyat kodeksiga mansabdorlik jinoyatlariga doir jiddiy o'zgartirishlar faqat 1990-yil kiritilgan.

1871-yil qabul qilingan Germaniya Jinoyat kodeksida poraxo'rlikka oid me'yorlar deyarli o'zgarishsiz qolgan. Germaniya huquqshunoslarining fikriga ko'ra, mansabdorlik jinoyatlari nafaqat subyekt – mansabdor shaxsning belgisi bo'yicha, balki himoya qilinadigan obyekt – davlat apparati normal amal qilishi bo'yicha ham birlashtirilgan. "Basharti shaxs: a) amaldor yoki sudya hisoblanadigan; b) boshqa ommaviy-huquqiy xizmat munosabatlarida bo'lsa; yoki v) ommaviy boshqaruv vazifalarini qaysidir hokimiyat organida yoxud boshqa muassasada yo uning topshirig'iga ko'ra amalga

oshirishga da'vat etilgan bo'lsa, u mansabdor shaxs hisoblanadi". Bundan tashqari, "bevosita ommaviy xizmat qilishga da'vat etilgan", ya'ni "mansabdor shaxsning o'zi bo'lmasa-da, hokimiyatning qaysidir organida ommaviy boshqaruv vazifalarini amalga oshirayotgan yoki bunday vazifalarni amalga oshiruvchi muassasa yoxud birlashmada band bo'lgan xodim mansabdorlik jinoyatlarining subyekti hisoblanadi[6]".

Xulosa va takliflar. Bugungi kunda hayotning o'zi korrupsiyaga qarshi ma'naviyat va ma'rifat bilan kurashishni

talab etmoqda. Jamiyatdagi mavjud illatlarga, jumladan korrupsiyaga qarshi kurash va unga murosasiz munosabatda bo'lish korrupsiyaga qarshi ma'rifatning o'zagi bo'lib xizmat qiladi. O'z nafsining quliga aylangan, o'z manfaatini davlat va jamiyat manfaatidan ustun qo'yadigan har bir kishi korrupsiya domiga ilinishi muqarrar. Ma'naviyati yetarli darajada shakllanmagan kishilar ertami-kechmi axloqiy tubanlikka yuz tutadilar. Aynan shunday muhit korrupsiyani shakllantiruvchi omil ekanligi hech kimga sir emas.

ADABIYOTLAR

1. Zufarov R.A. Mejdunarodno-pravovye problemy borby s korrupsiey. Pproblemy borby s korrupsiey: natsionalnyy i mejdunarodnyy o'pyt. (materialy mejdunarodnogo nauchno-prakticheskogo seminaru 20-21 oktyabrya 2009 goda). T.:2010.
2. Vlasixin V.A., Nikolaychik V.M., Opredelenie prestupleniy, odnosyashixsya k korrupsii, po amerikanskomu zakonadatelstvu (obzor normativnyx aktov i literatury) // Problemy borby korrupsiey. – M., 2005.- S. 160-185.
3. <http://www.unic.ru/bill.index.shtml>.
4. Togonidze N.V. Gosudarstvo i pravo №3, 2003. str. 111-112.
5. Melnik N.I. Osobennosti razvitiya korrupsionnyx protsessov i osushchestvleniya antikorrupsionnoy deyatel'nosti v stranax SNG, Korrupsiya v organax gosudarstvennoy vlasti: priroda, merы protivodeystviya, mejdunarodnoe sotrudnichestvo: Sbornik statey / Pod redaksiyey d.yu.n. Panchenko P.N., k.yu.n. Chuprovoy A.Yu., k.yu.n. Mizeriya A.I. – N. Novgorod, 2001. – S.116–125.
6. Otvetstvennost za doljnostnyye prestupleniya v zarubejnyx stranax. / Otv. red. Reshetnikov F.M. –M., 2001. – S. 41-42; Ugolovnoe pravo burjuaznyx stran: Obshaya chast. // Sbornik normativnyx aktov. / Pod red. Ignatova A.N. i Kozochkina I.D. – M., 2003. – S. 295.

Mirsulton KADIROV,
Jamoat xavfsizligi universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası professori,
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Email: mirsulton@list.ru

Professor, f.f.n. D. Bozorov taqrizi asosida

DAVLAT VA FUQAROLIK JAMIYATI MUNOSABATLARI MODELINI ANIQLASHNING NAZARIY-METODOLOGIK YONDASHUVLAR

Annotatsiya

Makolada bugungi zamonaviy jamiyatlardagi mavjud voqeliklar fuqarolik jamiyatining ilmiy asoslarini chuqur o'rganish va uni atroflicha tahlil qilish zarurligini ko'rsatmoqda. Ayni paytda fuqarolik jamiyati bu hozirgi axborot-kommunikatsiya imkoniyatlari, turli migratsiya oqimlari, etnik guruhlarining yangilanish darajasidir, deb baholash mumkin. Qolaversa, bunda fuqarolar ehtiyojining o'ziga xos ifodasi bo'lgan va ularni siyosiy tizimda aks ettiruvchi fuqarolik jamiyatini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Shu ma'noda, fuqarolik jamiyati bu huquqiy davlat qurishning eng muhim shartlaridan biri xaqida bayon kilingan.

Kalit so'zlar: davlat, fuqarolik jamiyati, fuqarolik jamiyati institutlari, nodavlat notijorat tashkilotlari, erkin kasaba uyushmalari

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ МОДЕЛИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ГОСУДАРСТВА И ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация

В статье современные реалии в современных обществах показывают необходимость глубокого изучения научных основ гражданского общества и его детального анализа. На данный момент можно оценить, что гражданское общество – это современные информационно-коммуникационные возможности, различные миграционные потоки, уровень обновления этносов. Кроме того, важно развивать гражданское общество, которое является своеобразным выражением потребностей граждан и отражает их в политической системе. В этом смысле гражданское общество является одним из важнейших условий построения правового государства.

Ключевые слова: государство, гражданское общество, институты гражданского общества, негосударственные некоммерческие организации, свободные профсоюзы.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO DETERMINING THE STATE AND CIVIL SOCIETY RELATIONSHIP MODEL

Abstract

In the article, the current realities in today's modern societies indicate the need for a deep study of the scientific foundations of civil society and its detailed analysis. At the moment, it can be estimated that civil society is the current information and communication capabilities, various migration flows, and the level of renewal of ethnic groups. In addition, it is important to develop civil society, which is a unique expression of citizens' needs and reflects them in the political system. In this sense, civil society is one of the most important conditions for building a legal state.

Keywords: state, civil society, civil society institutions, non-governmental non-profit organizations, free trade unions

Kirish. Fuqarolik jamiyati institut sifatida faylasuflar, tarixchilar va boshqa tadqiqotchilarni qiziqtirib kelgan. Fuqarolik jamiyatini turli jihatlarini o'rganuvchi tadqiqotchilar dastlab bu tushunchaning mohiyatini tushuntirishga, uning ahamiyatini odamlarga etkazishga harakat qildilar. Natijada hozirgi davrda fuqarolik jamiyati tushunchasi yanada kengroq ma'no kasb eta boshladi. Aksariyat olimlar fuqarolik jamiyati tushunchasini birinchi bo'lib tadqiq etgan mutafakkirlar sifatida qadimgi yunon faylasuflari Platon fuqarolik jamiyati haqidagi qarashlarida "fuqarolik jamiyati" qadimgi Rim va hatto qadimgi yunon mualliflari tomonidan "shahar-davlatlarning fuqarolik ittifoqi"[4] ma'nosida qo'llangan ekanligini yozadi. Platon va Aristotel o'z asarlarida qayd etgan bir qator masalalar: ideal inson jamiyati, insonning ijtimoiy xususiyatlari, davlat hokimiyati haqidagi qarashlar, davlat va fuqarolik munosabatlari haqidagi hukmlar asoslashga imkon beradi. Aristotelning fikricha, inson ijtimoiy-siyosiy mavjudot, davlat esa siyosiy fuqarolik jamiyatining tabiiy mahsuli hisoblanadi[3]. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, antik davr faylasuflari o'sha davrning murakkab ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy munosabatlari tufayli fuqarolik jamiyati va davlatni

ajrata olgan. Ular fuqarolik jamiyatining xususiyatlarini oydinlashtirishga harakat qilishdi.

- **Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).** Fuqarolik jamiyatining shakllanish tarixi antik davrga borib taqaladi. Mutaxassislarining ta'kidlashicha, Aflotun va Arastu davrida xalqning hokimiyatda faol ishtirok etishini ta'minlash choralari ko'rilgan, fuqarolik jamiyatining kelib chiqishini o'sha davrda izlagan. Darhaqiqat, bugungi fuqarolik jamiyatining old shartlari, fuqarolik jamiyatiga oid o'ziga xos qarashlar o'rta asrlar Evropasida paydo bo'la boshladi. M.Sharifxo'jaev «Arastu davlat – bu fuqarolarning, fuqarolik jamiyatning umumiyushmasidan bo'lak narsa emas, deb ta'kidlangan edi», - deb yozadi[17]. T.Do'stjonov va S.Hasanovlar «Qadimgi dunyo mutafakkirlari Suqrot, Demokrit, Aflotun, Polibiy, Tsitseron huquqiy davlat xususiyatlari va nazariy asoslarini birinchi bo'lib ochib berishga urinishgan. Binobarin, huquqiy tan olinadigan va ayni paytda cheklangan davlat hokimiyati, qadimgi mutafakkirlar fikricha, adolatli huquqiy davlat hisoblanadi. Xullas, qadimgi Yunon va Rim mutafakkirlarining g'oyalari ulardan keyingi taraqqiyparvar siyosiy huquqiy ta'limotlarning yuzaga kelishi va rivoj topishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi» [9].

“Fuqarolik jamiyati” atamasi zamonaviy fanda birinchi marta XVII asrda Tomas Gobbs[7] tomonidan qo'llanilgan. Biroq, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, uning davlat va fuqarolik jamiyati haqidagi qarashlari ba'zan bir-biriga zid keladi. Jon Lokk fuqarolik jamiyati tushunchasini tushuntirishga harakat qildi va mulkni jamiyat, jumladan, fuqarolik jamiyatining asosi deb hisobladi. Uning “Fuqarolik jamiyati ichida hech kim bu jamiyat qonunlaridan chetda qolishi mumkin emas”[14] degan g'oyasi hozir ham dolzarbligini saqlab kelmoqda.

XVIII asrdan boshlab davlat, boshqaruv, jamiyat va boshqa muammolarni o'rganuvchi olimlar e'tiborni kuchaytira boshladi. Bu sohada XVIII asr frantsuz ma'rifatparvarlari alohida ajralib turadi. Ulardan biri S.L.Monteske fuqarolik jamiyati haqida yangi g'oyalarni ilgari surdi. Uning fikricha, fuqarolik jamiyati tarixiy taraqqiyot natijasi hisoblanadi[13]. Monteske fuqarolik va davlat qonunlarini farqlaydi. Fuqarolik qonunlari fuqarolik jamiyatiga xos bo'lgan munosabatlar mulk, fuqarolarning ixtiyoriy institutlari va boshqalarni tartibga soladi. Davlat qonunlari asosan ushbu fuqarolarning siyosiy huquq va erkinliklarini tartibga soladi. I.Kant fuqarolik jamiyati haqidagi tasavvurlarini chuqurlashtirdi.

- 1) jamiyat a'zosining shaxs sifatida erkinligi;
- 2) fuqaro sifatida boshqalar bilan tengligi;
- 3) jamiyat a'zosining fuqaro sifatidagi mustaqilligi[10].

XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida nemis faylasufi Gegel fuqarolik jamiyati tushunchasini tahlil qilib, uni yangi qoidalar bilan boyitdi. Gegel ham fuqarolik jamiyatini tarixiy taraqqiyot natijasi deb hisoblaydi va fuqarolik jamiyati o'z ehtiyojlarini mehnat orqali boshqalarning ehtiyojlariga moslashtirgan shaxslar tizimi sifatida harakat qiladi[6], degan xulosaga keladi. Uning fikricha, fuqarolik jamiyatining asosini xususiy mulk, manfaatlar birligi va qonun bilan belgilangan fuqarolarning rasmiy umumiy tengligi tashkil etadi[6]. O'zidan oldingilardan farqli o'laroq, Gegel fuqarolik jamiyati va davlatga mustaqil institutlar sifatida qaraydi. Gegelning fikricha, fuqarolik jamiyati davlat tarkibida mavjud emas, balki u bilan birga yashaydi[6].

Frantsuz mutafakkiri Benjamin Konstan fuqarolik jamiyatining ma'nosini tushuntirar ekan, bu g'oya faqat zamonaviy dunyoda muhim ekanligini ta'kidlaydi. Qadimgi va zamonaviy inson erkinligi o'rtasida Konstant shunday deydi: bu eng muhim erkinlikdir. Uning fikricha, jamiyat erkin bo'lmasa, odamlarning hamkorligi mumkin emas. Fuqarolik jamiyatining asosiy maqsadi jamiyatdagi davlat hokimiyatini neytrallashtirish orqali muvozanatga erishishdir[16].

Fuqarolik jamiyatini tashkil etuvchi nodavlat notijorat tashkilotlari, erkin kasaba uyushmalari, ommaviy axborot vositalari va boshqa ixtiyoriy tashkilot va institutlar hukumatning xalq ishonadigan yagona institutga aylanishiga yo'l qo'ymaydi. Fuqarolik jamiyati siyosiy hokimiyatga bir qator cheklovlar qo'yish orqali jamiyat o'zini o'zi boshqarishi uchun o'zaro majburiyatlar tarmog'ini yaratishi kerak. Fuqarolik jamiyati erkin odamlarning stixiyali harakatlari natijasidir. U hukumatdan xalqdan yuz o'girib, o'zlari xohlagan birlashishga imkon berishni talab qiladi. Demokratiya qaror topgan mamlakatlarda demokratlashtirish jarayonining ifodasi sifatida fuqarolik jamiyati ham uning rivojlanishida muhim va etakchi omil sifatida alohida o'rin tutadi. Fuqarolik jamiyati siyosiy etakchilarga davlat xarajatlari va davlat siyosati qarorlarini qabul qilishda turli manfaat va manfaatlarini hisobga olish kerakligini faol ravishda eslatib turadi. Binobarin, faol fuqarolik jamiyati demokratiyani rivojlantirishning asosiy shartidir. U davlat hokimiyatiga qarshi turish va avtoritarizmga qarshilik ko'rsatish imkoniyatiga ega va o'zining plyuralistik xususiyati tufayli u muayyan guruhlar manfaatlarini qo'llab-quvvatlashda davlat quroliga aylanmasligiga qarshi turish uchun barcha imkoniyatlarga ega. Umuman olganda, fuqarolik jamiyati

tushunchasiga vaqti-vaqti bilan xilma xil ta'rif berilgan. Bu ta'riflarning mohiyati jamiyat taraqqiyoti, ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya bilan bog'liq holda o'zgardi.

Ingliz faylasufi, empirist va liberal Jon Lokk fuqarolik jamiyati davlatdan muhimroq ekanligini ta'kidlaydi. Erkinlik eng muhim qadriyatdir. Shaxs erkinligining asosi, uning siyosiy mustaqilligining kafolati bu xususiy mulkdir. Erkinlik - bu inson hayotining daxlsizligidir. Shaxslar bir-biri bilan ijtimoiy shartnomalar tuzadilar. Ya'ni ayni shunday ijtimoiy-huquqiy munosabatlar asosida fuqarolik jamiyati shakllanadi. Bu shaxs va davlat o'rtasida himoya tuzilmasini yaratadi. Binobarin, Jon Lokkning fikricha, fuqarolik jamiyati davlatning bevosita ta'siridan, odamlarning turli guruhlarda ixtiyoriy to'planishidan qonun bilan himoyalangan o'zini o'zi boshqarish institutidir. Qonun ustuvorligi esa ana shu fuqarolik munosabatlarini tartibga solishga qaratilgan. Agar fuqarolik jamiyati inson huquqlarini (yashash, erkinlik, baxtga intilish va h.k.) ta'minlasa, davlat o'z navbatida fuqarolarning huquqlarini (siyosiy huquqlar, ya'ni jamiyatni boshqarish huquqini) ta'minlashi shart[8]. «Fuqarolik jamiyati» tushunchasiga Aristotel, Tsitseron, Grotsiy, T.Gobbs, J.Lokk, Gegel va boshqa mutafakkirlar o'z davrida katta e'tibor qaratganlar. Aksariyat olimlar inson g'oyasini fuqarolik jamiyatining asosiy g'oyasi sifatida tan oladilar. Biroq, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, uning davlat va fuqarolik jamiyati haqidagi qarashlari ba'zan bir-biriga zid keladi.

XVIII asrdan boshlab davlat, boshqaruv, jamiyat va boshqa muammolarni o'rganuvchi olimlar orasida fuqarolik jamiyati tushunchasiga ko'proq e'tibor berila boshlandi. S.L.Monteske ilm-fan va fuqarolik jamiyati haqidagi qarashlari bu borada yangi g'oyalarni paydo bo'lishiga olib keldi. Uning fikricha, fuqarolik jamiyati tarixiy taraqqiyot natijasidir[12]. Monteske fuqarolik va davlat qonunlarini farqlaydi. Fuqarolik qonunlari fuqarolik jamiyatiga xos bo'lgan munosabatlar - mulk, fuqarolarning ixtiyoriy institutlari va boshqalarni tartibga soladi. Davlat qonunlari asosan bu fuqarolarning siyosiy huquq va erkinliklarini tartibga soladi[12].

- **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** Fuqarolik jamiyati xalq ishonchini qozonish orqali siyosiy elitani ba'zi noinsoniy harakatlarga to'sqinlik qiladi, natijada hukumat xalqdan asossiz sadoqat talab qila olmaydi. Fuqarolik jamiyatini tashkil etuvchi nodavlat notijorat tashkilotlari, erkin kasaba uyushmalari, ommaviy axborot vositalari va institutlar hukumatning xalq ishonadigan yagona institutga aylanishiga yo'l qo'ymaydi. Fuqarolik jamiyati siyosiy hokimiyatga bir qator cheklovlar qo'yish orqali jamiyat o'zini o'zi boshqarishi uchun o'zaro majburiyatlar tarmog'ini yaratishi kerak. Fuqarolik jamiyati erkin odamlarning stixiyali harakatlari natijasidir.

Demokratiya ma'lum ma'noda qaror topgan mamlakatlarda demokratlashtirish jarayonining ifodasi sifatida fuqarolik jamiyati ham uning rivojlanishida muhim va etakchi omil sifatida alohida o'rin tutadi.

Fuqarolik jamiyati siyosiy etakchilarga davlat xarajatlari va davlat siyosati qarorlarini qabul qilishda turli manfaatlarini hisobga olish kerakligini faol ravishda eslatib turadi. Binobarin, faol fuqarolik jamiyati demokratiya rivojining asosiy shartidir. Fuqarolik jamiyati avtoritarizmga qarshilik ko'rsatish salohiyatiga ega va o'zining plyuralistik tabiati tufayli ayrim guruhlar manfaatlarini qo'llab-quvvatlashda davlat quroliga aylanmaslikka qarshi chiqish uchun barcha imkoniyatlarga ega. «Davlat qadimdan ijtimoiy munosabatlarni yo'lga soluvchi asosiy institut bo'lib kelgan» [11]. Umuman olganda, fuqarolik jamiyati tushunchasiga turli davrlarda turlicha ta'rif berilgan. Bu ta'riflarning mohiyati jamiyat taraqqiyoti va ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya bilan bog'liq holda o'zgardi. Fuqarolik jamiyati – axloqiy, diniy, milliy, ijtimoiy-iqtisodiy, oilaviy institutlar va munosabatlar

majmui bo'lib, ular orqali shaxslar va guruhlarining manfaatlarini qondiriladi.

Jamiyat demokratik taraqqiyotning ma'lum bosqichi-dagina fuqarolik jamiyatiga aylanadi va mamlakatning iqtisodiy va siyosiy rivojlanishiga, xalq farovonligi, madaniyati va ongi yuksalishiga mos ravishda shakllanadi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining 2021 yil 4 mardagi PF-6181-son «2021 — 2025 yillarda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida» gi Farmoyishida “2021 — 2025 yillarda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontseptsiyasining (keyingi o'rinlarda — Kontseptsiya) maqsadi mamlakatimizda erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish, inson huquqlari va qonuniy manfaatlarini, demokratik qadriyatlarni himoya qilish, aholining siyosiy madaniyati va huquqiy ongini oshirish, davlat organlari va nodavlat notijorat tashkilotlari o'rtasida ijtimoiy sheriklik munosabatlarini hamda dolzarb masalalarni hal etishda hamkorligini kuchaytirish, respublikada barcha sohalarida amalga oshirilayotgan islohotlarda nodavlat notijorat tashkilotlarining tashabbuskorligi va faolligini oshirish hisoblanadi” [18]. Mamlakatda fuqarolik jamiyatining shakllanishi va demokratiyaning rivojlanishi o'zaro chambarchas bog'liqdir. Fuqarolik jamiyati qanchalik rivojlangan bo'lsa, davlat ham shunchalik demokratik bo'ladi. Fuqarolik jamiyatining iqtisodiy asosini teng tan olish va himoya qilishning qonunchilik kafolatlari bilan ta'minlangan mulkchilik shakllarining xilma-xilligi va alohida mulkdorlarning suvereniteti tashkil etadi. Fuqarolik jamiyati mavjudligining asosiy shartlaridan biri bu mustaqil ommaviy axborot vositalari tomonidan ta'minlangan oshkorlikdir.

Demokratiya sharoitida fuqarolik jamiyati institutlari va davlat bir-biridan farq qiladigan, lekin bir-biriga bog'liq bo'lgan qismlar sifatida umumiy tizimda faoliyat yuritadi. Hukumat va fuqarolik jamiyati o'rtasidagi munosabatlar ko'pchilik kelishuviga asoslanadi va bu o'zaro hamkorlik murosaga erishishga qaratiladi.

- Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Demokratik davlat fuqarolari erkinlik huquqidan foydalana-dilar, lekin shu bilan birga kelajakni qurish mas'uliyatini boshqa davlat institutlari bilan birgalikda bajaradilar. Fuqarolik jamiyati taraqqiyotning eng yuqori darajasiga faqat demokratik siyosiy tizimdagina erishiladi. Bunda davlat va fuqarolik jamiyati o'rtasidagi munosabatlar ko'pchilik kelishuvi asosida shakllanadi. Fuqarolik jamiyatidagi demokratik tartib-qoidalar davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining faoliyatiga, jamoatchilik tomonidan baholash huquqiga va jamiyat manfaatlarini yo'lida hukumatga ta'sir ko'rsatish mexanizmlariga asoslanadi. Demokratik, huquqiy va ijtimoiy davlatning vazifasi fuqarolar va yuridik shaxslarning turli birlashmalari partiyalar, nodavlat notijorat tashkilotlari, ommaviy axborot vositalari, uyushmalar, birlashmalar yaratishdir. Shu boisdan ham J.Mavlonov «Fuqarolik jamiyatining dastlabki tarixiy ilmiy paradigmasi sifatida antik davrdagi tasavvurlarni keltirish mumkin. Fuqarolik jamiyatini sharqda axloqiy-ma'naviy, g'arbda ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy xususiyatga ega deb qarash shakllangan. Bu esa fuqarolik jamiyatining sharqona va g'arbona antik paradigmalari shakllanishiga zamin hozirlagan. O'rta asrlarda ijtimoiy-falsafiy qarashlardagi diniy me'yorlarning hukmronligi fuqarolik jamiyatining mohiyati va mazmuniga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Xususan, xristian va islom dinlaridagi g'oya va qarashlar fuqarolik jamiyatining diniy paradigmasi shakllanishiga asos bo'lgan» [11], - degan xulosaga keladi.

O'zbekiston ham fuqarolik jamiyatini shakllantirishga asosiy e'tibor sifatida qaraydi. Binobarin, mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, bu boradagi jarayonlar sezilarli darajada oldinga siljiy boshladi. Mamlakatda fuqarolik jamiyatining rivojlanish jarayonini to'rt bosqichga bo'lish mumkin.

Birinchi bosqich - 1990 yildan 1995 yilgacha. Bu davrda sho'rolar davri tugab, mustaqil davlat barpo etildi. O'zbekistonda ham bu davrda demokratik jarayonlarni barpo etish siyosati avj oldi. Shuningdek, nodavlat sektor O'zbekistonga endigina etib kelgan va o'z faoliyatini boshlagan davr.

Ikkinchi bosqich - 1995 yildan 2003 yilgacha. Bu davrda ko'plab sohalarida jamoat tashkilotlari tuzilib, faollasha boshladi. Bu vaqda jamoat tashkilotlari sonining ortishi kuzatilgan. Birinchi va ikkinchi bosqichlarda xorijiy grantlar ulushi juda yuqori bo'lganligini qayd etib o'tish lozim.

Uchinchi bosqich - 2003 yildan 2019 yilgacha. Bu davrda nodavlat notijorat tashkilotlari va davlat idoralari o'rtasida o'zaro manfaatli aloqalar o'rnatilib, muhim masalalar yuzasidan hamkorlikda ishlar amalga oshirildi. B.B.Rasulov tomonidan o'tkazilgan so'rovnomalar natijalari shuni ko'rsatdiki, «bu davrda nafaqat uyushmagan aholi qatlami, balki aholining faol qatlami hisoblangan professor-o'qituvchilar va talabalar hali NNTlar, davlat hokimiyati ochiqqligi, oshkorlik haqida etarli tushunchalarga, lozim darajada siyosiy va huquqiy madaniyatga ega emasligini ko'rish mumkin. Shuningdek, respondentlarning ko'pchilik qismi fikriga ko'ra, davlat boshqaruv organlari ochiqlik darajasi qoniqarli emas. Ushbu xulosalar respondentlarning davlat organlariga murojaat qilishlari natijasida yuzaga kelgan. Qolaversa, NNTlar faoliyatining fuqarolarimiz hayotida sezilmasligini ko'rishimiz mumkin. Xususan, “Sizning hududingizda faoliyat yuritadigan nodavlat notijorat tashkilotlarni bilasizmi?”, degan savolga respondentlarning 54 nafari - “Ha”, 22 nafari - “yo'q” va 4 nafari - “ular haqida tushuncham yo'q” deb, “Fikringizcha, barcha davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarida ochiqlik printsipti ta'minlanganmi?” degan savolga respondentlarning 24 nafari - “Ha”, 34 nafari - “yo'q”, 22 nafari - “javob berishga qiyinalaman”, deb javob bergan”[15].

Fuqarolik jamiyati o'ziga xos ijtimoiy institut bo'lsa-da, u bir-biri bilan chambarchas bog'langan va qonun ustuvorligi bilan o'zaro aloqada bo'lgan hodisadir[5]. Huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati o'rnatilishi davrida davlat-jamiyat, davlatdagi ijtimoiy guruhlar munosabatlari va davlat-shaxs munosabatlari tartibga solinadi. Jamiyat institutlari va huquqiy davlatning siyosiy institutlari o'zaro hamkorlik sharoitida shakllanadi va rivojlanadi. Fuqarolik jamiyati va huquqiy davlat munosabatlarida ham dialektik qarama-qarshiliklar mavjud. Bizningcha, bu qarama-qarshiliklarni quyidagicha tasniflash maqsadga muvofiq bo'ladi:

1. Fuqarolik jamiyati davlat tomonidan bosim ostida qolsa, uning natijasida totalitar tuzum vujudga keladi.

2. Davlat fuqarolik jamiyati irodasini bajaradi, huquqiy davlat sifatida harakat qiladi, demokratik tuzum shakllanadi.

3. Fuqarolik jamiyati o'zgaruvchan kuchlar muvozanati sharoitida turli darajadagi shafqatsizlikka ega avtoritar rejimlar bilan tavsiflanadi.

Fuqarolik jamiyati rivojlanishining uchinchi bosqichi zamonaviy davr XX asr va XXI asr boshlarini qamrab oladi. Bu davrda fuqarolik jamiyati va huquqiy davlat bozor iqtisodiyotiga, demokratiyaga, millat, milliy davlat g'oyasi umuminsoniy boylikka aylandi. Siyosiy plyuralizm, so'z, fikr erkinligi, matbuot erkinligi, ko'ppartiaviylik amalga oshirildi.

Fuqarolik jamiyati ko'p hollarda siyosiy bo'lmagan, iqtisodiy, demokratik va hatto madaniy jamiyat sifatida tavsiflanadi. Bu jamiyat siyosiy jamiyatga muqobil va aksincha sifatida yaratilgan deb da'vo qiladiganlar ham bor. Fuqarolik jamiyati tor ma'noda nodavlat tashkilot, davlat aralashuviga duchor bo'lmagan erkin va teng huquqli odamlar jamiyatidir. Bu erda erkinlik, tadbirkorlik, tashabbuskorlik muhiti hukm suradi.

XX asr oxirida Sharqiy Evropa va sovet hududida ro'y bergan tub o'zgarishlar totalitarizmdan demokratiya, qonun ustuvorligi va fuqarolik jamiyati sari yo'l ochdi. O'zbekistonda fuqarolik jamiyati va qonun ustuvorligining o'ziga xos xususiyati shundaki, ular o'zlarini yagona organizm sifatida, global jamiyatning ichki o'zaro bog'liqliklari sifatida namoyon qiladi. Fuqarolik jamiyati a'zolari uchun fuqarolik jamiyati etikasi shakllanadi, bu esa birgalikda yashash qoidalarini aks ettiradi.

Fuqarolik jamiyatida davlatdan farqli ravishda bo'ysunuvchi munosabatlar emas, balki gorizontal munosabatlar, ya'ni erkin va teng huquqli odamlarning hamkorligi va sog'lom raqobati, jamiyat hayotida murosa va konsensus, davlat ustidan jamoatchilik nazorati muhim o'rin tutadi.

Bizning nazarimizda, fuqarolik jamiyatining tarkibiy elementlari quyidagi yo'nalishlarga ko'ra tasniflanadi:

Iqtisodiy sohada nodavlat korxonalar, uyushmalar, aktsiyadorlik jamiyatlari, korporatsiyalar, tadbirkorlik, tashabbuskorlik va boshqa ixtiyoriy birlashmalar va nodavlat ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar va boshqalar. Yana fuqarolik jamiyati ijtimoiy-siyosiy sohasining tarkibiy elementlarini quyidagicha tasniflash mumkin: oila, shaxs, ijtimoiy-siyosiy tashkilotlar va harakatlar, siyosiy partiyalar, maktablar, masjidlar (cherkovlar, sinagogalar va boshqalar), ijtimoiy guruhlar, sinflar, mustaqil. sudlar, tahlil tizimi, mustaqil ommaviy axborot vositalari, o'zini o'zi boshqarish organlari va boshqalar. Bugungi kunda bu sohada konstitutsiya va qonunlar orqali ijtimoiy qarama-qarshiliklarni, fuqarolar manfaatlarini nozo'ravon va madaniyatli tarzda hal etish, hamjihatlik muhiti yaratilmoqda.

Fuqarolik jamiyatining ma'naviy sohasiga quyidagi elementlarni kiritish mumkin: so'z, fikr erkinligi, vijdon erkinligi, yig'ilishlar erkinligi, axborot erkinligi, ijod erkinligi, so'z erkinligi, ijodiy va ilmiy birlashmalarning mustaqilligi va jamiyatdan mustaqillik.

Fuqarolik jamiyati tarkibiga quyidagilar kiradi:

- nodavlat, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar va institutlar (mulk, mehnat, tadbirkorlik);
- mustaqil ishlab chiqaruvchilar majmuasi (xususiy kompaniyalar va boshqalar);
- jamoat tashkilotlari va birlashmalari;
- siyosiy partiyalar va harakatlar;
- ta'lim va nodavlat ta'lim;
- nodavlat ommaviy axborot vositalari tizimi;
- oila;
- cherkov va boshqalar.

Fuqarolik jamiyatining quyidagi belgilari mavjud bo'lib, ular:

- inson va fuqaroning huquq va erkinliklarini maksimal darajada himoya qilish;
- o'zini o'zi boshqarish;
- odamlarning turli guruhlari raqobati;
- erkin jamoatchilik fikri va plyuralizm;
- axborotdan foydalanish huquqini amalga oshirish;
- iqtisodiyotning xilma-xilligi;
- hokimiyatning qonuniy va demokratik xususiyati;
- qonun ustuvorligi;

Fuqarolik jamiyatining quyidagi tamoyillarini ham ko'rsatish mumkin:

1. Iqtisodiy erkinlik, mulkning turli shakllari, bozor munosabatlari.
2. Inson va fuqarolarning tabiiy huquqlarini so'zsiz tan olish va himoya qilish.
3. Qonun oldida tenglik.
4. Demokratik va qonuniy hukumatning mavjudligi.

5. Huquqiy, demokratik, ijtimoiy, fuqarolik davlati-ni shakllanishi.

6. Siyosiy, mafkuraviy plyuralizm, huquqiy muxolifat-ni mavjudligi.

7. Mustaqil OAV, erkin matbuot, so'z va fikr erkinligi.

8. Davlatning shaxsiy va jamoat hayotiga aralash-masligi, fuqaro va davlatning o'zaro burchlari, mas'uliyati va majburiyatlari.

9. Milliy yarashuv, sinfiy kelishuv, murosa, o'zaro hamkorlik.

10. Shaxsning munosib hayotini ta'minlovchi samarali ijtimoiy siyosat.

Fuqarolik jamiyatining asosiy subekti inson va qadriyatlar tizimidir. Bu jamiyatning asosiy maqsadi shaxs-ni ehtiyojlarini qondirish, uning manfaatlarini va huquqlarini himoya qilishdir. Fuqarolik jamiyati va huquqiy davlat o'rtasidagi munosabatlar haqida gapirganda, vertikal munosabatlarning gorizontal munosabatlarga va aksincha o'zgarish jarayoni sodir bo'layotganligini ta'kidlash lozim. Davlat tuzilmalarining ayrim elementlari fuqarolik jamiyati institutlariga, fuqarolik jamiyatining ayrim tuzilmalari – parlament va siyosiy partiyalar esa davlat tuzilmalariga aylanadi.

Demokratik jamiyatlarda fuqarolik jamiyati va huquqiy davlat o'rtasida yaqin aloqa mavjud bo'lsa, totalitar rejimlarda davlat jamiyatni o'ziga bo'ysundirib, jamoat va shaxsiy hayotga aralashadi. Fuqarolik jamiyatida insonlar erkinlikka erishadi, mulkka ega bo'ladi, komil shaxs bo'lib o'sadi. Fuqarolik jamiyati faqat etuk huquqiy davlatdagina yashnaydi. Bu jamiyatning shakllanishi davrida tsivilizatsiya barcha sohalarida yuzaga keladi. Fuqarolik jamiyati chegaralariga kelsak, u bir tomondan mulkchilik, plyuralizm, barqarorlik, ikkinchi tomondan qonun ustuvorligi, demok-ratiya va fuqarolarning jamoatchilik faolligi bilan cham-barchas bog'liqdir.

Fuqarolik jamiyati ijtimoiy, ijtimoiy-madaniy va ma'naviy sohalarining faoliyat yuritishini, ularning takror ishlab chiqarilishini, avlod-dan-avlodga o'tishini ta'minlaydi. Maxsus manfaatlarini amalga oshirish va himoya qilish uchun shart-sharoit yaratuvchi alohida va mustaqil jamoat institutlari va munosabatlari mavjud. Fuqarolik jamiyati ideal jamiyat orzu bo'lsa-da, turli ijtimoiy-siyosiy kuchlar, davlat va alohida manfaatlar o'rtasida qarama-qarshilik va ziddiyatlar ham mavjud. Bu mojarolar hal qilinadi, konsensus va murosaga erishiladi. Shunday qilib, fuqarolik jamiyati fuqarolarning suvereniteti, qonun ustuvorligi, demokratiya, erkin tadbirkorlik, mahalliy o'zini o'zi boshqarish, parlamentarizm, odamlarning ixtiyoriy birlashmalari, no-davlat, siyosiy bo'lmagan munosabatlar, erkin raqobat, hamkorlik, turli mulkchilik shakllari, konsensus va murosaga kelish, o'z-o'zini tashkil etish jarayonini o'z ichiga oladi. Bu tamoyillar, bag'rikenglik, insonparvarlik, shaxslarning muvofiqlashtirilgan faoliyati, o'zaro yordam, erkinlik, demokratiyaga asoslangan yuqori darajada rivojlangan, ochiq jamiyatning maxsus turi hisoblanadi. G'arb dunyosida shakllangan va hozirda dunyoning barcha demokratik davlatlarida shakllanayotgan fuqarolik jamiyati umumbashariy boylik, umuminsoniy hodisa bo'lib, unda insoniyat azaldan orzu qilgan ideal jamiyatni izlash samarasidir.

- **Xulosa va takliflar (Conclusion Recommendations).** Xulosa qilib aytganda, har qanday jamiyat taraqqiyoti mamlakat taraqqiyotida faol ishtirok etayotgan faol fuqarolar va nodavlat notijorat tashkilotlarining salohiyatiga bog'liq. Binobarin, davlat siyosati ham mamlakatimizda faol, dunyoqarashi keng, malakali fuqarolar va jamoat tashkilotlari, davlat va nodavlat tashkilotlar hamkorligini oshirishga intilishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. «В Японии нет особых проблем с нарушением прав человека» — [Электронный ресурс]. URL: <http://www.hse.ru/news/recent/73374267.html> — Дата обращения: 15.02.2021.
2. Абдусаттарова С.Ф. Фукаролик жамияти ривожланишида ижтимоий жараёнларни моделлаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. — Тошкент, 2020. — Б.35.
3. Аристотель. Политика.// Серия: Philosophy. - М.: АСТ, 2002 г. - 400с.
4. Асмус В.Ф. Античная философия. Учеб. пособие. 2-е изд. - М., 1976.- 337с.; Бурханов Р.А. Политические учения античности: Учебно-методическое пособие. - Нижневартовск: издательство Нижневартовского педагогического института, 1995.- 339с.
5. Бутина А.В. Роль интеллектуалов в гражданской самоорганизации : социально-философский анализ : диссертация ... кандидата философских наук. - Новосибирск, 2019. - 135 с.
6. Гегель В.Ф. Философия права / Гегель; [пер. с нем. Б.Г. Столпнера]. - Москва: Мир кн.: Лит., 2009. - 462
7. Гоббс Т. Сочинения [Текст] : в 2 т. / Томас Гоббс ; [сост. В.В. Соколов; пер. с латин. и англ. Н. Федорова и А. Гутермана]. - Москва: Мысль, 1989-1991. - 21 см. - (Философское наследие: ФН). Т. 115: Т. 2. - 1991. - 735 с.; ISBN 5-244-00460-3
8. Джон Локк. О государстве / Локк. - Санкт-Петербург: П.П. Сойкин, ценз. 1902. - 55с
9. Дўстжонов Т., Ҳасанов С. Ўзбекистон демократик тараққиёт йўлида. — Тошкент: Тошкент Молия институти, 2004. 8-бет.
10. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане: К вечному миру / Иммануил Кант; Вступ. ст. и примеч. С.Ф. Ударцева. - Алматы: ВШП "Әділет", 1999. - 153.; ISBN 9965-513-06-6
11. Мавлонов Ж.Ё. Фукаролик жамиятига оид замонавий концептуал дискурсларнинг асосий йўналишлари (ижтимоий-фалсафий таҳлил). Автореферат. — Тошкент: Академия ноширлик маркази, 2017.
12. Монтескье Шарль Луи де. О духе законов; перевод с французского А. Горнфельда. - Москва : АСТ, 2022. - 862 с.
13. Монтескью, Шарль Луиде. Избранные произведения [Текст] / [Общая ред. и вступ. статья, с. 5-46, проф. М. П. Баскина] ; [Примеч. Р. С. Миндлинной] ; Акад. наук СССР. Ин-т философии. — М.: Госполитиздат, 1955. 800 с
14. Плотников, Александр Александрович. Гражданское общество и правовое государство: К истории формирования концепции. Анализ полит.-филос. мысли Джона Локка: диссертация ... кандидата философских наук: 09.00.11. - Москва, 1993. - 163 с.
15. Расулов Б.Б. Ўзбекистонда давлат бошқаруви органлари фаолияти очиқлигини таъминлашда нодавлат нотижорат ташкилотлари иштирокини ривожлантириш механизмлари. Сиёсий фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. —Тошкент, 2020. —Б.15.
16. Федорова М.М. Метаморфозы принципов Просвещения в политической философии Франции эпохи буржуазных революций: [монография] / Федорова М.М.; Российская акад. наук, Ин-т философии. - Москва: Ин-т философии РАН, 2005. - 188, ISBN 5-9540-0032-8
17. Шарифхўжаев М. Ўзбекистона очиқ фукаролик жамиятининг шаклланиши. — Тошкент: Шарк, 2003, 9-бет.
18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 04.03.2021 йилдаги ПФ-6181-сон, <https://lex.uz/docs/5319756>

Fazliddin KARIMOV,
Guliston davlat universiteti doktoranti
Jamoliddin KOMILOV,
Guliston davlat universiteti dotsenti, p.f.n
E-mail: jamoliddin1970@mail.ru

GulDU dotsenti, p.f.n., Sh.T.Saribayev taqrizi asosida

ANALYSIS OF MOVEMENT ACTIVITY OF HIGHLY SKILLED FEMALE FOOTBALLERS AS AN INDICATOR OF THEIR SPECIAL PHYSICAL PREPARATION

Annotation

The work presents a comparative analysis of the motor movements of highly qualified football players obtained both during the matches of the international tournament and in the games of the championship of Uzbekistan. The data on motor movements of football players in different zones of intensity are given. The data obtained can be used by football specialists and coaches who train women's teams.

Key words: Football players of high qualification, indicators of motor movements, analysis of competitive activity.

YUQORI MALAKALI FUTBOLCHI QIZLARNING HARAKATCHANLIGI TAHLILI ULARNING MAXSUS JISMONIY TAYYORGARLIGI KO'RSATKICHI SIFATIDA

Annotatsiya

Ushbu maqolada yuqori malakali futbolchi qizlarning xalqaro turnirlar hamda O'zbekiston chempionati o'yinlari mobaynida maydondagi harakatlanishlariga oid qiyosiy tahlil natijalari keltirilgan. Futbolchi qizlarning turli xil kuchlanish zonalaridagi harakatlanishlariga oid ma'lumotlar yoritilgan. Olingan ma'lumotlardan futbol bo'yicha ayollar jamoalarini tayyorlayotgan murabbiylar va mutaxassislar foydalanishlari mumkin.

Kalit so'zlar: Yuqori malakali futbolchi qizlar, joy almashish ko'rsatkichlari, musobaqa faoliyati tahlili.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ДВИГАТЕЛЬНЫХ ПЕРЕМЕЩЕНИЙ ФУТБОЛИСТОК ВЫСОКОЙ КВАЛИФИКАЦИИ, КАК ПОКАЗАТЕЛЬ ИХ СПЕЦИАЛЬНОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ

Аннотация

В работе представлен сравнительный анализ двигательных перемещений футболисток высокой квалификации, полученных как в ходе матчей международного турнира, так в играх чемпионата Узбекистана. Приведены данные по двигательным перемещениям футболисток в различных зонах интенсивности. Полученные данные могут быть использованы специалистами и тренерами по футболу, проводящие подготовку женских команд.

Ключевые слова: Футболистки высокой квалификации, показатели двигательных перемещений, анализ соревновательной деятельности.

Введение. На сегодняшний день вопросы развития футбола в Узбекистане решаются на государственном уровне, о чём свидетельствуют ряд нормативные акты [1].

В последние годы многими специалистами указывалось на возросший уровень интенсивности игровых действий футболисток высокой квалификации. Подтверждением этому факту является значительное увеличение объема и мощности скоростных двигательных перемещений футболисток, выполняемых в официальных матчах в различных международных турнирах. Увеличение объема скоростного бега во время игры, требует более высокого уровня специальной физической подготовленности футболисток, а это, в свою очередь, связано с новыми подходами к организации и планирования процесса их подготовки.

Как следует из многочисленных исследований [4] физическая подготовка в спортивных играх, и в футболе в частности, является одним из основных компонентов тренировочного процесса. Высокий уровень двигательной активности футболисток обусловлен различными факторами, в том числе и уровнем развития их физических способностей. Наиболее важными физическими качествами для футболисток высокой квалификации являются - высокий уровень скоростно-силовых и координационных способностей, специальной выносливости и аэробных возможностей мышц ног, от

которых зависит эффективность командных, групповых и индивидуальных технико-тактических действий.

Высокий уровень физической подготовленности, при ее оптимальной структуре обеспечивает повышенный уровень устойчивости к утомлению и уменьшению его отрицательного влияния на эффективность выполнения технических приемов, тактического мышления и других, связанных с этим факторов [6].

Физическую подготовленность футболисток необходимо рассматривать с нескольких сторон - психической (восприятие, внимание, оперативный анализ ситуации, прогнозирование, выбор и принятие решения, быстрота и точность реакции, скорость переработки информации, другие функции высшей нервной деятельности); - нейродинамической (возбудимость, подвижность и устойчивость, напряженность и стабильность вегетативной регуляции); - энергетической (аэробная и анаэробная производительность организма); - двигательной (сила, скорость, гибкость, ловкость и координационные способности) [7].

Следует отметить, что физическую подготовленность в футболе нельзя рассматривать в отрыве от показателей соревновательной деятельности спортсменок. Необходимо ко всему прочему еще изучать показатели технико-тактических действий, объема двигательных перемещений в разных диапазонах скоростей, как отдельного игрока, так и команды в целом [10].

Многосторонний анализ специальной физической подготовленности футболисток высокой квалификации требует более глубокого изучения. Мы же ограничились лишь сравнительным анализом их двигательной активности в матчах разного уровня.

Цель сравнительный анализ двигательных перемещений футболисток высокой квалификации в матчах разного уровня, как показатель их специальной физической подготовленности.

Методы исследования. Анализ научно-методической литературы; оценка объема двигательных перемещений футболисток. В качестве метода оценки двигательной активности футболисток в тренировочной и соревновательной деятельности использовались системы мониторинга «Fitotogether» и «Polar Team Pro», которые позволяли фиксировать дистанцию (количество беговой работы за тренировочное занятие или за матч); - ускорение и спринты; - дистанцию в пяти зонах скорости.

В исследованиях приняли участие 25 футболисток сборной команды Узбекистана и 78 спортсменов 4-х ведущих клубов («Севинч», «Согдиана», «Бунедкор», «АГМК»), участвующих в чемпионате «Высшей лиги-W» Узбекистана. Сравнительный анализ двигательных перемещений футболисток сборной Узбекистана проводился в матчах со сборными Украины и Литвы во время международного турнира в Турции в феврале 2022 года, в контрольных матчах со сборной США в апреле 2022 года, а также в 18 официальных матчах чемпионата Узбекистана в 2022 года.

Обсуждение результатов исследования. Одним из показателей специальной физической

подготовленности футболисток является их двигательная активность во время матча [4]. Как правило, регистрируются объемы двигательных перемещений в 5 зонах скоростей и чем больше метраж скоростных перемещений футболистки во время игры, тем выше ее уровень специальной выносливости.

Анализ объема двигательных перемещений футболисток сборной Узбекистана на международном турнире в феврале 2022 года в Турции со сборными Украины и Литвы и в контрольных матчах в апреле со сборной США показал, что у большинства из них уровень специальной физической подготовленности, не отвечает современным требованиям (рис. 1).

Так, в матче со сборной Украины общий объем двигательных перемещений составил 95341м, из них в I-й зоне скорости «V= 0 – 6,99км/час» – 36366м (38%); во II-й зоне «V= 7,0 – 14,99км/час» – 52044м (55%); в III-й зоне «V= 15,0 – 19,99км/час» – 4487м (4,5%); в IV-й зоне «V=20-24,99км/час» – 1657м (1,7%) и в V-й зоне «V= свыше 25км/час» – 787м (0,8%). Этот матч был проигран со счетом 0:2.

В матче со сборной Литвы общий объем двигательных перемещений составил 92422м, из них в I-й зоне скорости «V= 0 – 6,99км/час» – 41111м (44%); во II-й зоне «V= 7,0 – 14,99км/час» – 46151м (50%); в III-й зоне «V= 15,0 – 19,99км/час» – 3545м (1,2%); в IV-й зоне «V= 20 – 24,99км/час» – 1124м (1,2%) и в V-й зоне «V= свыше 25км/час» – 491м (0,5%). Этот матч был выигран со счетом 1:0.

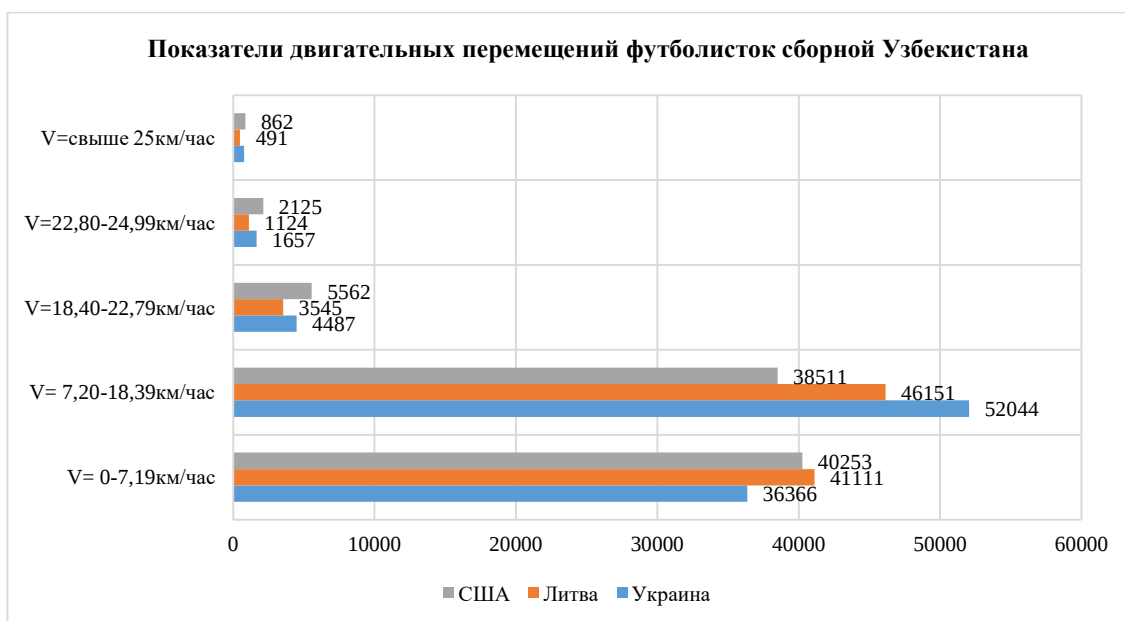

Рис. 1. Показатели двигательных перемещений футболисток сборной Узбекистана в матчах международного уровня.

В первом матче со сборной США, состоявшемся 9.04.2022г., общий объем двигательных перемещений составил 87313м, из них в I-й зоне скорости «V= 0 – 6,99км/час» – 40253м (46%); во II-й зоне «V= 7,0– 14,99км/час» – 38511м (44%); в III-й зоне «V= 15,0– 19,99км/час» – 5562м (6,3%); в IV-й зоне «V= 20– 24,99км/час» – 2125м (2,4%) и в V-й зоне «V= свыше 25км/час» – 862м (0,9%). Результат игры 1:9 в пользу футболисток США.

Во втором матче, прошедшем 12.04.2022г. и завершившемся со счетом 0:9 в пользу команды США, показал, что общий объем двигательных перемещений

был равен 74779м, из них в I-й зоне скорости «V= 0– 6,99км/час» – 33537м (44,8%); во II-й зоне «V= 7,0– 14,99км/час» – 33685м (45%); в III-й зоне «V=15,0– 19,99км/час» – 5711м (8%); в IV-й зоне «V=20 – 24,99км/час» – 1477м (2%) и в V-й зоне V= свыше 25км/час – 369м (0,5%).

Результаты анализа двигательной активности в матчах с чемпионками Мира сборной США выявили недостаточно высокий уровень специальной физической подготовки футболисток Узбекистана. Своей активной игрой футболистки сборной США не дали нашим спортсменкам возможности выходить со своей половины

поля и организовывать атакующие действия. За 2 матча против сборной США футболистки Узбекистана нанесли 1 удар по воротам и забили 1 гол. Соперницы нашей сборной в двух матчах нанесли 65 ударов по воротам и забили 18 мячей. Игровое преимущество было полностью за футболистками сборной США.

Выявлено, что в международных матчах футболистки Узбекистана 92% объемов двигательных перемещений выполнялись, в основном, в 1-й и во 2-й

Анализ двигательных перемещений футболисток в матчах чемпионата «Высшей лиги – W» Узбекистана представлен на рисунке 2.

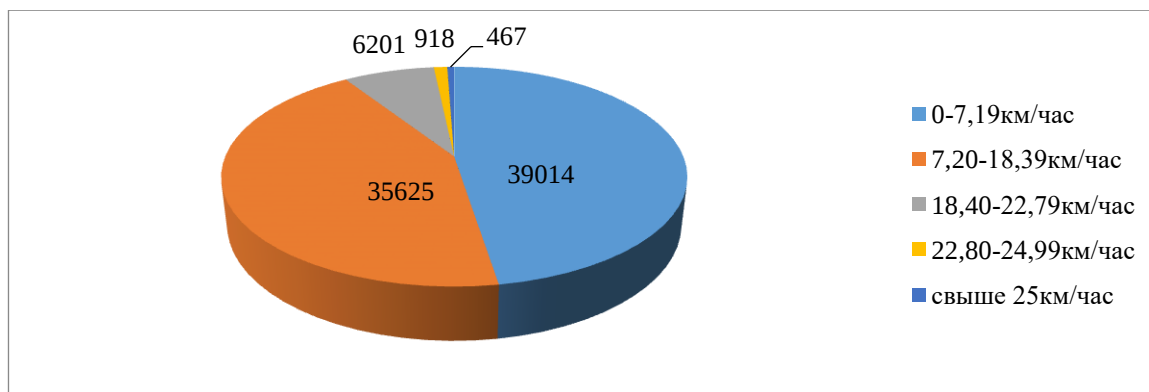

Рис. 2. Объемы двигательных перемещений футболисток в матчах чемпионата страны.

Видно, что футболистки 4-х клубов в матчах чемпионата «Высшей лиги – W» показывали разную степень двигательной активности. Так, средний показатель объема двигательных перемещений за матч составил 82473 ± 1781 м. Наибольший объем перемещений футболистки выполнили в зоне скоростей « $V = 0-6,99$ км/час» - 39014 ± 2370 м, что составило 47,7% от общего количества бега. На скорости « $V = 7-14,99$ км/час» футболистки перемещались 35625 ± 668 м, что составило 43,1% от общего объема перемещений. На скорости « $V = 15-19,99$ км/час» в среднем за матч футболистки перемещались 6201 ± 366 м, что составило 7,5% от общего объема перемещений. На скорости « $V = 20-24,99$ км/час» в среднем за матч футболистки перемещались 918 ± 217 м, что составило 1,1% от общего объема перемещений. На скорости « $V =$ свыше 25 км/час» футболистки перемещались 467 ± 64 м, что составило 0,6%.

Сравнительный анализ данных, полученных в матчах разного уровня показал, что общие объемы двигательных передвижений футболисток Узбекистана существенно не отличаются – в международных матчах средние показатели за игру составили - 87464 м, в чемпионате «Высшей лиги – W» - 82473 м. Выявлено, что двигательные перемещения футболисток в зоне низкой интенсивности на скорости « $V = 0-14,99$ км/час» составляют: в международных играх 92%; в играх чемпионата страны - 90,8%. Небольшая разница отмечена в передвижениях на скорости « $V = 15-19,99$ км/час»: в чемпионате доля частных объемов составила 7,5%, от общего числа перемещений, в международных матчах на перемещения в этой зоне интенсивности приходилось 5,5%.

При анализе двигательных активности специалистов больше интересуют объемы перемещений в зонах около максимальных и максимальных скоростей. Как показал анализ данных, объемы перемещений на высокой скорости « $V = 20-24,9$ км/час» и «свыше 25 км/час» составляют в среднем в международных матчах - 1,8%-0,7%, в чемпионате страны – 1,1%-0,6%, что считается очень низким показателем для футболисток высокой квалификации. Эти факты свидетельствуют о том, что

зоне скоростей ($V = 0-14,99$ км/час). В зоне высоких скоростей ($V = 20,0-24,99$ км/час и свыше 25 км/час) объемы двигательных перемещений составляли 0,7%-1,8%. Выявлено, что в проигранных матчах объемы перемещений на высокой скорости ($V =$ свыше 25 км/час) составили: со сборной Украины – 787 м, со сборной США в первом матче – 862 м и во втором матче – 369 м. В выигранном матче со сборной Литвы этот показатель был равен 491 м.

интенсивность игры в чемпионате страны не высокая, поэтому и в международных матчах футболистки не могут показать высокую степень двигательной активности на протяжении всей игры.

Конечно, сами двигательные перемещения не обеспечивают победу над противником. Можно весь матч перемещаться с высокой скоростью и проиграть сопернику. Активные двигательные передвижения дают возможность команде сохранять компактность во время игры, разгонять атаку, вовремя прессинговать или возвращаться в оборону, сохранять высокую скорость и темп выполнения индивидуальных, групповых и командных действий. Вот почему объем двигательных перемещений футболистов в игре – это чрезвычайно важный показатель. На основании данных контроля двигательной активности футболисток должна планироваться беговая нагрузка тренировок.

Основная причина недостаточно высокой двигательной активности футболисток в матчах чемпионата страны заключается в организации и планировании тренировочного процесса. Не высокие объемы двигательных перемещений на предельной и около предельной скорости обусловлены, прежде всего, структурой нагрузок, применяемых в подготовке футболисток.

В учебно-тренировочном процессе футболисток нагрузки носят, в основном, смешанную направленность, т.е., совершенствуют все физические способности. Нет жестких нагрузок избирательной направленности, выполняемых в развивающем режиме, повышающих функциональные возможности спортсменов. Однонаправленность и низкая интенсивность большинства тренировочных средств, используемых в подготовке футболисток, не способствуют развитию таких важных для современного футбола физических способностей, как скоростно-силовые и силовые качества, скоростная и специальная выносливость. Необходимо перестраивать процесс подготовки футболисток и начинать надо с детских команд.

Обобщая результаты экспериментальной работы, стоит сделать следующие выводы:

Выводы. 1. Полученный анализ выявил, что общие объемы двигательных передвижений в матчах разного уровня существенно не различаются. Сравнительный анализ двигательной активности в матчах «Высшей лиги – W» выявил, что 90,8% из общего объема передвижений занимает бег в зоне низкой интенсивности ($V=0-14,99\text{ км/час}$). Двигательные перемещения при скорости « $V=20-24,9\text{ км/час}$ » и «свыше 25 км/час » составляют всего 1,1%-0,6%. Для успешного выступления в матчах международного уровня необходимо, чтобы объемы двигательных перемещений в 4-й и 5-й зонах интенсивности составляли бы 10% -12%.

2. В матчах международного уровня 92% объемов двигательных перемещений выполнялись в 1-й и во 2-й зоне скоростей ($V=0-14,99\text{ км/час}$). В зоне высоких скоростей ($V=20,0-24,99\text{ км/час}$ и «свыше 25 км/час ») объемы двигательных перемещений составляли 1,8%-0,7%. Это уровня явно недостаточно для успешного выступления на международных турнирах.

3. Установлено, что низкий удельный вес двигательных перемещений в зоне интенсивности при скорости « $V=20-24,9\text{ км/час}$ » и «свыше 25 км/час » обусловлен недостаточно высоким уровнем специальной физической подготовленности у абсолютного большинства футболистов, который не позволяет им поддерживать высокую степень интенсивности передвижений на протяжении всего матча.

4. Для повышения объема двигательных перемещений в зоне высокой интенсивности необходимо изменить структуру нагрузок в тренировочном процессе, используя занятия избирательной направленности большой величины 2 раза в недельном цикле, которые будут способствовать повышению уровня специальной подготовленности, и в целом, росту спортивного мастерства футболистов. В тренировочном занятии надо контролировать объемы передвижений и моделировать упражнения не только по игровым показателям и схожести тактических ситуаций, но по интенсивности двигательных перемещений игроков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон Республики Узбекистан № ЗРУ-394 “О физической культуре и спорта”. Т.-2005.
2. Указ Президента Республики Узбекистан №УП-5887 от 4 декабря 2019 г. “О мерах по поднятию по совершенно новый этап развития футбола в Узбекистане”, Газета “Халк сузи”, 6 декабря 2019 г, №252.
3. Постановление Президента Республики Узбекистан №ПП-3610 от 16 марта 2018 г. “О мерах по дальнейшему развитию футбола”. Газета “Халк сузи”, 18 марта 2018 г.
4. Гасанова Н.Б., Зайцева Т.В., Золотарев А.П., Гакаме Р.З. Сравнительный анализ показателей двигательной активности высококвалифицированных футболистов разных игровых амплуа в условиях соревновательной деятельности. Ученые записки университета имени Лесгафта П.Ф. 2020. №3. С.97-102.
5. Зайцева Т.В. Сравнительный анализ количественных показателей проявления скоростных способностей в процессе двигательной активности футболистов высокой квалификации во время матча / Зайцева Т.В., Гасанова Н.Б., Золотарев А.П. // Физическая культура и спорт. Олимпийское образование: материалы международной научно-практической конференции. – Краснодар, 2019. – Часть 1. – С. 56–58.
6. Лю Ци. Физическая подготовка футболистов высшей квалификации в подготовительном периоде на основе использования статодинамических силовых упражнений и интервального метода тренировки. Автореф. дис.канд. ...пед.наук. М., 2016. – 22 с.
7. Мельзиддинов Р.А. Совершенствование специальной физической подготовленности квалифицированных футболистов в меж игровых циклах. Автореф. дис.канд. ...пед.наук. Чирчик. 2021. – 25 с.
8. Перцухов А.А., Перевозник В.И. Двигательная активность футболистов высокой квалификации в условиях соревновательной деятельности. Спортивные игры. 2019. №1(11). С 32-39.
9. Селуянов В.Н. Футбол: проблемы физической и технической подготовки / Селуянов В.Н., Сарсания К.С., Заборова В.А.. – Москва: Интеллект и К, 2012. – 160 с.
10. Юсупов Н.М. Педагогические основы и методика совершенствования скоростно-силовой подготовки футболистов высокой квалификации. Автореф. дис.канд. ...пед.наук. Ташкент. 2012. – 26с.

Mutolib KASIMOV,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti erkin izlanuvchisi
E-mail: abdusalom1959@mail.ru

TDTU prorektori, siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent M.Atamuratov taqrizi ostida

AFG'ONISTON MUAMMOSINING SHARQSHUNOS-AFG'ONSHUNOS OLIMLAR TOMONIDAN O'RGANILISHI XUSUSIDA

Annotatsiya

Kundan kunga globallashtirib va jadal o'zgarib borayotgan olamda faqatgina qo'shni mamlakatlarning emas, balki muayyan mamlakatga (Afg'onistonga) boshqa davlatlarning munosabatlari va ta'sirini o'rganish masalalarini o'ta dolzarblashtirmoqda. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikning ilk kunlaridanoq qo'shni mamlakatlar, jumladan, deyarli qirq yil davomida osoyishtalik nimaligini bilmayotgan Afg'oniston islom respublikasi (bugungi kunda "Afg'oniston islom amirligi") bilan ham yaxshi qo'shnihilik munosabatlari o'rnatib, mintaqada tinchlikni ta'minlash borasidagi sa'y-harakatlarni amalga oshirib kelmoqda.

Kalit so'zlar: Afg'oniston, omil, tadqiqot, munosabatlar mustaqillik, siyosat, geosiyosiy jarayon, "Tolibon" harakati, diplomatiya, vaziyat, qo'shni mamlakatlar.

ОБ ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРОБЛЕМ АФГАНИСТАНА УЧЕНЫМИ ВОСТОКОВЕДАМИ-АФГАНОВЕДАМИ

Аннотация

В мире, который день ото дня становится глобализованным и быстро меняющимся, вопросы изучения отношений и влияния не только стран-соседей, но и других стран на конкретную страну (Афганистан) становятся чрезвычайно актуальными. С первых дней независимости Республика Узбекистан установила добрососедские отношения с соседними странами, в том числе с Исламской Республикой Афганистан (ныне Исламский Эмират Афганистан), которая уже почти сорок лет не знает мира, и прилагает усилия для обеспечения мира в регионе.

Ключевые слова: Афганистан, фактор, исследование, отношения, независимость, политика, геополитический процесс, движение «Талибан», дипломатия, ситуация, соседние страны.

ABOUT RESEARCH OF THE PROBLEMS OF AFGHANISTAN BY ORIENTAL SCIENTISTS-AFGHANISTAN STUDIES

Annotation

In a world that is becoming globalised and rapidly changing day by day, the study of the relations and influence not only of neighbouring countries but also of other countries on a particular country (Afghanistan) is becoming extremely relevant.

Since the first days of independence, the Republic of Uzbekistan has established good-neighbourly relations with neighbouring countries, including the Islamic Republic of Afghanistan (now the Islamic Emirate of Afghanistan), which has not known peace for nearly forty years, and has made efforts to ensure peace in the region.

Key words: Afghanistan, factor, research, relationship, independence, politics, geopolitical process, Taliban, diplomacy, situation, neighbouring countries.

Afg'oniston muammosi haqida Davlatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev Birlashgan Millatlar Tashkilotining Nyu-Yorkdagi bosh qarorgohida 2021-yilning 21-sentyabr kuni BMT Bosh Assambleyasining 76-sessiyasi doirasidagi umumiy munozaralarda videomurojaat bilan so'zga chiqib, "Bu davlatda tinchlik va osoyishtalik o'rnatilishidan nafaqat biz, qo'shni mamlakatlar, balki butun dunyo manfaatdordir. Hozirgi qiyin davrda Afg'onistonni yakkalab, uni muammolar girdobiga tashlab qo'yish mumkin emas. Afg'on masalasida Birlashgan Millatlar Tashkilotining ta'siri va ovozi har qachongidan ham kuchliroq yangrashi lozim", [1] - deb ta'kidladi. Afg'onistondagi siyosatga katta ta'sir o'tkazayotgan siyosat sub'ektlarining (AQSh, Pokiston) o'zaro munosabatlaridagi afg'on omilini o'rganish alohida dolzarblilik kasb etmoqda.

Garchi 2021-yilda AQSh qo'shinlari Afg'onistonni tark etib, mamlakat ichidagi muxolif kuch bo'lgan "Tolibonlar" davlat tepasiga kelgan bo'lsada, bu xali Afg'onistonda uzil kesil tinchlik qaror topdi, degan ma'noni anglatmaydi. Afg'onistonning kelajakdagi rivojlanishida xorijiy davlatlar (XXR, RF, AQSh) tomonidan navbatdagi harbiy aralashuvlarning oldini olish, ichki ziddiyatlarni bartaraf etish, iqtisodiyotni yangilash, foydalari qazilmalar ishlab chiqishni yo'lga qo'yish, aholining bilim va madaniy saviyasini

yuksaltirish singari muammolarni hal qilishga to'g'ri kelishi mumkin.

Afg'oniston omilining bugungi kunda AQSh va Pokiston o'rtasidagi munosabatlariga kelganda esa, ushbu masala 2020-yillardan boshlab dolzarb mavzuga aylanib bormoqda hamda dunyodagi ko'plab tahlilchilarning e'tiborini o'ziga tortmoqda, buning sababi esa, ham Pokistonning Markaziy Osiyodagi davlatlar uchun tutgan strategik mavqega egaligi, ham Amerika va Pokiston o'rtasidagi munosabatlarining beqarorligidir.

Shu o'rinda afg'onshunos tadqiqotchilardan I.Boboqulov o'z ishlaridan birida keltirib o'tgan, bir zamonlar Britaniya Hindistonining Shimoliy G'arbiy viloyati gubernatori (1946-1947) bo'lgan Ser Olaf Keroyning "Boshqa urushlardan farqli o'laroq, afg'on urushlari faqat ular nihoyasiga yetganidan so'nggina jiddiylashib borishi" [2] to'g'risidagi fikrlari bugungi kunda ham yana bir bor tasdiqlanayotganligini ta'kidlash joiz.

Ko'tarilayotgan muammo bo'yicha mavzu aynan o'xshash bo'lmasada, lekin masalaning ayrim qismlari o'zbek siyosatshunos tadqiqotchilaridan A.Xaydarov, Sh.Akmalov, N.To'laganova, R.Rashidov, S.Bo'ronov, A.Umarov, I.Boboqulov [3] va boshqalarning ishlarida yoritilgan.

Masalan, yuqorida nomlari keltirilgan mualliflarning o'zbek va rus tillarida tayyorlangan tadqiqotlarida Afg'onistonga nisbatan bir qator mamlakatlarning, shu jumladan O'zbekistonning olib borayotgan siyosati, Afg'oniston muammosining boshqa mamlakatlar ichki va tashqi siyosatiga ta'siri borasidagi ma'lumotlar mavjud. Jumladan, tadqiqotchi A.Umarovning fikriga ko'ra, 2001- yildan keyin Afg'onistondagi vaziyatni barqarorlashtirish uchun xalqaro kuchlarning jalb qilinishi bilan ushbu davlat qo'shni mamlakat barqarorligidan manfaatdor bo'lgan Markaziy va Janubiy Osiyo o'rtasidagi tarixiy aloqalarni tiklash uchun muhim maydonga aylandi[4].

MDH davlatlarining olimlari ishlariga kelganda esa, dastlab O'zbekiston va Afg'onistonga bevosita yaqin bo'lgan Tojikistonlik tadqiqotchilarning ishlarini tahlildan o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Xususan, N.M. Mirzoev, S.S. Yatimov, R.Sh. Nuriddinov, Z. Sh. Saidov, R.G. Abdullo, V.V. Dubovskiy, G.M. Maytdinova, M. A. Olimov va S.K. Olimova, A. Raxnomo, A. Sattorzoda, X.Xoliqnazarov[5] singari olimlarning ishlarida Markaziy Osiyoda kechayotgan jarayonlar, shuningdek afg'on omili asosan bu jarayonlarda Tojikistonning tutgan o'rni nuqtai nazaridan tahlil qilinadi.

Markaziy Osiyodagi geosiyosiy jarayonlarning o'ziga xosliklari va rivojlanish tendensiyalari tojik tadqiqotchilari Z.Sh. Saidov (Z.Sh. Sayidzoda) T.N. Nazarov, D. Nazrievlarning ishlarida o'z aksini topgan bo'lib, bu ishlarda tashqi siyosat va xalqaro munosabatlar bilan bog'liq masalalar batafsil yoritilgan. Bu mualliflar yangi tizim shakllanishi sharoitlarida Markaziy Osiyodagi davlatlarning mintaqaviy faoliyati masalalariga asosiy e'tiborni qaratishadi.

Afg'on muammosi mavzusiga doir qozog'istonlik olim S.M.Akimbekovning[6] ishini ko'rsatib o'tish mumkin. Bu ishda afg'on muammosi yuzaga kelishining tarixiy sharoitlari, uning Markaziy Osiyodagi xavfsizlikka ta'siri ko'rsatib o'tilgan hamda bugungi Afg'oniston maqomi shakllanishiga tegishli e'tibor qaratilgan. Qirg'izistonlik olim I.V.Zadorojniy[7] asarlarida afg'on jamiyatining birlashuvi jarayonlarga tashqi siyosiy omillar ta'siri haqida so'z yuritilganligini kuzatish mumkin.

Rossiyalik olimlar biz tanlagan mavzuimizga yaqin salmoqli ishlarni amalga oshirganini ta'kidlash joiz. Afg'oniston masalasi bo'yicha ko'zga ko'ringan ekspertlardan V.G.Korgunning[8] asarlari salmoqli asarlar hisoblanadi. Agar uning quyida keltirilgan asarlarining birinchisida "Katta o'yin" nuqtai nazaridan Afg'oniston rivojlanishiga e'tibor qaratilgan bo'lsa, ikkinchi asarida Afg'oniston rivojlanishining, shu jumladan, "Tolibon" harakatining rivojlanishi muammolari chuqur tahlilga tortilgan[9].

Amerika va Afg'oniston munosabatlari bo'yicha boshqa bir yirik mutaxassis A.A.Knyazevning "Afg'onistonda giyohvand moddalar ishlab chiqarilishi tarixi va hozirgi holati hamda ularning Markaziy Osiyoda tarqatilishi"[10] asarida ishlab chiqarish hamda MDH davlatlariga yetkazib berilish joylari batafsil ko'rsatilgan holda olim nima uchun AQSh bularni ishlab chiqarishni to'xtatishga juda kam kuch sarflaydi", degan savolni qo'yadi. AQSh va Afg'onistonning harbiy-siyosiy munosabatlariga bag'ishlangan asarlardan biri V.V. Sergeevga[11] tegishlidir.

Rus tadqiqotchilari orasidan bizning mavzuimizga bevosita yaqin bo'lgan mavzuda ish olib borgan olim A.V.Vorobevni[12] alohida tilga olish lozim. Bu tadqiqot ishida AQSh va Pokistonning ko'pdan ko'p me'riy-huquqiy hujjatlari – AQSh Kongressi materiallari, AQSh va PIR ijroiya hujjatlari, bu davlatlardagi siyosiy partiyalarning hujjatlari, Pokistonni turli davrlarda boshqargan davlat rahbarlari Benazir Bxutto, Navoz Sharif, Pervez Musharrafning nutqlari, Bill Klinton, AQSh davlat kotibi M.Olbraytning xotiranomalari tahlil qilingani alohida e'tiborga loyiqdir.

Xorij tahlilchilariga kelganda esa, MRB (SRU) faoliyatini tahlil qilish bo'yicha mutaxassis Tim Veyner,

Hindiston milliy mudofaa vazirligi xizmatchisi J.Mehr, AQSh olimlaridan D.Xolmes va N.Diksonning, Zamonaviy Afg'onistonni o'rganish markazining eksperti S.Poyya[13] va boshqalar mavzu bo'yicha bugungi kunda faol tadqiqotlar olib borayotganligini ta'kidlash joiz.

Tanlangan mavzuga yaqinroq mavzuda ish olib borgan xorijiy olimlar doirasi ancha kengligini e'tirof etish lozim. Bular orasidan afg'on madaniy merosini o'rganish bo'yicha amerikalik mutaxassis L.Dyupri[14] Afg'onistonga ko'plab safarlari jarayonida afg'on mujohidlari vakillari, pokistonlik harbiylar hamda amerikalik diplomatlardan olingan ma'lumotlar keltirilgan. Jahonning turli mamlakatlarida MRB (SRU) faoliyatini tahlil qilish bo'yicha mutaxassis Tim Veyner[15] o'z tadqiqotida mazkur tashkilotning Afg'onistonda va Pokistonda olib borgan faoliyatining ko'lamli tasvirini beradi. Hindiston milliy mudofaa vazirligi xizmatchisi J.Mehr[16] o'z asari bilan Afg'onistondagi hodisalarga hind nuqtai nazaridan qarashga imkon beradi.

D.Xolmes va N.Diksonning[17] tadqiqoti AQShning 1980-2001-yillardagi Afg'onistonda olib borgan faoliyatiga bag'ishlanadi. Zamonaviy Afg'onistonni o'rganish markazining eksperti S.Poyya[18] ikki mamlakat shu jumladan Afg'oniston va Pokistonning chegaraga yaqin hududlari to'g'risida so'z yuritadi.

Jurnalist va Afg'oniston hamda Pokiston bo'yicha ekspert K.Gennon[19] o'z tadqiqotida sho'ro qo'shinlari olib chiqib ketilganidan so'ng Afg'onistonning ichida yuzaga kelgan vaziyatni chuqur tahlildan o'tkazadi. Afg'onistonlik tadqiqotchi A.Rashid[20] ham mamlakat ichidagi vaziyatga e'tibor qaratadi. Ammo ushbu tadqiqotda toliblarga birinchi navbatda Pokiston va AQSh tomonidan yordam nazardan chetda qolgan.

Massachusetts texnologiya instituti katta o'qituvchisi K.Fortini va Afg'oniston hamda Pokiston bo'yicha mutaxassis M.Sempl[21] birgalikda olib borgan tadqiqotda Obama 2009-yilning martida boshlagan yangi siyosat tahlildan o'tkazilgan. Strategik va xalqaro tadqiqotlar markazining Afg'oniston, Iroq, Pokiston va Eron bo'yicha mutaxassisi Entoni Kordesman[22] o'z tadqiqotida AQShning Afg'oniston, Pokiston va Iroqqa nisbatan tutgan strategiyasini asoslarini tahlildan o'tkazadi va tinch aholiga nisbatan yuritilishi zarur bo'lgan siyosat borasida tavsiyalar beradi, bir qator afg'on siyosatchilari: V.Mujda, R.Ma'mun, Sh.Mujaddadiy, A.Andishmandlarning[23] dariy tilidagi tadqiqotlarida Afg'onistonda kechayotgan jarayonlar, yuz berayotgan voqea va hodisalar to'g'risidagi shaxsiy qarashlari bayon qilingan.

Yuqorida keltirilgan xorijiy tadqiqotlardan kelib chiqadigan xulosa shuki, ularning barchasi tarix va siyosatchilarning yo'nalishlari qorishmasida olib borilgan hamda hozirgi voqealar rivojiga ko'ra bir oz eskirgan. So'nggi o'tgan 30 yildan ko'proq davr mobaynida Afg'onistondagi vaziyatni harbiy yo'l bilan hal qilishga urinishlarning muvaffaqiyatsiz yakun topganligi mamlakatda mojaroli vaziyatni tinchlantirishning yangi usullarini izlash zaruriyatini ko'rsatmoqda. Aynan Afg'oniston hududlarini qo'shni davlatlar va mintaqalar bilan yaqindan bog'lovchi ijtimoiy-iqtisodiy loyihalar, shuningdek tinch muzokaralarni qo'llab-quvvatlovchi murabbiylik vazifasini bajarish orqali turli xil afg'on siyosiy kuchlari o'rtasida murosa izlashga dastlabki turtki berish mumkin.

Afg'onistonning yana bir o'ziga xosligi shundan iboratki, unga vasiy, qo'shni bo'lgan mamlakatlarda davlat rahbarining o'zgarishi albatta Afg'onistonda ta'sir o'tkazmasdan qolmaydi. Afg'oniston xavfsizlik borasida kundan kunga yomonlashib borayotgan vaziyatda qolishda davom etmoqda.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga xulosa yasagan holda shuni aytish mumkinki, Afg'oniston omilining xalqaro siyosatga, dunyodagi kattayu kichik mamlakatlar, ummonning u qirg'og'ida joylashgan AQSh, Yevropa qittasidagi NATO a'zolari bo'lgan va bo'lmagan barcha davlatlar, Rossiya

Federatsiyasi, Markaziy va Janubiy Osiyodagi davlatlar, shu jumladan O'zbekistonning ichki va tashqi siyosatiga hali uzoq yillar mobaynida ta'sir ko'rsatishda davom etadi.

Bu jihatdan olib qaraganda, Afg'oniston omili yana yangi jihatlar kasb etadi. Xususan, 2022-yilning 22-23-iyunida yuz bergan zilzila hamda toshqinlar oqibatida 2000 yaqin insonlarning xalok va yarador bo'lganligi hamda buning

natijasida tolibonlarning jahon hamjamiyatiga yordam so'rab murojaat qilishi, Ammo Yevro Ittifoqdagi davlatlar yordam ko'rsatilishi, biroq bu toliblar ma'muriyati orqali emas balki xalqaro tashkilotlar orqali amalga oshirilishini bayon qilishi Afg'oniston omiliga yangicha tus berishi mumkin va demak ilmiy hamjamiyatlardan ushbu omilni yangi voqealardan kelib chiqqan holda muntazam o'rganib borishni taqozo etmoqda.

ADABIYOTLAR

1. <https://president.uz/uz/lists/view/4633>.
2. Бобокулов И. афганская трансформация: приоритеты и ключевые проблемы Центральная Азия и Кавказ, 2013. - Выпуск № 2, том 16. - С.29.
3. Акмалов Ш.И. Проблема афганского урегулирования в современных пакистано-иранских отношениях: Дис. канд. полит. наук. - Ташкент: Ташкентский государственный институт востоковедения, 2002;
4. Умаров А. Афганистон: Марказий ва Жанубий Осиё ўртасидаги кўприкми ёки ажратувчи омил? <https://www.gazeta.uz/uz/2021/08/06/afghanistan/>.
5. Мирзоев Н.М. Тоҷикистон – Созмони ҳамкории Шанхай: Шоҳроҳи ҳамкориро. – Душанбе: ДМТ, 2014. -192 с.; Ятимов С.С. Мудрость и стиль государственного управления. – Душанбе: Ганч нашриёт, 2019. – 208с.
6. Акимбеков С. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии. – Алматы, 2002.- 118с.
7. Задорожный И.В. Внешнеполитические факторы в процессах консолидации афганского общества. – Бишкек, 2007.- 132с..
8. Коргун В.Г. Россия и Афганистан. Исторические пути формирования образа России в Афганистане. - М.: Либроком, 2009. - 320 с.; Коргун В.Г. История Афганистана. XX век. - М.: Крафт плюс, 2004. - 528 с.
9. Коргун В.Г., Белокрыцкий В.Я. «Мусульманские страны у границ СНГ (Афганистан, Пакистан, Иран и Турция - современное состояние, история и перспективы)».
10. Князев А.А. К истории и современному состоянию производства наркотиков в Афганистане и их распространения в Центральной Азии. - Бишкек: Илим, 2003. - 70 с.
11. Сергеев В.В. Политика США в Афганистане: военно-политический аспект (2001-2009 гг.) Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук Москва-2011.
12. Воробьев А.В. Политика США в отношении Исламской Республики Пакистан на рубеже XX-XXI вв. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук Казань-2011.
13. Dupree L. Afghanistan. Publisher: Oxford University Press, USA, 2002. - 804 pp; Weiner T. Legacy of Ashes: The History of the CIA. - Anchor. 2008. 848 P.
14. Dupree L. Afghanistan. Publisher: Oxford University Press, USA, 2002. - 804 pp.
15. Weiner T. Legacy of Ashes: The History of the CIA. - Anchor. 2008. 848 P.
16. Mehr J. America's Afghanistan War: The Success that Failed. 2004. Kalpaz Publications/Gyan Books. 329 P.
17. Holmes D., Dixon N. Behind the US war on Afghanistan, 2001. - Resistance Book. P. 62.
18. Пойя С., «Линия Дюранда»:60 лет без мира, 05 Апр. 2010 [Электронный ресурс] / Пойя С. // Проект «Все об Афганистане». - URL: <http://afghanistan.ru/doc/17027.html>.
19. Gannon K. I is for infidel, From Holy War to Holy Terror in Afghanistan. - PublicAffairs. 2006. 186p.
20. Rashid A. The Taliban: Exporting Extremism [Электронный ресурс] / Rashid A.// Foreign Affairs. Vol. 78, № 6. November/December 1999. - Режим доступа: <http://www.foreignaffairs.com/articles/55600/ahmed-rashid/the-taliban-exporting-extremism>.
21. Fotini C., Semple M. Flipping the Taliban. How to Win In Afghanistan. [Электронный ресурс] / Fotini C., Semple M.// Foreign Affairs. Vol. 88, № 4. URL: <http://www.foreignaffairs.com/articles/65151/fotini-christia-and-michael-semple/flipping-the-taliban>.
22. Cordesman A.H., Grand Strategy in the Afghan, Pakistan, and Iraq Wars. The End State Fallacy, 14 Oct. 2010 [Электронный ресурс] / Cordesman A.H. // Center for Strategic and International Studies. - URL: http://csis.org/files/publication/101013_End_State_Fallacy.pdf.
23. Мужда В. “Афғонистон ва панж сол салтанате толибон” – “Афғонистон ва толибларнинг 5 йил ҳукмронлиги”. Техрон 2003; “Равобете сиёсие Ирон ва Афғонистон дар қарне 20” –“20-асрада Эрон ва Афғонистоннинг сиёсий муносабатлари” Қобул, Майванд. *Разак М.* “Технократҳои мусаллах” –“Қуrollи технократлар” Қобул Интишароте Саид, 2007. *Муждаддий С.* “Лаҳзате сарнавеште соз” –Соз тақдир лаҳзалари” “Аҳмад” нашр уйи Қобул-2009. Андешманд *М.* “Амрико дар Афғонистон” Америка Афғонистонда” Қобул -2004.

Baxtixon QURBONOVA,
Farg'ona davlat universiteti dotsenti, f.f.n
E-mail: baxtixon78@gmail.com.

Pedagogika fanlari doktori, professor T.Egamberdiyeva taqrizi asosida

OLIIY TA'LIM TALABALARINING IJTIMOIIY HAMKORLIKDA FAOLIYAT KO'RSATISH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Аннотация

Ushbu maqolada hamkorlik tushunchasi talqini, hamkorlik pedagogikasining asosi, oliy ta'lim talabalarining ijtimoiy hamkorlikda faoliyat ko'rsatish ko'nikmalarini rivojlantirish xususida fikr bildirilgan.

Kalit so'zlar: Hamkorlik pedagogikasi, ijtimoiy hamkorlik, jahon pedagogikasida hamkorlik, o'qituvchi hamda talabaning birgalikdagi faoliyati, hamkorlikning pedagogik mohiyati.

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ В ОБЛАСТИ СОЦИАЛЬНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

Аннотация

В данной статье приводится мнение о трактовке понятия сотрудничества, основ педагогики сотрудничества, развитии навыков студентов высших учебных заведений в области социального сотрудничества.

Ключевые слова: Педагогика сотрудничества, социальное сотрудничество, сотрудничество в мировой педагогике, совместная деятельность учителя и ученика, педагогическая сущность сотрудничества.

DEVELOPMENT OF SKILLS OF STUDENTS OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE FIELD OF SOCIAL COOPERATION

Annotation

This article provides an opinion on the interpretation of the concept of cooperation, the basics of pedagogy of cooperation, the development of skills of students of higher educational institutions in the field of social cooperation.

Keywords: Pedagogy of cooperation, social cooperation, cooperation in world pedagogy, joint activity of teacher and student, pedagogical essence of cooperation.

Kirish. So'nggi yillarda ta'limga yangicha yondashuvlar ta'sirida ta'lim muassasalari faoliyatini takomillashtirishning muhim belgisi sifatida texnologik yondashuvni qaror toptirish muammosi tadqiq etilmoqda. Shu qatorda ta'limning belgilangan nazariyasi va amaliyoti barcha ta'lim muassasasi faoliyatining umumiy ilmiy-metodik asosda takomillashtirish kerakligini alohida ko'rsatadi.

Bugungi kunga kelib, hamkorlik pedagogikasi muammosining dolzarbligiga quyidagilar asos bo'lmoqda:

Birinchidan, ta'lim tizimida yangi va keng ma'noda ijtimoiy hamda pedagogik jarayonlarning jadal sur'atlarda amalga oshirilayotganligi;

Ikkinchidan, umumiy, ommaviy pedagogik amaliyotning holati (o'qituvchi va ta'lim oluvchilarga etarli darajada pedagogik qo'llab-quvvatlashning berilmayotganligi, ularning o'quv-tarbiya jarayonidan qoniqmayotganliklari; o'qituvchilarning ta'lim oluvchilar bilan insonparvar va do'stona munosabatni tashkil etish malakalarining etarli emasligi va h.k.);

Uchinchidan, talabalarining ta'limiy yangi innovatsiyalarga nisbatan katta ehtiyoj sezilishi.

Ko'pgina ilmiy-tadqiqot ishlarida "hamkorlik", "sharikchilik", "muvofiglashish", "birgalikdagi harakat" tushunchalari sinonim tushunchalar sifatida ishlatib kelingan. Bizning fikrimizcha, "hamkorlik" tushunchasi keng qamrovli bo'lib, umumiy maqsadlarga erishish uchun birgalikdagi samarali faoliyatni taqozo etadi.

Adabiyotlar tahlili. Hamkorlik pedagogikasining asosi sifatida yuksak axloqiy va insonparvarlik qarashlar O'rta Osiyo Uyg'onish davrida yashab, ijod etgan atoqli olimlarimizning asarlarida g'oyat aniq nazariyalar ko'rinishida o'z aksini topdi.

Jumladan, buyuk bobkalonlarimiz Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sinolar ijtimoiy tuzum, davlatning gullab-yashnashi uchun zarur bo'lgan muhim insonparvarlik va hamkorlik g'oyalarini ilgari surishdi hamda insonparvarlashuv bosqichlari, mezonlari va tamoyillarini ishlab chiqishdi [15].

Forobiy o'zining ijtimoiy g'oyalariga ko'ra yuksak darajada jamiyatparvar va insonparvardir. U insonga ijtimoiy hodisa sifatida qaraydi va odamlar orasidagi hamkorlikdagi munosabatlar ularning qiziqishlari, xohish-istaklari va o'zaro birlashuvi asosida yuzaga chiqadi, deb hisoblaydi. Forobiyning fikricha, insonning taqdiri avvaldan belgilangan emas, har bir shaxs o'z ixtiyoriga binoan faoliyat ko'rsatib, o'z baxtini o'zi yaratadi, taqdirini o'zi hal etadi. Yaratilishda insonlar bir xil, lekin tarbiya, muhit ta'siri ostida ular o'zgaradilar. Olim bu o'rinda tarbiyaga katta ahamiyat beradi [3]. Forobiy komil insonning muhim sifatlaridan biri bilishga, ilm-fanni o'rganishga ishtiyoqdir, deb hisoblaydi.

Shu o'rinda sharqda rivojlangan va umuminsoniy madaniyat poydevorini yaratgan buyuk olimlar – Beruniy, Ibn Sino, Ibn Turayl, al-Kiftiy, Ibn Rushd va boshqa ko'plab olimlar ijodining shakllanishi va rivojida Forobiy ta'limotining roli beqiyosligini ta'kidlash joiz. Ibn Sino kishilarning o'zaro munosabatlarida uyg'unlik va o'zaro bir-birini tushunish mavjud bo'lgan jamiyat zarurligi haqida qat'iylik bilan gapiradi. "Inson o'zining shaxsiy ehtiyojlarini yakka-yolg'iz, ihtotalangan holda qondira olmaydi, u faqat boshqa odamlar bilan muloqatdagina ana shu maqsadlariga erisha olishi mumkin. Odamlar o'zaro muloqotlar va bir-biriga yordam berish orqaligina tashvishlardan xalos bo'lalilar. Agar odamzod hamma tashvishlardan qutilish uchun yakka o'zi harakat qilganida edi, u bunchalik og'ir yukni ko'tara olmagani

bo'lar edi. Ma'lum bo'ladiki, odamlar o'rtasida adolat va qonun bilan o'rnatiladigan me'yorlar zarur ekan..." [18].

Ibn Sino asarlarini tahlil qilish natijasida biz uning hamkorlik pedagogikasi nuqtai nazarini yoqlaganligiga ishonch hosil qilamiz. Uning pedagogik qarashlari insonparvarlik mohiyat e'tibori bilan nihoyat darajada taraqqiyparvar va ko'p jihatdan zamonaviy pedagogik nazariyalar bilan uyg'un. Olim pedagogikasining asosiy tamoyillari – bola xarakterida ijobiy jihatlarni tarbiyalash, uni ibratli xulq-atvorga o'rgatish va foydali odatlarga odatlantirishdir. Mutafakkir bolalar va yoshlarning har tomonlama ta'lim va tarbiya olishi, savod chiqarishi, ilm-fan, hunarmandchilik, savdo-sotiq, san'at asoslarini o'rganishi, shu orqali ularni hayotga tayyorlash lozimligi uchun jonbozlik ko'rsatdi [18].

O'rta Osiyo mutafakkirlarining fikrlari va g'oyalaridan kelib chiqqan holda shuni aytish mumkinki, hamkorlik pedagogikasi bu oliy ta'limda ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish ta'lim muassasalarining umumiy amaliyotida muayyan o'zgarishlar kiritishga yo'naltirilgan faoliyat sanaladi.

Pedagogik lug'atda esa hamkorlik pedagogikasi – turli fanlar yoki mutaxassislik asoslarining ta'lim beruvchi va oluvchilar o'rtasidagi o'zaro muloqot asosida samarali o'rganish mazmuni, tamoyillari, shakllari, metodlari, vositalarini ko'rsatib beradigan fan [1], sifatida talqin etiladi.

Jahon pedagogikasida hamkorlik nazariyasiga oid yondashuvlardan foydalanish masalasida qator ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan. Jumladan, V.Arshinov, M.Boguslavskiy, V.Budanov, V.Vinenko, L.Zorina, V.Ignatova, S.Kapitsa, E.Knyazeva, G.Malinskiy, V.Matkin, L.Novikova, E.Pugacheva, N.Talanchuk, D.Trubetskov, O.Fedorov, YU.Sharonin, A.Bochkarev, E.Kopylova, V.Petrova, O.Gataulina, G.Sumina, L.V.Surchalova, YU.V.Talagaev, R.Jonson, SH.SHaron, R.Gane, Dj.Brigs, Levi Strosslarning tadqiqotlarda hamkorlikda o'qitishning afzalliklari, o'qituvchi-ta'lim oluvchi hamkorligini tashkil etishning etakchi g'oyalari o'z aksini topgan.

Xorijiy ta'lim nazariyasi va amaliyotida hamkorlikda o'qitish ("cooperativ learning") an'anaviy ta'limning muqobili sifatida keng tadqiq etilgan. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, hamkorlik samaradorligi umumiy natija hisobiga ishtirokchilarning interfaoligi, o'zaro aloqadorligi va o'zaro mas'uliyati va uning takomillashuvini, guruh ishtirokchilarning konstruktiv o'zaro birgalikdagi harakatiga individual mas'uliyati va yo'nalganligini ta'minlaydi.

O'zbekistonlik olimlardan N.Azizxodjayeve[4], J.Yo'ldoshev[12], R.Safarova[12], B.Xodjayeve[17], Sh.Abdullayeva[2], N.Dilova[8] singari olimlar tomonidan hamkorlik pedagogikasi, ta'lim oluvchilarda o'zaro do'stona munosabatlarga asoslanib hamkorlikda faoliyat ko'rsatish ko'nikmalarini shakllantirish strategiyalari yoritib berilgan.

Pedagogik-psixologik adabiyotlar tahlili (N.Dejnikova, I.Pervin[7], V.Dyachenko, D.Djonson, R.Djonson[9], R.Slavin[16], va boshqalar) shuni ko'rsatdiki, hamkorlik guruhli va jamoaviy ish shakllarini tashkil etishda subyektlarning o'zaro birgalikdagi faoliyatda qo'yilgan maqsadga samarali erishishini ta'minlaydi. Bunday samaradorlik natijasida hamkorlar o'zaro yordam, faol hamkorlik tamoyillari asosida o'quv-bilish faoliyatida o'zaro birgalikda harakatlanishadi. Shuning uchun hamkorlik o'zaro javobgarlik, o'rtoqlik, o'zaro yordam, o'zaro hurmat, o'zaro samimiyligni talab etadi. Faol hamkorlik natijasida ta'lim oluvchilarda ta'lim-tarbiya jarayonida ongli va faol ijtimoiy sheriklik, ijtimoiy-maishiy vazifalarni hal etish malakalari tarkib topadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Hamkorlik tushunchasi talqini, hamkorlik pedagogikasining asosi, oliy ta'lim talabalarining ijtimoiy hamkorlikda faoliyat ko'rsatish ko'nikmalarini rivojlantirish xususida nazariy muammolarini

aniqlash va ularni tahlil qilish jarayonida tasniflash, tavsifiy, oppozitiv, qiyosiy, transformatsiya metodlardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Hamkorlik pedagogikasi – an'anaviy o'qitishdan farq qilib, talaba bilan do'stona munosabat o'rnatishga qaratiladi. "Men" o'rniga "Biz", ya'ni hamkorlikda – "subyekt" – "subyekt" munosabatlariga asoslangan holatda pedagogik faoliyat tashkil etiladi. "Hamkorlikda ishlash" tamoyili ta'lim oluvchi shaxsini chuqur bilishga asoslaniladi. O'quv topshiriqlarini bajarishdan oldin strategik maqsad belgilaniladi, so'ngra uni bajarish uchun bolada o'z kuchiga ishonch tuyg'usi shakllantiriladi. Boshqacha qilib aytganda, hamkorlik pedagogikasi talaba shaxsiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, ta'lim-tarbiya jarayonida ilqlik, hamkorlik, o'z xohish-irodasini yagona maqsadga – ta'lim olishga yo'naltiradi.

N.Dilovanning fikricha, hamkorlikka asoslangan pedagogika o'qituvchi hamda talaba birgalikdagi faoliyatini ifodalovchi tizim bo'lib, bu jarayonda jamoaning ijodiy quvvatlari va faoliyat samaradorligi namoyon bo'ladi. Yangi maqsadlarni ro'yogga chiqarish imkoniyati ta'minlanadi. Bu maqsad – ta'lim oluvchilar jamoasini ularning kuchlari yordamida qo'shimcha ijodiy natijani qo'lga kiritishga o'rgatishdan iborat. Hamkorlik pedagogikasi yangi vositalar bilan kompyuter texnikasi yordamida muloqot jarayonini optimallashtiradi hamda axborotli mahsulotlarni ishlab chiqaradi. Shuning uchun ham hamkorlik pedagogikasi ta'lim jarayonida qo'llash uchun o'quv materiallariga ishlav berishda yangi ta'lim metodlaridan foydalanadi. Shu maqsadda hamkorlik pedagogikasi bir qator fan sohalari bilan kesishadi. Xususan, ijtimoiy muloqot nazariyasi, axborot texnologiyalari, mantiq, tilshunoslik, shuningdek, shaxsiy kuzatishlar, tajribasinoz natijalari, psixologiyaga oid bilimlar shular jumlasidan-dir[8].

"Hamkorlik" tushunchasi zamonaviy insonparvarlikka yo'naltirilgan pedagogikaning etakchi tushunchasini o'zida ifoda etadi. Hamkorlik – eng umumiy ma'noda kishilarning mehnatdagi o'zaro harakati, ya'ni ularning birgalikdagi faoliyatidir.

G.A.Sukermannning ta'kidlashicha, hamkorlikning mohiyati barcha ishtirokchilarning o'zaro birgalikda harakatlanishida o'z ifodasini topadi, u orqali individual va birgalikdagi faoliyat maqsadiga erishish imkoniyati yuzaga keladi[19].

Hamkorlik o'zida birgalikdagi faoliyatning asosiy belgilarini aks ettiradi. Bularga maqsadning birligi, ishtirokchilarning birgalikda hamkorlikda ishlashi, yaxlit jarayonni alohida o'zaro aloqador qismlarga taqsimlanishi, ularning ishtirokchilar o'rtasida taqsimlanishi, individual faoliyatni muvofiqlashtirish va boshqaralishi, yagona yakuniy natijaning mavjudligi kabilarni kiritish mumkin.

Hamkorlikning pedagogik mohiyati S.L.Rubinshteynning faoliyat va shaxs rivojlanishining aloqadorligi haqidagi psixologik qonuni asosida yanada aniq mohiyat kasb etadi[14].

O'zaro birgalikdagi harakat ta'lim oluvchilarning o'z-o'zini rivojlantirishi va namoyon etishini faollashtirishning asosiy usullaridan biridir. Hamkorlikdagi faoliyat jarayonida ta'lim oluvchilarning qobiliyati va imkoniyatlari yanada ko'proq namoyon bo'ladi. Bir-birini to'ldirib borish orqali ular rivojlanishning sifat jihatdan yangi darajasiga erishadi.

D.B.Elkonin va V.V.Davidovlar o'z ishida o'zaro munosabatlarning barcha shakllari umumiy xarakter kasb etishini va bir paytning o'zida guruhliy emosional qo'llab-quvvatlashda aks etuvchi kichik guruhlarda ishlashni talab etishini tahlil qilgan [6].

A.A.Ivin o'zining ilmiy tadqiqotlarida munosabatlardan farqli ravishda tengdoshlar bilan munosabat – bu eng avvalo, o'zaro tenglikning ta'minlanishi ekanligini alohida e'tirof etadi. Tengdoshlar bilan muloqot talabaga o'zaro teng huquqli muloqotni, fikrlarga, boshqa kishilarning erkinligi va

xohish-istaklaridan mustaqil ravishda ularning so'zlari va xatti-harakatlariga tanqidiy munosabatni taqdim etadi. Buning uchun boshqa kishilarning nuqtai nazarini ko'ra olish, baholash, qabul qilish yoki qilmaslik, asosiysi, boshqalarnikidan farqli ravishda o'zining shaxsiy nuqtai nazari, qarashlariga egalik va uni himoya qilish ko'nikmasi tarkib toptirilishi lozim [11].

Talaba hayotining tengdoshlar bilan muloqot va hamkorlik to'la-to'kis amalga oshmaydigan sohasi o'quv faoliyati bilan bog'liq. Ular uchun sinfxonada o'z joyida o'tirish, erkin suhbat qurish, mavzuni o'rganish jarayonida bir-birini chalg'itish taqiqlanadi, dars jarayonida bir-biriga yordam berish mumkin emas, ko'pincha mazkur holat "bir-biriga aytib turish" sifatida baholanadi. Ma'lum bo'ladiki, ta'lim-tarbiya jarayonida ular tengdoshlari jamoasi, aniqrog'i normal rivojlanishning muhim omilidan mahrum etiladi. Ta'lim oluvchilar dars jarayonida muloqot qilishmaydi, biror bir maslahat yoki o'zaro yordam berish uchun bir-biriga bevosita murojaat qilish o'qituvchi vositasiz kamdan-kam holatda uchraydi. Bolalar birga o'qishadi, lekin ular bir-biri bilan hamkorlik qilishmaydi[5].

Ta'lim oluvchilarning hamkorlikdagi faoliyatini pedagogik nuqtai nazardan maqsadga muvofiq tashkil etish bola shaxsini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi va har tomonlama rivojlanishiga olib keladi.

Shaxs va faoliyat subyekti sifatida insonning oliy ta'lim davridagi rivoji quyidagi jihatlarni hisobga olishni talab etadi: 1) intellektni rivojlantirish; 2) emotsional sohani rivojlantirish; 3) stresslarga barqarorlikni tarkib toptirish; 4) o'z-o'ziga ishonchni qaror toptirish; 6) olamga ijobiy munosabat

va boshqalarni qabul qilishni rivojlantirish; 7) o'z-o'zini takomillashtirish va rivojlantirishga motivatsiya hosil qilish.

Mazkur holatda o'quv motivatsiyasini rag'batlash o'z-o'zini rivojlantirishning muhim elementi sifatida namoyon bo'ladi. (A.A.Rean va Ya.L.Kolominskiy)[13].

I.A.Zimnyaya tomonidan tavsif etilgan "hamkorlik" tushunchasi orqali bolalar va kattalarning hamkorlikdagi rivojlantiruvchi faoliyati, o'zaro bir-birini tushunish orqali jipslashish, bir-biriga ma'naviy yaqinlik, faoliyatni amalga oshishi va natijalarining birgalikdagi tahlil etilishi tushuniladi[10].

Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, ta'lim oluvchilarning malaka talablariga qo'yiladigan yangi talablarda ta'lim-tarbiya natijalari aniq belgilab berilgan. Ana shunday talablardan biri metapredmetli natijalar bo'lib, o'qish va hamkorlikda o'rganish ko'nikmalarini shakllanishini taqozo etadi. Shuningdek, yangi malaka talablarida rejalashtiriladigan natijalar haqida ham fikr yuritilgan. Aniq aytganda, mazkur natijalar kommunikativ universal o'quv harakatlari bilan bog'liqlikda ifoda etilgan. Kommunikativ o'quv harakatlari asosida ta'lim oluvchilar turli fikrlarni hisobga olishni, hamkorlikda xilma-xil nuqtai nazarlarni o'zaro muvofiq-lashtirish; qiziqishlarning mos kelishi vaziyatida birgalikdagi faoliyatda umumiy echimlarga kelishga erishish ko'zda tutiladi.

Mana shu fikrlardan kelib chiqqan holda aytishimiz mumkinki, ta'limni tashkil etishning mazkur shakllarini ahamiyati yuqori bo'lib, butun pedagogik jarayoning hamkorlik pedagogikasi asosida tashkil etilishi ta'lim-tarbiya sifatini takomillashtirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Asqarova O'., Usmonboyeva M., Raxmatova X., Eshonova F., Asqarova F. Pedagogika. Izohli lug'at. "Navro'z" nashriyoti– Toshkent: 2014. 67-b.
2. Abdullaeva Sh.A. Hamkorlik pedagogikasi. – T.: Fan va texnologiya, 2017. – 178 bet.
3. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. –T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. -222-b.
4. Azizxo'jayeva N.N. O'qituvchi tayyorlashning pedagogik texnologiyasi. – T.: TDP, 2000. -52-b.
5. Арефьева О.М. Особенности формирования коммуникативных универсальных учебных умений младших школьников / Арефьева О.М. // Начальная школа плюс До и После. –2015. - №2. – С.28.
6. Давыдов, В.В. Младший школьник как субъект учебной деятельности / Давыдов В.В., Слободчиков В.И., Цукерман Г.И. // Вопросы психологии. – 2010.- № 3-4. – С.23.
7. Дежникова Н.С., Первин И.Б. Товарищеская взаимопомощь школьников. – М.: Педагогика, 1991. – 112 с.
8. Dilova N.G'. Boshlang'ich ta'limda o'zaro hamkorlik muhitini shakllantirish mexanizmlarini takomillashtirish: Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)... diss. – Nukus, 2018. – 152 s.
9. Johnson D.W., Johnson R.T. Cooperation and the use of technology. In Spector J.M., Merrill M.D., J. van Merriënboer, & Driscoll M. (Eds.), Handbook of research on educational communications and technology. – New York: Taylor & Francis, 2008. – P. 1017-1044.
10. Зимняя И.А. Педагогическая психология [Текст] / Зимняя И.А.. – М.: Логос, 2000. – 384 с.
11. Ивин А.А. Искусство правильно мыслить. – М.: Просвещение, 2010. – 224 с.
12. Yo'ldoshev J.G'. Usmonov S. Ilg'or pedagogik texnologiyalar. – T.: O'qituvchi, 2004. – 101-b.
13. Реан А.А. Социальная педагогическая психология / Реан А.А., Коломинский Я.Л. – СПб., 1999. – 32 с
14. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии. – М.: РСФСР. ПФА, 2004. 8- изд. – 180 с.
15. Sulaymonova F. Sharq va G'arb. – T.: O'zbekiston, 1997. – 415-b.
16. Slavin R.E. Student teams and comparison among equals: Effects on academic performance and student attitudes. / R.E. Slavin. – Journal of Educational Psychology, vol. 70, 1978. – P. 532-538.
17. Xodjayev B.X. Umumta'lim maktabi o'quvchilarida tarixiy tafakkurni modernizatsiyalashgan didaktik ta'minot vositasida rivojlantirish: Pedagogika fanlari doktori. ... diss. –T., 2016. – 314-b.
18. Hoshimov K., Nishonova S., Inomova M., Hasanov R. Pedagogika tarixi. – T.: O'qituvchi, 1996. – 488-b.
19. Цукерман Г.А. Совместная учебная деятельность как основа формирования умения учиться: автореф. дис. ... докт. психол. наук. – М., 1992. – 39 с.

Shohida MATYOQUBOVA,
Chirchiq Davlat Pedagogika Universiteti tayanch doktranti
E-mail: adihosh1986@mail.ru

Pedagogika fanlari doktori U.N.Xodjamqulov taqrizi asosida

CHET TILLARINI O'QTISHDA AUTENTIK MATERIALLARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

Annotatsiya

Ushbu maqolada xorijiy tillar, xususan ingliz tilini Oliy ta'lim muassasalarida o'qitishda va o'rganishda autentik (haqiqiy) materiallardan foydalanish samaradorligi va autentik materiallarning til o'rganish jarayonidagi o'rni haqida so'z yuritilgan. Autentik materiallar nafaqat til o'rganishni rivojlantiradi, balki o'rganuvchining har sohadan dunyoqarashini oshirishda muhim omil bo'la oladi. Bundan tashqari Mazkur maqolada "Chet tilini o'qitishda autentik video materiallardan foydalanib akademik litsey o'quvchilarining ham ijtimoiy-madaniy kompetensiyani shakllantirish" samarali usullari tahlil qilingan. Har qanday til o'rganuvchi uchun xorijiy (ona tili bo'lmagan) tilni o'rganish qiyinchiliklar tug'diradi.

Kalit so'zlar: Autentik, yuksalish, haqiqiy, xorijiy til, talab, mustahkamlash, dunyoqarash, kompetensiya.

EFFECTIVENESS OF USING AUTHENTIC MATERIALS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Annotation

In this article we discuss about the effectiveness of using authentic (real) materials in teaching and learning foreign languages especially English in Higher educational institutions and the role of authentic materials in the language learning process. Authentic materials help both to develop the learning the foreign languages and enlarges the learner's worldview in any field. In addition, this article analyzes the effective methods of "Learning social and cultural competence of academic lyceum students from authentic video materials in foreign language teaching" For any language learner proficiency comes from learning a (non-native language).

Key words: Authentic, improvement, foreign language, requirement, strengthen, outlook, competence.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АУТЕНТИЧНЫХ МАТЕРИАЛОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Аннотация

В данной статье говорится об эффективности использования аутентичных (настоящих) материалов в преподавании и изучении иностранных языков, особенно английского, и о роли аутентичных материалов в процессе изучения языка. Аутентичные материалы не только развивают изучение языка, но также могут стать важным фактором улучшения мировоззрения учащегося в любой области. Кроме того, в данной статье анализируются эффективные методы «формирования социокультурной компетентности учащихся академического лицея с использованием аутентичных видеоматериалов в обучении иностранному языку». Изучение иностранного (неродного) языка является сложной задачей для любого изучающего язык.

Ключевые слова: Аутентичный, подъем, реальный, иностранный язык, спрос, укрепление, мировоззрение, компетентность.

Kirish. Til o'rganishga bo'lgan talab va qiziqish har zamonning zarur ehtiyoji bo'lib kelmoqda. Xususan, O'zbekiston yoshlarining Ingliz tilini o'rganishga bo'lgan talablari juda yuqori. Qaysi sohaga qaramaylik til bilish, ayniqsa ingliz tilini mukammal bilish zamon talabi bo'lib turibdi. "Til bilganga ming tanga" deganidey dono xalqimiz til bilgan inson har qaysi davlatda nonini topib yeydi.

Til o'rganish kishilik jamiyatida bag'oyat muhim sohalaridan hisoblanadi. Muloqot vositasi bo'lmish tilni tabiiy muhitda masalan, oilada, jamoatchilik orasida yoki uyushgan holda, darslarda amaliy egallash murnkin. Til hodisalariga oid bilimlar esa nazariy jihatdan o'rganiladi. Ma'lumki, chet tilni o'rgatish-o'rganish muayyan jihatlari bilan ona tili va ikkinchi tildan keskin farqlanadi. Bu esa, o'z navbatida, tegishli chet til o'qitish texnologiyasini qo'llashni taqozo etadi.

Jahondagi eng oldi davlatlarning mehnat bozorining asosiy talabi — chet tilida bemalol muloqot qila oladigan, kompyuter texnologiyalaridan erkin foydalanadigan va innovatsion g'oyalarga boy hamda o'z uslubi va yo'nalishiga ega yosh kadrlardir. Bu kabi talablar mamlakatimizda olib borilayotgan ta'lim bilan bog'liq islohotlarning asosiy negizini tashkil etmoqda. O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisi tomonidan qabul qilingan "Ta'lim to'g'risidagi qonun", "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" hamda "Chet tillarni

o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 1875-sonli O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori chet tillarni o'rganish davlat ahamiyatiga molik masala ekanligini ko'rsatdi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisi tomonidan qabul qilingan "Ta'lim to'g'risidagi qonun", "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" hamda "Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 1875-sonli O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori chet tillarni o'rganish davlat ahamiyatiga molik masala ekanligini ko'rsatdi.

"O'zbekiston Respublikasida ta'limning barcha bosqichlarida chet tilini o'qitishning asosiy maqsadi — o'rganuvchilarning ko'p madaniyatli dunyoda kundalik, ilmiy va kasbga oid sohalarida faoliyat olib borish uchun chet tilida kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishdan iborat".

Shu o'rinda O'zbekiston Respublikasining birinchi prezidenti Islom Abdug'aniyevich Karimovning 2012-yil 10-dekabrda "Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora tadbirlari" to'g'risidagi 1875-Qarori til o'rganuvchi va til orgatuvchi uchun keng imkoniyatlar eshigini ochib berdi desak yanglishmaymiz. Til o'rganish sifatini yanada yuksaltirish maqsadida mamlakatimiz birinchi prezidenti: "Shu bilan birga, chet tillarni o'rganishni tashkil

qilishning amaldagi tizimini tahlil etish shuni ko'rsatmoqdaki, ta'lim standartlari, o'quv dasturlari va darsliklar zamon talablariga, xususan, ilg'or axborot va media-texnologiyalardan foydalanish borasidagi talabga to'liq javob bermayapti. Ta'lim asosan an'anaviy uslublarda olib borilmoqda. Ta'lim tizimining barcha bosqichlarida chet tillarni uzluksiz o'rganishni tashkil qilish, shuningdek, o'qituvchilar malakasini oshirish hamda zamonaviy o'quv-uslubiy materiallar bilan ta'minlash yanada takomillashtirilishini taqozo etadi" degan edilar. Ana shu maqsadda ham til o'rganish sifatini oshirish maqsadida haqiqiy manbalar ya'ni real hayotga asoslangan manbalar juda samarador va qiziqarli deb xisoblanmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Chet tillarni xususan ingliz tilini o'qitishda yuzaga keladigan muammolar va ularning yechimlari bo'yicha Respublikamizda bir juda ko'p olimlar o'z tajribalarini olib borganlar. Xususan, Jalolov, J. (2012). Chet tillarni o'qitish metodikasi, Xoshimov, O' (2003) Ingliz tili o'qitish metodikasi. Bugungi kunda til o'qitishni yanada rivojlantirish maqsadida yosh olimlar ham dolzarb mavzularni o'z maqolalarida yoritib berishmoqda. Masalan, Joraboyev, B. "Using Authentic Materials on English Lessons" o'z maqolalarida autentik matmlar avzalliklari haqida so'z olib brorganlar. Chet el olimlaridan Berardo S.A (2006). "The use of authentic materials in the teaching of reading", Gilmore A. "Authentic Materials and Authenticity in Foreign Language Learning" kabilar ilmiy ishlar olib borishgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ta'lim va ta'limga bo'lgan talab kundan-kunga yangi bosqichlarga ko'tarilmoqda. Shunday ekan, bilim olishdagi an'anaviy va no'an'anaviy manbalar soni ham keskin oshmoqda. Chet til muallimi metodika fani yutuqlarini puxta o'zlashtirish orqali o'quvchining to'plagan til tajribasi me'yorini aniq bilishga va uni yanada takomillashtirishga erishadi. Til o'rgatishning zamonaviy metodikasi klassik usul asosida qurilgan. Biroq psixologik jihat, xorijiy kino axborot texnologiyalari unga ta'sir qildi. Ingliz tilini o'qitishning zamonaviy usullari reproduktiv usullarini interaktiv usullarga o'zgartirdi. Til ta'limida chet til o'quv predmeti filtr („dahana“) vazifasini o'taydi. Oldin o'rganilgan tillarning materiali va nutq malakalari chet til „suzg'ichi“dan o'tadi. Undan o'tadigan va o'tmay qolib ketadigan til hodisalari ikki toifaga ajraladi: o'tgani — yordam bergani, o'tmagani — xalaqit beruvchisi. Mazkur mulohazaning mohiyati shundan iboratki, chet til muallimi o'quvchilar til tajribasini hisobga olib ish ko'radi (til tajribasi ona tili, ikkinchi til va chet tildan to'plangan nutqiy, til materialiga oid va til qoidalariga doir uch tarkibli metodik tushunchadir). Til ta'limshunosligi muammolarini yechishda chet til o'qitish umumiy, xususiy va qiyosiy metodikalarining o'mi sezilarli bo'ladi. Chunki chet til o'qitish jarayoni avval to'plangan til tajribasining ko'zgusidir. Unda ro'yobga chiqqan maqsadlar, o'zlashtirilgan mazmun va qo'llangan o'qitish metodi ham yaqqol sezilish turadi. Chet til o'qitishning qiyosiy metodikasi ma'lumotlari va til ta'limshunosligi (ona tili, ikkinchi til bo'yicha) axborotlari qo'shilib, yaxlit „Tillar ta'limshunosligi“ vujudga keladi.* Til materialini o'rgatish (nutq malakalarini o'stirish maqsadida): 1) chet tilda — leksika, grammatika, talaffuz ko'nikmalari (barcha o'quv muassasalarida); ko'nikma va bilim (nazariya) beriladi (mutaxassislik sifatida); 2) ikkinchi tilda — ko'nikma va bilim beriladi (barcha o'quv muassasalarida); faqat ko'nikma shakllantiriladi, hech qanday nazariya berilmaydi (bolalar bog'chalarida, ayrim oilalarda); ko'nikma va chuqur nazariy bilim o'rgatiladi (mutaxassislik beradigan o'quv yurtlarida); 3) ona tilida — bilim va ko'nikma beriladi (maktabda); ko'nikma beriladi (oilada, bog'chada); ko'nikma va soddah bilim (oliy o'quv yurtlarida); ko'nikma va nazariy bilim beriladi (mutaxassislik tarzida). Va Ingliz tilini o'rganish sifatini oshirishda autentik materiallarning darslarda qo'llash uslubi samaradorligi qanchalik ijobiy tarafa o'sayotganini so'nggi

yillarda yoshlar bilimining o'sishi yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Autentik material nima degan savolga quyida izohlar keltiramiz. Autentik ingliz tilida 'authentic' ya'ni 'haqiqiy' degan ma'noni anglatadi. Haqiqiy manbalar ingliz tilida yozilgan, ingliz tili darsida ataylab foydalanish uchun yaratilmagan har qanday materialdir. Ingliz tilini o'qitish jarayonida ushbu kontentdan foydalanish o'quv jarayonini talabalar uchun yanada qiziqarli, hayoliy va rag'batlantiruvchi qiladi. Asl materiallardan foydalanish shuningdek, nutqqa bo'lgan qiziqishni oshiradi, chunki muhokama qilinadigan mavzular talabalarining haqiqiy dunyosi bilan bog'liq. Bundan tashqari bu usul o'qishga bo'lgan qiziqishni oshirishi tabiiy, sababi talabalar o'z mutaxassisliklari bilan bog'liq lug'atlarni yahshi biladilar.

Tahlil va natijalar. Bugungi kunda Ingliz tilini o'qituvchilar uchunham o'rganuvchilar uchunham juda ko'p manbalar mavjud: darsliklardan tortib onlayn o'qitish vositalarigacha va ularning barchasi ingliz tili darslarini boyitishi va yanada o'quvchilarni til o'rganishga bo'lgan ehtiyojlarini oshirishi mumkin. Ko'pchilik Chet tili, xususan ingliz tili o'qituvchilari autentik ya'ni asl manbalarni dars jarayonlarida qo'llashni avval biladilar. Haqiqiy manbalardan foydalanishning ajoyib tomonlaridan biri shundan iboratki, u hamma joyda mavjud va bu uni qo'llashni va topishni onsonlashtiradi. Bundan tashqari autentik manbalarining ingliz tili darsi jarayonida qo'llanilishi talaba yoshlarining chet tilida gapirish intonatsiyalarini oshirib beradi. Deylik, ingliz tili darsida autentik video qo'yib berildi. Videoda ingliz oilasini har kunlik harakatlari aks ettirilgan bo'lsa. Talabalar mana shu video orqali avvalo usha oila ya'ni kichik jamiyatning madaniyati, oilaviy tarbiyasini va eng asosiysi chet tilidagi tushuvchi va o'suvchi tonlarini o'rganishlari mumkin bo'ladi.

Autentik materiallarning bir ta'rifida aytilishicha, ularning maqsadi ma'no va ma'lumotlarni yetkazishdir va ular tilni o'rgatish uchun emas balki haqiqiy muloqot uchun ishlab chiqariladi. Ammo bunday zid fikr o'zidan yaqqol namoyonki, haqiqiy muloqotni rivojlantiradi. Yana bir manbada bunga mutloqo qarshi fikr beriladi. Ya'ni autentik manbalar ta'lim kontekstida ajoyib manbadir. Ba'zida o'qituvchilar juda ko'p manbalar bilan ta'minlaydigan muassasalarda ishlaydigan, boshqalar esa bir nechtasini yoki umuman bermasligi mumkin. Autentik materiallarni dars rejasiga qanday kiritish va qo'llash o'qituvchining xoxishi va o'qitish xolatiga bog'liq. Bunday materiallar mavjud o'quv dasturi yoki darslikni to'ldirish yoki hattoki butun kurs uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Autentik materiallarga quyidagilar misol bula oladi:

*Teleko'rsatuvlar, yangiliklar segmentlari, hujjatli filmlar, kliplar va treylerlar, onlayn videolar va reklamalar;

*Radio eshittirishlari, qo'shiqlari va podkastlari;

*Fotosuratlar, san'at asarlari, belgilar, otkritkalar, xaritalar va reklamalar;

*Jurnallar, xatlar va elektron pochta xabarlari, yangiliklar maqolalari, broshyuralar, veb-saytlar, bloglar va ijtimoiy media postlari;

*Retseptlar, oziq-ovqat yorliqlari, avtobus va poezdlar jadvali, menyular, narx belgilari va mahsulot tavsiflar.

Shu o'rinda shuni aytish lozimki, autentik (haqiqiy) materiallar kundalik vaziyatlarda ishlatiladigan tilning hayotiy misollarini beradi. Ulardan o'quvchining til o'rganish bilan bir qatorda hayotiy misollarga bo'lgan qiziqishini oshirish mumkin. Autentik manbalar til o'rganuvchilarga maqsadli tildan foydalanadigan butun aholi mavjudligini eslatishi ham mumkin. Haqiqiy manbalarni tanlash uchun eng yahshi content o'quvchilarga, ularning ingliz tilini bilish darajasiga va o'qituvchi diqqatini qaratmoqchi bo'lgan kurs mazmuniga bog'liq. Shuningdek, o'quvchilarning fikrini o'rganish ham yahshi fikr. Materiallar ingliz tilida so'zlashuvchi muhitda o'quvchilar duch kelishi mumkin bo'lgan vaziyatni aks ettirish kerak- bu ularga ingliz tili odatiy bo'lgan dunyoga

o'tishga yordam beradi. Shu o'rinda shuni ta'kidlash lozimki, til o'rganuvchilarni autentik matnlarning qiyinlari bilan qiyinlashtirish muhim. Boshlanishi uchun tushunish qiyin bo'lmagan maqolalar, qo'shiqlar yoki teledasturlarning bo'limlari yoki filmlarni tanlagan maqul.

Xulosa va takliflar. Haqiqiy materiallardan ya'ni autentik materiallardan foydalanish har qanday boshqa o'quv manbalar kabi ozida foydali va qiyinchilik tug'diradigan ma'lumotlarga ega bo'lishi mumkin. Biroq, diqqat bilan o'ylab ko'rgan holda, o'qituvchilar talabalarga foydali bo'lgan materiallarni topishlari va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklarni kamaytirishlari mumkin.

Haqiqiy materiallar foydalidir, chunki ular tilning haqiqiy qo'llanilishini ko'rsatadi va ko'pincha talabalar uchun katta qiziqish uyg'otadigan tarkibni taqdim etadi. Aksariyat haqiqiy materiallar yangiliklar yoki madaniyatdagi dolzarb

mavzularni taqdim etadi yoki talabalarga kundalik hayotlarida foydali bo'lgan ma'lumotlarni o'rganishga yordam beradi. Shu sababli, haqiqiy materiallardan foydalanish ko'pincha talabalarining motivatsiyasini va ingliz tilini tavakkal qilishga tayyorligini oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, tanlangan mavzu bo'yicha ingliz tilini o'rganuvchilar auditoriyasiga moslangan autentik manbalar o'quvchilarga kerakli ma'lumotni ko'rish, tinglash va imo-ishoralar orqali tushunish, namoyish etilgan lavhaning madaniy xususiyatlarini to'laigicha anglash bilan birga, ular asosida maqsadga yo'naltirilgan mashqlar to'plami (nutqni rivojlantirish uchun dialoglar, bahsmunozaralar, monologlar) til o'rganuvchilarning kommunikativ kompetentsiyasini ham oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Jalolov J.J Chet tili o'qitish metodikasi: Chet tillar oliy o'quv yurtlari (fakultetlari) talabalari uchun darslik. O'qituvchi 1996.
2. Sattorov T.Q Bo'lajak chet tili o'qituvchisining uslubiy omilkorligini shakllantirish texnologiyasi. Tdyui 2003.
3. Tojiboyeva D., Yo'ldoshev A. Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi. 2009-y.
4. Jalilov J. Chet tili o'qitish metodikasi, Toshkent .2012-y.
5. Joraboyev B.B. O. (2021). Using Authentic Materials on English Lessons. Academic Research in Educational Sciences, 2, 1018.
6. Berardo S.A (2006). The use of authentic materials in the teaching of reading
7. Gebhard J.G. Teaching English as a Foreign or Second Language. A Self-Development and Methodology Guide (second edition). The University of Michigan Press, 2006.
8. Nuttall C. (1996) Teaching Reading Skills in a foreign language (New Edition) Oxford, Heinemann.
9. Jacobson E., Degener S. and Purcell-Gates V. Creating Authentic Materials and Activities for the Adult Literacy Classroom: A Handbook for Practitioners. USA: Ncsall, 2003.
10. Goodman K (1988) The Reading Process in Carrell P.L., Devine J. & Eskey D.E. (Editors) (1988) Interactive Approaches to Second Language Reading Cambridge, C.U.P. p 11-21.
11. Gilmore A. Authentic Materials and Authenticity in Foreign Language Learning // Language Teaching. 2007. Vol. 40 (2). p 97-118.
12. Murray L. (2015). Using Authentic Materials in the Foreign Language Classrooms: Teacher Attitudes and Perceptions in Libyan Universities. International Journal of Learning & Development, 5(3), p 25-37.
13. <http://www.teachingenglish.org.uk>.
14. <http://www.teachnet.org>.
15. <http://www.tesol.org>.
16. <http://www.edu.uz>.
17. <http://www.pedagog.uz>.
18. <http://www.Ziyonet.uz>.

Komal MAXMUDOV,
Toshkent moliya instituti dotsenti (PhD)
E-mail: Maxmudovks@mail.ru

TQAI professori, f.f.d. N.A.Nazarovning taqrizi asosida

SH.RASHIDOVNING SHAXS VA RAHBAR SIFATIDAGI FAOLİYATI DAVR KO'ZGUSIDA

Аннотация

Mazkur maqolada sobiq ittifoq totalitar siyosat sharoitida Sh.Rashidovning davlat arbobi sifatidagi faoliyati yoritilgan. Sovet respublikasi yetakchisining siyosiy va iqtisodiy qaramlik sharoitidagi milliy manfaatlarni himoya qilishga qaratilgan roli tahlil etilgan. Markazning O'zbekistonga nisbatan xom-ashyo hududi siyosatida qaralgan hufiyona siyosatining mohiyati ochib berilgan. Sovet respublikasi yetakchisining siyosiy va iqtisodiy qaramlik sharoitidagi milliy manfaatlarni himoya qilishga qaratilgan roli tahlil etilgan. Markazning O'zbekistonga nisbatan xom-ashyo hududi siyosatida qaralgan hufiyona siyosatining mohiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Sh.Rashidov, rahbar, qaramlik, totalitar siyosat, milliy manfaatlar, bir tomonlama iqtisodiyot, shaxs, ziddiyat, sovet ittifoqi, kommunistik g'oya, tarixiy voqea.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Ш.РАШИДОВА КАК ЧЕЛОВЕКА И ЛИДЕРА НАШЛА СВОЕ ОТРАЖЕНИЕ В ЭПОХЕ

Аннотация

В статье описывается деятельность Ш.Рашидова как государственного деятеля в условиях тоталитарной политики бывшего Союза. Анализируется роль лидера советской республики, направленная на защиту национальных интересов в условиях политической и экономической зависимости. Раскрывается сущность тайной политики центра в отношении Узбекистана, которая рассматривается в политике сырьевого направления. Анализируется роль лидера советской республики, направленная на защиту национальных интересов в условиях политической и экономической зависимости. Раскрывается сущность тайной политики центра в отношении Узбекистана, которая рассматривается в политике сырьевого направления.

Ключевые слова: Ш.Рашидов, лидер, зависимость, национальные интересы, однобокая экономика, личность, противоречие, советский союз, коммунистическая идеология, исторические события.

SH.RASHIDOV'S ACTIVITY AS A PERSON AND LEADER IS REFLECTED IN THE ERA

Annotation

This article describes Sh.Rashidov's activities as a statesman in the conditions of totalitarian politics of the former union. The role of the leader of the Soviet republic aimed at protecting national interests in the conditions of political and economic dependence is analyzed. The essence of the center's secret policy towards Uzbekistan, which is considered in the policy of the raw materials area, is revealed. The role of the leader of the Soviet republic aimed at protecting national interests in the conditions of political and economic dependence is analyzed. The essence of the center's secret policy towards Uzbekistan, which is considered in the policy of the raw materials area, is revealed.

Key words: Sh. Rashidov, leader, dependence, national interests, one-sided economy, personality, contradiction, Soviet Union, communist ideology, historical event.

Кириш. Миллатимиз тарихида ўз фаолияти билан эл ва авлодлар калби ва хотирасидан жой олган кишилар жуда кўп. Улар орасида шундай зотлар борки, биргина соҳада эмас жуда кўплаб соҳалар ва жуда кенг ҳудудлар халқлари хурматиға сазовор бўлганлар. Бу хурмат айниқса мустақиллик даврида ҳам Ватанимиз, ҳам хорижда баралла эътироф этилмоқда. Шулар қаторида халқимизнинг буюк давлат арбоби ва адиби Шароф Рашидов сиймоси ҳақида дунё оммавий ахборот воситаларида кўплаб материаллар эълон қилинаёпти. Мароқли жиҳати шундаки, ушбу материалларнинг ҳаммасида ҳам мазкур буюк инсоннинг эзгуликлари таърифланади, тан олинади ва олқишланади.

Социалистик мафкура ҳукмрон даврда шахс фаолиятини ҳар томонлама, жумладан, жамият тарихий тараққиётининг бир қисми сифатида ўрганишга йўл қўйилмади, унинг имкониятлари ва фаолият доираси жамоатчилик фаолиятига бўйсундириб тадқиқ қилинди. Бу эса шахс фаолиятини сохталаштиришга олиб келди. Мустақилликдан сўнг шахс фаолиятини ҳар томонлама ўрганиш имкони пайдо бўлди. Мамлакат мустақиллиги жамоатчилик фаолияти маҳсули бўлиши билан бирга алоҳида шахслар фаолиятининг ҳам маҳсулидир. Шахс

фаолияти фан сифатида ўрганиладиган халқларда шахсни илоҳийлаштиришга интилиш бўлмагани каби унга фақат яхши ёки фақат ёмон деб ҳам қаралмайди. Шахс фаолияти ва ижтимоий ролиға менсимай қараладиган жамиятларда шахснинг муваффақиятиё инқироzi мафкураға боғлаб талқин этилади.

Тарихий ривожланишда шахснинг роли борасида кўплаб илмий қарашлар илгари сурилади. Улардаги назарий қарашлар ўз мазмун-моҳиятиға кўра қарама-қаршилиқ, баҳс ва мунозаралар билан тўлиб-тошган бўлиб, кўпчилик ҳолларда ниҳоясига етмай қолади. Бунинг бир қанча сабаблари мавжуд. Биринчидан, тарихда шахснинг ролиға берилган таъриф, изоҳ ва шарҳларда илмий-объектив тадқиқотлар ўрниға аксарият ҳолларда мафкуравий-сиёсий тус берилади, иккинчидан, тарихий қонуниятлар мантиси, унинг фалсафий моҳияти илмий объективликдан узоклашиб, тор миллий ёки мафкуравий маҳдудлик қобиғидан нариға ўта олмай қолади. Натижада илмий назарий асосли, келажак эътиборға олиши керак бўлган қарашлар ўрниға шунчаки муайян ҳиссиётларни ифодаловчи, илоҳийлаштирилган, афсоналаштирилган, ёхуд қораланган, балчикқа ботирилган, шахслар тарихи эгаллайди.

“Социализм” деб аталмиш собиқ совет тузуми ўз мафкурасига мос таълимотларни ҳам яратдики, унда инсон кадр-қимматининг қиймат белгиси йўқ эди. Минг бора шукрлар бўлсинким, мустақиллигимиз туфайли жаҳон маданиятига, миллий давлатчилик ривожига, эл-халқнинг равнақига улкан ҳисса қўшган ота-боболаримиз ҳаёт-фаолиятига муносиб баҳо бериш, улар ҳаёти ва меросини ҳар қандай мафкуравий қарашлардан ҳоли равишда ўрганиш имкониятлари вужудга келди. Бундай имконият шубҳасиз, жаҳон ҳамжамияти ичида ҳалқимиз кадр-қимматини оширишга ҳам хизмат қилмоқда.

Ҳар қандай халқ ва унинг давлати тараққиёти унинг жамияти ва шу жамиятни етакловчи шахслари фаолиятдан таркиб топади. Жамият шахс фаолиятини йўналтирувчи куч бўлиб, унга ўз хоҳиш иродасини амалга оширишга имкон беради ёки тўсади. Шу сабабли шахс тарихи жамият тарихининг узвий қисмидир. Шахс - жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, сиёсий, маънавий ўзгаришларни ўзида акс эттиради. Шу маънода, мамлакатимизда ҳуқуқий давлат қуриш йўлидаги ислохотлар ва юксак маънавиятли фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришда маънавий мерос ва уларни яратган шахслар тарихини ўрганиш долзарб вазифалар қаторига киради. Зеро, қудратли жамиятнинг пойдевори миллатнинг маънан соғлом ва иродали шахслари иштирокида бунёд этилади.

Ш.Рашидовнинг фаолияти кўп қирралиги туфайли бу фаолиятни баҳолашда ёндашувлар ниҳоятда хилма-хил бўлган шахслардан биридир. У ёзувчи, публицист, давлат арбоби, кишлок хўжалиги билимдони, моҳир иқтисодчи, дипломат, қатор ривожлантириш ғоялари соҳиби. Бир сўз билан айтганда мутафаккир, давлат арбоби эди. Ш.Рашидов ҳаётлиги даврида унинг ёзувчилик ва публицист сифатидаги фаолияти ҳақида анчагина тадқиқотлар қилинган. Бу ишлар ичида чуқур илмий ишлар билан бирга куруқ мадҳиябоз ишлар ҳам бор. Бироқ Ш.Рашидовни раҳбар шахс сифатида ўрганишга давр нуқтаи назаридан йўл қўйилмади. Шу сабабли унинг фаолияти бир томонлама - ижодкор сифатида, шунда ҳам социалистик реализм нуқтаи назари билан ўрганилган. Сўнгги давлрларда ҳатто социалистик мафкура кўйчиси сифатида умуман адабиётдан четга суриб қўйилган эди.

Ўзбекистон Компартияси МКнинг XVI Пленумидан сўнг эса Ш. Рашидовни ёппасига ҳам шахс, ҳам раҳбар, ҳам ёзувчи сифатида қоралаш бошланди. Ёллон қилинган мақолалар, тадқиқотлар ва нутқларда ҳолислик етишмади. Вафотидан кейин унинг ҳаёти, фаолияти ва мероси аввал коммунистик мафкурага зидлиги нуқтаи назаридан кейин коммунистик мафкур маддоҳи нуқтаи назаридан доимий айблов остида бўлди. Бу айблов шундан иборат эди-ки, коммунистик партия ўз ғояларининг ва амалга оширган иқсодий-сиёсий режаларининг ҳаётий эмаслигини тан олиш ўрнига барча айбни шахс зиммасига юклар, шахсларни қоралаш эвазига таназзули яқинлашган таълимотларнинг умрини узайтирар эди. Халқимизнинг кўпгина улуг фарзандлари номи ана шу маккор сиёсатнинг қурбони бўлди ва бу ҳол Ш.Рашидов шахсини ҳам четлаб ўтмади. Кейинчалик эса, Ш.Рашидов ҳаёти ва мероси ўрганилса, гўё социалистик мафкура тарғиботи давом эттириладигандек “Ўз-ўзини тийиш” кайфияти шакллантирилди. Оқибатда жабр чеккан буюк бир инсон руҳи ва унинг хотираси бўлди.

Мустақилликка эришганимиздан сўнг Ш.Рашидов шахси ва раҳбарлик фаолияти ҳақида бир қанча мақолалар, китоблар ёллон қилинди. Жумладан, Б.Даминовнинг “Рашидов ҳақида сўз”[1], Ғайбулла Саломовнинг “Эгуликка чоғлан, одамзод”[2], С.Умиров ва Б. Дўстқораевнинг “Зиёбахш умр саҳифалари” [3], Ф.Исҳоқовнинг “Совет ҳукумати давридаги

йўлбошчилар” [4], Р.Аминовнинг “Ҳаёт ҳаммасини ўз жойига қўйди”[5], И.А.Каримовнинг “Халқимизнинг оташқалб фарзанди”[6], Н.Муҳиддиновнинг “Икки учрашув”[7], К.Каримбековнинг “Халқ қалбида”[8], Ё.Хўжамбердиевнинг “Ўзбеклар иши”[9], А.Тўраевнинг “Эътиқодсиз яшаб бўлмайди”[10], С.Зиёдуллаевнинг “Ҳалол меҳнат ва адолат”[11], Р.Сафаровнинг “Тантана ва азият”[12], М.Қаюмовнинг “Ўчмас из”[13], М.Исаматовнинг “Эзуликка бахшида умр”[14], А.Рашидовнинг “Акам ҳақида”[15], Н.Ҳамраевнинг “Қоғда расцветает земля”[16], Ш.Қобиловнинг “Пахта яккахокимлиги ва унинг ҳалокатли оқибатлари”[17] каби ўнлаб мақола ва рисоалари Ш.Рашидов ҳаёти ва меросини ёритишда салмоқли ишлар бўлди.

Бундан ташқари Б.Сатторов, Н.Нуриддинов, А.Ахроров, М.Фармонова, Г.Дўсмуродов, З.Есенбоев, П.Шербоев, Р.Фарҳадий, С.Йўлдошев, Қ.Қобилов каби кўплаб муаллифларнинг ҳам эсдалик, хотира мақолалари ёллон қилинди.

Бироқ бу мақолаларнинг аксарияти бадий публицистик, хотира ва ҳиссиёт руҳида бўлиб, собиқ совет тоталитар мустамлака сиёсатини шахс ва жамият муносабати билан узвий боғлиқ тарзда илмий нуқтаи назардан ўрганишга қаратилмаган. Бу табиий ҳам. Мақолалар муаллифлари ўз олдиларга илмий тадқиқот ишларини олиб боришни мақсад қилиб қўйган ҳам эмаслар. Бироқ бу мақола ва рисоалар, айни пайтда Ш.Рашидов фаолияти қирраларини очишда, даврнинг ўзига хос зиддиятларига баҳо беришда, ёш авлодда Ш.Рашидовга нисбатан муносабатни белгилашда муҳим манбалар бўлиб хизмат қилмоқда. Очиғини айтиш жоизки, баъзида, эҳтирос билан Ш.Рашидовни улуглаш асносида, билиб-билмай мустамлака даврни олқишлашга ўтти ҳиссиётларини кузатамиз. Бундай ёндашув миллий истиқлол ғояларимизга, албатта зид келади. Бугун янги авлод руҳиятига халқимиз эркинлиги, озодлиги ва мустақил тараққиёти энг улуг неъмат эканлигига ва ана шу йўлда хизмат қилган шахсларнинг буюк хизматларини эътироф этишга қаратилиши лозим.

Устоз Ғайбулла Саломовнинг “Эгуликка чоғлан, одамзод” номли асарида Ш.Рашидов шахси ва фаолиятини ўрганишга қаратилиши керак бўлган (гарчи муаллиф бундай мақсадларни қўйган бўлмасда Т.А.) илмий –таҳлилий тадқиқотлар йўналишини асослаб беради. Чунончи, - “Шароф Рашидовнинг ижтимоий фаолияти ва ижоди ҳақида гапирганда унинг инсоний кадр-қимматини заррача бўрттирмасдан ва далил-исботсиз зиғирдай камситмасдан баҳо бериш даркор. Охиригача изчил ва собитқадам бўлиш талаб қилинади ҳаммамиздан. Бу ишга даъват этилганлар, ким бўлишидан қатъи назар – хоҳ олим, хоҳ сиёсатдон, хоҳ адибу удабо, мунаққиду мухтасиб бўлсин – дафъатан қалби ва қўли тоза, пок ниятли инсон бўлсин. Тарози палласига тошни билиб қўйиш керак. Зеро, ҳалоллик ва ҳолислик мезони устувор экан, ортиқча чиранишсиз, ҳеч қандай таърифу тавсифларсиз ҳам, у ҳар қанча ҳурматга лойиқ эди”[18].

Дарҳақиқат, тарихий объективлик ҳақиқат ва ҳолисликда намоён бўлади. Шу маънода устоз билдирган фикрларидан қатор назарий ҳулосаларни чиқариш мумкин. Яъни Ш.Рашидовнинг ижтимоий фаолияти, ижоди, инсоний сифатларини камситмасдан, бўрттирмасдан, далиллар асосида ҳолис ёритишда барча соҳа вакилларининг пок ният билан ёндашиши тавсия этиладигани, бу шундай ёндаша олмаган кишининг тадқиқоти, уринишлари самарасиз бўлиши мумкинлигини англатади. Зеро, кези келганда айтиш жоиз, муаллифлар томонидан Ш.Рашидов шахсига лой чаплаш билан ҳам, қўкка қўтариш билан ҳам эътиборга тушишга уринишлар кўп бўлди. Масаланинг бошқа томони, Ш.Рашидовнинг ҳаёт фаолиятини серқирра салоҳият соҳиби сифатида кенг

камровли ўрганмасдан объектив хулоса чиқариб бўлмайди. Ижтимоий фаолиятини ижодидан айри ҳолда қараш унинг инсон ва раҳбар шахс, адиб ва арбоб сифатидаги уйғун қиёфасини очмайди. Унинг туйғулари, ички кечинмалари, фалсафий қарашлари – наинки, эътиқоди бевосита ижтимоий-сиёсий фаолиятида намоён бўлган.

Кўриб турганимиздек, устоз у кишининг ижоди орқали шахсининг маънавий оламини очади. Унинг маънавий оламини нафақат ижтимоий-сиёсий фаолиятда ва уни ташкил этувчи омилларда, балки оиласи, фарзандлар тарбияси, дўстларга, шогирдларга, ҳамкасбларга, илм-фан, адабиёт, санъат ва маданият аҳлига, оддий ишчи ва деҳқонга, хуллас, бутун ватанига бўлган муҳаббатига кўраимиз. Ана шу муҳаббат Ш.Рашидов шахси қудратининг пойдевори бўлиб хизмат қилган. Мазкур қадриятлар тизими унинг ҳаёт тарзи, иш услуби, мақсад-муддаоларини қамраб олган. Бундай шахслар узоқ муддат ҳокимиятни қандай йўл билан бўлсада, сақлаб қолиш илмида яшаган ҳукмдорлар ҳаётидан тубдан фарқ қилади.

Кейинги хулосалар шундан иборатки, миллат маънавияти ва зиёлилар эътиқоди масаласи билан

боғланади. Унинг моҳияти маънавий билан эътиқод ўртасида уйғунлик бўлмаса, халқ муштараклиги вужудга келмаслигини англатади. Миллат, мустақил Ватан, озод халқ тушунчалари эътиқод даражасига чиқмаган, зиёлиман деганлари нафсга, шон-шухратга, риёкорликка, хушомадгўйликдан кун кўришга ўтиб олган жамиятда турли балоларнинг келиши ҳам осон бўлади. Бир пайтлар И.Каримовнинг “Оташқалб халқ фарзанди” номли маърузасида “четдан келган десантчилар сопини ўзидан чиқарди”, деб парокандаликдан келиб чиққан иллатларимизни танқид қилган эди. Дарҳақиқат, пароканда қилган ўтмиш ва мудҳиш кунлардан сабоқ чиқариш даври келди. Халқнинг ва зиёлиларнинг масъуллиқ даражасини ҳам белгилаш ҳамда ижтимоий вазифаларни юклаш пайти келди. Миллий яқдиллик, муштарак мақсадлар, адолат ва эзгу ниятлар миллий ғояларимизнинг таркибий қисмига айланоми лозим. Мустақил тараққиётимиз натижалари учун барчанинг масъул эканлигини англаш бугун ниятда муҳим. Шу жиҳатдан олиб қараганда, Ш.Рашидов шахсини ўрганиш орқали миллатнинг мустамлакачилик даври тарихи фожиаларидан, у қанчалик аччиқ бўлмасин, сабоқ чиқаришга ундайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Daminov B. Rashidov haqida so'z. O'zbekiston adabiyoti va san'ati gazetasi. 1990-y, 12-oktyabr. [A word about Rashidov. Newspaper literature and art of Uzbekistan. 1990, 12 October].
2. As-Salom, G'aybulloh. Ezgulikka chog'lan, odamzod. T.: "Sharq", 1997. Humanity strive for kindness. T.: "Sharq", 1997.
3. Umirov S., Do'stqorayev B.. Ziyobaxsh umr shahifalari. T. : A. Navoiy nomidagi kitubxona nashriyoti. T.: 2006. Pages of life brightness. Publishing house of the library named after A. Navoi. T.: 2006.
4. Ishoqov F. Sovet hukumati davridagi yo'lboshchilar, Narodnoe slovo gazetasi 1991, 12-fevral. The leaders of the periods under Soviet power Newspaper Narodnoe slovo. 1991, 12 February.
5. Aminov R. Hayot hammasini o'z joyiga qo'ydi. Narodnoe slovo gazetasi 1992, 18-iyul. Life puts everything in its place. Newspaper Narodnoe slovo. 1992, 18 July.
6. Karimov I. Xalqimizning otashqalb farzandi. Xalq so'zi gazetasi T.: 1992. Son with the fiery heart of our people. Newspaper Xalq so'zi. T.: 1992.
7. Muhiddinov N. Ikki uchrashuv. Sharq Yulduzi jurnali. 1992-yil, noyabr, 5-son. Two meetings. Magazine Sharq Yulduzi. 1992. November, №5.
8. Karimbekov K. Xalq qalbida. Hayot va iqtisod jurnali. 1992-y, 10-son. In the soul of the people. Life and economy journal. 1992. №10.
9. Xo'jamberdiyev Y. O'zbeklar ishi. T.: Yozuvchi, 1990. Work of Uzbeks. T.: Yozuvchi, 1990.
10. Turaev A. E'tiqodsiz yashab bo'lmaydi. Hayot va iqtisod jurnali. 1992-y, noyabr. Impossible to live without faith. Life and economy journal. 1992. November.
11. Ziyodullaev S. Halol mehnat va adolat. O'zbekiston ovozi gazetasi. 1992-y. 23-aprel. Honest work and justice. Newspaper Voice of Uzbekistan. 1992. 23 April.
12. Safarov R. Triumf i bol. Pravda Vostoka gazetasi. 1992-y. Oktyabr. Triumph and pain. Newspaper Pravda Vostoka. 1992. Oktober.
13. Qayumov M. O'chmasiz. Pravda Vostoka gazetasi. 1992-y. Iyul. Indelible mark. Newspaper Pravda Vostoka. 1992. July.
14. Ismatov M. Ezgulikka baxshida umr. O'zbekiston ovozi gazetasi. 1992-y. Avgust. Life dedicated to good. Newspaper Voice of Uzbekistan. 1992. August.
15. Rashidov A. Akam haqida. Toshkent, Fan. 1992-y. About brother. Tashkent, Fan. 1992.
16. Hamraev N. "Kogda rastsvetaet zemlya". Tashkent, Sharq, 2010. When the earth blooms. Tashkent, Sharq, 2010.
17. Qobilov Sh. "Paxta yakkahokimligi va uning halokatli oqibatlar". T.: 2005. Cotton's autocracy and its disastrous consequences. T.: 2005.
18. G'aybulloh As-Salom. Ezgulikka chog'lan, odamzod. T.: "Sharq", 1997. 174 b. Humanity strive for kindness. T.: "Sharq", 1997. P. 174.
19. Rizaev S. Sharof Rashidov. Shtrixi k portretu. T., 1992. Sharof Rashidov. Strokes to the portrait. T., 1992.

Nargiza MIRASHIROVA,
O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari Akademiyasi dotsenti, psixol. f.f.d. (PhD)
E-mail: mirashirova72@mail.ru

O'zMU professori A.Rasulov taqrizi asosida

MOTIVES OF CHOOSING A PROFESSION IN THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF PSYCHOLOGICAL STUDENTS

Annotation

The article describes the interpretation of the characteristics and characteristics of a person based on the social environment or social relations when combining a psychological portrait with a socio-psychological portrait. A number of theoretical approaches and definitions to the socio-psychological problem of personality are given. The concepts and learning motives associated with the theoretical and methodology of the problem under study and the presentation of their empirical indicators are analyzed.

Key words: Comparative psychology, socio-psychological portrait, social relations, learning motives, empirical indicators, professional maturity, personal qualities.

МОТИВЫ ВЫБОРА ПРОФЕССИИ В СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ ПОРТРЕТЕ СТУДЕНТОВ- ПСИХОЛОГОВ

Аннотация

В статье описывается интерпретация характеристик и характеристик человека на основе социального окружения или социальных отношений при сочетании психологического портрета с социально-психологическим портретом. Дан ряд теоретических подходов и определений к социально-психологической проблеме личности. Проанализированы понятия и учебные мотивы, связанные с теоретико-методологией изучаемой проблемы и представлением их эмпирических показателей.

Ключевые слова: Компаративная психология, социально-психологический портрет, социальные отношения, мотивы обучения, эмпирические показатели, профессиональная зрелость, личностные качества.

TALABA-PSIXOLOGLAR IJTIMOY-PSIXOLOGIK PORTRETIDA KASB TANLASH MOTIVLARI

Annotatsiya

Maqolada psixologik portretning ijtimoiy-psixologik portret bilan uyg'unlashtirishda shaxsning xislat va xususiyatlarini ijtimoiy muhit yoki ijtimoiy munosabatlar asosida talqin etilganligi haqida fikrlar bayon etilgan. Shaxsning ijtimoiy psixologik muammosiga bir qator nazariy yondashuvlar va ta'riflar keltirilgan. O'rganilayotgan muammo doirasidagi masalaning nazariy-metodologiyasi bilan bog'liq tushunchalar va o'quv motivlari va ularning empirik ko'rsatkichlarning taqdim etilishi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Komparativ psixologiya, ijtimoiy-psixologik portret, ijtimoiy munosabatlar, o'quv motivlar, empirik ko'rsatkichlar, kasbiy kamolot, shaxsiy sifatlar.

Kirish. Psixolog odamlarni murakkab yoki nostandart vaziyatlarda qo'llab-quvvatlaydi, ularga o'zini baholash, o'z xatolarini tushunish, anglash, o'z «Men»ini himoya qilish kabi bir qator vazifalarni bajaradi. Psixolog mutaxassisning muhimligi Amaliy psixologlar xalqaro assotsiatsiyasi (IAAP); Xalqaro psixologlar ittifoqi (ICP); Xalqaro kross-madaniy psixologiya assotsiatsiyasi (IACCP); Yevropa eksperimental-ijtimoiy psixologlar assotsiatsiyasi (EAESP); Komparativ psixologiya xalqaro jamiyati (ISCP) va xulq-atvor rivojlanishini o'rganishning xalqaro jamiyatlari (ISSBD) faoliyatining yo'lga qo'yilganligi bilan belgilanadi. Xalqaro miqyosida psixologlar faoliyatiga qo'yiladigan talablar mutaxassisning qiyofasi va kasbiy kamolotini muttasil o'rganishga zarurat tug'diradi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 7-iyundagi 472-son «Psixologiya sohasida kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va jamiyatda huquqbuzarliklarning oldini olish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori va mavzuga oid boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirish dolzarblashtiradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Psixologik yoki ijtimoiy-psixologik portret muhim psixologik fenomen sanaladi. Shu sababli uning mohiyatini yetarlicha yoritish uchun portret so'zining kelib chiqish asosiga murojaat qilish lozim bo'ladi. Portret so'zi fransuzcha portrait so'zidan olingan bo'lib, chizish, chizmoq degan ma'noni anglatadi.

Portret (fr. portrait, eski fransuzcha. portraire — «biror belgi yoki qirraning chizgilarini ifodalash; eski. parsuna — lot. persona — «shaxs; kishi, kimsa») — mavjud yoki real voqelikdagi biror bir inson yoki insonlar guruhini ifodalash yoki tasvirlashdir. Tushunchaning qo'llanilishi badiiy vositalar (rassomchilik, grafika, gravyura, haykaltaroshlik, fotografiya, poligrafiya, video), adabiyot va kriminalistika (so'zli portret)da uchraydi [7].

Psixologik portret yoki insonning psixologik portreti — bu shaxsning shaxsiy xususiyatlarini so'z yoki yozma ravishda ifodalashdir [6]. Psixologik portretni ijtimoiy-psixologik portret bilan uyg'unlashtirishda shaxsning xislat va xususiyatlarini ijtimoiy muhit yoki ijtimoiy munosabatlar asosida talqin etiladi. Bu esa shaxs xususiyatlarini ham o'rganishni taqazo etadi. Bunga shaxs nazariyasi, shaxs tiplari va shaxs tuzilmasiga doir ilmiy izlanishlar xizmat qiladi [8].

Tadqiqot metodologiyasi. Ijtimoiy psixologiyaning obyektlaridan biri ijtimoiy munosabatlarning obyekti, ham subyekt sifatida faoliyat yurituvchi shaxsdir. Rus psixologiya fani shaxsning ijtimoiy psixologiyasi muammosiga bir qator nazariy yondashuvlarni ishlab chiqdi. Biz ushbu maktab vakillari L.S.Vigotskiy, S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontev, V.N.Myasishev, K.K.Platonovlarning shaxs xususidagi ta'riflarini taqdim etishimiz o'rinli. Bu esa o'rganilayotgan muammo doirasidagi masalaning nazariy-metodologiyasi

bilan bog'liq tushuncha, metodika va tuzilmalarni aniqlashtirish imkonini beradi [7].

Tahlil va natijalar. O'quv motivlarini o'rganishda A.A.Rean va V.A.Yakuninlarning "Talabalar o'quv motivate-siyasini o'rganish" testidan foydalanildi. Testning tahlilida

uning ikki xususiyati orqali amalga oshirildi. Birinchisida natijalarning ahamiyatlilik darajasi va ikkinchisida o'quv motivlarining bandlari bo'yicha tahlil amalga oshirildi (1-jadval).

1-jadval.

Talaba-psixologlar ijtimoiy-portretidagi o'quv motivatsiyasining ko'rsatkichlari:

№	O'quv motivlar	Bosqichlar				Umu-miy rang	Ranjirovka
		1	2	3	4		
1	Yuqori malakali mutaxassis bo'lish	1,08	1,31	1,02	1,45	1,21	1
2	O'qishdan intellektual qoniqish olish	5,16	4,78	2,45	2,74	3,78	4
3	Keyingi bosqichlarni muvaffaqiyatli o'qish	3,21	4,12	3,5	12,1	5,73	9
4	Juda yaxshi o'qib, «a'lo» va «yaxshi» baholar olish	2,32	4,56	5,21	6,18	4,56	6
5	Doimo stipendiya olish	7,22	7,01	6,92	9,5	7,65	12
6	Chuqur va mukammal bilimga ega bo'lish	1,07	1,45	1,24	1,53	1,32	2
7	Hamisha kelgusi darslarga tayyor bo'lib turish	5,47	7,42	8,14	8,06	7,27	11
8	O'quv fanlarini o'zlashtirishni susaytirmaslik	3,27	4,42	6,95	7,15	5,44	8
9	Guruhdoshlaridan ortda qolmaslik	6,56	12,12	13,24	7,75	9,91	13
10	Kelajakdagi kasbiy faoliyatini muvaffaqiyatini ta'minlash	1,28	1,67	1,38	1,72	1,51	3
11	O'qituvchilarni talablariga javob berish	7,22	13,27	11,13	10,41	10,51	14
12	O'qituvchilarni hurmatiga sazovor bo'lish	3,15	5,18	6,31	10,6	6,31	10
13	Kursdoshlariga ibrat bo'lish	13,52	8,09	9,16	15,63	11,6	15
14	Ota-ona va atrofdagilarni ma'qullashlariga erishish	3,36	4,34	5,21	6,23	4,78	7
15	Yomon natijalar tufayli jamoa tanbehlaridan qochish	15,1	15,42	14,81	15,6	15,23	16
16	Diplom olish	3,20	3,78	4,38	4,96	4,08	5

Talaba-psixologlarning o'quv motivlari tahlilida ta'lim bosqichlari va rang ko'rsatkichi va o'rinlariga asoslanildi. Talabalar-psixologlarning o'quv-motivlarining quyidagi yo'nalishlarga ega:

Birinchi yo'nalishda o'quv motivi sifatida:

“Yuqori malakali mutaxassis bo'lish” ishtiyoqi: 1,08; 1,31; 1,02; 1,45 va 1,21;

Chuqur va mukammal bilimga ega bo'lish: 1,07; 1,45; 1,24; 1,53 va 1,32;

Talaba-psixologlar natijalarining o'quv motivlari tahlili quyidagicha ko'rinish oldi:

o'qishdan intellektual qoniqish olish,

diplom olish

juda yaxshi o'qib, «a'lo» va «yaxshi» baholar olish

5,16; 4,78; 2,45; 2,74 va 3,78;

3,20; 3,78; 4,38; 4,96 va 4,08;

2,32; 4,56; 5,21; 6,18 va 4,56;

Mazkur ko'rsatkichlar esa yuqoridagi o'quv motivlarining mazmunan boyituvchi hisoblanadi. Chunki talaba-psixologlar o'zining faoliyat natijalaridan qoniqish olish, kelgusida kasbiy faoliyat uchun rasmiy tasdiqlovchi hujjatga ega bo'lish va o'zining o'quv faoliyatini ijobiy natijaga

ega bo'lishi orqali statusga ega bo'lishini unutmaganlar. Navbatdagi o'rtachadan yuqori darajani aks ettiruvchi o'quv motivlari toifasiga to'rtta motivlar kiritildi. Mazkur motivlar ham talaba-psixologlarning ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan tabiatini baholash imkoniyatini bergan:

Ota-ona va atrofdagilarni ma'qullashlariga erishish: 3,36; 4,34; 5,21; 6,23 va 4,78;

O'quv fanlarini o'zlashtirishni susaytirmaslik: 3,27; 4,42; 6,95; 7,15 va 5,44;

Keyingi bosqichlarni muvaffaqiyatli o'qish: 3,21; 4,12; 3,5; 12,1 va 5,73

O'qituvchilarni hurmatiga sazovor bo'lish: 3,15; 5,18; 6,31; 10,6 va 6,31

Talabalarning o'quv motivlarining ushbu jihati oilaviy qadriyatlarining ajralmas qismi sifatida baholaganlar, ya'ni ota-ona va atrofdagilarning hamda o'qituvchilarining e'tirofiga sazovor bo'lish xarakterlangan. Bu holat ham talaba o'zining faoliyat natijalari uning ijtimoiy muhitdagi statusini belgilashini ko'rsatmoqda.

O'z navbatida talaba-psixologlar navbatdagi o'quv motivlar darajasida quyidagilarni baholaganlar:

hamisha kelgusi darslarga tayyor bo'lib turish: 5,47; 7,42; 8,14; 8,06 va 7,27

doimo stipendiya olish: 7,22; 7,01; 6,92; 9,5 va 7,65;

guruhdoshlardan ortda qolmaslik: 6,56; 12,12; 13,24; 7,75 va 9,91.

Talabaning hamisha kelgusi darslarga tayyor bo'lib turish va doimo stipendiya olishini ham ijobiy talqin etish ham mumkin. Ushbu motivlar ham talabaning kasbiy shakllanishi va psixolog sifatida kamol topishi uchun turtki ekanligini unutmashlik lozim. Chunki har bir shaxsning kasbiy kamoloti-

ning asosiy yo'nalishi farovon va yetarlicha moddiy ta'minlanganlik asosida yashash istagi bilan belgilanadi.

Talaba-psixologlarning o'rtachadan past darajasini quyidagi ikki o'quv motivlari qamrab oldi:

o'qituvchilarning talablariga javob berish: 7,22; 13,27; 11,13; 10,41 va 10,51

kursdoshlariga ibrat bo'lish: 13,52; 8,09; 9,16; 15,63 va 11,6.

Yuqoridagi holatdan kelib chiqib, talabalar o'quv motivlarining rang va ahamiyatlilik o'rniga ko'ra to'rt darajaga ajratildi. Biz talabalar o'quv motivlarining ijtimoiy-

ahamiyatlilik darajasini shartli ravishda egallagan rang ko'rsatkichi hamda o'rniga ko'ra yuqori, o'rtachadan yuqori, o'rtacha va quyi deb ajratdik (2-jadval).

Talaba-psixologlar o'quv-motivlarini tadqiq etish "O'quv motivlarini o'rganish" metodikasi empirik ko'rsatkichlari asosida talaba-psixologlar o'quv motivlari to'rtta darajali ko'rinishi aniqlandi:

Birinch darajali faktorlar o'zining ahamiyatiga ko'ra "juda yuqori ahamiyatga ega bo'lgan motivlar" deb nomlanib, ushbu o'quv motivlari diapazoniga quyidagi o'quv motivlari kiritildi:

1	Yuqori malakali mutaxassis bo'lish	1,21	1
6	Chuqur va mukammal bilimga ega bo'lish	1,32	2
10	Kelajakdagi kasbiy faoliyatining muvaffaqiyatini ta'minlash	1,51	3
2	O'qishdan intellektual qoniqish olish	3,78	4

2-jadval

Talabalar o'quv motivlarining ijtimoiy-psixologik ahamiyatlilik darajalari:

№	O'quv motivlar	Umu-miy rang	Ranjirovka
JUDA YUQORI AHAMIYATGA EGA BO'LGAN MOTIVLAR			
1	Yuqori malakali mutaxassis bo'lish	1,21	1
6	Chuqur va mukammal bilimga ega bo'lish	1,32	2
10	Kelajakdagi kasbiy faoliyatining muvaffaqiyatini ta'minlash	1,51	3
2	O'qishdan intellektual qoniqish olish	3,78	4
YUQORI AHAMIYATGA EGA BO'LGAN MOTIVLAR			
16	Diplom olish	4,08	5
4	Juda yaxshi o'qib, «a'lo» va «yaxshi» baholar olish	4,56	6
14	Ota-ona va atrofdagilarning ma'qullashlariga erishish	4,78	7
8	O'quv fanlarini o'zlashtirishni susaytirmaslik	5,44	8
O'RTACHA AHAMIYATGA EGA BO'LGAN MOTIVLAR			
3	Keyingi bosqichlarni muvaffaqiyatli o'qish	5,73	9
12	O'qituvchilarning hurmatiga sazovor bo'lish	6,31	10
7	Hamisha kelgusi darslarga tayyor bo'lib turish	7,27	11
5	Doimo stipendiya olish	7,65	12
QUYI AHAMIYATGA EGA BO'LGAN MOTIVLAR			
9	Guruhdoshlaridan ortda qolmaslik	9,91	13
11	O'qituvchilarning talablariga javob berish	10,51	14
13	Kursdoshlariga ibrat bo'lish	11,6	15
15	Yomon natijalar tufayli jamoa tanbehlaridan qochish	15,23	16

O'quv motivlari va ularning empirik ko'rsatkichlarning taqdim etilishi ranglashtirish holatiga ko'ra 1-4 o'ringa ega bo'lganlari inobatga olindi.

Talaba-psixologlar o'quv motivlarining navbatda empirik qiymatlar yuqori darajasidan iborat ekanligi bilan baholangan. Ularning o'quv motivlari bo'yicha ko'rsatkichlari quyidagi ko'rinish oldi:

16	Diplom olish	4,08	5
4	Juda yaxshi o'qib, «a'lo» va «yaxshi» baholar olish	4,56	6
14	Ota-ona va atrofdagilarning ma'qullashlariga erishish	4,78	7
8	O'quv fanlarining o'zlashtirishni susaytirmaslik	5,44	8

Xulosa va takliflar. Psixologik portretni tavsiflashda shaxs nazariyalari, shaxs tiplari, shaxs tuzilishi, shaxsning individual va ijtimoiy ahamiyatga ega xususiyatlariga asoslandi. Ijtimoiy-psixologik portretni har bir sub'ekt, jamoa va muhitga nisbatan shakllantirsa bo'ladi va shakllantirilgan portret faoliyat sub'ektlarining yosh, jins, kasb, yashash hududi,

individual-psixologik, ijtimoiy-psixologik va etnopsixologik xususiyatlariga ko'ra tavsiflanadi. Talaba-psixologlarning ijtimoiy-psixologik portretining shakllanishi o'quv faoliyati jarayonida, kasbga bo'lgan munosabatida, shaxsiy sifatlar bilan kasbiy shakllanish uyg'unligida namoyon bo'lishi yetuk mutaxassis bo'lib yetishishiga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Ахмедшин Р.Л., Кубрак Н.В. Содержание стадий методики построения психологического портрета неизвестного преступника // Проблемы познания в уголовном судопроизводстве: Материалы научно-практической конференции, 1999. Иркутск: Изд-во ИГЭА, 2000.
2. Барсова Анна Формула личности, или Как свои недостатки превратить в достоинства / Барсова Анна. – М.: АСТ-Пресс Книга, 2017. – 320 с.

3. Батаршев А.В. Психология индивидуальных различий: От темперамента – к характеру и типологии личности. – М.: Владос, 2001. – 255 с.
4. Бачманова Н.В., Стафурина Н.А. К вопросу о профессиональных способностях психолога. Н Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы. Вып. 5. – Л., 1985. С. 72-77.
5. Берко Д.В. Влияние стилей родительского воспитания на личностные особенности девушек: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Ставрополь: СГУ, 2000. – 20 с.
6. Timothy Bancroft-Hinchey. Psychological portrait of the Russian President.// https://english.pravda.ru/russia/4021psychological_portrait_of_the_russian_president/.
7. Психология личности в трудах отечественных психологов / Составитель Куликов Л.В.. - СПб.: Питер, 2000. 283 с.
8. <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

Uralbay MIRSANOV,
Navoiy davlat pedagogika instituti "Informatika" kafedrasini mudiri
E-mail: uralboynavoiy@mail.ru

Pedagogika fanlari nomzodi, professor Tilegenov A.T. taqrizi asosida

JAMOA BO'LIB DASTURLASHNI O'RGATISHDA VIRTUAL MUHITLARNING IMKONIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada uzluksiz ta'lim tizimida dasturlash tillarini o'qitishdagi muammolar, ularni bartaraf etish bo'yicha soha olimlarining ishlari tahlili keltirilgan. Shuningdek, o'quvchi-talabalarining dasturlashga oid mantiqiy va algoritmik fikrlashini rivojlantirishda hamda turli dasturiy mahsulotlarni loyihalash kompetentligini rivojlantirishda jamoa bo'lib virtual muhitlardan foydalanish bo'yicha taklif va tavsiyalar berilgan. Shu bilan birga mazkur maqolada virtual muhitda jamoa bo'lib dasturlashni o'rgatishga mo'ljallangan masofaviy ta'lim platformalari, axborot-ta'lim muhitlari, ta'limiy web-saytlarning imkoniyatlari keltirilgan. Tahlil etilgan muhitlarda Google Colab platformasi o'quvchi-talabalarining virtual muhitda jamoa bo'lib dasturlashni o'rganishi samarali ekanligi ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Dasturlash, platforma, axborot-ta'lim muhiti, web-sayt, motivatsiya, ijodiy qobiliyat, mantiqiy, algoritmik fikrlash, virtual muhit.

ВОЗМОЖНОСТИ ВИРТУАЛЬНЫХ СРЕД В ОБУЧЕНИИ ПРОГРАММИРОВАНИЮ В КОМАНДЕ

Аннотация

В данной статье представлены проблемы преподавания языков программирования и анализа работ ученых отрасли по их преодолению в системе непрерывного образования. Также даны предложения и рекомендации по использованию виртуальных сред для развития логического и алгоритмического мышления учащихся и студентов в команде, а также для развития проектной компетентности различных программных продуктов. В то же время в статье представлены возможности платформ дистанционного обучения, информационно-образовательных сред, образовательных веб-сайтов, предназначенных для обучения командному программированию в виртуальной среде. Научно обосновано, что платформа Google Colab эффективна для студентов и учащихся в проанализированных виртуальных средах, для обучения программированию в команде.

Ключевые слова: Программирование, платформа, информационно-образовательная среда, веб-сайт, мотивация, творческие способности, логический, алгоритмическое мышление, виртуальная среда.

POSSIBILITIES OF VIRTUAL ENVIRONMENTS IN TEACHING PROGRAMMING IN A TEAM

Annotation

This article presents the problems of teaching programming languages and analyzes the work of industry scientists to overcome them in the system of continuous education. Also, suggestions and recommendations are given on the use of virtual environments for the development of logical and algorithmic thinking of students in a team, as well as for the development of project competence of various software products. At the same time, the article presents the possibilities of distance learning platforms, information and educational environments, educational websites designed to teach command programming in a virtual environment. It is scientifically substantiated that the Google Colab platform is effective for students and learners in the analyzed virtual environments, for teaching programming in a team.

Key words: Programming, platform, information and educational environment, website, motivation, creativity, logical, algorithmic thinking, virtual environment.

Kirish. O'quvchi-talabalar virtual muhitda masofaviy jamoa bo'lib dasturlashni o'rganishi individual tartibda o'rganishdan sezilarli darajada farq qiladi. Chunki virtual muhitda masofaviy jamoa bo'lib ishlagan o'quvchi-talabalar interfaol g'oyalar asosida berilgan masalani dastur kodini onlayn muhokama qilish orqali bir birini kamchiliklarini tuzatib, o'z yechimlarini taklif etib boradi [1]. Bu o'z navbatida o'quvchi-talabalarining dasturlashga oid mantiqiy va algoritmik fikrlashini rivojlantirishga hamda turli murakkab amaliy loyihalarni loyihalash kompetentligini rivojlantirishga erishiladi. Shuning uchun bugungi kunda o'quvchi-talabalarining mustaqil o'quv faoliyatida virtual muhitlardan foydalanib dasturlashni masofaviy jamoa bo'lib o'rganish madaniyatini shakllantirish lozim.

Adabiyotlar tahlili. Oliy ta'lim muassasalarida dasturlash tillarini o'qitish metodikasi, talabalarining algoritmlashga va dasturlashga oid fikrlashini hamda kompetentligini rivojlantirish masalalariga oid tadqiqot ishlari M.R.Fayziyeva, N.A.Otaxonov, V.V.Kalitina, L.A.Kugel, A.D.Shemetova, I.V.Rojina, V.YE.Jujjalov, I.S.Spirin,

R.R.Ibrayev, R.M.Magamedov, U.S.Munayev, M.S.Orlova, Y.A.Petrova, F.V.Shkarban, I.Baumann, N.V.Bujinskaya, M.A.Sokolskaya, I.S.Spirin, A.N.Petrov, V.V.Kalitina, Y.A.Kukushkina, A.YE.Kazakova, O.P.Yurkovets, I.V.Bajenova, tadqiqotlar Arwa Abdulaziz Allinjaw, Luis Filipe Leite Barbosa, Arturo Rojas López, Amanda Jane Bird kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

Yuqorida keltirilgan, ya'ni mamlakatimiz, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi va xorijiy davlatlarda olib borilgan tadqiqotlarda ta'lim muassasalarida tahsil oluvchilarning dasturlash tillarini o'rgatishda raqamli texnologiyalardan, muammoli ta'lim texnologiyalaridan va o'yin texnologiyalaridan foydalanish metodikasiga oid izlanishlar olib borilgan bo'lib, biroq uzluksiz ta'lim tizimida tizimlilik va izchillikni ta'minlash asosida dasturlash tillarining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda muqobil yondashuvlarni qo'llash orqali dasturlash texnologiyalarini o'qitish metodikasini takomillashtirish hamda o'quvchi-talabalarga dasturlash tillari yordamida turli amaliy dasturlar yaratishga oid kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirish metodikasini takomillashtirish.

tirish ilmiy-nazariy jihatdan yetarlicha tadqiq etilmagan. Shu bois ilgari surilayotgan tadqiqot, ya'ni uzluksiz ta'lim tizimida dasturlash texnologiyalarining o'qitish metodikasini takomillashtirish bugungi kunda dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Berilgan masalani jamoa bo'lib dasturlashning muhim jihati shundaki, ya'ni o'quvchi-talabalar o'zaro fikr almashishga, turli g'oyalarni muhokama qilish orqali yagona yechimni topish madaniyati rivojlanadi. Bu borada V.S. Sheynbaumning fikriga ko'ra, jamoa bu umumiy maqsadlarga erishish uchun bir-biri bilan hamkorlik qiladigan bir xil fikrdagi insonlar guruhidir, deb hisoblaydi [5]. Uning ta'kidlashicha jamoa bo'lib ishlash quyidagi imkoniyatlarni ta'minlaydi: yangi hamkasblar bilan muloqot qilish orqali berilgan masalani yechish madaniyati shakllanadi; turli murakkab muammolarni tez va samarali yechish; turli amaliy loyihalarni samarali bajarish; berilgan masalani yechish uchun jamoa bilan fikr almashish va yagona qaror qabul qilish.

Bu kabi imkoniyatlar orqali o'quvchi-talabalar fanlarini, shu jumladan dasturlashga oid motivatsiyasi oshishiga, ijodiy qobiliyatini rivojlantirishga va axborot texnologiyalari sohasidagi turli muammolarni yechishga erishiladi. Shu bois o'quvchi-talabalarga dasturlashni o'rgatishda jamoa bo'lib ishlashga oid kompetensiyalarini rivojlantirish kerak. Buning uchun dastlab jamoa bo'lib dasturlashni o'rgatishga mo'ljallangan masofaviy ta'lim platformalarini va axborot ta'lim muhitlarning imkoniyatlarini tahlil etish asosida samaralisini tanlab olish va ushbu muhitlarni uzluksiz ta'lim tizimiga joriy etish lozim.

Shu bois masofaviy ta'lim platformalaridan, jumladan Atom, Cloud9 IDE, Visual Studio Live Share, CodeSandbox, Codeshare, CodePen, Collabedit, Codebunk, Repl.it, codeWeave, SyncFiddle, Google Colab, AWS Cloud9, GitLive, SublimeText kabi muhitlardan foydalanish madaniyatini shakllantirish lozim. Ushbu dasturlashga oid virtual muhitlarning qisqacha imkoniyatlari bilan tanishib chiqamiz.

Atom – mazkur muhit Linux, macOS, Windows operatsion tizimlari tarkibida ishlashga mo'ljallangan bo'lib, bunda virtual muhitda dasturlashni jamoa bo'lib ishlash imkoniyati mavjud. Ushbu virtual muhit zamonaviy dasturlash tillarini qo'llab-quvvatlaydi va foydalanuvchilarning bir vaqtini o'zida dastur kodini yozish, bir foydalanuvchi tomonidan yozgan dastur kodini kamchiliklarini boshqa foydalanuvchilar aniqlab o'z yechimlarini onlayn taklif etib boradi [6].

AWS Cloud9 – ushbu muhit C, C++, CoffeeScript, Go, Java, PHP, Python va Ruby kabi 40 dan ortiq tillarni qo'llab-quvvatlaydi. Tavsiya etilayotgan muhit serversiz ilovalarni yaratish uchun kerak bo'lgan barcha kutubxonalar va plaginlarni o'z ichiga oladi. Undan foydalanib o'quvchi-talabalar turli amaliy loyihalarni masofaviy jamoa bo'lib bajarish imkoniyatini yaratadi [7].

Visual studio code – mazkur muhit Windows, Linux va macOS uchun Microsoft tomonidan ishlab chiqilgan kod muharriri hisoblanadi. Bundan foydalanib dasturlash tillari yordamida masofaviy jamoa bo'lib masalalarni dastur kodini yozish va veb ilovalarni loyihalash imkonini beradi [8].

CodeSandbox – ushbu muhit yordamida foydalanuvchilar bir vaqtning o'zida fayllar va kodlarni tahrirlashi, yaratishi, nomini o'zgartirishi va yangilashi mumkin. Shuningdek, ular qaysi faylni ko'rayotganini va hozir nima ustida ishlayotganini guruh a'zolari masofaviy ko'rish imkoniyati mavjud. Mazkur muhitning asosiy jihatlar quyidagicha: ko'p miqdordagi foydalanuvchilarning masofaviy jamoa bo'lib dastur kodlarini yozish va ulardagi mavjud muammolarni bartaraf etish; to'g'ridan-to'g'ri server-serverlarda fayllarni yaratish va tahrirlash uchun vebga asoslangan kod muharriri, barcha jamoa a'zolari kiritish; boshqarish uchun o'zgarishlarni kuzatish, ko'plab

ma'lumotlarni o'z ichiga olgan turli xil kompyuter dasturlari, hujjatlar va veb-saytlarni ishlab chiqadigan, ularga xizmat ko'rsatadigan bir nechta foydalanuvchilarni kuzatish [9].

Codeshare – ushbu muhitdan foydalanib 80 dan ortiq tillarni qo'llab-quvvatlaydi. Bunda video suhbat, tanlash uchun mavzular, kodni yuklab olish imkoniyati mavjud, ammo har 24 soatda fayllar qayta tiklanadi. Bu intervyular uchun samarali hisoblanadi [10].

CodePen – ushbu platforma onlayn HTML, CSS, JavaScript tillarda yozilgan kodni tahrirlash va saqlash uchun onlayn muhit hisoblanadi. Mazkur muhitdan foydalanib vebga mo'ljallangan turli loyihalarni masofaviy jamoa bo'lib bajarish imkoniyatini ta'minlaydi [11].

Collabedit – real vaqtda o'quvchi-talabalar bir birlari bilan o'zaro hamkorlik qilish imkonini beruvchi vebga asoslangan kod muharriri. Ushbu kod muxarririning imkoniyatlari quyidagicha: o'zgarishlar tarixini ko'rish; sintaksisni ajratib ko'rsatish; Java, Python, C, C++, C#, JavaScript, SQL, PHP, HTML, CSS kabi dasturlash tillarda kod yozish imkoniyati mavjudligi [12].

Codebunk – ushbu platforma yordamida kod bilan sahifaga havola yuborish imkoniyati mavjud bo'lib, bunda 21 ta dasturlash tillarida kod yozish imkoniyatini ta'minlaydi.

Repl.it – ushbu muhitdan foydalanib Python, Lua, JavaScript, Julia, C++, C, C#, HTML, CSS kabi 50 dan ortiq dasturlash tillarida jamoa bo'lib masofaviy kod yozish imkoniyatini ta'minlaydi. Replit muhitidan kam tajribaga ega bo'lgan foydalanuvchi xatosiz kodlarni yozishi va PHP, JavaScript, QBasic, Python kabi dasturlash tillarida ba'zi ilovalarni ishlab chiqishi mumkin. Replit yordamida ilovalarni yaratishni jamoa bo'lib masofaviy o'rganishni (ishlab chiquvchilar yoki dasturchilar foydalanishi mumkin bo'lgan masofaviy juftlik bilan dasturlash uchun juda mos) yoki o'quvchilarning muvaffaqiyatini kuzatish orqali sinfda dasturlash tillarini o'rgatish imkoniyatiga ega bo'ladi.

codeWeave – ushbu muhit yordamida onlayn audio va matnli suhbat o'tkazish orqali HTML, Javascript va CSS tillarida dasturlashni jamoa bo'lib o'rganish mavjud. Shu bilan birga ro'yxatdan o'tmasdan ochiq foydalanish imkoniyati mavjud.

SyncFiddle – ushbu muhit yordamida JavaScript, HTML, CSS dasturlash tillarida turli loyihalarni masofaviy jamoa bo'lib dasturlashni o'rganish imkoniyati mavjud. Mazkur muhitning yana bir qulayligi shundaki, ya'ni jamoa bo'lib yozilgan dastur kodlari 7 kun davomida saqlanadi hamda kodlarning o'zgartirish tarixi saqlanadi.

Google Colab – Python tilida jamoa bo'lib loyihalarni tayyorlashga mo'ljallangan bepul bulutli muhit hisoblanadi [13].

AWS Cloud9 – ushbu muhitdan juftlik yoki jamoa sifatida kodni ishga tushirish, yozish yoki disk raskadrovka qilish imkonini beradi. Barchasi bir joyda bulutli terminali haqida gapiradigan bo'lsak, C#, Go, Python, Java, Node.js yoki Ruby kabi dasturlash tillariga ishtiyoqi bo'lgan har bir kishi: tez va arzonroq narxda chiqarilishi mumkin bo'lgan serversiz ilovalarni moslashuvchan tarzda yaratish va rivojlantirish; kodni to'ldirish, maslahat (bu WordPress yoki Cloud dasturchilariga real vaqtda o'z loyiha kodidagi xatolarni aniqlash imkonini beradi), nosozliklarni tuzatish vaqtini qisqartirish kabi afzalliklarga ega [12]. Shuning uchun, agar siz endigina birgalikda kodlashni boshlayotgan bo'lsangiz, ushbu ajoyib bulut vositasining afzalliklarini bilish sizning ishlab chiqish guruhingizga tayinlangan har qanday loyihaning rivojlanishini kuzatishga yordam beradi.

GitLive - real vaqt rejimida hamkorlikda kodlash uchun IDE (Integrated Development Environment) ni kuchaytirish uchun eng yaxshi tavsiya etilgan vositalardan biri. U Android Studio, VS Code kabi muhitlarni qo'llab-quvvatlaydi [14]. Xususan, Android Studioning birlashishdagi ziddiyatlarni aniqlash yoki oldini olish usuli ularga

tayinlangan loyihada jamoa bo'lib ishlaydigan ishlab chiquvchilar o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilaydi. Jamoa a'zolaridan biri mavjud kodlarga ba'zi o'zgartirishlar kiritgandan so'ng, ma'lum bir bo'lim uchun yangi kodni tahrirlash, ko'rib chiqish yoki yozishga harakat qilsa, GitLive muharriri kanalida qizil ziddiyat ko'rsatkichlari paydo bo'ladi, siz ularni hal qilishingiz mumkin yoki faylni birlashtirish paytida olib tashlash imkonini beradi.

SublimeText – dasturchilar hamjamiyatiga Remote Colab plaginini o'rnatish orqali ishlab chiquvchi yoki bir nechta ishlab chiquvchilar foydalanishi mumkin bo'lgan masofaviy dasturlash imkoniyatlarini taqdim etadi [14]. Bundan tashqari, uning loyihaga xos sozlamalari Windows, Linux va macOS kabi operatsion tizimlarga mos ravishda keng sozlanishi mumkin.

Tahlil va natijalar. Yuqorida keltirilgan dasturlashga oid virtual dasturlash muhitlarining imkoniyatlarini o'rganish natijasi hamda tajriba-sinov o'tkazilayotgan oliy ta'lim muassasalarining informatika va axborot texnologiyalari fani professor-o'qituvchilari bilan so'rovlar o'tkazish natijasiga ko'ra, virtual muhitda dasturlashga mo'ljallangan muhitlarning imkoniyatlari baholandi. Baholash natijalariga ko'ra, Google Colab muhitining imkoniyati yuqori ekanligi ma'lum bo'ldi. Ya'ni 100 ballik baholash natijasiga ko'ra, 89 ball bilan baholandi. Shuning uchun o'quvchi-talabalarning mashg'ulotlardan tashqari vaqtlarda dasturlashni o'rgatishda Google Colab muhitida foydalanish tavsiya etiladi.

Xulosa. Google Colab muhitidan foydalanib masalalarni dasturlash orqali o'quvchi-talabalar jamoa bo'lib masalalarni dasturlash madaniyatini shakllantirishga va dasturlashga oid mantiqiy, algoritmik fikrlashini rivojlantirishga hamda kompetensiyalarini shakllantirishga va rivojlantirishga erishiladi. Shu bilan birga quyidagi afzalliklarga ega: o'quvchi-talabalarning bo'sh vaqti samarali tashkil etiladi. Tavsiya etilayotgan muhit ochiq foydalanishga mo'ljallangan bo'lib, bunda o'qituvchi tomonidan berilgan masalani o'quvchi-talabalar jamoa bo'lib muhokama qilishga va o'z fikrini bildirishga, bahslashish imkoniyatiga ega bo'ladi. Buning natijasida o'quvchi-talabalarning bo'sh vaqtini unumli o'tkazishga erishiladi; dasturlashga oid qiziqishi ortadi. O'quvchi-talabalarning virtual muhitda jamoa bo'lib dasturlashni o'rganishda o'zaro fikr almashish orqali dasturlashga qiziqishi ortib boradi. Ya'ni dasturlash osonligi va dasturlash orqali axborot texnologiyalari sohasidagi turli muammolar yechish mumkunligini tushinib yetadi; dasturlashga oid muammoli masalalarni yechish. O'quvchi-talabalar dasturlashga oid muammoli masalalarni yakka tartibda yechishda turli qiyinchiliklarga duch keladi. Agar o'quvchi-talabalar dasturlashga oid muammoni jamoa bo'lib yechsa, tez va samarali amalga oshiradi. Ya'ni bunda ular qo'yilgan muammoni yechish uchun o'z yechimlarini taklif etish orqali yagona qarorga keladi.

ADABIYOTLAR

1. Кожевникова Л.В., Старовойтова И.Е.. Формирование виртуальных команд: удаленный тимбилдинг и лидерство // Вестник университета № 4, 2022. –С 64-71.
2. Кожевникова Л.В., Старовойтова И.Е. Трансформационное лидерство в виртуальных командах. Вестник университета. 2021;2:30–35. <https://doi.org/10.26425/1816-4277-2021-2-30-35>.
3. Kayworth T.R., Leidner D.E. Leadership Effectiveness in Global Virtual Teams. Journal of Management Information Systems. 2002;18(3):7–40.
4. Владимиров А.И. Шейнбаум В.С. Подготовка специалистов в виртуальной среде профессиональной деятельности – вление времени // Высшее образование сегодня. 2007. № 7. С. 2-6.
5. <https://multiurok.ru/index.php/files/veb-kvest-innovatsionnaia-tekhnologii-a-v-sisteme-r.html>.
6. <https://timeweb.com/ru/community/articles/kak-polzovatsya-redaktorom-atom>.
7. Jay Yeras, Jay McConnell, Tony Vattathil. AWS Cloud9 Cloud-Based IDE Quick Start Reference Deployment. 2019. 13 p.
8. <https://habr.com/ru/post/490754/>.
9. <https://marketplace.visualstudio.com/items?itemName=CodeSandbox-io.codesandbox-projects>.
10. <http://lostapp.ru/soft/codeshare>.
11. https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.da1ad99a-63c6d7d0-398aa7ed-74722d776562/https://www.freecodecamp.org/news/how-to-use-codepen/
12. <https://proglab.io/p/12-instrumentov-i-servisov-dlya-sovmestnogo-programmirovaniya-2020-04-05>.
13. <https://blog.skillfactory.ru/chto-takoe-google-colaboratory-i-komu-on-nuzhen/>.
14. https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.76573b91-63c6d99e-cf76aaa8-74722d776562/https://www.geeksforgeeks.org/6-best-collaborative-coding-tools-for-remote-pair-programming/.

Элмира МОЙДИНОВА,

Докторант Узбекского государственного университета мировых языков

E-mail: mirlife645@gmail.com

Доцент МДХМИ, к.ф.н. По отзыву Д.А.Таджибоевой

CHARACTERISTICS OF FORMING PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE ENGLISH TEACHERS

Annotation

The article presented an analysis of the problem of professional competence and created a structure for the formation of professional competence of University students as future English teachers in preschool institutions. Teaching a foreign language can form and improve not only language and culture proficiency, but also form the professional competence of future teachers, develop an initiative personality, the ability to work in a team and prepare for lifelong learning. The effectiveness of the methodological foundations of professional training, which ensure the formation of students' professional competence was revealed. In the process of the experiment, the pedagogical effectiveness of the developed structure of formation of students' professional competence in the process of their professional training at the university was empirically tested and proved.

Key words: English, competence, competency, professional competence, preschool education, students, future teachers, formation, methodological basis, structure.

BO'LAJAK INGLIZ TILI O'QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Maqolada kasbiy kompetensiya muammosi tahlili keltirilgan va universitet talabalarining maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bo'lajak ingliz tili o'qituvchilari sifatida kasbiy kompetensiyasini shakllantirish tuzilmasi yaratilgan. Chet tilini o'qitishda nafaqat til yoki madaniyat ko'nikmalarini shakllantirish va takomillashtirish, balki bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini shakllantirish, tashabbuskor shaxsni, jamoada ishlash va umrbod o'qishga tayyorgarlik ko'rish qobiliyatini rivojlantirish mumkin. Talabalarining kasbiy kompetensiyasini shakllantirishni ta'minlaydigan kasbiy tayyorgarlikning uslubiy asoslarining samaradorligi aniqlangan. Universitetlarda olib borilgan tajriba-sinov davomida talabalarining kasbiy kompetensiyasini shakllantirish bo'yicha ishlab chiqilgan tuzilmaning pedagogik samaradorligi empirik sinovdan o'tkazildi va isbotlandi.

Kalit so'zlar: Ingliz tili, kompetensiya, kompetentik, kasbiy kompetensiya, maktabgacha ta'lim, talabalar, bo'lajak o'qituvchilar, shakllantirish, uslubiy asos, tuzilma.

ХАРАКТЕРИСТИКА ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В статье представлен анализ проблемы профессиональной компетенции и создана структура формирования профессиональной компетенции студентов Университета как будущих учителей английского языка дошкольных учреждений. При обучении иностранному языку можно сформировать и улучшить не только владение языком и культурой, но и формировать профессиональную компетенцию будущих учителей, развить инициативную личность, умение работать в команде и подготовиться к обучению на протяжении всей жизни. Выявлена эффективность методологических основ профессиональной подготовки, обеспечивающих формирование профессиональной компетенции студентов. В процессе эксперимента эмпирически проверена и доказана педагогическая эффективность разработанной структуры формирования профессиональной компетенции студентов в процессе их профессиональной подготовки в вузе.

Ключевые слова: Английский язык, компетенция, компетентность, профессиональная компетенция, дошкольное образования, студент, будущие учителя, формирование, методологическая основа, структура.

Введение. Так как нам известно, компетенция является совокупностью свойств и личностных характеристик. То есть, компетенция характеризует способность студента реализовывать человеческий потенциал для образовательной деятельности. Целью данной статьи является утверждение о формировании профессиональной компетенции будущего учителя английского языка дошкольного образования. В связи с этим имеют важное значение Указом Президента Республики Узбекистан от 9 сентября 2017 года № ПП-3261 «О мерах по коренному совершенствованию системы дошкольного образования» и Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 19 июля 2017 года №528 «О совершенствовании деятельности дошкольных образовательных учреждений» [1].

Требования к качеству образования, выросшие в условиях его структурной перестройки и интеграции в

мировое сообщество, существенно меняют уровень социальных ожиданий в отношении эффективности всего комплекса высшего образования. Профессиональная компетенция будущего учителя развивается и определяется определённой ситуацией, и в этой ситуации продолжается профессиональная деятельность. Изучая произведения Н.К. Сулейманова [4], К.М. Беркимбаева, Б.Т. Керимбаева [6], М. Джонсон, Л.С. Ковин, И. Вилсон [10] было обнаружено противоречие между разнообразием концептуальных подходов к рассматриваемому проблемному полю и тем фактом, что методологическая основа для формирования профессиональной компетенции будущих учителей реальный учебный процесс не был достаточно развит.

Профессиональная деятельность учителя характеризуется неразвитостью его профессионального статуса и обязанностей. Исследователи (педагоги и

методисты) Д. Хатчинсон [9] и С. Гиффорд [8] не обращают внимания на условия, которые способствуют эффективному формированию профессиональной компетенции студентов как будущих учителей. Теоретические основы такого обучения не разработаны, не раскрыты методологические основы эффективности формирования профессиональной компетентности будущих учителей. А также, рассмотрение научных работ Е.С. Митюшова [3], Н.В. Харитоновой [5] по формированию профессиональной компетенции будущих учителей английского языка дошкольных учреждений, уделено недостаточно внимания. Это очевидное противоречие определяет актуальность исследования проблемы. Задача состоит в создании методологической основы формирования профессиональной компетенции будущих учителей английского языка дошкольных учреждений.

Методология исследования. Мы можем найти следующие объяснения категорий компетенций и компетентности в научной литературе (А. Хаун [7], С. Гиффорд [8]). Компетентность – это особые способности человека, необходимые для того, чтобы сделать правильный шаг в сфере определённого предмета, в том числе узкие специальные знания, навыки, способы мышления и готовность нести ответственность за свои действия. Компетентность – это результат воспитания, готовности человека эффективно организовать как внутренние, так и внешние ресурсы для достижения определённой цели. Иными словами, способность решать проблемы, возникающие в окружении, доступными средствами. В научной литературе выделяются следующие виды компетенции (см. таблицу 1):

Таблица 1

Виды компетенции:

Виды компетенции:	Авторы:
Профессиональная	Ф.Х. Ибрагимова, М. Жангужинова, А.К. Маркова, В.А. Якунин и др.
Коммуникативная	Д.А.Таджибаева, Ю.И. Емельянов, С.Л. Братченко, Г.С. Трофимова и др.
Познавательная	Д.В. Татьянченко, С.Г. Воровщиков и др.
Интеллектуальная	Э.Г. Гельфман, М.А. Холодная и др.
Информационная	А.М. Оробинский, О.Г. Смолянинова и др.
Технологическая	Н.Н. Манько и др.
Культурологическая	О.А. Лукина, М.В. Булыгина и др.
Психологическая	И.Ф. Демидова, А.Д. Алферов и др.
Психолого-педагогическая	Е.В. Попова, М.И. Лукьянова и др.
Социально-психологическая	Л.И. Берестова, А.Г. Кудрявцева и др.
Общекультурная и т.д.	О.Е. Лебедев, Н.Ю. Конасова, А.А. Петров

В нашей работе будет рассмотрен профессиональная компетенция, особенно студентов как будущих учителей.

Профессиональная компетенция подразумевается А. Марковой как высококачественная оценка степени овладения специалистами своей профессиональной деятельностью и предполагает: постижение своих побуждений к предоставленной деятельности, оценку своих личностных свойств и качеств, регулирование своего высококлассного самосовершенствования и самовоспитания. Исследователи отмечают, что структура профессиональной компетенции трёхкомпонентная и состоит из содержательного, мотивационного и исполнительского компонентов. По мнению автора, преобладающим блоком профессиональной компетентности педагога является личность учителя, структура которой отмечает: мотивацию (направленность личности и её виды), свойства (педагогические особенности, характер и его черты, психологические процессы и состояния личности), интегральные характеристики личности (педагогическое самосознание, индивидуальный стиль, креативность как творческий потенциал) [2]. В своей модели А.К. Маркова выделяет пять вида профессиональной компетентности: специальная или деятельностная, социальная, личностная, индивидуальная, Экстремальная [2].

Профессиональная компетенция студентов как будущих учителей определяется характеристиками личные качества студента, включая профессиональные компетенции. Он способствует эффективной и адекватной профессиональной деятельности в различных сферах образования, будучи способным организатором, обладающим навыками педагогического анализа и прогнозирования результатов педагогической деятельности и знанием наиболее эффективных её способов. Кроме того, следует помнить, что профессиональная компетенция – это способность выполнять основные виды профес-

сиональной деятельности и решать учебные задачи в условиях учебного заведения.

Исходя из выше указанных, мы рассмотрели структуру профессиональной компетенции будущих учителей английского языка в дошкольном образовании, представленную Е.С. Митюшовой [3]. Мы держимся данной точки зрения исследователя и распознаем профессиональную компетентность учителя как интегративное качество личности, соединяющее его подготовленность и способность реализовывать педагогическую деятельность. В данной структуре нами выделены следующие виды профессиональной компетенции:

- коммуникативная компетенция, умение свободно выражать свое мнение на английском языке, свободно общаться;
- дидактическая компетенция, способность преподавать на английском языке, технологично проектировать процесс урока и обучать учащегося;
- личностная компетенция, способность контролировать поведение, контролировать эмоции, стрессоустойчивость, развиваться как личность;
- специальная компетенция, формирование профессионально-педагогической деятельности, умения преподавать английский язык детям дошкольного возраста;
- информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) компетенция, умение работать с интернет-технологиями и создавать мультимедийный контент самостоятельно.

Критериями профессиональной компетенции студентов являются следующий:

познавательные (полученные знания, уровень профессионального мастерства, усвоение комплекса понятий), мотивационного (качества и особенности личности, толерантность и педагогическая готовность);

практические (овладение действиями профессионального характера, умение организовывать эффективно работать, используя знания в нестандартных ситуациях, навыки планирование, организация и выполнение педагогической работы);

поисковые и творческие, проявление сильных знаний, желание решать педагогические задачи и входить в спонтанно возникающие или предлагаемые педагогические ситуации, внимательное отношение к процессу формирования профессиональной компетенции учителя как содержательной характеристике его профессионализма. Таким образом, проектируя структуру формирования профессиональной компетенции студентов как будущих преподавателей, следует выделить следующие компоненты:

I. Организационно-методический компонент: осмысление целей и способов определения профессиональных действий, требующих использования профессиональных компетенций, построение задач, разработка критериев оценки выполняемых задач, подготовка средств обучения, организация методических групп студентов и распределение задач.

II. Мотивационный компонент: интерес и мотив к специальности, с осознанием необходимости повышения уровня самообразования для реализации в профессии, через развитие креативность и социальные характеристики личности, коммуникативность и оценка личные достижения.

III. Операциональный компонент: умений отбирать и создавать учебно-методическую продукцию; находить целесообразные формы, методы и средства обучения дошкольников с учётом их психологических и возрастных особенностей; внедрять в учебный процесс инновационные педагогические технологии; свободно владеть информационно-коммуникационными технологиями (ИКТ) и использовать их в процессе профессиональной деятельности и др.);

IV. Технологический компонент: образовательных технологии, направленные на развитие творческих качеств личности; игровые технологии (педагогические игры, ролевые и деловые игры).

Анализ и результаты. Для организации процесса формирования профессиональных компетенций студентов необходима разработка структуры формирования профессиональных компетенций студентов, отражающей необходимые личностные и профессиональные качества студента. Методологическая основа формирования профессиональных компетенций студентов представляет собой целостный и интегрированный процесс, все виды и другие компоненты которого направлены на цель – формирование профессиональных компетенций студентов по направлению дошкольного образования. Нами предложена схема структуры профессиональной компетентности будущих учителей английского языка в дошкольном образовании (см. рис. 1):

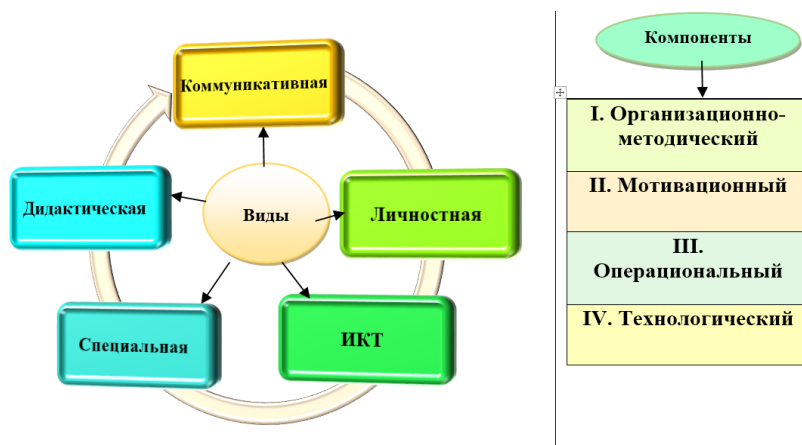

Рисунок 1: Структура профессиональной компетентности будущих учителей английского языка в дошкольном образовании

Педагогический эксперимент заключался в реализации разработанных методических основ формирования профессиональной компетенции студентов, заложенных в методологической основы формирования профессиональных компетенций студентов в процессе их профессиональной подготовки и проверке её эффективности. Динамика развития профессиональной компетентности студентов контрольной и экспериментальной групп на протяжении всего периода обучения. Исследование проводилось на педагогических факультетах по направлению «Иностранный язык (английский) в дошкольном и начальном образовании» высшего учебного заведения. Согласно научно-методическим требованиям по

организации экспериментальной работы были выбраны Узбекский государственный университет мировых языков, Самаркандский государственный институт иностранных языков, Наманганский государственный университет. В нём приняли участие 230 студентов. Технология диагностики результатов определения уровня профессиональной компетенции студентов с помощью балльной системы позволила увидеть широкую тенденцию повышения уровня профессиональной компетентности студентов, о чём свидетельствуют результаты исследования в экспериментальной и контрольные группы до и после эксперимента (см. таблицу 2 и рис. 2):

Таблица 2

Уровень до и после эксперимента профессиональной компетенции будущих учителей английского языка дошкольных учреждений

Группы	Число студентов	Результаты (%)			
		5 (высокий)	4 (хороший)	3 (средний)	2 (низкий)
Экспериментальная группа	113	36 32	52 46	15 13	10 9
Контрольная группа	117	13 11	36 31	50 43	18 15

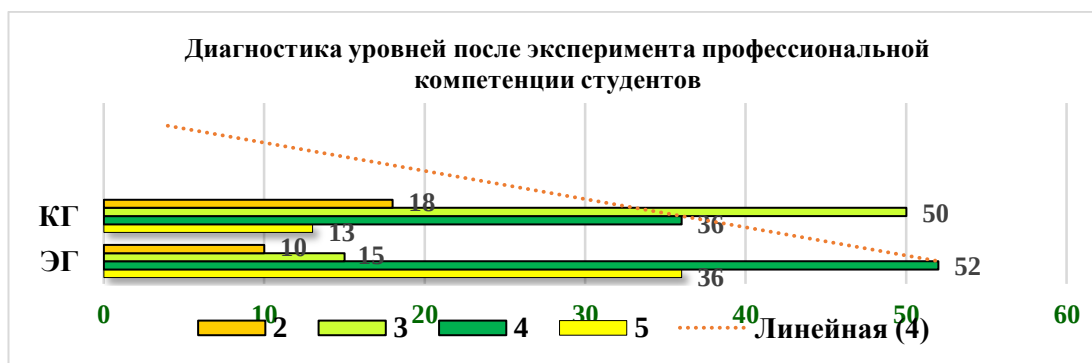

Рисунок 2: Диагностика уровней профессиональной компетенции студентов.

Как видно из рисунка 2, количество студентов с высоким уровнем профессиональной компетентности в экспериментальных группах увеличилось на 23%, количество студентов, достигших хорошего уровня, увеличилось на 16%, количество студентов, достигших среднего уровня, увеличилось на 35%, а количество студентов, ранее имевших низкий уровень, уменьшилось на 8%. Приведённые данные свидетельствуют о высокой эффективности предложенной методологической основы формирования профессиональных компетенций студентов как будущих учителей.

Таким образом, исследование показало, что реализация определённых методологических основ и применение разработанной структуры формирования профессиональных компетенций студентов по направлению дошкольного образования повлияли на изменение уровня профессиональной компетентности студентов экспериментальной группы.

Заключение и рекомендации. Наше исследование по формированию профессиональной компетенции студентов состояло из трёх этапов: этап констатации, этап формирования и этап контроля. Констатирующий шаг был сделан в начале нашего исследования и включал такие методы педагогического исследования, как наблюдение, анкетирование, беседы, изучение и анализ

продуктов деятельности студентов. Он показал низкий уровень профессиональной компетентности студентов и их низкую мотивацию к развитию в сфере образования. Используемые нами методы исследования, включающие наблюдение, анкетирование, беседы и анализ профессиональной мотивации, позволили увидеть и определить ряд значимых слабых мест, препятствующих эффективному формированию профессиональной компетенции студента в образовательном процессе вуза. Эти слабые места и трудности можно разделить на следующие группы: основные трудности (неуверенность в себе, безынициативность, неприятие другой точки зрения и, главным образом, внешнего мотива к профессиональной деятельности), значимые трудности (излишние представления о сущности профессиональной компетентности учителя, низкий уровень общей и коммуникативной культуры), операционные трудности (низкий уровень коммуникативных навыков, отсутствие навыков работы с учебниками и научной литературой, трудности с выполнением домашних заданий). Разработанная структура формирования профессиональной компетентности студентов рекомендована для практического использования в Вузах по направлению дошкольного образования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 9 сентября 2017 года № ПП-3261. О мерах по коренному совершенствованию системы дошкольного образования. Национальная база данных законодательства, 09.10.2020 г., № 07/20/4857/1357.
2. Маркова А.К. Психология труда учителя: кн. для учителя / Маркова А. К.. – М.: Просвещение, 1993. – 192 с.
3. Митюшова Е.С. Формирование профессиональной компетентности учителя английского языка дошкольных учреждений (на основе интегрированного курса): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Митюшова Екатерина Сергеевна. – Новосибирск, 2010.
4. Сулейманова С. "Формирование педагогического мастерства личности будущего учителя иностранного языка посредством видеоконтентов" // Филология масалалари. – Ташкент, 2019/1. – С. 146-156.
5. Харитонов Н.В. Формирование профессиональной компетентности будущих педагогов в процессе изучения иностранного языка: Дис. ...канд. пед. наук / Магнитогорск, 2002. – 191 с.
6. Berkimbaev K.M. and Kerimbaeva B.T., (2012). Communicative competence of future specialist. European Science and Technology. Materials of the 2th International Research and Practice Conference 9-10 May (issue Vol. 3), Wiesbaden Date Views 25.07.2013 sciencic.com/conference.
7. Chown A. (1994). Beyond competence? // British journal of in-service education. 20, 2: 161-180.
8. Gifford S. (1994). Evaluating the Surrey New Teacher Competency Profile//British journal of inservice education. 20, 3: 313 - 326.
9. Hutchinson D. (1994) Competence-based profiles for ITT and induction: the place of reflection // British journal of in-service education. 20, 3: 303 -312.
10. Johnson M., Cowin L.S., Wilson I., (2012). Professional identity and nursing: contemporary theoretical developments and future research challenges. International Nursing Review, 59 (4): 562-569.

Dilrabo MO'MINOVA,
NamDU doktoranti
E-mail: dilrabomuminova2018@gmail.com

PhD N.Mullaboyeva taqrizi asosida

PREVENTION OF DELINQUENT BEHAVIOR IN TEENAGE GIRLS USING LEGAL MEANS

Annotation

In this article, views on delinquent behavior, factors causing delinquency, motives of delinquent behavior, manifestations of delinquent behavior in teenage girls and legal means of prevention are shown.

Key words: Delinquent, maladjustment, criminal, isolation, prevention, antisocial, leader, individual, deviant, nihilism, phenomenon, sociology.

ПРОФИЛАКТИКА ДЕЛИНКВЕНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ ДЕВУШЕК-ПОДРОСТКОВ ЗАКОННЫМИ СРЕДСТВАМИ

Аннотация

В данной статье показаны взгляды на делинквентное поведение, факторы, вызывающие делинквентное поведение, мотивы делинквентного поведения, проявления делинквентного поведения у девочек-подростков и правовые средства профилактики.

Ключевые слова: Делинквент, дезадаптация, преступник, изоляция, профилактика, асоциальность, лидер, личность, девиант, нигилизм, феномен, социология.

O'SMIR-QIZLARDAGI DELINKVENT XULQNI HUQUQIY VOSITALAR YORDAMIDA PROFILAKTIKA QILISH

Annotatsiya

Ushbu maqolada delinkvent xulq haqidagi qarashlar, delinkventlikni keltirib chiqaruvchi omillar, delinkvent xulq motivlari, o'smir qizlardagi delinkvent xulq ko'rinishlari va oldini olishni huquqiy vositalari ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Delinkvent, dezadaptatsiya, kriminal, izolyatsiya, profilaktika, asotsial, lider, individual, deviant, nigilizm, fenomen, sotsiologiya.

Kirish. Delinkvent xulq har tomonlama yondashuvni talab etadigan muammo xisoblanadi. Bugungi kunda uning shakllari va ko'rinishlarini bir qancha salbiy omillar qatoriga qo'shish mumkin, ular jamiyatning rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Oila va ta'lim muassasalari o'smirlarning huquqbuzarlik sodir etishlarini oldini olishga o'z xissalarini qo'shib kelmoqdalar, lekin hozirgi kunda ichki ishlar tizimidagi bo'limlar ham mazkur yo'nalishda profilaktik ishlarni olib borish uchun zarur bo'lgan imkoniyatlarga ega.

“O'smirlar yoshidagi delinkventlik”, “voyaga yemaganlar” tomonidan amalga oshirilgan jinoyat harakatlari sifatida baholanadi va 18 yoshgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

Kattalar o'rtasidagi jinoyatchilik, ayniqsa qayta takror sodir etilgan jinoyat harakatlari ma'lum bir ko'nikmalarni talab etadi, o'smirlar yoshidagi delinkvent xulq birinchi marta amalga oshirilgan, barqaror motivga ega bo'lmagan, hali oqibati to'la anglab yetilmagan hatti-harakatlarni o'z ichiga oladi [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. 1932-yilda N.I.Ozeretsiy tomonidan voyaga yetmagan huquqbuzarlar xulqining ifodalanish darajasi va shaxsiy deformatsiyasiga ko'ra quyidagi tiplari ko'rsatib o'tilgan: tasodifiy, odatiy, puxta, doimiy huquqbuzarlar.

A.I.Dolgova, Ye.G.Gorbatovskaya, V.A.Shumilkinlar o'smirlar sodir etgan huquqbuzarliklarni quyidagi uchta tipga ajratishgan:

1) Davomiy-kriminogen – shaxsning jinoyat xulqi ijtimoiy muxitning salbiy ta'siri ostida hal qiluvchi pallaga kiradi, jinoyat harakat xulqning odatiy usulidan kelib chiqadi, bunga sub'ektning o'ziga xos dunyoqarashi, hayotiy ustanovkasi va qadriyatlarini zamin yaratib beradi;

2) Vaziyatli-kriminogen – axloq normalarining buzilishi, jinoyat xarakterda bo'lmagan huquqbuzarlik sodir

etish, noqulay vaziyat tufayli yuz beradi; huquqbuzarlik sub'ekt rejasiga ko'ra emas, balki qiziquvchanlik orqali amalga oshiriladi; bunday o'smirlar normalarni buzishda tashabbuskorlik ko'rsatishmaydi, ko'proq huquqbuzarlikni guruh tarkibida yoki alkogol ta'sirida sodir etishadi;

3) Vaziyatli tip – salbiy xulqning ko'zga ko'rinmas tarzda ifodalanishi; vaziyat individ aybi bilan yuzaga kelmagan, lekin hal qiluvchi ta'sir kuchiga ega; bunday o'smirlarning hayot tarzi ijobiy va salbiy ta'sirlarning o'zaro kurashi ta'siri ostida kechadi [4].

Delinkvent xulq shakli bir qator xususiyatlarga ega:

- birinchidan, shaxs og'ishgan xulqining aynan bir turini ifodalamaydi;

- ikkinchidan, delinkvent xulq ko'proq huquqiy normalar – qonunlar, normativ aktlar, intizomiy qoidalar orqali idora etiladi;

- uchinchidan, huquqbuzarlik deviasiyani eng hafli shakllardan biri hisoblanadi, chunki jamiyatning asosiy ustqurmasi, ya'ni jamoatchilik tartibiga qarshi tahdid soladi;

- to'rtinchidan, shaxsning delinkvent xulqi har qanday jamiyatda qoralanadi va jazoga tortiladi;

- beshinchidan, huquqbuzarlik o'z mohiyatiga ko'ra shaxs va jamiyat o'rtasida nizolashish mavjud ekanligini anglatadi [6].

Kriminal (jinoyat) va delinkvent xulq orasidagi farqlarni yosh davrlariga ko'ra ham ajratish mumkin. Kriminal (jinoyat) xulq-kattalarga, delinkvent xulq- o'smirlarga tegishlidir. Bir qator jinoyatlar uchun 14 yoshdan, ayrimlari uchun 16-18 yoshdan jinoyat javobgarlikka tortiladi. Qizlarning delinkvent xulqi o'smirlar yoshlik davriga to'g'ri keladi, mazkur xulqning o'smir qizlarda ko'p uchrashi tasodif emas. Birinchidan, deviant xulqning ortishi o'smirlar yoshidagi inqirozli xolatlarga mos keladi, zamonaviy hayot tarzida qizlarda nigilizm (barcha ijtimoiy normalarni inkor etish) va

jamiyatdagi axloqiy-qadriyatli yo'nalishlarning susayishi kuzatiladi. Ikkinchidan, o'smir qizlar o'rtasida alohida "madaniyat"ga erishishga intilish kuchayadi, deviatziyalarning ommaviylik kasb etishi orqali normaga aylanib qoladi.[2].

Og'ishgan xulq ham psixik fenomenlar qatorida o'zining alohida o'rni ega. Tibbiy me'yor nuqtai-nazariga ko'ra mazkur fenomen "salomatlik-kasallik alomatlari-kasallik" o'qi atrofida talqin etiladi. Og'ishgan xulq, shaxsning ijtimoiy-psixologik maqomini aks ettirgan holda "ijtimoiylashuv-dezadaptatsiya (moslasha olmaslik)-izolyatsiya (yakkalanish)" o'qi ostida ko'rib chiqiladi. O'rganilayotgan tushunchalarni aniqlashdagi murakkablik, ularning fanlararo bog'liqlikka ega ekanligi bilan izohlanadi.

Hozirgi kunda ushbu atama ikkita ma'noda qo'llanilmoqda:

- "odamning jamiyatda rasmiy qabul qilingan yoki shakllangan ijtimoiy normalarga mos kelmaydigan harakatlari" ma'nosida;

- "kishilik jamiyatida rasmiy tarzda o'rnatilgan yoki shakllangan me'yorlar hamda kutishlarga mos kelmaydigan, inson faoliyatining ommaviy va barqaror shakllarida ifodalanadigan ijtimoiy xodisa" ma'nosida va u sotsiologiya, huquq, ijtimoiy va klinik psixologiyaning predmeti xisoblanadi [3].

Tushunchani aniqlash, mazkur xodisaning muhim belgilarini ajratib olishni nazarda tutadi:

- shaxsning og'ishgan xulqi - umumiy tarzda yoki rasmiy qabul qilingan ijtimoiy normalarga mos kelmaydigan xulq sanaladi;

- shaxs va uning deviant xulqi, atrofdagi kishilar tomonidan salbiy baholanadi;

- og'ishgan xulqning alohida xususiyati shundaki, u bevosita shaxsning o'ziga va atrofdagi kishilarga ruhiy ziyon keltiradi;

- og'ishgan xulq ko'p hollarda mustahkam o'rnatilgan qoladi;

- og'ishgan xulqni tasniflashda, shaxsning umumiy yo'nalganlik darajasini ehtiborga olish talab etiladi;

- og'ishgan xulqning yana bir xususiyati, mazkur xulq tibbiyot normalari doirasida ham ko'rib chiqiladi;

- og'ishgan xulq ijtimoiy dezadaptatsiya (moslasha olmaslik) ning turli ko'rinishlari orqali ham ifodalanadi;

- og'ishgan xulqning yana bir muhim belgisi, uning individualligi va yosh-jinsiy o'ziga xosligida aks etadi [4].

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi", SH.Mirziyoyev asarlari va nutqlarida ilgari surilgan yoshlarni tarbiyalash haqidagi fikr-mulohazalari, sharq mutafakkirlarining inson bilish faoliyatining o'ziga xosligi haqidagi qarashlari, psixologiya fanining determinizm, ong va faoliyat birligi, psixika va ongning faoliyatda rivojlanish tamoyillari, psixolog va pedagoglarning o'smirlik davri va delinkvent xulq-atvor haqidagi tadqiqotlari asosida aniqlangan psixologik qonuniyatlar tashkil etadi.

Tahlil va natijalar. O'smirlar axloqida u yoki bu deviatziyaga moyillikni aniqlashning universal metodikasi "Og'ishgan xulqqa moyillikni tashhis qilish metodikasi" hisoblanadi. U quyidagi yetti shkaladan iborat:

- ijtimoiy xohishga yo'naltirish shkalasi - 15 band;

- meyo'r va qoidalarini buzishga moyillik shkalasi - 17

band;

- addiktiv axloqqa moyillik shkalasi - 20 band;

- o'z -o'ziga zarar keltiruvchi va o'z-o'zini

parchalovchi axloqqa moyillik shkalasi - 21 band;

- tajovuzkorlik va zo'ravonlikka moyillik shkalasi —

25 band;

- hissiy reaksiyalarni ixtiyoriy nazorat qilish shkalasi - 15 band;

- delinkvent axloqqa moyillik shkalasi - 20 band.

Shuningdek bu so'rovnomada o'smirlarning harakatga keltirish, g'ayritabiiy tarzda fantaziya qilish va xobbi, jinsiy deviatziya, dismorfobiya moyilligini ham baholash imkonini beradi[22].

Tadqiqot ishimizning mohiyatidan kelib chiqqan holda N.G.Kamilova tomonidan ishlab chiqilgan va modifikatsiya qilingan "Deviant xulq atvor tashxisi" metodikasidan foydalanildi. Mazkur metodika Namangan viloyati Yangiqo'rg'on tumanidagi Nanay MFYda hamda Namangan viloyati Uchqo'rg'on tumani Qo'g'ay MFY da istiqomat qiluvchi u yoki bu sabablarga ko'ra mahalla hudud nozirlarining e'tiboriga tushgan o'smir qizlar 10 nafardan jami 20 nafar tekshiriluvchilar tanlab olindi. Tanlab olingan o'smir qizlar bilan so'rovnomada o'tkazilib natijalar miqdor va sifat jihatidan tahlil qilindi. Miqdoriy tahlil natijalari jadval va diagrammalarda aks ettirildi. Bunda Nanay MFYda istiqomat qiluvchi o'smir qizlar 1-guruh, Qo'g'ay MFY da istiqomat qiluvchi o'smir qizlar esa 2- guruh deb nomlandi.

1-jadval

Deviant xulq atvor tashxisi metodikasi bo'yicha natijalar tahlili:

№	Shkalalar	1-guruh	2-guruh
1	Ijtimoiy hohishga yo'naltirilgan	12,8	13,5
2	Me'yor va qoidalarini buzishga moyillik	20,4	17,8
3	Addiktiv axloqqa moyillik	12,4	14,2
4	O'z o'ziga zarar keltiruvchi va o'zini o'zi parchalovchi axloqqa moyillik	16,7	13,5
5	Tajovuzkorlik va zo'ravonlikka moyillik	19,7	23,1
6	Hissiy reaksiyalarni ixtiyoriy nazorat qilish shkalasi	12,5	10,3
7	Delinkvent axloqqa moyillik	14,9	16,2

Tadqiqotda ishtirok etayotgan sinalluvchilarning natijalariga e'tibor beradigan bo'lsak, ijtimoiy xohishga yo'naltirilganlik 12,8 va 13,5ni tashkil qilib ularda jamiyat jabhasiga yo'nalganlik bir muncha ustuvorligi bilan belgilanadi. Me'yor va qoidalarini buzishga moyillik 20,4 va 17,8 ni tashkil qilib ularda umumiy jamiyat tomonidan qabul qilingan qoidalarini tan olmaslik va bo'ysunmaslik holatlari uchrashi xosdir. Addiktiv axloqqa moyillik sinalluvchilar orasida 14,4 va 12,4 ni tashkil qilib, ularda bir muncha xulqi og'ishga moyillikni mavjudligi bilan ajralib turadi. O'z o'ziga zarar keltiruvchi va o'zini o'zi parchalovchi axloqqa moyillik 16,7 va 13,5 ni tashkil qilib, ular har qanday narsadan foyda bilan zararni his qiladilar. Sinalluvchilar orasida tajovuzkorlik va zo'rovonlikka moyillik 19,7 va 23,1 ni tashkil qiladi bu esa

ulara zo'ravonlik bosim o'tkazish kabi xolatlarni mavjudligidan dalolat beradi. Hissiy reaksiyalarni ixtiyoriy nazorat qilish sinalluvchilar orasida 12,5 va 10,3 ni tashkil qilib bu shaxsdagi o'zini- o'zi nazorat qilishi bilan uzviy bog'liq bo'ladi.

Delinkvent axloqqa moyillik 14,9 va 16,2 ni tashkil qilib ularda atrofdagilardan farqli ravishda xulqdagi og'ishlar kuzatilishi mumkin.

Xulosa va takliflar. O'smir-qizlar delinkvent xulqini profilaktika qilishning huquqiy vositalari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- O'quv muassasalarida o'smirlar huquqbuzarligini oldini olish bo'yicha markazlar (kengash, to'garak, profilaktika komissiyasi) tashkil etish;

- Yosh pedagoglar va o'smirlardan iborat jamoatchilik tuzilmalari (ko'ngilli yoshlar guruhi misolida) faoliyatini yo'lga qo'yish;

- Voyaga yetmaganlar bilan ishlash bo'limida hisobda turgan o'smir-qizlarga ijobiy ta'sir ko'rsatib, shaxsiy namuna bo'la oladigan murabbiylarni biriktirish;

- O'smirlar ichidan huquqni muxofaza qilish tuzilmalarini tashkil etish (tabiatni asrash, madaniy va tarixiy obidalarini muxofaza qilish va boshqalar);

- Maktab ichidagi, maktablararo va xuquq targ'ibot idoralari bilan profilaktika tuzilmalarining o'zaro tajriba almashinishi va hamkorligini ta'minlash;

- Asotsial (jamoatchilikka zid), kriminogen (jinoyatga moyil), kriminal shaxslar va guruhlarini aniqlash va tashqi aloqalarini qayd etish;

- Mavjud liderlar va shulardan o'mak olib, yetakchilikka intilayotgan shaxslarni aniqlash, mazkur guruhlarda ularning faoliyatini cheklash va tartibga solish;

- O'quvchilar kontingentini o'rganib borish va jinoiy harakatlarni sodir etish xavfi kuchli bo'lgan shaxslar (tarbiyasi og'ir va pedagogik qarovsiz, voyaga yetmaganlar bo'limida ro'yxatga olingan o'smir-qizlar) ni aniqlash, ularning muassasa va undan tashqarida bo'ladigan aloqalarini qayd etib borish;

- O'smir-qizlar o'rtasidagi huquqiy-tarbiyaviy ishni yakka tartibda va jamoaviy shakllarda tizimli ravishda amalga oshirish, shaxslararo muloqotga e'tibor qaratish;

- O'smir-qizlar faoliyatida uchraydigan, jamoat tartibiga zid bo'lgan harakatlar va huquqbuzarlikka moyillikni bartaraf etish usullarini ishlab chiqish.

ADABIYOTLAR

1. Савина Н.Н. Креативная педагогика как область педагогического знания Савина Н.Н. Академический журнал Западной Сибири. 2009. № 2. С. 20.
2. Савина Н.Н. Причинный комплекс, детерминирующий делинквентность и преступность несовершеннолетних в современной России Савина Н.Н. Научная жизнь. 2009. № 4. С.93.
3. Башкатов И.П. Психологию асоциально - криминальных группа подростков и молодежи Башкатов И.П. - М., 2002.
4. Змановская Е.В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения) Змановская Е.В. - М., 2003.
5. Social problems and the family ed. by Dallos R. and Mc Laughlin E., the Open University, 1993.
6. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения / Клейберг Ю.А. -М., 2001.

Дурдона МУСТАФОЕВА,

Доцент Национального исследовательского университета

«Ташкентский институт инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства», PhD

E-mail: d.mustafoyeva@tiame.uz

На основании рецензии СамМУ PhD Ш.Хайитовой

IMPROVING THE TECHNOLOGY OF PERSONNEL TRAINING OF TECHNICAL HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Annotation

With the introduction of digital technologies, the daily life of a person and industrial relations are changing, the economy and education are transforming. The author presents and theoretically substantiates the analysis of scientific and pedagogical literature of the component structure of the phenomenon of "digital competence of a teacher".

Key words: Electronic resource, continuing education, professional competence, digital technology, cluster approach.

TEXNIKA OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA KADRLAR TAYYORLASH TEXNOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya

Hozirda innovasion texnologiyalarning joriy etilishi bilan insonning kundalik hayoti va ishlab chiqarish munosabatlari o'zgarib, iqtisodiyot va ta'limga bo'lgan munosabat ijobiy o'zgarib. Muallif oliy ta'lim tizimida o'qituvchining raqamli kompetentsiyasining tarkibiy tuzilmasi, uning ilmiy va pedagogik adabiyotlar va undagi mavzu bo'yicha qilingan tahlilni taqdim etib va nazariy jihatdan asoslagan.

Kalit so'zlar: Elektron resurs, uzluksiz ta'lim, kasbiy kompetentsiya, raqamli texnologiyalar, Klaster yondashuv, ishlab chiqarish, ta'lim.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ ТЕХНИЧЕСКИХ ВЫСШИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Аннотация

С внедрением инновационных технологий изменяются повседневная жизнь человека и производственные отношения, трансформируются экономика и образование. Автором изложен и теоретически обоснован анализ научно-педагогической литературы компонентную структуру феномена «цифровая компетентность педагога».

Ключевые слова: Электронный ресурс, непрерывное образование, профессиональная компетентность, цифровая технология, кластерный подход.

Введение. Цифровые технологии – это не только инструмент, но и среда существования современного человека, которая раскрывает новые возможности: обучение в любое удобное время, непрерывное образование, возможность формировать индивидуальные образовательные маршруты, из пользователей электронных ресурсов стать создателями. Однако такая среда требует от педагогов иного подхода к организации образовательного процесса, получения новых умений и навыков для работы в цифровом образовательном пространстве. В этих условиях система педагогического образования должна обеспечить подготовку выпускника, обладающего высоким уровнем сформированности цифровой профессиональной компетентности.

Спецификой педагогического образования на современном этапе развития общества выступает тот факт, что будущий педагог будет обучать «цифровое поколение» учащихся, имеющих специфические особенности восприятия, запоминания, мышления, мотивации и поведения.

Анализ литературы. Понятие «цифровая компетентность педагога» рассматривается зарубежными специалистами. Разработка комплекса профессиональных компетенций педагога в условиях цифровизации образования ведется под руководством Комитета по образованию Европейского Союза, где в 2017 году был предложен профиль цифровых компетенций учителя Digital Competence of Educators (DigCompEdu). Он носит рекомендательный характер и описывает 22 компетенции,

в которых основное внимание направлено не на технические навыки, а на умения педагога использовать цифровые технологии для повышения эффективности образовательного процесса.

В Оксфордском университете проведено исследование систем педагогической поддержки обучающихся в условиях цифрового обучения, которое показало, что учителя играют ведущую роль в освоении новых навыков их учениками.

По мнению Л. И. Божович, мотивы делятся на две общие категории:

- к первой категории относится сама учебная деятельность и процесс ее выполнения (познавательные интересы, овладение новыми знаниями, умениями, навыками).

- вторая связана с потребностью в общении, в оценке и одобрении обратной связи [5].

Таким образом, мотивационный компонент цифровой профессиональной компетентности можно определить, как внутренние и внешние мотивы к своей будущей профессиональной деятельности, характеризующуюся стремлением будущего учителя к применению цифровых технологий, желанием самосовершенствоваться в этой сфере, формированием внутреннего стремления к достижению успеха при решении нестандартных задач.

Значимость когнитивного компонента в профессиональной деятельности педагога отмечают многие ученые. А.А.Абдукадыров представляет когнитив-

ный компонент как совокупность методологических, теоретических и технологических знаний [4].

Деятельностный компонент. По мнению О. А. Абдуллиной, в общем представлении деятельностный компонент определяет операциональную сущность формируемого знания и умения как результат овладения способами и приемами деятельности; как способность личности на основе знаний и навыков выполнять какую-либо деятельность или действие в изменяющихся условиях [3].

В. В. Котенко понимает деятельностный компонент как активное использование возможностей новых информационных технологий и компьютера в профессиональной деятельности, как фактор развития информационной культуры, саморазвития, а также процесс формирования тех же качеств у обучающихся [2].

Рефлексивно-оценочный компонент цифровой профессиональной компетентности включает способность к анализу и самоанализу выполняемой деятельности, согласованию целей, способов и полученных результатов, осознанию своего стиля деятельности, готовность к его творческому изменению, готовность к самосовершенствованию и саморазвитию, умения и

навыки самоконтроля, саморегуляции, самосознания и самореализации.

Э. Ф. Зеер указывает, что «каждому студенту необходимо осознать свои положительные и негативные качества, соотнести с эталоном профессионально важных качеств (эмоционально-волевых, интеллектуальных, деловых, мировоззренческих) для того, чтобы начать осознанную работу над собой, которая является важной частью профессионального и личностного самоопределения» [1].

Методология исследования. Цифровая компетентность педагога это постоянно обновляющаяся в условиях совершенствования цифровых технологий совокупность компетенций, необходимых педагогу в профессиональной деятельности. Современный этап развития отечественной системы профессионального образования характеризуется реализацией компетентного подхода, который выступает методологической основой государственных образовательных стандартов высшего и профессионального образования. Ниже приведен пример структуры цифровой компетентности педагога: компоненты и показатели (1-таблица).

1-таблица. Структура цифровой компетентности педагога

Компонент	Показатели
Мотивационно-личностный	1) Профессионально-личностная позиция педагога по отношению к профессиональной деятельности в условиях цифровизации образования; 2) интерес к проблемам цифровизации образования; 3) психологическая комфортность в процессе освоения цифровых технологий; 4) личные мотивы к освоению цифровых технологий и использованию цифровых образовательных ресурсов.
Когнитивный	1) Знание нормативно-правовых основ своей профессиональной деятельности; 2) знание особенностей цифрового поколения детей и подходов к организации процесса их обучения и воспитания; 3) знание возможностей основных цифровых образовательных ресурсов и платформ для организации образовательного процесса и др.
Деятельностный	1) Умение предвидеть и прогнозировать результат своей профессиональной деятельности с использованием цифровых технологий и платформ; 3) способность различать основные виды цифровых образовательных ресурсов и применять их на соответствующих этапах учебного занятия для повышения его эффективности; 4) умение построить межличностное взаимодействие и отношения в цифровой среде и др.
Рефлексивный	1) Способность к оценке личностных результатов освоения цифровых технологий; 2) способность к принятию творческих ответственных решений при освоении цифровых технологий, использованию цифровых образовательных ресурсов; 3) способность к осознанию профессиональных затруднений, возникающих в процессе освоения цифровых технологий, использования цифровых образовательных ресурсов.

Рефлексия рассматривается в разных аспектах: как компонент профессиональной подготовки педагога; как аналитический этап в развитии профессионально-педагогической деятельности; как профессиональное качество педагога-исследователя; как компонент педагогического творчества; как необходимый компонент инновационной деятельности педагога, определяющий успешность выбора и реализации новых педагогических идей и технологий.

Достижение студентом необходимого для профессиональной деятельности уровня цифровой компетентности предполагает приобретение им не только умений и навыков организации учебного процесса в цифровой образовательной среде, но и достижение личных навыков и умений в этой области, рефлексии своей деятельности, развитие мотивации к дальнейшему изучению цифровых технологий [6].

Осмысление теоретического анализа научно-педагогической литературы и применение указанных выше методологических подходов для раскрытия компонентного состава цифровой компетентности педагога позволили сделать вывод, что структура рассматриваемой компетентности может быть представлена компонентами, учитывающими особенности профессионально-педагогической деятельности: мотивационно-личностным, когнитивным, деятельностным и рефлексивно-оценочным.

Мотивационно-личностный компонент цифровой профессиональной компетентности педагога в современных условиях представляет особый интерес, так как отражает осознанную потребность личности в применении цифровых технологий в профессиональной деятельности [7].

Анализ и результат. Таким образом, сказанное нижеуказанные определяет компонентную структуру

цифровой компетентности педагога знание, деятельность и требований к проектированию современной и безопасной цифровой образовательной среды а также знание особенностей цифрового поколения детей и подходов к организации процесса их обучения и воспитания; умение предвидеть и прогнозировать результат своей профессиональной деятельности с использованием цифровых технологий и платформ. А также самоконтроль педагога в профессиональной деятельности по реализации цифровых технологий, умение осуществлять контрольно-оценочную деятельность, направленную на себя, подведение итогов своей педагогической деятельности с использованием цифровых технологий цифровых платформ [8].

Заключение и рекомендации. Важной характеристикой образовательного процесса является его цикличность. Здесь цикл – это совокупность определенных актов образовательного процесса. Основные показатели каждого цикла: цели (глобальные и предметные), средства и результат (связан с уровнем освоения учебного материала, степенью воспитанности учащихся).

Выделяем четыре цикла: начальный цикл; второй цикл; третий цикл; заключительный цикл. Расширенное воспроизведение изученных знаний и их явное осознание, обобщение понятий, использование изученного в жизненной практике, проверка и учет результатов предыдущих циклов с помощью контроля и самоконтроля.

ЛИТЕРАТУРА

1. Зеер Э.Ф. Педагогическая инноватика: проблемы стратегии и тактики: монография. – Тюмень: Изд-во Тюмен. гос. ун-та, 2011. – С. 55–63.
2. Котенко В.В. Основы компетентного подхода в высшем образовании: учебное пособие. – Ижевск: Изд. центр «Удмуртский университет», 2016. – С. 7.
3. Абдуллина О.А. Системно-деятельностный подход в обучении: науч.-метод. пособие. – М.: Эйдос; Институт образования человека, 2012. – С. 3. 25.
4. Абдукадыров А.А. Профессионально-педагогическая позиция как показатель эффективности учебно-воспитательного процесса в педвузе // Электронный научно-образовательный журнал ВГСПУ «Грани познания». – 2016. – № 2(45). – С. 114.
5. Божович Л.И. Проблемы развития мотивационной сферы ребенка // Изучение мотивации поведения детей и подростков: сб. ст. / под ред. Божович Л.И. – М.: Педагогика, 2017. – С. 22–29.
6. Леонтьева Э.О. Стандарты и реальность: можно ли в российских вузах учиться по правилам? / Леонтьева Э.О. // Вопросы образования. – 2010. – № 1. – С. 208–224.
7. Иноятов У.И. Теоретические и организационно-методические основы управления контроля качества образования в профессиональном колледже. Дисс. ... докт. пед. наук. – Ташкент, 2003. – 327 с
8. Пидкасистый П.И., Воробьева Н.А. Подготовка студентов к творческой педагогической деятельности / Пидкасистый П.И., Воробьева Н.А. – М.: Педагогическое общество России, 2007. – 192 с.
9. Болотов В.А. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе / Болотов В.А., Сериков В.В. // Педагогика, 2012. № 10. С. 10–17.
10. Васьков Ю.В. Педагогические теории, технологии, опыт (дидактический аспект) / Васьков Ю.В. Харьков: Скорпион, 2000. С. 120.

Maxsuma NASIMDJANOVA,
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi katta o'qituvchisi, p.f.b.f.d. (PhD)
E-mail: maxsumaxon0590@mail.ru

O'zMU professori, psix.f.d. D.I. Ilxamova taqrizi asosida

THE ROLE OF FOLK PROVERBS IN THE PROCESS OF INCULTURATION OF CHILDREN OF DIFFERENT NATIONALITIES

Annotation

The article analyzes the process of inculturation in children. Based on the method of content analysis, the role of folk proverbs in the process of inculturation of children of different nationalities has been studied.

Key words: Inculturation, culture, society, personality, value.

РОЛЬ НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦ В ПРОЦЕССЕ ИНКУЛЬТУРАЦИИ ДЕТЕЙ РАЗНЫХ НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ

Аннотация

В статье анализируется процесс инкультурации у детей. На основе метода контент-анализа изучена роль народных пословиц в процессе инкультурации детей разных национальностей.

Ключевые слова: Инкультурация, культура, общество, личность, ценность.

TURLI MILLAT VAKILLARI BO'LGAN BOLALARDA INKULTURATSIYA JARAYONINING KECHISHIDA XALQ MAQOLLARINING ROLI

Annotatsiya

Maqolada bolalarda inkulturatsiya jarayonining kechishi tahlil qilingan. Kontent analiz metodi asosida turli millat vakillari bo'lgan bolalardagi inkulturatsiya jarayonining kechishida xalq maqollarining roli tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: Inkulturatsiya, madaniyat, sotsium, individ, qadriyat.

Kirish. Inson – ijtimoiy mavjudot. U hayotining dastlabki kunlaridanoq, o'zi kabi odamlar orasida kamol topadi, turlicha ijtimoiy o'zaro ta'sirlarga kirishadi. Ijtimoiy muloqotning birinchi tajribasini inson so'zlashuvdan oldin egallaydi. Sotsiumning bir bo'lagi sifatida u o'z shaxsining ajralmas qismi bo'lgan ma'lum subyektiv tajribaga ega bo'ladi. Xorijiy madaniy antropologiya va psixologiya individning o'z madaniyatining vakillariga kognitiv, emosional va xulqiy jihatdan o'xshashlikning shakllanishini, madaniyatga xos bo'lgan dunyoni tushunish va xulq-atvorni o'zlashtirish jarayoni inkulturatsiya bilan bog'laydi [8]. Shaxsning "okulturatsiyasida" dunyo haqidagi tasavvurlarga asoslangan, madaniy tajribani egallash davomida shakllangan va inson uning yordami bilan o'z xalqi madaniyatining oliy qadriyatlarini o'zlashtirib, dunyo bilan o'zaro munosabatga kirishish usullarini egallashi markaziy o'rinni egallaydi [2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Inkulturatsiya – «individning o'z etnik jamiyati va madaniyatiga kirishi va unda "o'sishi" hisoblanadi». Ushbu jarayonda ijtimoiy madaniy atrof-muhitni o'zlashtirish ro'y beradi: funksional obyektlar, faoliyat, muloqot usullari, normativ ta'lim [7]. Yuqorida ta'kidlanganidek, uning ikki bosqichi ajratiladi: birlamchi va ikkilamchi. Inkul'turatsiyaning birinchi bosqichi tarbiya ko'rinishida amalga oshirilib, bolada normal ijtimoiy-madaniy hayot uchun zarur bo'lgan adekvat ko'nikmalarni shakllantirish maqsadida ta'sir ko'rsatiladi. Bu bosqich madaniyatning barqarorligini saqlaydi [3].

«Inkulturatsiya» tushunchasi M. Xerskovis uchun uning yaxlit madaniy-antropologik konsepsiyasini tuzishda tayanch vazifani o'tadi [5]. Aynan madaniyatga kirishish jarayonida etnomadaniy jamiyatlarning kelib chiqish hamda u yoki bu jamiyat (madaniyat)ni o'zgarish mexanizmlari yotadi. V.M.Rozinning ta'kidlashicha, inkulturatsiyada madaniyatning faoliyatli, xulq-atvor tomonlari, shuningdek, ma'naviy madaniyatning turli jabhalarini o'zlashtirilishi M. Xerskovis konsepsiyasining asosiy bo'g'ini hisoblanadi [4].

M.V.Jivoglyad insonning o'z madaniyatiga kirish jarayonini etnik ijtimoiylashuv yoki inkulturatsiya terminlari bilan izohlaydi. Etnik ijtimoiylashuv deganda u etnos mentalitetining insonga ta'sirini, uning o'z xalqi an'analari, tarixi, madaniyati, ona tilisini o'zlashtirib borishi va bu jarayon davomida o'zining milliy mansubligini anglashini nazarda tutadi [6].

Tadqiqot metodologiyasi. Shaxs inkulturatsiyasi fenomenining nazariy-metodologik tahlili madaniyat-shunoslar, faylasuflar, sotsiologlar bilan bir qatorda psixologlar ishlarida o'z aksini topgan. Uzoq va yaqin xorij olimlaridan M.Mid, R.Benedikt, M.Xerskovis, D.Masumoto, M.Veber, E.Dyukgeym, T. Parsons, Yu.Xabermas, P.A.Sorokin, E.Erikson, Dj.Marsiya, R.Park inkulturatsiya jarayoniga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik va psixologik omillarni tadqiq etganlar [9]. A.Ye.Suprun, V.G.Kostomarov, A.D.Shveyser tadqiqotlarida inkulturatsiya rivojlanishiga ta'sir etuvchi omil sifatida bilingvizm (ikki tillilik)ning indikatorlik roli o'rganilgan. N.L.Zaxarova, Ye.N.Chubrik ishlarida inkulturatsiya jarayonining yoshga oid xususiyatlari aniqlangan. T.G.Stefanenko, P.G.Pochebut, G.S.Soldatova, N.M.Lebedeva tadqiqotlarida inkulturatsiya va akkulturatsiya jarayonlarining ijtimoiy-psixologik hodisa sifatidagi xususiyatlari va qonuniyatlari tadqiq etilgan.

Tahlil va natijalar. Bolalarda inkulturatsiya jarayonining kechishida xalq maqollarining roli juda muxim hisoblanadi. Har bir jamiyat atrof-muhit bilan o'zaro aloqa jarayoniga kirishganda jamoaning vaqtidagi borlig'ining asosiga aylanuvchi belgilangan tajribani to'plab boradi [10]. Ijtimoiy ma'lumotlarni saqlash, yetkazish va akkumulyatsiya qilish, uni tartiblash va uning nisbatan ahamiyatli fragmentlarini tanlashni taqazo etadi. Bu stereotipizatsiya mexanizmi orqali amalga oshirilib, yig'ilgan ma'lumot tuzilmasiga ko'ra vaqt davomida yetkazilishi mumkin bo'lgan belgilangan tajribada mujassamlashadi [1]. Turli millat vakili bo'lgan bolalarda inkulturatsiya jarayonining kechishida xalq maqollarining rolini tadqiq etish uchun kontent analiz

metodidan foydalandik. Tadqiqotimizda biz ushbu metoddan foydalangan xolda o'zbek, rus va qozoq millati maqollarini kontent-analiz qildik. Bunda xar bir xalq ijodiyotiga mansub

maqollardan 125 tasini tahlil etdik. Jami tadqiqotimiz davomida 375 ta maqollar tahlil etildi. Maqollarni tanlash tasodifiy tanlama asosida amalga oshirildi.

1-jadval.

O'zbek xalq maqollari tahlili birliklari quyidagi kategoriyalar va kategoriya osti tushunchalari bo'ldi:

Tahlil birliklari	Tahlil birliklari	Xisob birliklari	Xisob birliklari
Kategoriyalar	Kategoriya osti tushunchalari	Takrorlanish chastotasi	Nisbiy takrorlanish chastotasi, %
1 Vatanga muxabbat	01 Vatanni qo'riqlash	2	2,5
	02 O'z yurtiga sodiq bo'lish	5	6,3
2 Qadriyatlar	2.1. Yaxshilik va yomonlik	14	17,8
	2.2.Kattalarga xurmat	9	11,3
	2.3.Do'stlik	7	8,9
3 Mexnatsevarlik	3.1. Uddaburonlik	6	7,6
	3.2. Dangasalik	2	2,6
	3.3. Intiluvchanlik	13	16,4
4 Xulq-atvor ko'rinishlari	4.1. Sabr- toqat	4	5
	4.2.Topqirlik	6	7,6
	4.3.Rost va yolg'on	11	13,9
Jami:		79	100

Quyida ko'rsatilgan jadvaldan ko'rinib turibdiki bolalarni tarbiyalashda o'zbek xalq maqollarida qadriyatlar, Vatanga muhabbat ("O'zga yurtda shoh bo'lguncha o'z yurtida gado bo'l"), mexnatsevarlik ("Mehnat qilsang davron surasan"), xulq-atvor ko'rinishlari kabi kategoriyalar asosiy o'rinni egallagan. Kategoriya osti tushunchalaridan esa yaxshilik va yomonlik ("Yomondan qoch, yaxshiga yondosh"), intiluvchanlik ("Intilganga tole yor"), rost va yolg'on ("Rost so'zni ayt – yolg'on so'zdan qayt") tushunchalari uchragan maqollar esa eng ko'p ko'rsatkichni namoyon etgan bo'lsa, kattalarga hurmat, do'stlik, uddaburonlik va topqirlik tushunchalariga ham alohida o'rin ajratilgan.

Bu natijalar asosida shunday xulosaga kelish mumkininki inkulturatsiya jarayonida o'zbek xalqida o'z madaniyati xulq-atvor normalarini o'zlashtirishda yaxshilikning albatta mukofotlanishi yomonlik esa jazosiz qolmasligi, doimo rost so'zlash yolg'on gapirmaslik haqidagi qarashlarni singdirish orqali bolalarda ushbu madaniyat uchun muvoffiq bo'lgan xulq-atvor shakillantiriladi. Bundan tashqari bolalarga kattalarga xurmatda bo'lish, ota-onani e'zozlash insonni ulug'lovchi narsa uning mehnati ekanligi haqidagi qarashlar xam asosiy o'rinni egallaydi.

2-jadval.

Rus xalqi maqollari tahlili birliklarida quyidagi kategoriyalar va kategoriya osti tushunchalari ajralib chiqdi:

Tahlil birliklari	Tahlil birliklari	Xisob birliklari	Xisob birliklari
Kategoriyalar	Kategoriya osti tushunchalari	Takrorlanish chastotasi	Nisbiy takrorlanish chastotasi, %
1 Vatanga muxabbat	01 Vatanni qo'riqlash	2	2,1
	02 O'z yurtiga sodiq bo'lish	5	5,2
2 Qadriyatlar	2.1. Yaxshilik va yomonlik	18	19
	2.2.Kattalarga xurmat	7	7,2
	2.3.Do'stlik	23	23,9
	2.4. Sog'lom turmush tarzi	4	4,1
	2.5.Oilani e'zozlash	8	8,3
3 Mexnatsevarlik	3.1. Uddaburonlik	4	4,1
	3.2. Dangasalik	5	5,2
	3.3. Intiluvchanlik	10	10,41
4 Xulq-atvor ko'rinishlari	4.1. Ko'p gapirish	3	3,1
	4.2.Shoshqaloqlik	7	7,2
Jami:		96	100

Rus xalqi og'zaki ijodiyotini tahlil etish asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin. O'zbek xalqidan farqli ravishda rus xalqi maqollarida sog'lom turmush tarzini targ'ib etuvchi masalan, "Quyosh nuri va toza xavo bo'lgan uyga tabib kerakmas", "Tongni jismoniy mashqlar bilan boshlab tunni sayr bilan yakunla" kabi maqollar, o'ylab gapirish va fikrlash va shoshqaloqlikning yomon oqibatlarga olib kelishi to'g'risidagi qarashlarni namoyon etuvchi "Til gapiradi kalla bilmaydi", "Ko'p gapirgan emas ko'pni bilgan aqilli" kabi maqollarni kuzatishimiz mumkin. Rus xalqida yaxshilik va yomonlik, do'stlarni avaylash, intiluvchanlik masalalariga alohida o'rin beriladi deb xisoblasak adashmaymiz.

Rus xalq maqollarida do'stlik juda ulug'lanadi. Do'stlikni asrash, qiyin vaziyatlarda do'stlarning doim

yordamga kelishi xattoki, do'stlar aka-ukadan xam yaqin bo'la olishi tasvirlanib yaqin do'stlarni ardoqlash lozimligi ta'kidlanadi. Bunga misol sifatida "Daraxt ilidizi bilan – odam do'sti bilan mustaxkam", "Do'sting yo'qmi izla - topdingmi avayla" kabi maqollarni ko'rsatish mumkin. Shuningdek, yaxshilikning javobsiz qolmasligi albatta mukofotlanishi yaxshi va yomonni ajarata bilish lozimligi to'g'risidagi qarashlarda xam rus xalqining madaniyatidagi o'ziga xos jihatlarni ko'rish mumkin. Shunday qilib, rus xalqi maqollarida bolalarda inkulturatsiya jarayonida asosan, do'stlik va birodarlik xislarini intiluvchanlik, uddaburonlik kabi xususiyatlarni shakllantirishga, yaxshilik va yomonlikni farqlashga, ko'p gapirish va shoshqaloqlikdan yiroq yurishga qaratilgan tasavvurlar asosiy o'rinni egallaydi.

3-jadval

Qozoq xalqi maqollari tahlili birliklarida quyidagi kategoriylar va kategoriya osti tushunchalari ajralib chiqdi:

Tahlil birliklari	Tahlil birliklari	Xisob birliklari	Xisob birliklari
Kategoriylar	Kategoriya osti tushunchalari	Takrorlanish chastotasi	Nisbiy takrorlanish chastotasi, %
1 Vatanga muxabbat	01 Vatanni qo'riqlash	3	3,8
	02 O'z yurtiga sodiq bo'lish	6	2,9
2 Qadriyatlar	2.1. Yaxshilik va yomonlik	30	28,8
	2.2. Kattalarga xurmat	12	11,5
	2.3. Do'stlik	11	10,6
	2.4. Taom	6	5,8
	2.5. Farzand	8	7,7
3 Mexnatsevarlik	3.1. Dangasalik	13	12,5
	3.2. Intiluvchanlik	2	1,92
4 Xulq-atvor ko'rinishlari	4.1. Mexmondo'stlik	6	5,8
	4.2. Tavakkalchilik	9	8,7
Jami:		106	100

Qozoq xalq maqollarida yaxshilik va yomonlik, mexmondo'stlik, farzandning oiladagi o'rni, dangasalikning oqibatlari, vatanni qo'riqlash va unga sodiq bulish kabi g'oyalari asosiy o'rinni egallaydi. Bundan tashqari biz tahlil etgan boshqa xalqlarning maqollaridan farqli ravishda qozoq xalq maqollarida taomga, taom tanavvul qilish masalasiga alohida urg'u berilganligini kuzatishimiz mumkin. Masalan, "Taomsiz suhbat tatimaydi", "Bir kun och qolgan odamdan qirq kun maslaxat so'rama" kabi maqollar buning yaqqol ifodasidir. Shuningdek qozoq xalq maqollarida oilada farzandning o'rni muximligi ifodalanadi. Buni "Bolali uy bozordek shovqinli va quvnoq - bolasiz uy qabrdek tinch va

munqli" kabi maqollarda o'z ifodasini topadi. Vatanga muxabbat uni qo'riqlash va unga sodiq bo'lish masalalari xam qozoq xalq maqollarida asosiy o'rinni egallagan. Bunda asosan o'g'il bolalarda mardlik va jasurlik xususiyatlarni shakllantirish asosiy o'rinni egallagan.

Xulosa va takliflar. Olingan natijalardan shuni xulosa qilish mumkinki, xalq og'zaki ijodi namunalari jumladan maqollar bolalarda etnopsixologik stereotiplar, etnik identifikatsiyaning shakllanishi va inkulturatsiya jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatadi va bolalarning o'z madaniy qadriyatlarini o'zlashtirishlari uchun imkon beradi.

ADABIYOTLAR

1. Чубрик Е.О. Русский детский фольклор как средство ранней инкультурации. Автореф. канд. культурологии. Владивосток 2007.
2. Криско В.Г. Этническая психология. М. Академия, 2002 г.
3. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. Учебник для высших учебных заведений. М.: Институт психологии РАН, 1999. - 320 с.
4. Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию / Шпет Г.Г. — СПб., 1996.
5. Levine R.A. Culture, Behavior and Personality. New York: Aldine Publishing Company, 1982. P. 3 – 4.
6. Живогляд М.В. Подготовка будущих учителей к работе по этнической социализации подростков. Автореф. Канд.дис. Майкоп, 2007.
7. Криско В.Г. Этническая психология. М. Академия, 2002 г.
8. Маматов М.М. Этнопсихология. Учебно-метод. пособие для студентов. Т. 2008.
9. Налчаджян А.А. Этнопсихология. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2004.
10. Пирназарова М.М. Особенности процесса инкультурации в детском возрасте // Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения. – 2013. – №. 30. – С. 62-65.

Dilfuza NASRETDINOVA,
Namangan muhandislik-texnologiya instituti "Ijtimoiy fanlar" kafedrasi dotsenti
E-mail: nasretdinova.dilfuza@mail.ru

Namangan davlat universiteti dotsenti, t.f.n. A.A. Erqo 'ziyev taqrizi ostida

FROM THE HISTORY OF NATIONAL-CULTURAL DEVELOPMENT

Annotation

In this article, at the end of the 19th century - the first quarter of the 20th century, Tatar enlighteners who understood the need to equip themselves with culture and enlightenment were the only way to save the people from colonial oppression, and carried out reforms in the field of culture in Turkestan. They brought the European theater art to the country and tried to cultivate the spirit of theater shows in the people. Tatar enlightened women took an active part in these processes, performed roles on theater stages, organized various charity events, and spent the proceeds for the development of enlightenment and culture. The historical facts about the emergence of the national theater art in the country as a result of the cooperation of Tatar actresses with local theater troupes are highlighted through literature analysis and timely press publications.

Key words: The country of Turkestan, ideas of Jadidism, national enlighteners, Tatar enlighteners, theater art, mutual cooperation, charity work, work on oneself, cultural development

ИЗ ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

В данной статье в конце 19 века - первой четверти 20 века татарские просветители, понявшие необходимость вооружить себя культурой и просвещением, были единственным путем спасения народа от колониального гнета, и проводили реформы в области культуры в Туркестане. Они привезли в страну европейское театральное искусство и постарались воспитать в народе дух театрального зрелища. Татарские просвещенные женщины принимали активное участие в этих процессах, исполняли роли на театральных сценах, организовывали различные благотворительные акции, а вырученные средства направляли на развитие просвещения и культуры. На основе анализа литературы и своевременных публикаций в прессе освещены исторические факты о зарождении национального театрального искусства в стране в результате сотрудничества татарских актрис с местными театральными труппами.

Ключевые слова: Страна Туркестан, идеи джадидизма, народные просветители, татарские просветители, театральное искусство, взаимное сотрудничество, благотворительность, работа над собой, культурное развитие.

MILLIY –MADANIY TARAQQIYOT TARIXIDAN

Annotatsiya

Ushbu maqolada XIX asr oxiri – XX asrning birinchi choragida Turkistonda Jadidchilik g'oyalarining yuzaga kelishi hamda xalqning mustamlakachilik zulmidan saqlab qolishning birdan-bir chorasi madaniyat va ma'rifat bilan qurollantirish zarurligini tushunib yetgan tatar ma'rifatparvarlari o'lkada madaniyat sohasida islohotlar olib bordilar. O'lkaga Yevropacha teatr san'atini olib kirdilar va xalqni teatr tomoshalari ma'naviyatini o'stirishga harakat qildilar. Bu jarayonlarda tatar ma'rifatparvar ayollari ham faol ishtirok etib, teatr sahnalarida rollar ijro etish, turli hil xayriya tadbirlarini tashkil etish va undan tushgan mablag'larni ma'rifat va madaniyatni rivojlantirishga sarf etdilar. Tatar aktrisalarning mahalliy teatr truppalari bilan qilgan hamkorliklari natijasida o'lkada milliy teatr san'atining vujudga kelganligi haqidagi tarixiy faktlar adabiyotlar tahlili va vaqtli matbuot nashrlari orqali yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: Turkiston o'lkasi, jadidchilik g'oyalari, milliy ma'rifatparvarlar, tatar ma'rifatparvarlari, teatr san'ati, o'zaro hamkorlik, xayriya ishlari, o'z ustida ishlash, madaniy taraqqiyot

Kirish. Jadidchilik g'oyalarining Turkistonga kirib kelishi va o'lkada taraqqiyparvarlari tomonidan qo'llab quvvatlanishi natijasida, madaniy ma'rifiy ishlarning jadal sur'atlar bilan misli ko'rilmagan darajada taraqqiy qilishi mazkur davrning muhim hodisalaridan biri bo'ldi. Jadid ma'rifatparvarlari Turkistonda xalqni madaniy-ma'naviy ehtiyojlarini qondirish orqali ularda milliy o'zlikni anglash jarayonlarini shakllantirish mumkin deb hisobladilar. SHuning uchun o'lkada yevropacha teatr san'atini olib kirdilar va mahalliy milliy teatr san'atiga asos soldilar. Bu jarayonlarda milliy taraqqiyparvarlar bilan birgalikda tatar ma'rifatparvarlari ham faol ishtirok etdilar.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida jadidchilikni Turkistonga kirib kelishida tatar ma'rifatparvarlarining hissasi katta bo'lgan. O'sha davrga tegishli bo'lgan vaqtli matbuot nashrlari ular faoliyatini yoritib berishdagi asosiy manbalardan biri hisoblanadi. Tatar ma'rifatparvarlarining faoliyatidagi shunday jarayonga e'tiborini qaratish lozimki, Turkiya va Eronda bo'lgani kabi ular

siyosiy talablar bilan chiqishmagan, balki, islom dini panohida o'lkaning turli yerlarida o'qituvchi yoki mullalar tarzida islohotchilik ishlari olib borganlar. CHor hukumati mahalliy aholining diniy ishlari umuman aralashmagan. Novoe vremya gazetasining 1911-yil 26-avgust sonida yozilishicha, « Turkiston general-gubernatori K.P.Fon-Kaufman mahalliy aholi diniy ishlari aralashmaslik yo'lini tutdi. Haqiqatda musulmon aholining diniy hayotini biz e'tibordan chetda tutib, qoloqlik botqog'iga botgan eski maktablar asrlar davomida saqlanib kelgan eskirgan qonun qoidalar asosida bolalarni tarbiyalab yuraveradi deb o'ylagan edik, lekin ulardan rus hukumati qarshi ruhdagi targ'ibot ishlari olib boruvchi kishilarni yetishib chiqishi biz uchun kutilmagan hodisa edi. Lekin oradan 50 yil o'tib eski maktablarni isloh qilish va ma'rifatparvarlik orqali taraqqiyotga erishish mumkinligini tatar taraqqiyparvarlari oldindan tushunib yetgan edilar[1].

Tatar teatr san'ati XIX asrning ikkinchi yarmida paydo bo'ldi va juda qisqa vaqt ichida o'z yo'nalishiga ega bo'lib, sahnada tomoshalar qo'ya boshladi. 1905-yilgi revolyutsiya-

dan so'ng uning taraqqiy qilishi yanada tezlashgan. Tatar teatr truppalari Turkistonga 1911-yildan kirib kelgan bo'lib, bunday safarlarning tez-tez uyushtirilishi natijasida o'lkada professional milliy teatr vujudga keldi[2]. Teatrda tatar ayollarining faoliyat ko'rsatishlari ahamiyatga molik hodisa bo'lib, keyinchalik mahalliy ayollar orasidan ham ilk aktrisalarni yetishib chiqishi hamda ularda teatr sa'atiga bo'lgan havasni ortishida sabab bo'lgan deyishimiz mumkin.

Taraqqiyparvarlar tomonidan teatr sahnalarida jamiyatdagi mavjud muammolarni gavdalantrish orqali xalqni turmush tarzidagi yo'l qo'yilayotgan xatoliklarni yechimi ko'rsatib berilgan. Taraqqiyparvarlar shu yo'l orqali xalqning madaniyati va ma'naviyatini oshirish mumkinligini anglab yetishgan.

Evropacha teatr san'atining o'lkada tarqalishida tatar ma'rifatparvarlari qatori tatar aktrisalarning xizmatlari ham katta deyish mumkin. Fikrimizni dalili sifatida mashhur tatar teatr truppalaridan bo'lgan "Sayyor" ning aktrisasi Fotima Ilskayaning faoliyatini keltirishimiz mumkin. U "Sayyor" truppasining dastlabki aktrisalardan hisoblanib, Turkistondagi faoliyati davomida mahalliy teatr truppalari bilan hamkorlik qilganligi manbalarda keltirilgan. 1913-yilning 13-sentyabrida ya'ni, Kolizey teatrida Qozon shahridan kelgan Fotima Ilskaya ishtirokida tatarcha teatr kechasi bo'lib, unda "Tengsizlar" nomli hamda Fotix Amirxonning "Bir soatlik xotun" pyesalari sahnaga qo'yilgan. Teatr juda qiziqarli bo'lib, xalq katta olqishlar bilan qarshi olgan. Teatr namoyishidan tushgan foyda xayriya ishlariga sarf qilingan[3].

Tadqiqot metodologiyasi. Turkistonda tatar ma'rifatparvarlari qatori tatar ayollari ham xayriya ishlarida faol qatnashganlar. Tatar ma'rifatparvar ayollari o'lkada faoliyat ko'rsatgan davrlarida o'z ustilarida ishlash va muttasil ravishda o'qish va o'rganishga ham alohida e'tibor qaratishgan. Fotima Ilskaya hamda Maryam Sutushovalar o'lkada safarda bo'lgan chog'larida Toshkentda ochilgan konservatoriyada ta'lim olishgan[4]. Bunday holat esa o'lka xotinqizlari o'rtasida musiqa san'atini yanada rivojlanishiga sabab bo'lgan. Fotima Ilskaya o'ynagan rollari muxlislar qalbida o'chmas iz qoldirgan desak xato qilmagan bo'lamiz.

Fotima Ilskaya tomonidan ijro etilgan rollar betakror bo'lib, o'z muxlislariga ega bo'lgan. U Turkistonda teatr san'atiga bo'lgan muxabbatni xalq orasida kuchayishiga va uni keng yoyilishida o'z hissasini qo'shgan. 1923-yili Tatariston davlat teatr truppasi tomonidan Fotima Ilskaya bilan Fotix Bakirni chaqirilib, Qozon shahriga ketishlari munosabati bilan Kolizey binosida "Toxir va Zuhra" pyesasi sahnada qo'yilgan. Fotima Ilskaya o'ziga topshirilgan rollarni maromiga yetkazib ijro qilib, mahalliy aholini unga bo'lgan yuqori darajadagi ixlosini teatr zalida tomoshabinlarni to'lib o'tirishlaridan bilib olish mumkin edi. Fotima Ilskaya tomonidan ijro etilgan Zuhra roli juda ta'sirli va muhlis qalbidan joy oladigan darajada ijro qilinib, tomosha nihoyasida xalq uni gullar va hadiyalar bilan qarshi olganligi manbalarda keltiriladi[5]. Bu holat shundan dalolat beradiki, Turkiston xalqi azaldan san'at va madaniyatga intiluvchan bo'lib, haqiqiy iste'dod egalarini ardoqlagan.

Tatar ma'rifatparvar ayollari madaniy kechalar uyushtirib, unda lotareya o'yinlari hamda bufetlarni tashkil qilganlar. Toshkentda nochor oilalarga yordam berish maqsadida tatar ayollari tomonidan teatr tomoshasi qo'yilgan. U to'rt qismdan iborat bo'lib, Maxmud Kozmuevskiyning "ne qonere qondirer" nomli pesasi sahnaga qo'yilgan. Ikkinchi, uchinchi hamda to'rtinchi qismlarda musiqa, o'lanlar aytilib, raqs kechasi uyushtirilgan. Kechani tashkil etish va muvaffaqiyatli o'tishida Maryam Yenikeeva, Gavhar Alieva, Ummul Hayot Umidova, Maryam Baxtiyarova va SHohida Boyburovalar tashabbus ko'rsatganlar. Kechada eski va yangi Toshkentning hamma ma'rifatparvar ziyoli yoshlari ishtirok etganlar[6].

Bunday faktlarni juda ko'plab keltirishimiz mumkin. Tatar ma'rifatparvar ayollari o'zlarining turmush o'rtoqlari bilan birgalikda Turkistonga keldilar va mahalliy millat orasida ham milliy teatr san'atini shakllanishida ma'lum darajada hissalarni qo'shdilar. Yuqoridagi tadbirlardan yana biri Toshkentda o'tkazilgan bo'lib, uning tashkilotchilari doruliuallimin va birinchi tatar maktabi tomonidan bolalar ertasi va teatr kechasi uyushtirilgan. Kecha juda katta muvaffaqiyat bilan namoyish qilinib, tatar ma'rifatparvar ayollari tomonidan bufet tashkil qilingan. Kechani ko'ngilli o'tishida Saodat Yenikeeva, Mohitob Yovusheva, Robia Sutushevalar jonbozlik ko'rsatishgan[7].

Tahlil va natijalar. Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladi, tatar ma'rifatparvar ayollari o'lkadagi ijtimoiy va madaniy hayotda faol ishtirok etib, hayriya ishlarini tashkil-lashtirishda va uning doimiy boshqarilishda muhim o'rin tutishgan. 1904-yilning 4-aprelida Toshkentda yamovchi podpolkovnik Yenikeev uyida Novmiq Kamolning "ishq balosi" spektakli qo'yilgan. Xonodan egasi sohib Gireevich asli Boshqirdistonlik tatarlardan bo'lib, XIX asrning 90-yillarida Asaka uezdi boshlig'i edi.

Uning turmush o'rtog'i Saodat xonim Yenikeeva san'atga qiziqqan ayol bo'lib, royal chalishni yaxshi bilgan. Keyinchalik maorif jamiyatining raisi, hamda Turkiston xotinqizlar maorif institutining raisi bo'lib faoliyat yurgizgan. Bu xonadonda doimiy ravishda san'at kechalari uyushtirilib turilgan. Yevropacha teatr san'ati o'lka xalqlari uchun g'oyat katta yangilik bo'lib, unga bo'lgan qiziqish kundan kunga ortib borgan. Tamoshalarga xalq juda ko'p yig'ilib, qo'yilayotgan sahna ko'rinishlarini maroq bilan kuzatishgan. O'lkada bu san'atning keng tarqalish omillaridan biri tatar ayollarining mahalliy havaskorlik teatr truppalari bilan qilgan hamkorliklari katta yordam bergan.

Shunday sahna ko'rinishlaridan biri 1918-yilning 11-iyun kuni ya'ni, hayitning ikkinchi kunida mahalliy havaskorlik teatri bilan birgalikda Lola Uralskaya boshchiligidagi tatar teatr truppasi bilan uyushtirilgan kecha bo'lgan. Kecha ikki qismdan iborat bo'lib, unda "Masxaralangan xonim" "Xat bo'lg'ondi" nomli komediya va ikkinchi qismda "Ona qabri yonida" tragediyalari o'ynalgan. Bunda Lola Uralskaya o'zining rolini mahorat bilan ijro qilib, onasi qabri yonida mungli she'rini aytishi, unga skripka navosining jo'r bo'lishi tomoshabinlarda katta taassurot qoldirgan. Sahnada shunday sukunat hukmron ediki, go'yo barcha o'zini uning qayg'usiga sherik bo'lganday his qilib, trageiya yakunida aktrisaning guldiroz qarsaklari bilan olqishlagan[9]. Sovet hokimiyatini mustahkamlashda uning tarafdorlarini ko'paytirishda, tatar ayollarining xizmatlaridan hukumat unumli foydalandan.

"Nur" truppasining rahbari, qolaversa, tatar teatrlarining o'lkada shuhrat qozonishida o'zining hissasini qo'shgan Sohibjamol Izzatullina-Voljskaya haqida keng o'rinda to'xtalib o'tishni lozim topdik. U avval "Sayyor" truppasida Abdulla Qoriev, Ilyos Qudashev-Oshkozoraskiy va Murtazin Iymanskiy kabi tatar teatrlarining mashhur aktyorlari bilan bir qatorda ijod qilgan va teatr san'atini yanada ravnaq toptirish uchun tinmay izlangan. S.Izzatullina-Voljskaya sahnaga asrlar davomida saqlanib kelgan islom qonuniyatlarini chetlab o'tgan holda, teatr san'atiga bo'lgan kuchli muxabbati tufayli kirib keldi.

Teatr aktrisasi bo'lib yetishish uchun bo'lgan uning kuchli istagi, oldidagi qiyinchiliklarni yengib o'tib, o'z maqsadi tomon intilishida kuch bag'ishlab turgan. Islom dinining mutaassib ruxoniylari teatr san'atini qoralab, tamoshalar uchun kirgan kishilarni kata gunohkorlikda ayblaganlar va qattiq jazolaganlar. S.Izzatullina-Voljskaya bu yo'lni tanlagani uchun qanchalar tahqirlanishi va xatto hayotiga suiqasdlar uyushtirilishini oldindan bilib, o'zida jur'at topa bilgan, shuning uchun sahnaga birinchilardan bo'lib chiqa olgan aktrisalaridan hisoblanadi. 1908-yilda Sayyor truppasi Kavkazda ijodiy safarda bo'lib, Ozarbayjon teatr truppasi

bilan uchrashgan. Bu truppaga Husain Arablinskiy boshchilik qilgan. U tatar teatrida ayollarning faoliyat kursatishiga yuqori baho berib, «buyuk kahramonlik» deb baxoladi.

O'sha paytda Ozarbayjon teatr truppasida ayollar rolini erkaklar ijro etishgan. H. Arablinskiy Ozarbayjon va tatar teatrlari o'rtasidagi hamkorlikni rivojlanishida o'zining hissasini ko'shdi. «Nodir» spektaklida Nodirning xotini rolini 16 yoshli S.Izzatullina-Voljskaya o'ynagan bo'lib, bu roli uning hayotida o'chmas iz qoldirgan. O'sha kezlari «Sayyor» truppasida 2 nafar ayol bo'lib, Sohibjamol Izzatullina-Voljskaya va Zulayxo Bogdanovalar bor edi. 1910-yilning o'rtalariga kelib, «Sayyor» truppasida aktrisa ayollarning soni birmuncha ko'payib, Gulsum Bolgarskaya, Naima Tajirova, Nafiga Arapova, Fotima Pyskaya va Sara Baykina kabi aktrisalar safga qo'shilganlar. Ularning o'ynagan rollari tatar teatrlarining shuhratini yanada oshishiga, qolaversa, muhlislar yodida bir umrlik saqlanib qoladigan obrazlarni yaratilishiga sabab bo'lgan. S.Izzatullina-Voljskaya «Xo'jayin va Qarol» spektaklida Bibijamol rolini o'ynagan. U o'zini zo'rlab bo'lgan uzatmoqchi bo'lgan qiz rolini o'ynab, zulmkor otaga qarshi chiqqan qiz rolini mahorat bilan gavdalantirib bera olgan. S.Izzatullina-Voljskaya qizdagi jur'atlilik, mardlik va o'z baxti uchun kurashish kabi qirralarini ochib bera olgan[10].

1912-yilning kuzidan boshlab, «Nur» trupпасi o'zining gastrollarini boshlab, Buxoro, CHorjuy, Toshkent, Marv shaharlarida spektakllarini qo'yadi. Bunday holat esa mahalliy havaskorlik teatr truppalarning vujudga kelishida turtki bo'lib xizmat qilgan bo'lsa ajab emas. «Nur» truppasining Buxoro amirligiga qilgan gastroli xakida S.Izzatullina-Voljskaya bunday yozadi: » Kogonda bir marta, Buxoroda ikki marta spektakl qo'ydik, u choqda o'zbeklar teatr degan narsani birda ko'rmaganlar, bilek oluv nima ekanini bilmas edilar. Shuning uchun ham biletlarni aylanib qo'ldan sotishga to'g'ri kelardi ... Shunday kilib, Buxoroda ishimiz og'irlik bilan bordi[11].

«Nur» truppasida o'sha paytda professional aktyorlardan Faxriniso Samitova, Ilyas Kazanskiy, Luiza Sirtlonova, Zulayxo Bogdanova va Fattox Latipovlar faoliyat

ko'rsatishgan. S.Izzatullina-Voljskaya truppа repertuarini boyitishga harakat kilib, ko'plab dramaturglarni asarlarini sahnaga olib chikdi. Xususan, F.Shillerning «Makr va Muxabbat», boshqird dramaturgi Baranqulovning «Oshkozor» va boshka pьesalari sahnada qo'yildi. F.Shillerning «Makr va Muxabbat» tragediyasida S.Izzatullina-Voljskaya Luiza rolini ijro qilgan. Unga Abdulla Koriev, Murtazin Iymanskiylar partnyorlik kilishgan. S.Izzatullina-Voljskaya har bir rolini yuksak maxorat bilan ijro kilgan. U o'zining estaliklarida shunday yozadi: »Men o'zimning ishimni sevganligim uchun rollarni erkin va yengil ijro qilardim. Buning uchun meni o'z ustimda ko'p ishlashimga to'g'ri kelardi[12].

Uning ta'kidlashicha, aktyor hayotiy haqiqatni ochib berishi, har biri o'z yulidan borib, yaratganning in'om qilgan qobilyat va iqtidoini tarbiyalab borishi kerak. U boshqalarga taqlid qilishni qoraladi va truppadagi aktyorlarga buni ta'qiqlab, ularga o'zining qimmatli o'gitlarini berib borgan. SHuning uchun truppada sog'lom muhit yaralgan bo'lib, har bir aktyor o'z rolini sidqidildan ijro etgan, bunday xolatning yuzaga kelishi «Nur» truppasining mavqeini yanada ko'tarilishiga sabab bo'lgan.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi ma'lumotlardan kunib turibdiki, Turkiston o'lkasiga yevropacha teatr san'atini kirib kelishiga aynan tatar ma'rifatparvarlari milliy taraqqiyparvarlari bilan hamkorlikni yo'lga qo'yishdi. Natijada o'lkada milliy teatr san'ati shakllana boshlagan. Bu jarayonlarda tatar aktrisalari o'ta o'ziga talabchan, o'z ustida tinmay ishlashi va mavjud shart-sharoitlardan unumli foydalangan holda jamiyatdagi xayriya ishlarini olib borishi va turli xil teatr kechalarini qo'yishlaridan tushgan mablag'larni ma'rifat va madaniyatni rivojlantirishga sarf etishlari jamiyatdagi mavjud muammolarni ma'lum darajada hal etishga saba bo'lgan. Tatar ma'rifatparvar ayollarining ta'sirida mahalliy millat ayollaridan ham o'z teatr san'atining darg'alari bo'lgan Sora Eshonto'raeva, Zamira Hidoyatova, Lutfixonim Sarimsoqova kabi aktrisalarining yetishib chiqishiga turkti bergan.

ADABIYOTLAR

1. Novov Y. Politika ignorirovaniya // Novoe Vremya, 1911, №12735.
2. Raxmonov M., Niyoziy H.H. va o'zbek sovet teatri.T., 1959, -B.62.
3. Musulmoncha teatr// Ulug' Turkiston, 1918, № 137.
4. Konservatoriyada musulmon xonimlari //Ulug' Turkiston, 1918. №94.
5. Bashir Z. Tohir Zuhra // Turkiston, 1923. №183.
6. Ochlar foydasina tiyotr // Ulug' Turkiston, 1918, №65.
7. Bolalar ertasi //Ulug' Turkiston, 1918, №48.
8. Tiyotr // Ulug' Turkiston, 1918, №118.
9. Tiyotr // Ulug' Turkiston, 1918, №61.
10. Kumisnikov L. Istoki stsenicheskogo realizma. Ocherk iz istorii dooktyabrskogo tatarskogo teatra. Kazan., Tat, kn.izd-vo, 1982, -Str 91.
11. Raxmonov M., Niyoziy H.H. va o'zbek sovet teatri.T. Uzdavnashr,1959, -B. 63.
12. Kumisnikov L. Istoki stsenicheskogo realizma. Ocherk istorii dooktyabrskogo tatarskogo teatra.Kazan., Tat, kn.izd-vo, 1982, -Str 102-103.

Feruza NASRETDINOVA,
Farg'ona politexnika instituti, mustaqil tadqiqotchi
E-mail: nasretdinovaferuza3@gmail.com

Professor S.F.Ergashev taqrizi asosida

STEPS FOR IMPLEMENTATION OF ELECTRONIC EDUCATION PROCESS IN TECHNICAL EDUCATION

Annotation

The traditional forms of education have been replaced by e-learning elements. The introduction of modern information and communication technologies in the educational process has led to the creation of a new form of teaching - distance learning - in addition to traditional teaching methods. In distance education, the student and the teacher are in constant communication with each other using specially created training courses, forms of control, electronic communication and other technologies of the Internet, separated from each other in space.

Key words: E-learning, advanced pedagogical technologies, e-textbooks, multimedia tools, e-learning resources, virtual education, LMS (Learning Management Systems), CMS (Content Management Systems).

ЭТАПЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОЦЕССА ЭЛЕКТРОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ТЕХНИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Аннотация

На смену традиционным формам обучения пришли элементы электронного обучения. Внедрение современных информационных и коммуникационных технологий в образовательный процесс привело к созданию новой формы обучения - дистанционного обучения - в дополнение к традиционным методам обучения. При дистанционном обучении ученик и преподаватель находятся в постоянном общении друг с другом с помощью специально созданных учебных курсов, форм контроля, электронных коммуникаций и других технологий Интернета, отделенных друг от друга в пространстве.

Ключевые слова: Электронное обучение, передовые педагогические технологии, электронные учебники, мультимедийные инструменты, ресурсы электронного обучения, виртуальное образование, LMS (системы управления обучением), CMS (системы управления контентом).

TEXNIKA TA'LIM YO'NALISHLARIDA ELEKTRON TA'LIM JARAYONINI AMALGA OSHIRISH BOSQICHLARI

Annotatsiya

Ta'lim tizimida ta'lim olishning an'anaviy shakllari o'rniqa elektron ta'lim elementlari kirib keldi. Zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalari vositalarini ta'lim jarayoniga kirib kelishi an'anaviy o'qitish usullariga qo'shimcha ravishda yangi o'qitish shakli - masofaviy o'qitish yaratilishiga omil bo'ldi. Masofaviy ta'limda talaba va o'qituvchi fazoviy bir-biridan ajralgan holda o'zaro maxsus yaratilgan o'quv kurslari, nazorat shakllari, elektron aloqa va Internetning boshqa texnologiyalari yordamida doimiy muloqotda bo'ladilar.

Tayanch iboralar: Elektron ta'lim, ilg'or pedagogik texnologiyalar, elektron darsliklar, multimedia vositalari, elektron axborot-ta'lim resurslari, virtual ta'lim, LMS (Learning Management Systems), CMS (Content Management Systems).

Kirish. Bugungi kunda ta'lim jarayoniga axborot-kommunikatsiya va ilg'or pedagogik texnologiyalar, elektron darsliklar, multimedia vositalari keng joriy etilayotgani o'qitish sifatini yuksaltirishga xizmat qilmoqda [1]. Vazirlar Mahkamasining 2006-yil 7-iyundagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi huzurida Multimedia - umumta'lim dasturlarini rivojlantirish markazini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori asosida tuzilgan Markazimiz ham ana shu maqsad yo'lida faoliyat yuritayapti.

Bu erda multimedia dasturlarini yaratish, rivojlantirish hamda ommalashtirish, ularni tizimga samarali tatbiq etishga alohida e'tibor qaratiladi.

CHunonchi, Respublika ta'lim markazi hamda dasturiy mahsulotlar ishlab chiqishga ixtisoslashtirilgan hududiy korxonalar bilan hamkorlikda umumta'lim maktablari uchun multimedia vositalari, o'quv adabiyotlari va qo'llanmalarining elektron nusxalari amaliyotga joriy etilmoqda. Xalq ta'limi vazirligining rasmiy veb-sayti (www.uzedu.uz) yangilandi. Natijada uning "Ta'lim" bo'limida maktabgacha ta'lim muassasalari, maktablar, musiqa va san'at, sport maktablariga qabul qilish uchun kerakli hujjatlar ro'yxati hamda ariza shakllarining elektron ko'rinishlarini yuklab olish imkoniyati yaratildi. Bolalar musiqa va san'at maktablari, sport maktablari hamda "Barkamol avlod" markazlari uchun

"Maktabdan tashqari ta'lim" axborot tizimi ishga tushirilib, u "E-Maktab" yagona axborot tizimiga joylashtirildi [2].

Bugungi kunda xalq ta'limi tizimida jami 493 nomdagi elektron axborot-ta'lim resurslari amaliyotga joriy etilgan. Jumladan, 374 nomdagi elektron darslik, video hamda audiodarslar, interaktiv va animatsiyali virtual laboratoriya ishlari, testlar hamda boshqa qo'shimcha resurslar Multimedia umumta'lim dasturlarini rivojlantirish markazi tomonidan tayyorlandi. Mazkur metodik qo'llanmalar va axborot-ta'lim resurslari vazirlikning www.eduportal.uz axborot-ta'lim portalining "Elektron kutubxona" bo'limiga joylashtirilgan.

Umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilari uchun darsliklar hamda metodik qo'llanmalarining elektron nusxalari saytga joylashtirilgani, har yili yangi avlod darsliklari bilan almashtirib borilayotgani ham foydalanuvchilar uchun qulaylik yaratmoqda. O'z navbatida, soha mutaxassislari ishtirokida seminar-treninglar, videoo'quvlar tashkil etilayotgani ularni ilg'or tajribalar bilan tanishtirish imkonini berayapti.

Yana bir yangilik shuki, o'quv muassasalari faoliyati-ga keng jamoatchilikni jalb etish, amalga oshirilayotgan ishlar bilan ota-onalarni tanishtirib borish maqsadida "Xalq ta'limi tizimidagi eng yaxshi veb-saytlar" ko'rik-tanlovi ham o'tkazib kelinayotir. Bu esa o'quvchi va o'qituvchilar o'rtasida o'z

shaxsiy veb-saytlarini yaratishga qiziqishni kuchaytirish, axborot texnologiyalaridan yanada samarali foydalanilishini ta'minlash, o'g'il-qizlarda AKT bilan bog'liq kasblarga havas uyg'otishga xizmat qilishi, shubhasiz [3].

Elektron ta'limni tashkillashtirishning ko'pgina manbalari orasidan quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- Mualliflik dasturiy mahsulotlari (Authoring tools);
- Virtual ta'lim jarayonini boshqaruvchi tizimlar LMS (Learning Management Systems);
- Ichkikontentniboshqaruvtizimlari CMS (Content Management Systems).

Hammamizga ma'lumki, har bir universitet yoki ta'lim muassasi o'z ta'lim jarayonini boshqarish uchun zamonaviy texnologiyalardan kelib chiqqan holda, o'zining virtual axborot ta'lim muhitini yaratishga harakat qiladi. Hozirgi vaqtga kelib, virtual axborot ta'lim muhitini yaratishning hojati qolmagan, chunki Web muhitiga moslashgan har hil turdagi dasturiy majmualar jonkuyar dasturchi va ta'lim sohasida ishlab kelayotgan xodimlarning hamkorlikda ishlashlari shuningdek, ta'limga yo'naltirilgan fondlar tomonidan qo'llab quvvatlanishi natijasida, erkin va ochiq kodli dasturiy ta'minotlar yaratilgan [4].

Bu o'quv modulimizda masofaviy ta'lim jarayonini tashkillashtirish imkoniyatini beruvchi erkin va ochiq kodli dasturlar majmuasini gahlili keltiriladi. O'quv modulida keltirilgan dasturiy majmualar tahlili ko'p yillar davomida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar natijasida yozilgan.

Tahlil va natijalar. O'quv muassasasida masofaviy ta'lim jarayonini tashkillashtirishga qo'yiladigan texnik va dasturiy talablar MT jarayonini amalga oshirishda qo'yida ko'rsatilgan bosqichlar asosida amalga oshirish mumkin:

- 1-bosqich: Tahlil
- 2-bosqich: Loyihalashtirish
- 3-bosqich: Joriy qilish
- 4-bosqich: O'quv kontentlarini yaratish
- 5-bosqich: Ishga tushirish
- 6-bosqich: Rivojlantirish

1-bosqichda o'quv muassasining masofaviy ta'lim jarayoniga bo'lgan ehtiyojlari, ta'lim jarayonida qatnashayotgan foydalanuvchilarning soni, o'qitish usullari va shakllari, loyihani amalga oshirishdakerak bo'ladigan texnik, dasturiy va inson resurslari, loyihani iqtisodiy asoslari tahlil qilinadi.

2-bosqichda tahlillar natijasida amalga oshiriladigan ishlar ko'lamini va texnik topshiriqlayihalashtiriladi.

3-bosqichda esa tanlangan masofaviy ta'lim jarayonini boshqaruvchi dasturiy majmua tegishli serverda o'rnatiladi, tizimga tegishli domen tanlanadi. Masofaviy ta'lim jarayonini boshqaruvchi dasturiy majmuasidan foydalanish va unga texnik qo'llab quvvatlashchi ishchi xodimlarni o'rgatish bo'yicha o'quv mashg'ulotlar tashkillashtiriladi.

4-bosqichda masofaviy ta'lim jarayonining asosiy elementlaridan biri bo'lmish o'quv kontentlar o'quv bo'limi va soha mutaxasislari bilan hamkorlikda yaratiladi. Yaratilgan o'quv kontentlar ekspertlar tomonidan tekshiriladi.

5-bosqichda masofaviy ta'lim jarayoni ishga tushiriladi. Ta'lim jarayonida o'quv jarayoni doimiy nazoratda bo'lib turadi. Tizimdagi havfsizlik choralari monitoring qilib boriladi.

6-bosqichda yuqorida keltirilgan bosqichlarda mavjud bo'lgan kamchiliklar to'g'rilanadi, yangi o'quv kurslar yaratiladi, texnik imkoniyatlar kengaytiriladi, tizimning rivojlanishiga tegishli bo'lgan ishlar ko'lamini bajariladi.

1.Web-xosting xizmatini tanlash. Web-xosting xizmatini tanlashlash biz UZINFOCOM Markazining

texnologik maydonchasidan foydalanishni tavsiya etamiz [14]. UZINFOCOM Markazining texnologik maydonchasi milliy foydalanuvchilar va birinchi navbatda, davlat boshqaruvi va hokimiyati organlari, hamda ta'lim va notijorat muassasalariga zamonaviy darajadagi sifatli xosting xizmatini ko'rsatish maqsadida 2006-yilda tashkil etilgan. Xizmatlar axborot havfsizligini ta'minlashning barcha xalqaro standartlariga to'liq mos ravishda ko'rsatiladi, shu bilan birga, axborot resurslari egalari o'z resurslarini saqlash va ma'lumotlar bilan ishlashda maksimal qulaylikni ta'minlaydi.

Ushbu texnologik maydoncha shu kabi komplekslarga qo'yiladigan barcha talablarga javob beradi. Xususan, ma'lumotlarni saqlash va ularning yaxlitligini ta'minlash, ma'lumotlar saqlashni zahiralash, 24 soat davomida doimiy texnik xizmat ko'rsatish.

Foydalanuvchilarning texnologik maydonchada joylashtirilgan resurslari uning infratuzilmasidan foydalanadilar. YAgona tekshirilgan dasturiy ta'minotdan foydalanish esa mijozlarga dasturlarni yaratish zaruriyatidan ozod etib, ularni axborot resurslarini joylashtirish va faoliyat yuritishi bilan bog'liq muammolardan holi etadi. Bunday kompleks echim mijozlar uchun mavjud bo'lgan turli dasturiy modullardan foydalanish orqali o'z kuch va resurslarini axborot xizmatlarini shakllantirish va jadallashtirishga yordam beradi [5].

Bundan tashqari, UZINFOCOM Markazi tarkibidagi kompyuter hodisalariga chora ko'rish xizmati UZCERT, texnologik maydonchada joylashgan resurslarni etarli darajada havfsizligini ta'minlaydi.

Hozirgi kunda texnologik maydonchada Agentlik saytiaci.uz; UZ-CERT serverlari; Ziyonet tarmog'i moslamalari, www.ziyonet.uzportali; Milliy qidiruv tizimi www.uzserverlari; UZ domen zonasining yuqori bo'g'in o'zak serverlari joylashgan. SHu bilan birga texnologik maydonchada 80 tadan ortiq tashkilotlarning saytlari, shu qatorda davlat organlarining saytlari, ijtimoiy yo'naltirilgan loyihalarning saytlari va ularning miqdori doimiy ravishda o'smoqda. Texnik maydoncha uskunalarining umumiy quvvati hozirgi kunda 11 ta server, jami chastotasi 42 GGs bo'lgan 14 ta protsessor, 26 Gbayt operativ xotira moslamasi va 4 Tbayt bo'lgan disk makonidan iborat.

Veb-xosting xizmati tariflari

UZINFOCOM kompyuter va axborot texnologiyalarini rivojlantirish hamda joriy etish Markazi yuridik va jismoniy shaxslarga quyidagi tariflar bo'yicha veb-xosting xizmatini ko'rsatadi:

Domen olish Asosiy tushunchalar [6-8]. Domen - nomli mezon bo'yicha ajratilgan va uni qo'llab-quvvatlash uchun javob beradigan tashkilotga egalik qilish uchun taqdim etilgan Internet tarmog'ining qismi; «UZ» domeni - O'zbekiston Respublikasining mamlakat kodini ifodalovchi, maxsus vakolatli tashkilot tomonidan boshqariladigan va muvofiqlashtiriladigan hamda O'zbekiston Respublikasining yurisdiksiyasi ostidagi yuqori daraja domeni, shu jumladan, keyingi darajalarning domen nomlari;

Xulosa va takliflar. Domen nomi - nomlarning domen tizimiga muvofiq kompyuter tarmog'i uzelliga birlashtirilgan noyob belgili nom. Domen (o'z navbatida xostingni ham) olish uchun ActiveCloud kompaniyasi orqali amalga oshirishni tavsiya qilamiz. Domenni ro'yihatdan utkazish (xosting) olishshartlarini sayti orqali barcha ma'lumotlarni olishingiz mumkin.

ADABIYOTLAR

1. E-learning: concepts, trends, applications. Corporation Trust Center by Epignosis LLC 2013.
2. The pedagogy of the Massive Open Online Course: The UK view. Siân Bayne and Jen Ross, the University of Edinburgh. The Higher Education Academy, 2013.

3. Evaluation of Evidence - Based Practices in Online Learning: A MetaAnalysis and Review of Online Learning Studies. U.S. Department of Education Office of Planning, Evaluation, and Policy Development Policy and Program Studies Service, 2010.
4. Arafteh S. The implications of information and communications technologies for distance education: Looking toward the future / Arafteh S. — Arlington, VA: SRI International — Final Report. — 2004.
5. Bates A.W. Distance education in a knowledge-based society / Bates A.W. // A keynote address in the ICDE Conference on The Metamorphosis of Distance Education in the Third Millennium — Toluca, Mexico. — 2007.
6. Bullen M. Digital Learners in Higher Education: Generation is Not the Issue / Bullen M., Morgan T., Qayyum A., // Canadian Journal of Learning Technology – 2011 — № 37(1).
7. Donhue B. Faculty and administrators collaborating for e-learning courseware / Donhue B., Howe-Steiger L.// EDUCAUSE Quarterly — 2005 — №28 (1). — p.20-32.
8. Henri P. E-learning technology, content and services / Henri P. // Education and Training — 2001 — №43(4) — p.249-255.
9. Ishmuhamedov R.J., Mirsoliyeva M.. Oʻquv jarayonida innovatsion taʼlim texnologiyalari. – T.: «Fan va texnologiya», 2014. 60-b.
10. Xalilova F.A. Oliy taʼlim muassasalarida elektr texnik materiallar fanini oʻqitish metodini takomillashtirish. Toshkent davlat pedagogika universiteti ilmiy axborotlari 2021/ 3-son.

Gulnoza NAFASOVA,
Guliston Davlat Universiteti "Fizika" kafedrası o'qituvchisi
E-mail: gulnozanafasova544@gmail.com.

TDPU professori, p.f.d. B.S.Abdullayeva taqrizi asosida

INTEGRATIVE INDIVIDUALIZATION APPROACH TO THE DEVELOPMENT OF THE LOGICAL COMPETENCE OF THE FUTURE PHYSICS TEACHER

Annotation

This article describes the content of an integrative individualization approach to the development of logical competence of a future physics teacher today, and also determines the level of effectiveness of the results obtained on the basis of experimental testing.

ИНТЕГРАТИВНЫЙ ИНДИВИДУАЛИЗАЦИОННЫЙ ПОДХОД В РАЗВИТИИ ЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ ФИЗИКИ

Аннотация

В данной статье изложено содержание интегративного индивидуализационного подхода к развитию логической компетентности будущего учителя физики на сегодняшний день, а также определен уровень эффективности результатов, полученных на основе экспериментального тестирования.

Ключевые слова: Интегративный, интеграционный, индивидуализационный подход, знание, креативность, креативность, умение, компетентность, метопредметность, компетентность.

BO'LAJAK FIZIKA O'QITUVCHILATINING MANTIQIY KOMPETENTLILIGINI RIVOJLANTIRISHDA INTEGRATIV INDIVIDUALIZATSION YONDASHUVI

Annotatsiya

Ushbu maqolada bugungi kunda bo'lajak fizika o'qituvchilatining mantiqiy kompetentligini rivojlantirishda integrativ individualizatsion yondashuvi mazmuni bayon etilgan hamda tajriba sinov asosida olingan natijalarning samaradorlik darajasi aniqlangan.

Kalit so'zlar: Integrativ, integratsiya, individualizatsion yondashuvi, bilim, kreativlik, ijodkorlik, ko'nikma, malaka, metopredmet, kompetensiya.

Kirish. Bugungi kunda fizika fanini o'rganishdan maqsad, talabani fandagi obyektiv yangilik bilan tanishtirish emas, balki unda subyektiv yangilikka ega bo'lgan bilimlarni shakllantirishdan iborat. Shu sababli, o'quv fanlari integratsiyasi ilm-fandagi shu jarayonlardan farq qiladi. Bu ma'noda integratsiya – fanlarning differentsiatsiyasi tufayli tarixan tarkib topgan o'quv fanlari bo'lib o'qitish tizimining kamchiliklarini tuzatishga qaratilgan ularning o'zaro bog'liqligini ta'minlash shakli sifatida qaralishi mumkin. Tadqiqotning maqsadi oliy talimda fizika fanini o'qitishda integrativ darslarni tashkil etish mazmuni va o'tkazish metodikasi bo'yicha mulohazalar, olingan natijalar va takliflarni taqdim etishdan iborat. Shu maqsadda hozirgi kunda mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan oliy o'quv yurtlari faoliyati, ularda fizika fanining o'qitilishi va uning mazmuni bilan tanishish, fanni o'qitishda integrativ o'qitish metodlaridan foydalanish, integrativ darslar va ularning mazmunini takomillashtirish bo'yicha vazifalar belgilab olindi.

Mavzuga doir adabiyotlarning tahlili. Ta'lim muassasalarida fizika fanini o'qitishga doir O'zbekiston respublikasining taniqli pedagog olimlari juda ko'plab o'quv adabiyotlari yozib, ta'lim oluvchilarga taqdim etgan. Shunday o'quv adabiyotlardan biri professori M. Djo'rayev tomonidan yozilgan "Fizika o'qitish metodikasi" nomli o'quv qo'llanma hisoblanadi. Bu qo'llanmada fizika fanini o'qitishning dolzarb muammolari, metodikasi hamda o'qitishda qo'llash mumkin bo'lgan tavsiyalar keltirib o'tilgan [1]. Fizika fanini o'qitish samaradorligini oshirish bo'yicha juda ko'plab pedagog olimlar tadqiqot olib borgan. Bunday tadqiqotlardan biri sifatida G.E.Karlibayeva tomonidan yozilgan "Fizika o'qitish metodikasi fanining samaradorligini oshirish yo'llari" nomli

o'quv-uslubiy qo'llanmani keltirish mumkin [4]. Oliy ta'limda fizika fanini o'qitish jarayonini kuzatish va tadqiq etishda hamda tadqiqot natijalarini bayon qilishda kuzatish, taqqoslash, so'rovnomalar o'tkazish, tahlil qilish va matematik statistika metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi. «Ta'limni individuallashtirish» yoki «o'rganishni farqlash» tushunchasidan foydalan-ganda, uning amaliy qo'llanilishida biz mutlaq emas, balki nisbiy individualizatsiya haqida gapirayotganimizni yodda tutish kerak. Oliy ta'limda amalda individualizatsiya har doim quyidagi sabablarga ko'ra nisbiy bo'ladi:

1) Individual xususiyatlar odatda har bir talaba uchun emas, balki taxminan o'xshash xususiyatlarga ega bo'lgan talabalar guruhi uchun hisobga olinadi;

2) Faqat ma'lum xususiyatlar yoki ularning komplekslari hisobga olinadi va aynan o'qitish nuqtai nazaridan muhim bo'lgan narsalar (masalan, umumiy aqliy qobiliyatlar) shu bilan birga, ma'lum bir shaklda bir qator xususiyatlarni hisobga olish mumkin individualizatsiya mumkin emas yoki hatto unchalik zarur emas (masalan, xarakter yoki temperamentning turli xil xususiyatlari);

3) Ba'zida ba'zi xususiyatlar yoki holatlarda bu talaba uchun muhim bo'lgan narsa (masalan, har qanday sohada iste'dod, sog'liqning buzilishi) o'zgarishi mumkin;

4) Individualizatsiya o'quv faoliyatining butun doirasida amalga oshirilmaydi, ammo epizodik yoki qandaydir shaxsiy bo'lmagan ish bilan birlashtirilgan o'quv ishlarida amalga oshiriladi

Oliy talimda Fizika fanining mexanika bo'limini talabalar, umumiy o'rta ta'lim maktablarida yetarli darajada o'rgananliklari tufayli, qisqaroq, asosan amaliy yo'nalishga asosiy e'tibor qaratilgan holda o'rganiladi. Molekulyar fizika

va termodinamika asoslari bo'limini o'tishda talabalarining bu bo'limga doir maktabda olgan bilimlari chuqurlashtiriladi va kengaytiriladi. Talabalarni suyuqliklar xossalari haqidagi bilimlarini chuqurlashtirish va kengaytirish maqsadida to'yinagan va to'yinmagan bug'lar, kritik temperatura, gazlarni suyuqlashtirish va boshqa ayrim mavzular kiritilgan. "Termodinamika asoslari" bo'limida termodinamikaning II-qonuni tabiatdagi qaytar va qaytmaz jarayonlar, adibatik jarayon, issiqlik mashinalarining foydali ish koeffitsienti va boshqa mavzular kiritilgan. Bu o'zgarishlar o'z navbatida talabalarining bilimlarini kengayishiga va tasavvurlarini to'liqroq bo'lishiga yordam beradi. "Elektrodinamika asoslari" bo'limi va elektromagnit to'liqlin alohida bob sifatida kiritilgan. Shuningdek, o'zgarish tok qonunlari mavzusi ham mazmun jihatdan boyitilgan. "Optika" bo'limini o'rganishda to'liq optikasiga e'tibor kuchaytirilgan, spektrlar, golografiya, fotometriya va boshqa mavzular kiritilgan. Nisbiylik nazariyasi elementlarini o'rganish rejalashtirilgan. "Kvant optikasi elementlari", "Atom va atom yadrosi" hamda "Yadro energetikasi" kabi mavzular to'ldirilgan holda kiritilgan. Olamning zamonaviy fizik manzarasi nomli umumlashtiruvchi dars bilan fizika kursini o'rganish tugallanadi. Talabalarda amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish maqsadida rejada ko'rsatilgan laboratoriya ishlarini talabalar tomonidan bajarilishiga hamda barcha mavzularga tegishli demonstratsion tajribalar ko'rsatish, masalalar yechishga alohida e'tibor qaratish zarur.

Tahlil va natijalar. Oliy talimda fizika fanini o'qitishda talabalarining bo'lajak kasbiy faoliyatlarini hisobga olish va o'qitishni shunga yo'naltirish, shu bilan birga, ularni oliy o'quv yurtlariga tayyorlanishlarini e'tiborga olish kerak. Fizikani mexanikadan boshlab elementar zarralar fizikasigacha bo'lgan barcha bo'limlarini hozirgi zamon talabali darajasida o'rganish mo'ljallangan. Uning har bir bo'limidagi mavzular nomi umumta'lim maktablarida o'rganilgan mazular nomi bilan bir xil bo'lsada, ular mazmun va murakkablik darajasi jihatidan katta farq qiladi, qonunlar va jarayonlar qisman takrorlanishi bilan birgalikda ular chuqurroq qaraladi, ularning o'y berish hamda bajarilish sharoitlari chuqur tahlil qilinishi ko'zda tutilgan. Shuningdek, fizikaning hozirgi zamon texnikasi va texnologiyasida qo'llanilishi, uning muammolari bilan tanishtiriladi [2], [3]. Fizika kursi talabani fanga qiziqitirish, fanning fundamental asoslarini o'rganish, hamda yetarli amaliy ko'nikma va malakalar hosil qilishiga qaratilgan. Oliy talimda talabalar fizika kursi bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lib, o'zlari tanlagan yo'nalish bo'yicha ko'proq tayyorlanish imkoniyatiga ega bo'ladi. Keyingi paytlarda mazmunan yaqin fanlarni birlashtirish (integratsiyalash) bo'yicha turli fikrlar bildirilmoqda. Ayrim mutaxassislar bu fikrni qo'llab-quvvatlab, uni o'rinli ekanligini ta'kidlashsa, boshqa bir guruhlari esa bunga qarshi turishmoqda. Bu borada bizning respublikamizda amaliy ishlar boshlangan. Jumladan, fizika fani bo'yicha olinadigan bilimlarning yaxlit, umumlashgan bo'lishi uchun dars jarayonida integrativ va tizimli yondashuv prinsiplaridan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ta'limdagi integrativ yondashuv ayrim mavzular, mashg'ulotlar, fanlar va usullar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni, uzviylikni, sintez va umumiylikni taqozo qiladi. Masalan, fizika fani doirasida alohida o'rganiladigan ba'zi hodisalar, qonunlar, ularni tizimlovchi bo'limlar, olib boriladigan mashg'ulot turlari o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik, sintez va umumlashuv tendensiyalarini olib qarash mumkin [4]. Ma'lumki, mexanika bo'limida barcha jismlar orasida yuz beradigan gravitatsion o'zaro ta'sir vositasi bo'lgan gravitatsion maydon, elektromagnitizm bo'limida elektrostatik, magnit va o'zgaruvchan elektromagnit maydonlar, yadro va elementar zarralar fizikasi bo'limida zaif va kuchli o'zaro ta'sir maydonlari alohida o'rganiladi. Maydonlar uchun xarakterli bo'lgan umumiy tomonlar (o'zaro ta'sir

mexanizmlari) mavjud ekanligi aniqlangandan keyin ularni birlashtiruvchi nazariyalar paydo bo'ldi. Bu nazariyalarga asosan sanab o'tilgan maydonlar yagona maydonning alohida ko'rinishlari sifatida qaraladi. Makro va mikro sathlarda kichik va katta tezliklarda yuz beradigan materiyani harakatini o'rganadigan mexanika bo'limini shartli ravishda klassik, relyativistik va kvant mexanikasiga ajratadilar. Hozirgi zamon tasavvurlariga asosan klassik mexanika relyativistik mexikaning ma'lum chegaradagi xususiy holi sifatida o'rganiladi. Geyzenberg noaniqlik prinsipi klassik va kvant mexanikasining qo'llanilish chegaralarini aniqlab beradi. Tabiatdagi barcha chiziqli tizimlarda kuzatiladigan to'liq jarayonlari bir xil qonuniyatlar asosida yuz beradi. Mexanik, elektromagnit va De Broyl to'liqlarini o'xshash tenglamalar yordamida ifodalanadi va talqin qilinadi. Ta'limdagi o'z-o'zidan tashkil topish bu o'z-o'ziga ta'lim berishni (o'qitishni) anglatadi. Buning ma'nosi bilimlarni tayyor holda berish emas, balki bilimlarni oshirish, mukammallashtirish va tarmoqlangan bilimlarni tizimida tez yo'l topish, o'z-o'ziga ta'lim berish usullarini egallashdan iboratdir.

Ilmiy-nazariy adabiyotlar va to'plangan tajriba tahlili oliy ta'limning zamonaviy o'quv jarayoniga individuallashtirish va farqlashni joriy etishning ba'zi ijobiy natijalarini ko'rsatadi: hozirgi vaqtda ta'limni individuallashtirish va farqlash samaradorligini oshirish uchun yetarli miqdordagi ilmiy va amaliy ishlanmalar mavjud. Biroq, tahlillar ko'rsatganidek, ko'pchilik o'qituvchilar hali ham an'anaviy o'qitish usullaridan foydalanadilar, talabalar bilan sodir bo'layotgan o'zgarishlar, ularning individual xususiyatlari va shaxsiy fazilatlarini hisobga olmaydilar. Bu universitetda talabalarni o'qitishni individuallashtirish jarayoniga vaziyat yaratadi. Fizika fani bo'yicha o'tkaziladigan mashg'ulotlar samaradorligini oshirishda faollik prinsipini qo'llash katta yordam beradi. Zamonaviy fizikada integrativ va tizimli yondashuv natijasida talabalar keng qamrovli bilimlarga ega bo'ladi. O'quvchilarning mustaqil izlanish va ijodiy qobiliyatlarini o'stirishda fanning mustaqillik prinsipiga amal qilish muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqotda fizika fani bo'yicha o'tkaziladigan mashg'ulotlar samaradorligini oshirishda faollik prinsipini qo'llash, zamonaviy fizikada integrativ va tizimli yondashuv natijasida talabalar keng qamrovli bilimlarga ega bo'lishi, talabalarining mustaqil izlanish va ijodiy qobiliyatlarini o'stirishda fanning mustaqillik prinsipiga amal qilishiga alohida ahamiyat berilgan. Fizika bo'limlariga doir mavzularni integrativ metodlar yordamida fanlar aro integratsiyasiga didaktik-metodologik xarakterdagi sharoit va tartiblarning muayyan majmuyini kiritish mumkin. Bunday sharoit va tartiblarni fizik bilimlarning integratsiyalash imkoniyatlarini ta'minlash sharti sifatida qarash lozim

Fizika bo'limlariga doir mavzularni integrativ metodlar yordamida fanlar aro integratsiyasiga didaktik-metodologik xarakterdagi sharoit va tartiblarning muayyan majmuyini kiritish mumkin. Yuqorida ta'kidlanganlarga fizik bilimlarning integratsiyalash imkoniyatlarini ta'minlash sharti sifatida qarash lozim. O'quv materiallarini mavzu doirasida loyihalashtirish. Unga muvofiq tarzda fizika kurs mavzulariga oid muayyan tizimni hosil qiluvchi qismlari sifatida zamonaviy pedagogikaning dolzarb muammolari tanlab olinadi. Boshqacha qilib aytganda, fizik qonunlar zamonaviy bilimlar bilan qiyoslanadi

Xulosa va takliflar. Talabalarni metopredmetlarga oid bilimlar bilan qurollantirish. Metopredmetlarga oid bilimlar deganda, bilimlar to'g'risidagi ma'lumotlar hamda fizikadagi bir qator muntazam qo'llaniladigan fizik atamalar nazarda tutiladi. Talabalarda bunday bilimlar shakllantirilganda ularning boshqa fanlardagi talqinlari ham o'rgatilishi lozim. Masalan, talaba fizik qonunlarni o'zlashtirish jarayonida mavjud bo'lgan falsafiy, biologiya, kimyo va matematikaga

oid mavzular haqidagi bilimlarni esga olgandagina muvaffaqiyatga erishishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Djo'rayev M., Fizika o'qitish metodikasi, Toshkent, "Abu matbuot konsalt" nashriyoti, 2015. – 280-b.
2. Djo'rayev M., Fizika o'qitish metodikasi, Toshkent.: 2013-y.
3. G'aniyev A.G., Avliyoqulov A.K., Almardonova G.A., Fizika I qism, Oliy o'quv yurtlari va kasb-hunar kollejlari uchun darslik, Toshkent, "O'qituvchi" nashriyoti, 2013. – 416-b.
4. G'aniyev A.G., Avliyoqulov A.K., Almardonova G.A., Fizika II qism, Oliy o'quv yurtlari va kasb-hunar kollejlari uchun darslik, Toshkent, "O'qituvchi" nashriyoti, 2014. – 192-b.
5. Karlibayeva G.E., Fizika o'qitish metodikasi fanining samaradorligini oshirish yo'llari, Toshkent, "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2014. – 80 b. 6. Mirzaxmedov B.va boshqalar. Fizika o'qitish metodikasi, Toshkent.: 2010-y.

Husniddin NORQULOV,

"Mahalla va oila" ilmiy-tadqiqot instituti, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent.

E-mail: norqulov.h69@mail.ru.

O'zMU dotsenti, p.f.d. O'.Shamsiev taqrizi asosida

PEDAGOGICAL FACTORS OF PREPARING ADOLESCENTS FOR FAMILY LIFE IN CONDITIONS OF VALUES TRANSFORMATION

Annotation

This article highlights the issues of preparing adolescents for family life, which are a very topical issue, this, in turn, serves to create a healthy environment in families and thereby ensure family stability, the necessary measures are being implemented in this process, educating adolescents based on the principles of high morality, the importance of increasing their social activity, teaching them professions, protecting their minds and hearts from evil forces, as well as preparing them for independent family life and successfully resolving issues that have their own content is stated.

Key words: Family education, preparation of teenagers for the family life, healthy atmosphere in the family, family values, child, parents, marriage, family stability.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ПОДГОТОВКИ ПОДРОСТКОВ К СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИИ ЦЕННОСТЕЙ

Аннотация

В данной статье освещены вопросы подготовки подростков к семейной жизни, которые являются очень актуальным вопросом, это, в свою очередь, служит созданию здоровой среды в семьях и тем самым обеспечить семейную стабильность, реализуются необходимые меры в этом процессе, воспитание подростков на основе на принципах высокой нравственности, констатируется важность повышения их социальной активности, обучения их профессиям, защиты их сознания и сердца от злых сил, а также подготовки их к самостоятельной семейной жизни и успешному решению вопросов, имеющих собственное содержание.

Ключевые слова: Семейное воспитание, подготовка подростков к семейной жизни, здоровая атмосфера в семье, семейные ценности, ребенок, родители, брак, стабильность семьи.

QADRIYATLAR TRANSFORMATSIYASI SHAROITIDA O'SMIRLARNI OILAVIY HAYOTGA TAYYORLASHNING PEDAGOGIK OMILLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'smirlarni oilaviy hayotga tayyorlash o'ziga xos dolzarb masala ekanligi, bu o'z navbatida oilalarda sog'lom muhitni tarkib toptirishga hamda shu orqali oila mustahkamligini ta'minlashga xizmat qilishi, bu jarayon bo'yicha zarur chora-tadbirlar amalga oshirilayotganligi, o'smirlarni yuksak odob-axloq tamoyillari asosida tarbiyalash, ularning ijtimoiy faolligini oshirish, kasb-hunarga o'rgatish, ongi va qalbini yovuz kuchlardan himoya qilish, shuningdek, mustaqil oilaviy hayotga tayyorlashga yo'naltirilgan va o'ziga xos mazmunga ega bo'lgan masalalarni muvaffaqiyatli hal etish muhimligi bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Oila tarbiyasi, o'smirlarni oilaga tayyorlash, oilada sog'lom muhit, oila qadriyatlari, farzand, ota-ona, nikoh, oila mustahkamligi.

Kirish. O'zbekiston sharoitida oila qadriyatlarining tiklanishi o'smirlarni oilaga tayyorlash, har bir oilaning iqtisodiy, madaniy, kasbiy jihatdan ravnaq topishiga juda katta imkoniyatlar berdi. Va bu o'z navbatida oila va oilaviy muammolar davlatning hamisha diqqat-e'tibori va himoyasida bo'lib kelmoqda.

Jamiyat taraqqiyotini harakatga keltiruvchi hujjat bo'lgan Qomusimiz– Konstitutsiyamizda ham oila masalasiga alohida urg'u berilgan va unda: "Oila jamiyatning asosiy bo'g'inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo'lish huquqiga ega" [1] – deb yozilgan.

Oila – ijtimoiy, tabiiy omillar asosida shakllangan kichik jamoa bo'lib, ya'ni, ikki jinsga mansub bo'lgan shaxslarning nasl qoldirishi, farzandni dunyoga keltirish emas, balki ularni ma'naviy va jismoniy kamol toptirib, hayotga mustaqil qadam qo'yishiga sharoit yaratishdir. J. J. Russo "Farzandlarinigizni tolesiz qilishning eng sinalgan usuli qandayligini, ya'ni - u nima desa hammasiga xo'p deya verish ekanligini bilasizmi?" – deb, o'rinli ogohlantirganligi o'smirlarni oilaga tayyorlashda bizdan juda katta tarbiyaviy bilim va tajriba talab qilishini tushunishimiz mumkin. Demak, o'smirlarni oilaviy hayotga tayyorlash sog'lom va baxtli oilalarning barpo bo'lishiga, barkamol avlodlarning dunyoga

kelishiga, millatimiz ravnaqiga, xalqimiz odobiga, kelajagiga, nasl-nasabiga juda katta ijobiy ta'sir ko'rsatadigan omildir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Har bir farzand oilada tavallud topib, ilk odob-axloq va tarbiyani, hayot ko'nikmalarini ota-onasidan o'rganar ekan. Bunda ota-onaning o'zlari farzandlar tarbiyasida qanchalik mas'ul ekanliklari va bu ulug' mas'uliyatni qanchalik his qilishlari muhimdir. Oiladagi o'g'il va qiz farzandlarning har biriga yarasha odob-axloq va tarbiya usullari mavjud. Zero, hayotning asl mazmun-mohiyatini anglab yetishga o'z umri va salohiyatini bag'ishlagan Sharq allomalari o'z asarlarida farzandlarga tarbiya va ta'lim berish, uni ma'rifatu madaniyatga yetaklash bilan birga o'smirlarni oilaviy hayotga tayyorlash masalalariga ham e'tibor berganlar. Buyuk mutafakkir Abu Nasr Farobiy: "Insonning mohiyati haqiqiy baxt saodatga erishuv ekani, inson bu maqsadni o'zining oliy g'oyasi va istagiga aylantirib, bu yo'lda barcha imkoniyatlardan foydalansa, u baxt va saodatga erishadi" [2] – deb uqtirgan edi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning "Farzandlarimizga avvalo o'zimiz hamma sohada – Vatanga, xalqqa sadoqatli bo'lishda, ilmga, kasb-hunarga mehr qo'yishda, ota-ona, jamiyat oldidagi burchimizni siddiqdildan ado etishda

amaliy namuna ko'rsatishimiz kerak" [3] – deb, aytgan so'zlari o'smirlar tarbiyasida tizimli ishlarni yo'lga qo'yish va amalga oshirishda asos bo'lmoqda.

O'smirlarning o'z oilaviy hayotlariga doir tasavvurlari ham muhim bo'lib, ularning qanchalik reallikka yaqin bo'lishi oilani mustahkamligiga xizmat qiladi. Afsuski, aksariyat o'smirlarning oilaviy hayot haqidagi tasavvurlari reallikka mos kelavermaydi, tubdan farq qiladi. Shuning uchun o'smirlarni oilaviy hayotga tayyorlashda ularni imkon qadar hayotda kuzatiladigan past va baland, shirin va achchiq, rohat va tashvish, qorong'u va yorug' tomonlari bo'lishi muqarrarlarga o'rgatib borish va bu tomonlar haqida adekvat (lot. adaequatus - tenglashgan, mos, aynan bir, o'xshash) tasavvurlarni shakllantira olish kerak bo'ladi. Aksincha, oilaviy hayotga tayyor bo'lmagan o'smirlar juda ko'p muammolarni keltirib chiqarayotganligi va buning oldini olish yo'lida "Nikohlanuvchi shaxslarni oilaviy hayotga tayyorlash maqsadida 60 ming 580 nafar nikohlanuvchi shaxslar yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash markazlarida o'qitildi" [4].

Payg'ambar (alayhissalom) suyakli qizlari Fotimai Zahroni turmushga bergach, uni hazrat Ali xonadoniga kuzatayotganlarida, bunday nasihat qilganlar: "Qizim, o'zingni hamisha ozoda tut, Rabbingni zikr qil va vujudingni suv bilan pokla. Ering senga boqqanda xursand bo'lsin. Ko'zlaringga surma qo'y, chunki u ayollarga ziynatdir. Boshingga zaytun moyidan surt, chunki zaytun moyi surgan ayolga shayton yaqinlashmaydi.

Ey Fotima, ering senga qaraganida, ko'zlaringni yumma, toki muhabbating kuchaysin. Ering boshqa tarafga qaragan paytda, uning yuziga boq, bu bilan bir oy ro'za tutganlik savobini olasan, deganlar. Shunday ekan, har bir oila o'z ajdodlari tarixiga nazar solcin. Bunday oilalarda o'smirlarga xos fazilatlar – hamiyat, or-nomus tuyg'usi singdirilgan, ular ota-onaga, yaqinlariga, vataniga, yurtiga vafodor, ilmu-hunar sohiblari, g'ayratli, mehnatsevar qilib tarbiyalangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunda oilaviy tarbiyaning qiyinlashuvi shundaki, birinchidan, jamiyat taraqqiy etib borgani sari har tomonlama yetuk insonni shakllantirish talablari ortib boraveradi. Bu esa oilada o'smirlarga estetik, jinsiy tarbiya, axloqiy tarbiya berish sifatini oshirish talabini qo'yaveradi. O'smirlarning qalbi va ongida sog'lom hayot tarzi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat-ehtiroim tuyg'usini shakllantirish, har jihatdan barkamol etib tarbiyalashda buyuk mutafakkir ajdodlarimiz merosi katta ahamiyat kasb etadi.

O'smirlarni oilaviy hayotga tayyorlashda nikoh masalalari bo'yicha ularga dastlabki tushunchalar berishning ahamiyati o'zgachadir. Uylanish niyatidagi yigit bilan qiz birlarini ko'rishlari lozim. Bunga quyidagi hadis dalildir: Mug'ira ibn Shu'ba (Raziyaallohu anhu) aytadilar: "Men bir ayolga sovchi qo'ygani edim, Rasululloh sallallohu alayhi vasallam menga: "Uni ko'rdingmi?", – dedilar. Men: "Yo'q", dedim. Shunda: "Uni ko'rgin, chunki ko'rish orangizda muhabbat paydo bo'lishiga sabab bo'ladi".

Kaykovus Qur'on va hadislardagi talablardan kelib chiqqan holda farzand tarbiyasida ota-onaning o'rni yuqori ekanligini o'zining nuqtai nazarini bayon qiladi: "O'z farzanding sening haqingda qanday bo'lishini tilasang, sen ham ota-onang haqida shunday bo'lg'il, nedinkim sen ota-onang haqida nima ish qilsang, farzanding ham sening haqingda shundoq ish qilur, chunki odam mevaga, ota-ona daraxtga o'xshaydir" [5].

Kaykovus ota-onaning yana bir muhim vazifasi farzand balog'atga yetgach, o'g'il bo'lsa uylantirib, qiz bo'lsa uzatib, o'z burchini ado etishi kerak, deb ko'rsatadi. Ayniqsa, qiz bola tarbiyasiga e'tibor berish, unga g'amxo'rlik qilish kerakligini alohida qayd etadi: "Agar qizing bo'lsa, uni mastura doyalarga topshirg'il, toki yaxshi parvarish qilg'aylar

va kattaroq bo'lg'andin so'ng muallimga topshirg'il. Balog'atga yetgandan so'ng harakat qilib erga berg'il, unga shafqat va marhamat ko'rguzg'il, nedinkim qiz otaning asiri bo'lur" [6].

O'smirlarni oilaviy hayotga tayyorlashda kuzatish; suhbat; ma'ruza; munozara; savol-javob; aqliy hujum; seminar-trening, doimiy monitoring, o'quv hikoyasi, bahs-munozara, namoyish qilish, tajriba, adabiyotlarni o'rganish va konspektlashtirish, referat, ma'ruza tayyorlash, izohlash, amaliy ishlar, didaktik treninglar, suhbat va konsultatsiyalar, didaktik o'yinlar, o'quv musobaqalari, muammoli vaziyatlarni yuzaga keltirish, didaktik masalalarni yechish, test nazorati va boshqa metodlardan foydalaniladi.

Tahlil va natijalar. Ikki jinsning nikoh asosida juftlikka aylanishi oilani tashkil qiladi. Qolaversa, oila er-xotindan tashqari ering ota-onasi, ya'ni qaynota va qaynona, farzandlar, uka-singillardan iborat ko'p bo'g'inli xonadon bo'lishi ham mumkin. Oilaning har bir a'zosi shu ichki-tartib qoidalar va intizomiga bo'ysunib yashaydi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, oila jamiyat ichidagi kichik jamiyatdir. Bu jamiyatning qonun-qoidalari, o'ziga xos sinovli jihatlar va minglab tasodifiy jarayonlarida er-xotin muhabbati sinaladi va ular bir-birini chuqurroq tushunadi, qadrlaydi, kechirimli bo'lishadi, keksayganda farzandlarini tarbiyalab, orzu-havasini ko'radilar. Shu ma'noda farovon oila inson hayotiga lazzat, farog'at va to'kislik baxsh etadi, jamiyatning muqaddas maskani sifatida sadoqat sarchashmasiga aylanadi.

Avestada yozilishicha: "Unda erkak kishi uylanishi va zurriyotli bo'lishi uchun, avvalo, moddiy va ma'naviy tomondan to'q, jismonan baquvvat, ruhan benuqson bo'lishi lozim" [7] – deyilgan bo'lsa, M.Saydaliev risolasida: "Yoshlarga taloq ilmi, halol va harom ilmi, er-xotinning bir-biridagi haqlari va barchlari, oila tejamkorligi ilmi va hakazolar, albatta, to'y bo'lishdan xiyla oldin o'rgatilishi kerak" [8] – deyiladi. O'z manbalarida R.Komilov "Nikohdan o'tayotgan erkak va ayol oila qurishga tayyor bo'lishlari lozim. Buning uchun, birinchi navbatda, ota-ona yoki ularning o'rmini bosuvchi kishilar farzandlarini sog'lom, odobli, mard, irodali, mag'rur, mehnatsevar qilib tarbiyalashlari kerak" [9] – deb bayon etgan.

Inson umri davomida biror bir ideal shaxsni qidiradi va undan hayot kechirishning ijobiy jihatlarini, erishgan yutuqlarini, fazilatlarini, xarakterlarini, muvaffaqiyatlarini, yuksak cho'qqilarga chiqishning o'ziga xos jihatlarini orzu qiladi va o'z navbatida oila ilmini o'rganib, o'zlashtirib oladi. Oilashunos olim D.Xoliqov esa, "Yoshlarni oilaviy hayotga muvoffaqiyatli tayyorlash, ularning oilaparvarlik xislatlariga ega bo'lishlarini ta'minlashda esa oilaviy qadriyatlar samarali, ta'sirchan vosita sanaladi" [10] – deb, o'z maqolasida keltirib o'tadi.

Albatta, o'smirlar tarbiyasi o'ta murakkab va ma'suliyatlidir. Bu har bir ota-onadan o'z ustida doimiy ishlashni, o'smirlar tarbiyasiga oid barcha bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishni talab etadi. Farzand tarbiyasi bu shunchaki tajriba va bilimlar majmui emas, balki diniy-axloqiy, ma'naviy-ma'rifiy, etik, estetik, tibbiy, psixologik, pedagogik sohalarga oid bilimlarga ega bo'lishni talab etadigan murakkab jarayondir.

O'smirlarni yuksak odob-axloq tamoyillari asosida tarbiyalash, ularning ijtimoiy faolligini oshirish, kasb-hunarga o'rgatish, ongi va qalbini g'oyaviy tahdidlardan himoya qilish, shuningdek, mustaqil oilaviy hayotga tayyorlashga yo'naltirilgan va o'ziga xos mazmunga ega bo'lgan masalalarni muvaffaqiyatli hal etish muhim ahamiyat kasb etadi. Yoshlarni oilada ona tarbiyasi, ota nazoratini ongli anglashga o'rgatish orqali sog'lom turmush tarziga ega bo'lishga erishiladi.

Abdulla Avloniyning ilmiy merosida tarbiyaning inson kamolotidagi ahamiyati ustuvordir. Bunda: "Iymon va e'tiqodlilik, halollik, birovning haqiga xiyonat qilmaslik,

adolatparvarlik, iymonli va vatanparvar bo'lib tarbiyalanishida ota-ona pok va halol bo'lsa, farzandi, saxiylik, oqko'ngillik, xushfe'llik, mardlik, nazokatlik, vazminlik, hojatbarorlik, ota-ona va kattalarni hurmat qilish, mehnatsevarlik, xalqni, millatni, Vatanni jon tanila sevish, ilmi qadrlash, tabiatni e'zozlash, diniy, axloqiy, milliy, ma'naviy qadriyatlarga hurmat kabi ajoyib insoniy xislat va fazilatlar yoshlar qalbida o'z o'zidan shakllanmaydi. Bularning hammasi oila, ota-ona, jamoatchilik tarbiyasining ijtimoiy muhim ta'siri, iqtisodiy, siyosiy munosabatlarning oqibati va mahsulidir" [11] - deyiladi.

Ota-onalar o'smirlarni oilaviy hayotga tayyorlashda tejamkorlik va ishbilarmonlik ruhida tarbiyalash orqali oilaviy tarbiya bilan ijtimoiy tarbiyaning uzviy bog'liqligini ta'minlashga jiddiy e'tibor berishlari zarur. Oilada ota - onalar bilan farzandlarning o'zaro munosabatlarida sog'lom axloqiy muhit shakllangan bo'lishi, oila a'zolari tomonidan ularning shaxsiyati doimiy hurmat qilinishi ahamiyat kasb etadi.

Ota-onalar o'smirlarning ehtiyoji, qiziqishi, qobiliyatlariga qarab hayotga tayyorlash ishlarini oqilona tashkil etishda malakali psixolog va pedagoglar, muxandislar va texnik xodimlar maslahatlaridan samarali foydalanishlari muhim. Professor O.Musurmonova ta'kidlaganidek: "Oilaning asosi er-xotin yohud ota-onadir. Modomiki, er-xotin oilaning tamal toshlarini mustahkam bunyod etishga mas'ul ekanlar, ular unda uchraydigan turmush qiyinchiliklari, hayot quvonchlarini-yu, tashvishlarini boshdan kechirishda, oilani idora etishda, farzand tarbiyasida mas'uldirlar" [12].

Modomiki, o'smirlarni oilaviy hayotga tayyorlar ekanmiz, masalan, to'garaklar, qo'shimcha kurslarda ma'ruzalari va ularda bahs munozaralarda ishtirok etish, sayohatlar uyushtirish, oilaviy hayotga oid foto ko'rgazmalarni tashkil etish, uch avlod hamda namunali oila sulolalari bilan uchrashuvlar, davra suhbatlar va kechalar o'tkazishni kuchaytirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Natijada, ta'lim xizmati ta'sirida o'smirlarning oila va hayot haqidagi ma'lumot va bilimlarini to'liq anglab etishiga erishiladi.

Demak, oila har bir xalqning, millatning davomiyligini saqlaydigan, milliy qadriyatlarning rivojini ta'minlaydigan, yangi avlodni dunyoga keltirib, uni ma'naviy va jismoniy

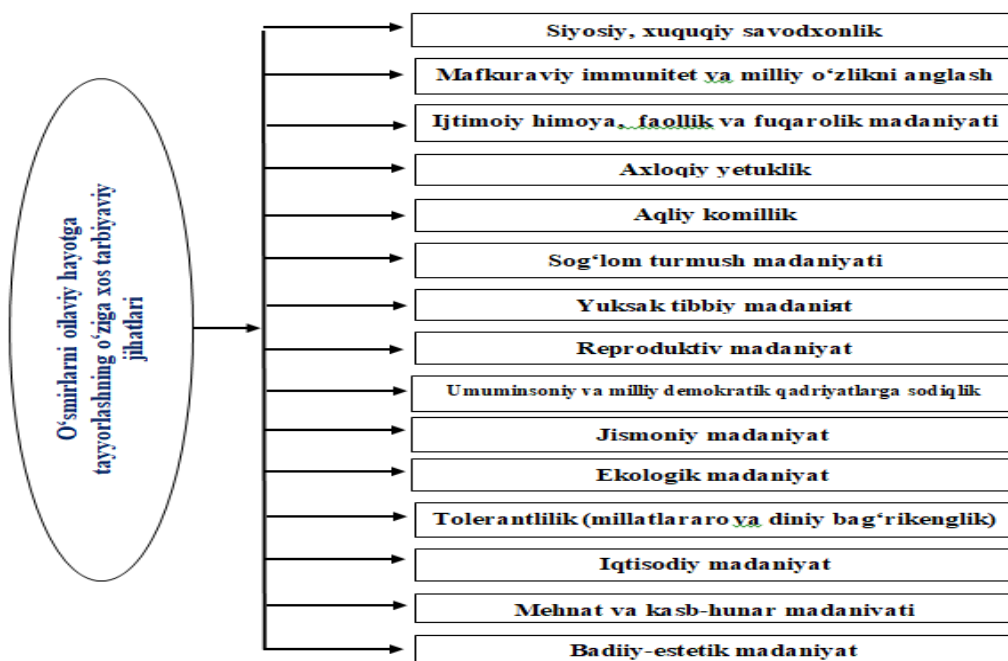
barkamol qilib tarbiyalaydigan, jamiyatning asosiy negizi hisoblanuvchi muqaddas maskandir. Oila tabiatning eng go'zal mo'jizalaridan biri bo'lib, u insonlarga xos tabiiy-biologik, iqtisodiy, huquqiy, ma'naviy munosabatlariga asoslangan ijtimoiy birlikdir.

O'zbek xalqining qadimgi tarixini aks ettirgan "Avesto"da ham oila munosabatlari bilan bog'liq mantiqiy fikrlar ilgari suriladi. Unda qayd qilinishicha, erkak zurriyot qoldirish qobiliyatiga ega bo'lsa-yu, ammo uylanmasa, unga tamg'a bosishar yoki beliga zanjir bog'lab yurishga majbur qilishardi. "Avesto"da qarindoshlarning o'zaro oila qurishi man etilgan. Qavm va urug' qonini toza, avlodni benuqson saqlash uchun shunday qilingan [13].

Ajdodlarimiz azaldan oila mustahkamligi sog'lom avlodning dunyoga kelishi uchun juda e'tiborli bo'lishgan, oilasi, urug'i obro'si mustahkamligi, g'ururi uchun doimo kurashib kelgan. Buni tarixiy manbalarni kuzatishning o'ziyoq anglatib turibdi. Yuqorida ta'kidlanganidek, zardushtiylikning muqaddas kitobi "Avesto"da oila, uning mustahkamligi, tarbiya masalalariga katta e'tibor berilgani uning isbotidir. Oilaparvarlik va bolaparvarlik g'oyalari faqat yo'l-yo'riqlar sifatidagina qabul qilinib qolmay, avlod turmushining baxtli-saodatli, to'la ta'minotli, xushchaqchaq, serfarzand bo'lishi to'g'risida ham katta g'amxo'rlik ko'rsatilgan. Bunday g'oyalar avloddan-avlodga aynan oila tarbiyasi orqali singdirib borilgan, deb ta'kidlaydi tadqiqotchi To'rabek Xo'janiyozov [14].

Bu misollardan ko'rinib turibdiki, eramizgacha bo'lgan uzoq o'tmishda ham biologik-fiziologik jihatdan sog'lom erkak yohud ayol kishilar oila qurishga majbur bo'lishgani holda ular (insonlar) qavm-urug'ni toza saqlash, milliy qonni (avlod ma'nosida) buzmaslik, nikoh tushmaydigan qarindoshlar o'rtasida oila qurmaslik kabi axloq-odob me'yorlariga amal qilishgan.

Demak, o'smirlarni oilaviy hayotga tayyorlashda tarbiyaning o'ziga xos ahamiyati yuqori ekanligini e'tirof etamiz. Chunki, o'smirlarni oilaga tayyorlash tizimli tarbiya asosida tartibga solinadi. Bu borada quyidagilarni keltirishimiz mumkin:

O'smirlarni oilaviy hayotga tayyorlashda bolaning yosh va individual xususiyatlari e'tiborga olinib, o'g'il va qiz bolaga tarbiyaning o'ziga xos jihatlari singdiriladi. Zero,

oilada qiz bolaning tarbiyasiga onaning alohida e'tibori talab qilinadi. Manbalarda keltirilishicha, Iskandarga debdurlar: "Doroning qizini nima uchun olib xotin qilmassan, bag'oyat

xushro'ydir?" Iskandar dedi: "Jahon xalqiga g'olibman, endi bir xotinga mag'lub bo'lsam, ko'p yomon ko'rinar". Zero, oilada ona ma'naviyatli, ilmiy, keng dunyoqarashi bilan axloqan mushohoda qiladigan, xo'jayniga nisbatan hurmati yuqori bo'lsa, qizi ham tarbiyaviy jihatlarni o'ziga singdirib oladi, ya'ni "Onasini ko'rib qizini ol" – degan xalq naqli bunga juda mos keladi.

Oilada, ayniqsa otaning tarbiyaviy vazifasi katta ahamiyatga ega, ayniqsa, o'g'il bolalar uchun jasorat sabog'i hisoblanadi. Buning sababini pedagog olim T.Qurbonov "Ota bo'lish osonmi" nomli kitobida quyidagicha izohlaydi: "O'g'il bola 3 yoshgacha oilada ota-ona tarbiyasida bo'ladi. Bola 3 yoshdan bog'chaga boradi. Bog'chada 4 yil ayol qo'lida tarbiya oladi. Bog'chadan so'ng maktabga boradi. Bu yerda ham boshlang'ich sinfda yana 4 yil ayol o'qituvchi, ayol tarbiyachi qo'lida ta'lim - tarbiya oladi. 5-9-sinflarda ham maktabda asosan ayollar. Demak, o'g'il bola ayni xarakteri shakllanib, hayotga tayyorlanadigan 13-14 yil davrini ayollar qo'lida, ayollar tarbiyasida o'tkazadi" [15]. Xalqimizda "Otaga qarab o'g'il o'sar, onaga qarab qiz o'sar" degan maqol bor. Shu sababli maktabda pedagoglar safida erkak o'qituvchilarning salmog'ini yanada oshirish davr talabidir.

Pedagogik jarayonda o'smirlarni oilaviy hayotga tayyorlash quyidagi zanjir asosida tashkil etilishi mumkin: O'qituvchi-o'quvchi; o'quvchi-o'qituvchi; o'qituvchi-sinf jamoasi; sinf jamoasi-o'qituvchi; o'quvchi-ta'lim muassasi jamoasi; o'quvchi-o'quvchi; o'quvchi, o'qituvchi, sinf jamoasi fuqarolik jamiyati institutlari; o'quvchi, o'qituvchi - otanalar; maktab jamoasi – keng jamoatchilik.

O'smirlarni oilaviy hayotga tayyorlashda quyidagi yo'nalishlarga alohida e'tibor qaratish kerak bo'ladi:

oiladagi nizoli holatlarni bartaraf etish va ajrashishlarning oldini olish choralari kuchaytirish;

oiladagi ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni mustahkamlash;

oila institutini mustahkamlash, oilaning reproduktiv salomatligi va demografik rivojlanishi, uning farovonligi va xotirjamligini oshirish;

ota-ona, ota-ona va farzandlar o'rtasidagi sog'lom munosabatlarni shakllantirish, shuningdek, zamonaviy oilaning namunalari shaklini keng targ'ib etish va singdirish;

oila-nikoh munosabatlarini o'smirlarga tushuntirish va singdirish sohasidagi O'zbekiston Respublikasi qonunchiligidan keng foydalanish;

oila institutini rivojlantirish va uning zamonaviy shaklini joriy etish kabilardan iborat.

O'smirlarni oilaviy hayotga tayyorlashda quyidagi vositalardan foydalaniladi:

ilmiy-nazariy, siyosiy-metodik, badiiy, ommaviy adabiyotlar;

milliy va umuminsoniy qadriyatlar (xalq pedagogikasi, Sharq va G'arb mutafakkirlari merosi, xalq san'ati, an'analar, urf-odatlar, madaniy-ma'rifiy maskanlar va b.q);

pedagogik va axborot texnologiyalari, texnika vositalari;

radio, teatr, kino, ommaviy axborot vositalari va matbuot;

ta'lim-tarbiya (ta'lim muassasalari);

oila, jamoat muassasalari, nodavlat va notijorat tashkilotlar;

jismoniy tarbiya va sport kabi vositalar.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida ta'kidlash kerakki, mustahkam va sog'lom turmush tarziga ega bo'lgan oilalar jamiyatimiz va uning yorqin kelajagi uchun xizmat qiladi. Oila chinakamiga muqaddas dargoh hisoblanadi. Unda hayotning bardavomligini ta'minlovchi barkamol avlod shakllanadi, tom ma'noda haqiqiy farovon va baxtli hayot hukm suradi. Mobomiki, qaysiki oilada tarbiya poydevori ijobiy xatti-harakatlar asosida qurilgan bo'lsa, shu oila gullab-yashnaydi deb aytishga asoslar yetarlidir.

Bu borada quyidagi takliflarni keltirish maqsadga muvofiqdir:

1. O'smirlarni oilaga tayyorlashning umumiy o'rta ta'lim tizimi bilan bog'liq zarur psixologik, ma'naviy, huquqiy saboqlarni zamonaviy talablar asosida kuchaytirish. Shu maqsadda umumta'lim maktablarida "Oila etikasi va psixologiyasi" predmeti o'qitilishini joriy etish.

2. O'smirlarda nikoh haqidagi bilimlarni shakllantirish jarayonini tizimli ravishda yo'lga qo'yish va uning faoliyat mexanizmi hamda aniq metodikasini ishlab chiqish.

3. O'smirlarni oilaviy hayotga tayyorlash, oila qurish mas'uliyatini to'la anglashlari bo'yicha yoshiga mos ravishda amaliy psixologik tavsiyanomalar, yo'riqnomalar, tarqatma materiallar, ijtimoiy reklama roliklarini ishlab chiqish.

4. O'smirlarga mazkur ma'lumotlarni axborot texnologiyalarining so'nggi usul va shakllari imkoniyatlaridan foydalangan holda yetkazish. Buning uchun umumta'lim muassasalarida "Yoshlarni oilaga tayyorlash" innovatsion to'garaklari faoliyatini yuritish. "Oila maktabi" elektron platformasini tashkil etish.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. -Т.: "Адолат", 2008. 24-бет.
2. Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шахри. -Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993, 188-бет.
3. Ҳаракатлар стратегияси асосида жадал тараққиёт ва янгилашни сари Ғофур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, -Т.: 2017. 27-бет.
4. <https://uza.uz/posts/435770>.
5. Кайковус. Қобуснома. – Т.: "Ўқитувчи", 1973. 30-бет.
6. Кайковус. Қобуснома. – Т.: "Ўқитувчи", 1973. 86-бет.
7. Бобоев Ҳ., Ҳасанов С. "Авеста" – маънавиятимиз сарчашмаси. – Т.: "Адолат", 2001. 101-бет.
8. Сайдалиев М. Ёшларни оилага тайёрлаш. –Т.: "Мовароуннахр", 2014. 17-бет.
9. Комилов Р. Ўзбек халқи никоҳ маросимларининг ахлоқий ва эстетик моҳияти. Монография. –Т.: "Fan ziyosi" нашриёти. 2021. – 226 б. 61-бет.
10. Холиков Д. "Оилапарвар ота-онага хос хусусиятлар". "Ёшларни оилапарвар, ота-оналикка тайёрлашда оиланинг роли" Республика илмий-амалий конференция материаллари. 2013-йил 29-март. Тошкент-2013. – 261 б. 7-бет.
11. Абдулла Авлоний "Туркий гулистон ёхуд ахлоқ" -Т.: "Ўқитувчи", 1967. 41-бет.
12. Мусурмонова О. Оила маънавияти-миллий ғурур. -Т.: "Ўқитувчи", 2000. 60-бет.
13. Ўзбек педагогикаси антологияси. -Т.: "Ўқитувчи", 1995. 32-35-бетлар.
14. Хўжаниёзов Т. Оила тарихи ва ҳуқуқ. -Т.: "Адолат", 2006. 16-17-бетлар.
15. Қурбонов Турсунали. Ота бўлиш осонми ёхуд ўғил болаларни оилавий ҳаётга тайёрлашнинг маънавий-педагогик асослари. – Т.: "Маънавият", 2007. – 216 б. 13-14-б.

UDK:316.334.4

Srajatdin NURATDINOV,
O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi
Jamoat xavfsizligi masalalari ilmiy-amaliy tadqiqotlar markazi yetakchi ilmiy xodimi
E-mail: sawko_87@bk.ru

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Jamoat xavfsizligi masalalari ilmiy-amaliy tadqiqotlar markazi bosh ilmiy xodimi
X.T.Odilqoriyev taqrizi asosida

SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF THE RIGHTS AND DUTIES OF THE LATVIA POLICE

Annotation

This article provides an overview of the history of the police force of the Republic of Latvia, its creation and formation over the years. In addition, today's duties of the police, their vehicles and military titles were discussed.

Key words: Latvia, police, Latvian People's Council, Interpol, State Police, Ints Kuzis, ranks, police cars

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРАВА И ОБЯЗАННОСТИ ПОЛИЦИИ ЛАТВИИ

Аннотация

В данной статье представлен обзор истории полиции Латвийской Республики, ее создания и становления на протяжении многих лет. Кроме того, обсуждались сегодняшние обязанности полицейских, их автомобили и воинские звания.

Ключевые слова: Латвия, полиция, Латвийский народный совет, Интерпол, Государственная полиция, Интс Кюзис, чины, полицейские машины

LATVIYA POLITSIYASINING HUQUQ VA VAZIFALARINING SOTSIOLOGIK TAHLILI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Latviya Respublikasining politsiyasi tarixi, vujudga kelishi va yillar davomida shakllanishi xususida fikrlar berilgan. Bundan tashqari bugungi kunda politsiyaning faoliyatiga doir vazifalar, ularga tegishli bo'lgan transport vositalari va harbiy unvonlari haqida ham to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Latviya, politsiya, Latviya Xalq Kengashi, Interpol, Davlat politsiyasi, Ints Kuzis, darajalar, politsiya avtomobillari

Kirish. Latviya Respublikasining huquqni muhofaza qilish organlari umumiy jihatdan olib aytganda 1918-yil 5-dekabr kundan rasman shakllanishni boshlagan. Yurisdiksiyaga ko'ra Latviya hukumatining bosh huquqiy organlaridan hisoblanadi. Bugun kunda Latviya politsiyasida 7 mingdan ortiqroq (2014-yil ma'lumotlariga ko'ra) xodimlar faoliyat olib boradi. Latviya davlat politsiyasi (shuningdek, Latviyas Valsts policija) Latviya milliy huquqni muhofaza qilish organi hisoblanadi. Ichki ishlar vazirligiga bo'ysunadi. Agentlik beshta mintaqaviy ma'muriyatga bo'lingan (Riga, Kurzeme, Latgale, Vidzeme, Zemgale), ular politsiyaning ustuvor vazifalari va jamoat xavfsizligi politsiyasining mavjudligi uchun javobgardir. Latviya politsiyasining tashkil etilgan sanasi 1918-yil 5-dekabr, deb e'lon qilingan bo'lib, yangi e'lon qilingan Latviya Respublikasining o'tish davri hukumati, Latviya Xalq Kengashi, Ichki xavfsizlik tashkiloti to'g'risidagi vaqtinchalik nizomni tasdiqladi (Pagaidu noteikumi par iekšējās apsardzības organizēšanu). Bu politsiya tuzilmasini tartibga soluvchi va uni yurisdiksiyasiga kiritgan Latviya Ichki ishlar vazirligi boshchiligidagi Milis Valters edi. Ushbu sana endi Latviyada Politsiya kuni sifatida nishonlanadi. Reglament Latviyaning har bir okrugi va eng yirik shaharlarning 6 ta prefekturasi uchun 23 ta politsiya okrugini tuzishni buyurdi. Liepāja, Daugavpils, Jelgava, Rzekne, Ventspils).

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Zamonaviy latviyalik olimlarning ishlarida jinoiy protsessning ayrim jihatlarini, sudgacha bo'lgan ish yuritish shakli va ular bilan bog'liq muammolar, shuningdek, jinoyat protsessining boshlanishi (I. Bulgakova, A. Kavalieris, E. F. Konovalov, A. Meikalisa (A. Meikalisa), K. Strada-Rozenberg (K. Strada-Rozenberga) va boshqalar) kabi tadqiqotchilar o'rganishlari. Shaxs huquqlarini ta'minlashning alohida muammolari H.A. asarlarida o'rganilgan. Ammo Latviya politsiyasining

sotsiologik qarash bilan, hujjatlarni tahlil qilish metodi bilan o'rganilgan jihatlari topilmadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda normativ hujjatlarni tahlil qilish va kontent-analiz metodlari qo'llanilgan. Tadqiqot obyekti Latviya politsiyasi normativ huquqiy hujjatlari va politsiya tizimi yoritilgan hujjatlar, maqolalar. Tadqiqot predmeti Latviya politsiyasining huquq va vazifalarining ishlash tizimi.

Tahlil va natijalar. Latviya mustaqillik urushi davom etayotganligi sababli va o'sha paytda Latviya kuchlari tomonidan nazorat qilinadigan hududlar xavf ostidaligi sabab faqat 1919-yil yozida politsiya o'z faoliyatini boshladi. Latviya armiyasi va uning ittifoqchilari mamlakatning katta qismlarini egallagan Qizil Armiyaga qarshi jiddiy kurashni boshlagan edi. Malakali kadrlar yetishmasligiga duch kelgan Riga prefekturasidagi politsiya maktabi o'sha yili ochilgan. Urushdan keyin yana fuqarolar xizmati belgilangan hamda quyidagicha bo'lingan – (Kārtības policija), Jinoiy (Kriminālpolicija) va maxfiy politsiya (siyosiy politsiya, Politiskā policija). Latviya Interpolga 1929-yilda a'zo bo'ldi. Keyin Sovet Ittifoqining 1940-yilda Latviyani bosib olishi natijasida politsiya tarqatib yuborilgan va sobiq harbiy xizmatchilar Sovet tuzumi davrida ta'qib qilingan. Latviya SSR Ichki ishlar organlari birinchi navbatda Sovetlarning militsiya vazifasi edi. 1991-yil 30-aprelda Latviya mustaqilligining tiklanishi ortidan Latviya politsiyasi militsiya bazasidan qayta tashkil qilindi. 1991-yil 30-aprelda 1-politsiya (patrul) batalyoni birinchi qismlardan bo'lib tashkil etildi. Batalyonning asosiy vazifasi, bu birinchi qurolli tuzilmalar edi. Latviya hukumatining xavfsizligini, shu qatorda Latviya Oliy Kengashi va strategik ahamiyatga ega binolarni (davlat idoralari, radio va TV) ta'minlashi kerak edi. 1992-yilda batalyon nomi bilan o'zgartirilib Latviya Respublikasi xavfsizlik xizmati (Latviyas Republikas Drošības dienests)

nomini oldi. Harbiy politsiya 2010-yildan ishlab kelmoqda. Latviya Interpolga 1992-yilda qayta qo'shildi. Agentlikni shtat politsiyasining boshlig'i boshqaradi. Hozirda vaqtinchalik boshliq – Jinoyat politsiyasining sobiq rahbari Andrejs Grišins – agentlikka 2020-yil 20-fevraldan beri rahbarlik qilmoqda. Politsiyaning sobiq boshlig'i, 2012-yildan beri boshqaruvda

bo'lgan Ints Kuzis 2020-yil Riga shahar kengashi sayloviga nomzod sifatida qatnashish uchun iste'foga chiqqandi.

Darajalar Latviya politsiyasining saflari xuddi Latviya qurolli kuchlari tomonidan qo'llaniladigan darajalarga o'xshashdir.

Latviya politsiyasi tizimidagi daraja ([https://uz.upwiki.one/wiki/State_Police_\(Latvia\)#cite_note-11](https://uz.upwiki.one/wiki/State_Police_(Latvia)#cite_note-11))

Latviya tilidagi daraja	Ingliz tilidagi daraja
Āenerālis	Umumiy
Pulkvedis	Polkovnik
Pulkvežleitnants	Podpolkovnik
Mayor	Mayor
Kapteinis	Kapitan
Virsleitnants	Birinchi leytenant
Leitnants	Ikkinchi leytenant
Virsnieka vietnieks	Kafolat xodimi
Virsseržants	Birinchi serjant
Serjants	Serjant
Kaprolis	Ongli
Ierindnieks	Xususiy
Kadets	Kursant

Politsiya avtomobillari:

1991-yilda Latviya davlat politsiyasi birinchi marta kulrang-oq rangli transport vositasini qabul qildi, uni ishlab chiqargan Gunars Glodish Latviya Badiiy akademiasining sobiq professori edi. Dizayn Amerika politsiyasining qora va oq ko'rinishdagi harbiy transport vositalariga asoslangan edi. Dizaynning birinchi takrorlanishiga qizil rangdagi chiziqlar ham kiritilgan. Shunga o'xshash oq-qizil versiya Davlat yong'inga qarshi va qutqaruv xizmati, yashil-oq Latviya shahar politsiya kuchlari tomonidan va kulrang-oq versiyasi

Parlament va shtat prezidentining xavfsizlik xizmati tomonidan boshqariladi.

2018-yil iyun oyida Politsiya o'zining 100-yillicini nishonlanganda, Latviya xalq bezaklari singari ko'k, oq-yashil va kulrang elementlar bilan ishlangan Mara (Māras slotiņa) nomli yangi dizaynli Badiiy akademianing bir guruh talabalari va professor-o'qituvchilari tomonidan ishlab chiqilgan transport foydalanishga topshirilgan. O'sha yili yangi forma ham taqdim etildi.

Latviya politsiya tizimida transport vositalari ([https://uz.upwiki.one/wiki/State_Police_\(Latvia\)#cite_note-0-13](https://uz.upwiki.one/wiki/State_Police_(Latvia)#cite_note-0-13))

Hozirgi transport vositalari	Avvalgi transport vositalari
Opel Insignia	Volvo S60
Shkoda Octavia	Volvo S40
Škoda Superb	Volvo 850
Renault Laguna	Volkswagen Passat
Hyundai Getz	Hyundai Sonata
BMW 320i	BMW E36
Opel Mokka	Mazda 626
Peugeot Boxer X290	Rover 216SLi
Renault Trafic X82	Audi 80
Renault Master	Ford Focus

Shuningdek, politsiya transportni boshqarish uchun bir qator markasiz transport vositalarinidan ham foydalanadi. Hozirda tashkilotda 6371 nafar xodim ishlaydi va yiliga 133 million evro mablag' oladi.

Xizmat uchun malaka. Shaxs Latviya davlat politsiyasida xizmat qilish huquqiga ega bo'lishi uchun ular dastlab Davlat politsiya kollejida 2,5 yillik kunduzgi yoki 3 yillik sirtqi birinchi darajadagi professional oliy ta'lim dasturini "Davlat politsiyasi kichik inspektori"ni

tamomlashlari kerak. 4 ta mutaxassislik mavjud: tergovchi, jamoat politsiyasi xodimi, jinoiy politsiyachi va jinoyat eksperti. Nomzodlarni tanlash bir qator jismoniy, kognitiv, xotira, muloqot va psixologik testlarga asoslanadi. Nomzod 18 yoshdan 40 yoshgacha bo'lgan o'rta ma'lumotga ega bo'lgan Latviya fuqarosi bo'lishi va muvaffaqiyatli ariza berish uchun qasddan jinoyat sodir qilmagan bo'lishi kerak. Bir qator qo'shimcha ta'lim dasturlari ham mavjud.

Davlat politsiyasi quyidagilardan iborat:

Asosiy yirik tashkiliy birliklar quyidagilardan iborat:
 Bosh boshqaruv birligi
 Mintaqaviy birliklar
 Kurland hududi bo'limi
 Semigaliya mintaqaviy bo'limi
 Latgale mintaqaviy bo'limi
 Muvofiqlashtirish va nazorat qilish boshqarmasi
 Maxsus ob'ektlarni himoya qilish bo'limi
 Yo'l harakati nazorati bo'limi
 Profilaktika bo'limi
 Jinoiy politsiya bo'limi (Omega maxsus operatsiyalar bo'linmasini boshqaradi)
 Xalqaro hamkorlik bo'limi
 Uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurash boshqarmasi
 Iqtisodiy jinoyatlar bo'limi
 Jinoiy razvedka boshqarmasi
 Jinoyat qidiruv bo'limi
 Inson resurslari bo'limi
 Ichki nazorat boshqarmasi
 Maxsus masalalar bo'limi
 Maxfiylik birligi
 Politsiya faoliyati haqida umumiy ma'lumot:
 Latviyada huquqni muhofaza qiluvchi organlar, Davlat politsiyasi, xavfsizlik politsiyasi va Davlat chegarasini qo'riqlash bo'lib, ularning barchasi Ichki ishlar vazirligi nazorati ostida.
 Davlat politsiyasi
 1. Funktsiyalar va vazifalar Politsiyaning vazifalari quyidagilardan iborat:
 shaxslar va jamiyat xavfsizligini kafolatlash;
 jinoiy huquqbuzarliklar va boshqa qonunbuzarliklarning oldini olish;
 jinoiy huquqbuzarliklarni fosh etish va jinoyat sodir etgan shaxslarni qidirish;
 shaxslar, muassasalar va tashkilotlarga ularning huquqlarini himoya qilishda va qonun hujjatlarida belgilangan vazifalarni bajarishda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda yordam ko'rsatish; va uchun
 o'z vakolatlari doirasida ma'muriy jazo va jinoiy jazolarni qo'llash.
 2. Tuzilishi va tashkil etilishi:
 Davlat politsiyasi boshlig'i Markaziy ma'muriy boshqarmasi, Markaziy jinoiy politsiya boshqarmasi, kadrlar

bo'limi, transport boshqarmasi, markaziy jamoat tartibini saqlash politsiya boshqarmasi, matbuot va jamoatchilik bilan aloqalar bo'limi, Xavfsizlik byurosi va ichki audit bo'limi, Moliyaviy boshqaruv byurosi, sud-tibbiyot ekspertizasi bo'limi, ichki ishlar organlariga rahbarlik qiladi.

3. Ta'lim va tizim

Hozirgi vaqtda davlat politsiyasi bo'yicha kadrlar tayyorlash ikkita muassasa tomonidan olib boriladi: kichik ofitserlarga kasbiy ta'lim beradigan Davlat politsiya kolleji hamda mutaxassislar va yuqori lavozimli zobitlarga kasbiy oliy ma'lumot beradigan Latviya Politsiya akademiyasi. Davlat politsiya kolleji davlat politsiyasining o'quv muassasasi bo'lib, bo'lajak xodimlarni davlat politsiyasida xizmat qilishga tayyorlaydi. Davlat politsiya kolleji birinchi darajali oliy kasbiy ta'lim dasturini amalga oshiradi "Politsiya ishi", ilgari olingan kasb-hunar ta'limining uzluksizligini saqlab, Davlat politsiyasining ehtiyojlariga muvofiq mutaxassislikni ta'minlaydi (o'qish muddati 2,5 yil). Olingan malaka 4-darajali kasbiy malakaga va kasbiy standartda ko'rsatilgan talablarga mos keladi. Davlat politsiya kolleji tarkibida "Politsiya ishi" kasb-hunar ta'limi dasturini (o'qish muddati 1 yil) amalga oshiruvchi Politsiya maktabi mavjud bo'lib, uni tugatgandan so'ng Davlat politsiya kollejida o'qishni davom ettirish mumkin.

Latviya Politsiya akademiyasi 1991-yilda tashkil etilgan bo'lib, yuridik fanlar, fuqarolik mudofaasi va xavfsizlik, shuningdek, davlat boshqaruvi sohasida akademik bilim va kasbiy ko'nikmalar, ilmiy darajalar va kasbiy malaka olish dasturlarini taklif etadi.

Xulosa va takliflar. Sotsiologik tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, Latviya politsiyasi huquqiy-normativ hujjatlarida, politsiya ishlash tizimi, uning maqsad vazifalarida ochiqlik va fuqarolar bilan hamkorlikda ish olib borish jihatlari ustunlik qiladi. Yana bir tomoni, Latviya politsiyasi tizimiga kadrlarni yetishib chiqishida Latviya ularning o'rta ta'lim darajasidan boshlab Latviya politsiyasi maktablari va oliygohlarida tarbiyalab mutaxassis qilib ishga oladilar. Xulosalardan kelib chiqib quyidagi takliflarni kiritish mumkin:

Ichki ishlar organlarini yanada kengaytirish va kadrlar sonini oshirish

Ichki ishlar organlari tizimida jamoatchilik fikrini o'rgangan holda mexanizmlarni ishlab chiqish va tatbiq etish.

ADABIYOTLAR

- 07.02.2011-yildagi 3-FZ-sonli "Politsiya to'g'risida" Federal qonuni // SZ RF. 02/14/2011. № 7. Art. 900.
- Rossiya Ichki ishlar vazirligining 01.12.2016-yildagi 777-son buyrug'i.
- "Faoliyati yuzasidan jamoatchilik fikrini doimiy monitoring qilishni tashkil etish to'g'risida politsiya" [Elektron resurs] // Huquqiy axborotning rasmiy internet portali URL: <http://www.pravo.gov.ru> (kirish sanasi 08.12.2020).
- Ilchenko V.A. Rossiyan qo'riqlash: jamoatchilik fikrini shakllantirish xususiyatlari Zamonaviy sharoitda politsiya faoliyati haqida // Ma'muriy huquq va jarayon. 2018. No 4. B. 75 – 79.
- "Davlat organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlari faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlardan foydalanishni ta'minlash to'g'risida" 09.02.2009-yildagi 8-FZ-sonli Federal qonuni // SZ RF. 16.02.2009. № 7. Art. 776.
- Latviya 2016-yil 21-dekabrda 699-sonli "Latviya Ichki ishlar vazirligi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash to'g'risida"gi farmoni. // SZ RF. 26.12.2016. № 52 (V qism). Art. 7614.
- Cik demokrātiska ir Latvija. Demokrātijas audits. – Rīga, LU Akadēmiskais apgāds, 2005. – Lpp. 16.
- Rossiya Fanlar akademiyasining Sotsiologiya instituti [Elektron resurs] // Rasmiy veb-sayt: URL: www.isras.ru (kirish sanasi 02.02.2021).
- "Ijtimoiy fikr" jamg'armasi (FOM) [Elektron resurs] // Rasmiy veb-sayt: URL: fom.ru (kirish sanasi 05.12.2020).
- Latviya politsiyasi huzuridagi Jamoatchilik kengashi [Elektron resurs] // Rasmiy veb-sayt: URL: os.mvd.rf (kirish sanasi 05.12.2020).
- Cik demokrātiska ir Latvija. Demokrātijas audits. – Rīga, LU Akadēmiskais apgāds, 2005. – Lpp. 81 – 88.

Adxam NURULLAYEV,
O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari Akademiyasi doktorantura bo'limi katta ilmiy xodimi
E-mail: adxamnurullayev47@gmail.com

O'zMU professori A.Rasulov taqrizi asosida

PSYCHOLOGICAL METHODS OF PROTECTION OF MILITARY SERVICEMEN FROM DESTRUCTIVE INFLUENCE

Annotation

The article contains thoughts and comments on the psychological factors of falling into destructive influences and the psychological features of its prevention.

Measures are also given to ensure that servicemen do not fall under destructive influence, suggestions and recommendations on psychological issues of protection from them.

Key words: Integration, simulation, psychological training, modeling, extreme, psychotechnics, psychotraining, psychocorrection, psychorehabilitation and education.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ЗАЩИТЫ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ ОТ ДЕСТРУКТИВНОГО ВЛИЯНИЯ

Аннотация

В статье содержатся мысли и комментарии о психологических факторах впадения в деструктивные воздействия и психологических особенностях его предотвращения.

Также даны меры по обеспечению исключения попадания военнослужащих под деструктивное воздействие, предложения и рекомендации по психологическим вопросам защиты от них.

Ключевые слова: Интеграционный, симуляция, психологическая подготовка, моделирование, экстремальный, психотехники, психотренинг, психокоррекция, психореабилитация и воспитание.

HARBIY XIZMATCHILAR DESTRUKTIV TA'SIRLARGA TUSHMASLIKNI TA'MINLASHNING PSIXOLOGIK USULLARI

Annotatsiya

Maqolada destruktiv ta'sirlarga tushib qolishning psixologik omillari hamda uning oldini olishning psixologik xususiyatlari haqida fikr va mulohazalar yuritilgan. Shuningdek, harbiy xizmatchilar destruktiv ta'sirga tushmaslikni ta'minlash choralari, ulardan himoyalashning psixologik masalalari bo'yicha taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Integratsion, simulyatsiya, psixologik tayyorgarlik, modellashtirish, ekstremal, psixotexnikalar, psixotreninglar, psixokorreksiya, psixoreabilitatsiya va tarbiya.

Kirish. Hozirgi kunda hayotning haqiqati shuni ko'rsatadiki, har qanday taraqqiyot mahsulidan ikki xil maqsadda – ezgulik va yovuzlik yo'lida foydalanish mumkin. Agar bashariyat tarixi, uning tafakkur rivojini tadrijiy ravishda ko'zdan kechiradigan bo'lsak, hayotda insonni kamolotga, yuksak maralarga chorlaydigan ezgu g'oya va ta'limotlar bilan yovuz va zararli g'oyalar o'rtasida azaldan kurash mavjud bo'lib kelganini va bu kurash bugun ham shiddat bilan davom etayotganini ko'ramiz. Integratsion jarayonining yana bir o'ziga xos jihati shundan iboratki, hozirgi sharoitda destruktiv ta'sir nihoyatda o'tkir qurolga aylanib, turli siyosiy kuchlar va markazlarning manfaatlariga xizmat qilayotganini sog'lom fikrlaydigan har qanday shaxs, albatta kuzatishi muqarrar.

Shu bois harbiy xizmatchilar destruktiv ta'sirga tushmasligini ta'minlash uchun, avvalambor ularning mazmuni va mohiyati haqida aniq tasavvurga ega bo'lish talab etiladi. Iqtisodiy va siyosiy jihatdan global o'zgarishlar sharoitida harbiy xizmatchilarga qarshi, ularning jangovar ruhini sindirish maqsadida turli destruktiv g'oyalar targ'ib etilmoqda. Inson, shu jumladan harbiy xizmatchi shaxsi bunday destruktiv g'oyalarning iste'molchisiga aylanib qolmasligini ta'minlash uchun axloqiy-ruhiy ta'minot vositalarini takomillashtirish lozim bo'ladi. Shaxsiy tarkibni o'quv-jangovar va mashq tayyorgarligi tizimining samaradorligini zamonaviy to'qnashuvlar xarakteridan kelib chiqqan holda kuchaytirish, harbiy xizmatchilarning psixologik tayyorgarligini ta'minlash, ularga ishonib topshirilgan qurol-aslaha va harbiy texnikadan professional darajada foydalanish bo'yicha

ko'nikmalarni shakllantirish mudofaani ta'minlash doirasida bajaradigan vazifalar sirasiga kiradi. Harbiy xizmatchilarning shaxsiy va guruh tarkibidagi tayyorgarlik darajasi, intellektual salohiyatini oshirishni ta'minlaydigan modellashtirish, simulyatsiya va harbiy ta'limning boshqa zamonaviy usullarini keng joriy etishni taqozo etishi sir emas. Bundan kutiladigan natija xavf va tahdidlarga o'z vaqtida zarba berib, destruktiv ta'sirlarga tushmaslikni yakka tartibda va jamoaviy (guruhiy) tarzda ta'minlashni talab etadi. Buning uchun birinchi navbatda axloqiy-ruhiy tayyorgarlik talab etiladi. Axloqiy-ruhiy tayyorgarlik – bu harbiy xizmatchilarda muhim bo'lgan kasbiy sifatlarni shakllantirish va rivojlantirish maqsadida alohida ta'sir ko'rsatish asosida turli ekstremal holatlarda xizmat(jangovar) vazifalarni maqsadli bajarish uchun olib boriladigan dasturiy bo'lgan tarbiyaviy jarayondir. Axloqiy-ruhiy tayyorgarlik umumiy, maqsadli va maxsus kabi turlarga bo'linishini inobatga olsak, axloqiy-ruhiy ta'minot doirasida psixologik tayyorgarlik muhim va birlamchi sanaladi [1].

Harbiy xizmatchilarda psixologik tayyorlik qaysi ichki (komandirlar, safdoshlari, tomonidan harbiy xizmat yuzasidan) va tashqi (raqib va boshqa salbiy unsurlar tomonidan) ta'sirlar asosida amalga oshirishini aniqlash uchun axloqiy-ruhiy tayyorgarlikni nazariy va amaliy asoslarini bilish lozim. N.Suxanova "Opredelenie ekstremizma i issledovanie sotsialnykh predstavleniy ob ekstremizme v molodezhnoy srede" nomli maqolasida tasavvurni shakllantirishda ishtirok etadigan omillarni belgilash bilan birga, shaxsning munosabatini roli muhimligini aniqlab o'tgan [2]. Harbiy xizmatchilarni

destruktiv ta'sirlardan himoyasini ta'minlashda keltirilgan omillarning salbiy ta'sirini kamaytiruvchi usullardan, ya'ni zararlantirish, ta'sirchanlik tarkibini kamaytirish va mazmunsizlantirish kabilardan foydalanish mumkinki, harbiy psixologiyada ularni psixotexnikalar deb ko'rsatishadi [3]. Psixotexnikalar vositasida destruktiv ta'sir ko'rsatishning ta'siriga tushmaslikni uqtirishda (o'rgatishda) harakatning psixik modeli (ko'rgan, eshitganlari asosida) harbiy xizmatchi ongida shakllanadi [4]. Bunda shakllantiruvchi treninglardan foydalanish tavsiya etiladi. Psixotreninglardan foydalanishda maqsadni aniq belgilash tavsiya etiladi, buning uchun psixologik tayyorlik turlari va uning strukturasiga doir ma'lumotga ega bo'lish lozim.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review)

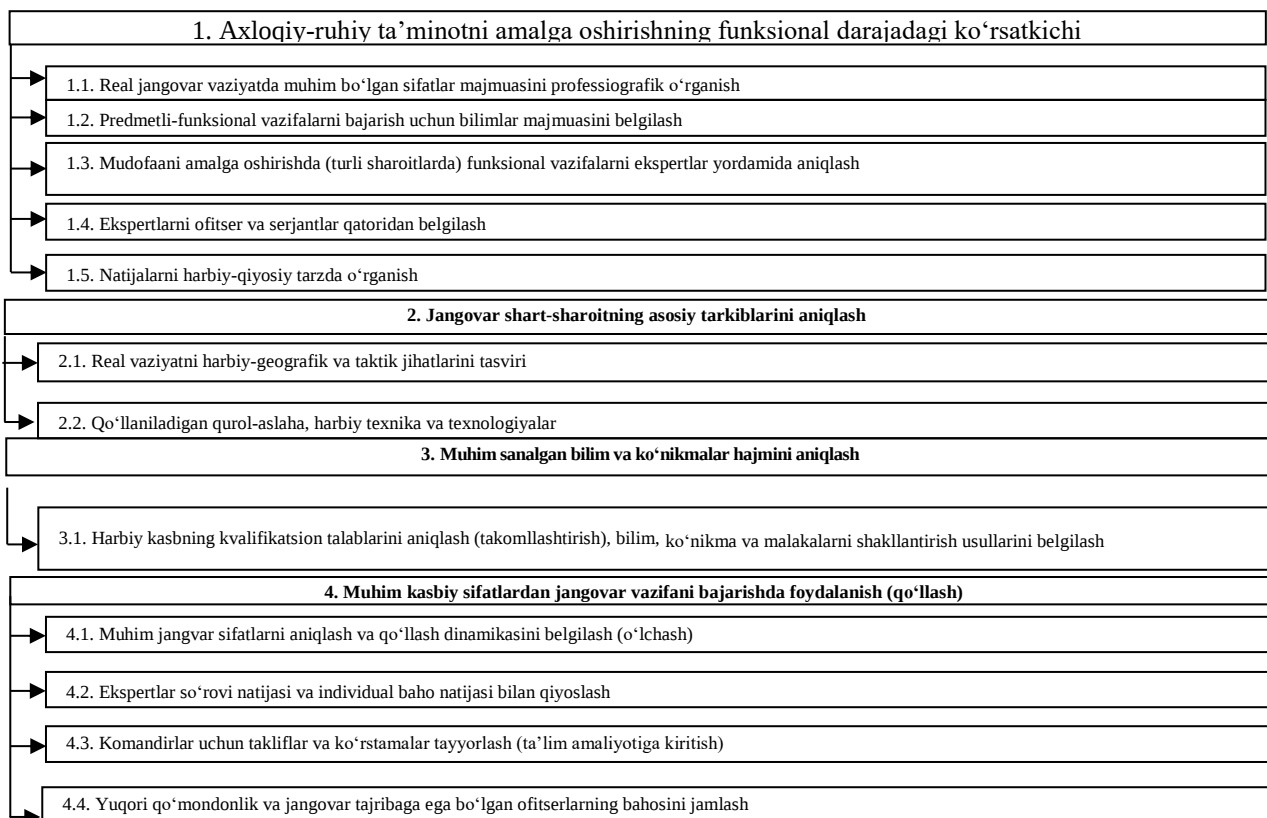
Harbiy psixologlar P.Korchemnyy va V.Fedotov psixologik treninglarda asosiy talab barcha guruh a'zolarini 4-6 kishilik kichik guruhlariga ajratib ishlash, bunda "moderator" vaqtni nazorat qilishi va umumiy vaqt har bir sifatni shakllantirish uchun 20 daqiqadan oshmasligini ko'rsatib o'tgan [5]. Ta'kidlash lozimki, harbiy xizmatchining jangovar faoliyati boshqa faoliyat turidan o'zining keskinligi, ekstremal holatlarning ko'pligi va buning natijasida kelib chiqadigan psixologik zo'riqishlarning yuqori darajadali bilan farq

qiladi. Buning uchun harbiy xizmatchidan maxsus psixologik tayyorgarlikka ega bo'lish talab qilinadi va bugungi kunda ko'pgina harbiy jihatdan ilg'or hisoblangan mamlakatlarda tayyorgarlikning bu turiga e'tibor kattaligini P.Wilker va K.Snook [6] ko'rsatib o'tgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolani yozishda emperik-qiyosiy metoddan foydalangan holda tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Destruktiv ta'sirga tushmaslikni ta'minlovchi asosiy sifatlar harbiy ta'lim amaliyotida shakllantirilishini nazarda tutsak, bir qator ta'limiy vazifalarni bajarishni taqozo etadiki (1-rasmga qarang) predmetli-funksional yondashuv tarzida ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiqdir. Bunda, to'rtta bosqich doirasida harbiy tadqiqotchilik tamoyillariga amal qilgan holda ish olib borish talab etiladi. Asosiy maqsad – real jang vaziyatida harbiy xizmatchilarni destruktiv ta'sirlarga tushmasligini ta'minlab, harbiy boshqaruvni yuqori darajada amalga oshirishdan iborat. Asosiy indikator quyidagilar sanaladi:

axloqiy-ruhiy ta'minotni amalga oshirishning funksional darajadagi ko'rsatkichi; jangovar shart-sharoitning asosiy tarkiblarini aniqlash; muhim sanalgan bilim va ko'nikmalar hajmini aniqlash; muhim kasbiy sifatlardan jangovar vazifani bajarishda foydalanish (qo'llash).

1-rasm. Predmetli-funksional yondashuv bosqichlari.

Predmetli-funksional rasmda komandir va harbiy psixologlar uchun kasbiy algoritim vazifasini bajarib, har bir bosqich ma'lum funksiyalarni bajarishni, aniqrog'i shart-sharoitlarni yaratib berishni talab etadi.

Jangovar vaziyatning axloqiy-ruhiy omillarini hosil qilish uchun modellashtirishning turli usullaridan foydalaniladi. Ularni qo'yidagi sifatlari bo'yicha tasniflash mumkin [7]:

Jangovar vaziyatni modellashtirish vositalari bo'yicha; ta'sirning moddalligi bo'yicha; harbiy xizmatchilarga ta'sir mexanizmlari bo'yicha; psixogen omillarni salbiy ta'sirini moddiy ko'rsatkichi bo'yicha.

Jangovar vaziyat omillarini modellashtirishning vositalari bo'yicha axloqiy-ruhiy tayyorgarlikning qo'yidagi

usullari ajratiladiki, undan foydalanish harbiy boshqaruv uchun taktik darajada muhim ahamiyat kasb etadi:

Shartli-og'zaki modellashtirishda harbiy xizmatchilarga ikkinchi signallar tizimi, ya'ni so'zlar, belgilar, ma'lumot beruvchi harakatlar vositasida ta'sir ko'rsatiladi. Bu mo'ljallanayotgan jangovar vaziyatda ehtimolli yo'qotishlar boshqalar to'g'risidagi hikoya bo'lishi mumkin;

Ko'rgazmali modellashtirishda ta'sir turli predmetlarning namoyishi (masalan "A" shaharni mudofaasini ta'minlash) yo'li bilan amalga oshiriladi;

Kompyuterli harbiy xizmatchilarga ta'sir xizmat vazifalarni EXMda bajarish jarayonida jang omillarining modellashtirilishi yo'li bilan amalga oshiriladi;

Trenajyorli ta'sir u yoki bu ko'nikma va uquvlarni xosil qilishga ko'maklashuvchi texnik vositalar yordamida jang omillarining modellashtirilishi yo'li bilan amalga oshiriladi;

Imitatsion ta'sir jangovar xolatning tashqi belgilarini imitatsiya qilish vositalari yordamida o'tkaziladi;

Jangovar ta'sir bevosita jangovar sharoitda qo'llaniladigan jangovar texnika, qurollar va boshqa vositalar ishlatilishi bilan jang omillarini modellashtirish orqali amalga oshiriladi.

Bularning qatorida so'nggisi murakkabligi bilan ajralib tursada, ilk harbiy-amaliy harakatlarning taassuroti sifatida tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Ta'sirning modalligi bo'yicha axloqiy-ruhiy tayyorgarlikning qo'yidagi usullarini ajratib ko'rsatish mumkin:

Harbiy xizmatchilar psixikasiga eshitish orqali ta'sir o'tkazish.

Qichqiriq va ingrashlar. Bunday ta'sir mashqlarning eng tarang paytida qo'llaniladi: oldindan tayyorlangan harbiy xizmatchilardan biri boshqalar uchun kutilmagan holda baqirayotgan yoki ingrayotgan yarador holatini aks ettiradi. Masalan, "Dushman! Havo zarbasi!", "Salimov yaralandi" qabilidagi komandalar orqali taranglikni oshirish mumkin.

Qo'ng'iroqlar, sirenalalar. Bunday ta'sirni uncha katta bo'lmagan joyda – xonalarda, berkinish inshootlarida qo'llash taranglikni oshirishga xizmat qiladi.

Portlovchi moddalar. Bunday samara ta'sirning kuchi bilan emas, balki uning davomiyligi bilan o'lchanadi.

Harbiy xizmatchilar psixikasiga ko'rish orqali ta'sir qilish.

Yorug'lik ta'siri (portlashdagi, proyektorlar yordamida). Yorug'likning ko'rish uchun xalal berishi holatida vazifani harbiy taranglikni oshirishi mumkin.

Vayronalar, jasadlar. Ular yordamida jirkanish, qo'rquv hissiyotlarini yuzaga keltirish va shunday holatda jangovar vazifa bajarilishini talab qilish yo'li bilan harbiy xizmatchilarni salbiy hissiyotlarni yengishga o'rgatish mumkin.

Harbiy xizmatchilar ruhiyatiga hid bilish orqali ta'sir o'tkazish.

Turli zaharli gazlar bilan zaharlangan maydonchalar, qo'lansa va achchiq tutun hidi tarqatilgan maydonchalarni tashkil etish va ularda harbiy xizmatchilar tomonidan jangovar vazifalarni bajarilishi xaqiqiy jang maydonida yuz beradigan holatni xosil qilishga yordam beradi.

Harbiy xizmatchilar ruhiyatiga taktil hissiyotlar orqali ta'sir o'tkazish.

Harbiy xizmatchi o'q, snaryad yoki mina oskolkasini ushlab ko'rishi, zarb to'liqini sezish, yonayotgan to'siq orasidan o'tish unda xaqiqiy jang holati to'g'risida tasavvurga ega bo'lishga ko'mak beradi.

Harbiy xizmatchilarni destruktiv ta'sirlarga tushmasligini ta'minlash uchun ularda salbiy ta'sirlarga tushmaslik immunitetini shakllantirish lozim. Bunda quyidagi usulardan

foydalanish axloqiy-ruhiy ta'minot ishlarini samaradorligini ta'minlaydi:

ishontirish uslubi. Bu asosan mantiqiy asoslar vositasida amalga oshiriladigan intellektual ta'sir uslublari;

majburlash uslubi. Insonning xohish irodasiga qarshi uning motivatsion sohasiga yo'naltirilgan ta'sir;

uqtirish uslubi. Tayyor xulosa va qarorlarni qarshiliklarsiz qabul qilinishiga mo'ljallangan hissiy-irodaviy ta'sir o'tkaziladi;

taqlid qilish uslubi. Bu uslub boshqa bir insonning xulq-atvorini qabul qilish va takrorlashni aks ettiradi. U ko'r-ko'rona ko'chirish yoki ongli qabul qilish shaklida bo'ladi;

yuqtirish uslubi. Bu shaxsning ma'lum bir psixologik holatlarga ongsiz ta'sirchanligi;

ko'nikish uslubi. Bu uslub u yoki bu ta'sirga nisbatan ko'p marotaba takrorlanish natijasida hosil bo'ladigan barqarorlikni shakllantirishga yo'naltirilgan;

o'z-o'zini ishontirish uslubi. Bu uslub harbiy xizmatchilarda og'zaki yoki hayoliy ravishda o'z-o'ziga yo'naltirilgan ta'sir ko'rsatish ko'nikmalarini hosil qilishni nazarda tutadi.

Bundan tashqari, destruktiv ta'sirga tushmaslikni ta'minlash uchun axloqiy-ruhiy tayyorgarlik samarasini oshirishda ayrim davlatlarning armiyalarida psixofarmakologik va boshqa bir qator uslublar ham qo'llaniladi.

Xulosa va takliflar. Harbiy xizmatchilarni destruktiv ta'sirlarga tushmasligini ta'minlash uchun, ularda real va potentsial xavf (o'z sog'ligi va hayotiga taxdid borligini anglash), kutilmaganlik (vazifani bajarish vaqtidagi holatning kutilmaganda o'zgarishi), noaniqlik (vazifani bajarish shartlari yoki dushman to'g'risidagi ma'lumotlarning kamligi, yoki zidligi), harakatlar sur'atining o'sishi (vazifani bajarishga sarflanadigan vaqtning qisqarishi), vaqt taxchilligi (tig'izligi, vazifani bajarish muddati)ga doir jangovar ko'nikmani shakllantirgandagina, destruktiv omillarning ta'sir darajasini pasayishi kuzatiladi;

ikkinchidan, harbiy xizmatchilarni destruktiv ta'sirlarga tushmasligini ta'minlovchi asosiy sifatlar shakllangan bo'lishi, harbiy faoliyatning samaradorligini ta'minlaydi. Bunda predmetli-funksional yondashuv asosida) axloqiy-ruhiy ta'minotni amalga oshirishning funksional darajadagi ko'rsatkichi; b) jangovar shart-sharoitning asosiy tarkiblarini aniqlash; v) muhim sanalgan bilim va ko'nikmalar hajmini aniqlash; g) muhim kasbiy sifatlardan jangovar vazifani bajarishda foydalanish (qo'llash) harbiy ta'lim sifatini oshirish bilan birga, komandirlik faoliyatini ta'minlaydi;

uchinchidan, harbiy xizmatchilarni destruktiv ta'sirlarga tushmasligini ta'minlashda axloqiy-ruhiy tayyorgarlik uslublari tarzida ishontirish, majburlash, uqtirish, taqlid qilish, yuqtirish, ko'nikish kabi usulardan yakka tartibda yoki jamoaviy (guruh) tarzda foydalanish kuzatiladi. Ayrim vaqtlarda farmakologik (psixotrop moddalar) usullar ham qo'llanishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Содержание и организация морально–психологического обеспечения боевых действий. – М.: ВУ, 1994. – 234 с.
2. Суханова Н.В. Определение экстремизма и исследование социальных представлений об экстремизме в молодежной среде // Противодействие экстремизму. – СПб., 2005. – С.8–58.
3. Помогайбин В.Н. Военно–психологические исследования: методологические основы. – М.: СГУ, 2001. – 539 с.
4. Корчемный П.А., Федотов В.В. Психология человека: Учебное пособие. – М.: ВУ, 2008. – 200 с.
5. Корчемный П.А., Федотов В.В. Психология человека. Учебное пособие. – М.: ВУ, 2008. – С.132.
6. Wilker P. and Snook K. "Knowledge Management: Harnessing Mental Capital for the Future." DISAM Journal of International Security Assistance Management. Vol. 29 Issue 3 (2007): Pp.11–14., United States Marine Corps, Individual Development Handbook, Administration and Resource Management Division, Washington, D.C. http://www.hqmc.marines.mil/Portals/143/Docs/IDP_Handbook.pdf
7. Военная психология / Учебник для вузов. Под ред. Маклакова А.Г. – СПб.: Питер. 2005. – С.380.

UDK: 7.038.53:78:159.937(575.1)

Zulxumor NURULLAEVA,
O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi, f.d.(PhD)
E-mail: Zulxumor1986.14@mail.ru

Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti professori, f.f.d. U.Qoraboyev taqrizi asosida

DESCRIPTION OF BEAUTY, GREATNESS, TRAGEDIES IN THE ART OF MAQOM

Annotation

This article analyzes the aesthetic features of maqom art and its aesthetic categories. During the study were analyzed a lot of literature on this issue. There have given descriptions and expressions of aesthetic categories such as beauty, greatness, and tragedy.

Key words: Maqom, aesthetics, art, category, introvert, beauty, grandeur, Sarakhbori Buzruk.

ИЗОБРАЖЕНИЕ КРАСОТЫ, ВЕЛИЧИЯ, ТРАГЕДИИ В ИСКУССТВЕ МАКОМ

Аннотация

В данной статье проанализированы эстетические особенности искусства маком и его эстетические категории. В рамках этого вопроса было проанализировано много литературы. На этом основывалось выражение таких эстетических категорий как красота, величие и трагедия.

Ключевые слова: Маком, эстетика, искусство, категория, интроверт, красота, величие, Сарахбори Бузрук.

MAQOM SAN'ATIDA GO'ZALLIK, ULUG'VORLIK, FOJIAVIYLIKNING IFODALANISHI

Annotatsiya

Mazkur maqolada maqom san'atining estetik xususiyatlari va uning estetik kategoriyalari tahlil qilingan. Bu masala doirasida ko'pgina adabiyotlar ko'rib chiqildi. Bunda go'zallik, ulug'vorlik va fojiaviylik kabi estetik kategoriyalarga izohlar berildi.

Kalit so'zlari: Maqom, estetika, san'at, kategoriya, introvert, go'zallik, ulug'vorlik, Saraxbori Buzruk.

Kirish. Estetikaning asosiy tushunchalari yoki kategoriyalari ijtimoiy borliq, inson hayoti, ishlab chiqarish, mehnat va tabiatga munosabati, madaniyat va turmush tarzida olamni anglash hamda o'zlashtirishning nazariy ifodasi hisoblanadi. Maqom san'atida ham san'atning boshqa turlarida bo'lgani kabi turli estetik kategoriyalar o'z aksini topadi. Xususan, go'zallik, uyg'unlik, ulug'vorlik, fojiaviylik, kulgililik, xayoliylik, mo'jizaviylik, badiiylik kabi kategoriyalar maqom san'atining estetik mazmunida muhim ahamiyat kasb etadi. Biz mazkur paragrafda e'tiborimizni estetik kategoriyalarning maqom san'atidagi ifodasiga qaratamiz.

Bu o'rinda nemis faylasufi Nitsche ham musiqaga o'zining fikrini bildirib, "Musika ruhidan fojiaoning dunyoga kelishi" asarida san'atni ikki turga bo'ladi:

1-apoloncha san'at – sokin, vazmin, mumtoz san'at turi bo'lib, bunga tasviri san'at, me'morchilikni kiritadi.

2-dionisiycha san'at – hissiyotlarga to'la, mos keluvchi, romantik, jo'shqin san'at bo'lib, bunga musiqani kiritadi[1].

Maqom kuylari aynan shu dionisiycha san'at turiga kiradi. Maqom estetik idrok etuvchi subyektga o'ziga xos estetik zavq beruvchi obyekt sifatida o'zining mungliligi bilan insonlar qalbidan joy olgan.

"Estetika" fanida har bir kategoriya insonning idealga nisbatan munosabatini anglatadi. Inson ulug'vorligi uning ruhiy hamda jismoniy kuchlarining ko'lami uyg'unligida estetik qadriyatga aylanadi. Chunki, ulug'vorlik inson va jamiyat ideallarini ifoda etadi. Fojiaviylik – real hayot va inson a'molidagi kuchlar to'qnashuvining natijasi, bu to'qnashuvning keskinlanishi insoniyat istiqboli hamda taqdiri bilan bog'lanib ketadi. Bu hol fojiaviylikning falsafiy jihatdan murakkab estetik kategoriya ekanligini ko'rsatadi. Yana bir asosiy estetik kategoriya hisoblangan kulgililikkillatlarni tanqid qilishning hissiy jihatdan boy shakli hisoblanadi. U voqelikdagi ziddiyatlarni, estetik ideal pozitsiyasidan emotsional tanqidiy tarzda ifodalanishini aks ettiradi.

O'zbek mumtoz musiqa san'ati turlari orasida maqomlar Sharq musiqa san'ati nafisligini anglashga yordam beradigan muhim omil hisoblanadi. U ifodaning individual shakli bo'lishi bilan bir qatorda ijrochining kayfiyati, estetik dunyoqarashi, xulq go'zalligi hamda tabiat nafosati bilan chambarchas bog'liq. Maqom va mumtoz musiqalar tinglovchilarning ruhiy olami va estetik tuyg'ulariga ijobiy ta'sir ko'rsatishi muhim ma'naviy qadriyat hisoblanadi. Shuning uchun ham diniy marosimlarga aloqador ko'pgina kuylar – maqom va katta ashulaga juda yaqindek tuyuladi. Maqomlar musiqaning boshqa janrlaridan o'z mohiyatini ulug'vorlik va vazminlik, go'zallik va ma'naviyat mezonlari asosida aks ettirishi bilan farq qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Nafosatshunos olim B.Husanovning fikricha, estetika ham falsafiy fan sifatida o'z qonun va kategoriyalariga ega. Estetik kategoriyalar (go'zallik, xunuklik, ulug'vorlik, tubanlik, fojiaviylik, kulgililik va h.k.) inson va tabiat, inson va jamiyat, inson va ijtimoiy borliq bilan doimo hamkorlikda vujudga keladi[2].

Go'zallik kategoriyasi me'yor bilan bog'liq bo'lib, bu bog'liqlik bilvosita uyg'unlik orqali ro'y beradi. Ya'ni, me'yor uyg'unlik xususiyatini belgilaydi. Uyg'unlikda moslik va mutanosiblik bilan bir qatorda, ba'zan mos emaslik va nomutanosiblik katta ahamiyat kasb etadi. Me'yor go'zallikni belgilovchi eng asosiy omil hisoblanadi.

B.Husanovning fikricha, go'zallik kategoriyasining me'yor, maqsadga muvofiqlik, tartib, uyg'unlik kabi elementlari mavjud[3]. Bizning fikrimizcha, maqomlarda go'zallikning barcha elementlarini kuzatish mumkin.

Mohiyatan musiqa ham me'yor masalasida matematik ilmdir. Uni aniq o'lchamlardan tashqarida tasavvur etish qiyin. Buyuk faylasuf G.Leybnis ta'biri bilan aytganda: "Musika bilintirmasdan doim o'zini-o'zi hisoblab boradi"[4]. Darhaqiqat, maqom kuylarining mumtoz ijrolardagi mutanosiblik, muvofiqlik inson zakovatini hayratga keltiradi. Vazn – musiqada mutanosiblik, ayni chog'da, badiiy erkinlik tayanchi. Bu esa estetikaning mo'jizaviylik kategoriyasidir

Tinglovchini junbushga keltiradigan omil ham usul va kuy yo'llarining harakatidir. Shuning uchun ham mumtoz usullar asosidagi kuy yo'llari alohida ajralib turadi.

B.Husanovning "Go'zallik falsafasi" asarida uyg'unlik go'zallikka xizmat qiladi, u narsalarining mohiyatini oqilona anglashda subektning obektga munosabatini takomillashtiradi, voqelikni estetik idrok etish va borliq go'zalligini his qilishga ko'maklashadi[5]. Maqomlardagi kuy qo'shiqlarning bir biriga go'zallikning uyg'unlik elementi bilan bog'langan.

Masalan, Shashmaqomda Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh, Iroq maqomlarida "Tasnif" (tuzish, tashkil etish), "Tarje'" (murojat qilmoq), "Gardun" (falak), "Muxammas" (besh ritm), "Saql" (og'ir) usullari uyg'un ravishda birin ketin ijro etiladi.

Nafosatshunos olim Abdulla Sher, ijod mahsulini ikki xilga ekstravertlashgan va introvertlashgan badiiy asarlarga ajratadi. Olimning fikricha, ekstravertlashgan ijod mahsulida onglanmaganlik deyarli hech qanday rol o'ynamaydi, hamma narsa onglanganlik, aniq maqsad - zamon talabi bilan amalga oshiriladi. Bunday asarlar «g'oyaviy zo'r», lekin badiiy saviyasi nihoyatda past bo'ladi[6]. Masalan: "Bojalar" guruhining "Dachalar bor", "Boyvachcha" qo'shiqlari va boshqa bir qancha guruhlarning ijod maxsullarini misol keltirish mumkin. Introvert ijodkor ana shu orzular ro'yobi inson uchun etarli emasligini, ekzistensiyachilar tili bilan aytganda, inson hayoti absurd ekanini isbotlashga urinadi. Ayni paytda introvert ijodkorlar asarlari ko'p hollarda betakror, o'z davridan, jamiyatdan ilgari ketgan ijod mahsullari sifatida diqqatga sazovordir. Shu bois ularni darhol tushunish, «osongina» idrok etish qiyin. Estetik jihatdan maqom san'atini ham tushunish murakkab, masalan "Saraxbori Buzruk" maqomi o'n bir daqiqani, "Saraxbori Navo" o'n daqiqani, "Saraxbori Segoh" o'n bir daqiqani tashkil etadi.

Betxovenda butun insoniyatning ozodligi tarannum etilsa, Chaykovskiy insonning ichki dunyosiga mumkin qadar chuqur kirib boradi.(Ekstrovertlik va introvertlik) O'zbek xalq milliy musiqasining "Munjo't", Tanovar", "Mustahzod", "Dilxiroj" kabi kuylari ham insonda yorqin ma'yuslik, beozor shodlik, tashvishli ehtiros, ko'tarinki ruh, hayotbaxsh orzu-umidlar, ijodkorlik va yaratish his-tuyg'ularini uyg'otadi. Ular inson ruhiga ta'sir o'tkazish bilan musiqiy ohang va inson yaxlitligini, hamohangligini paydo qiladi, falsafiy mushohadaga chorlaydi.

Sharqda Al-Kindiy uyg'unlikni narsalar tuzilishini universal tamoyiliga ko'taradi. Uyg'unlik mutanosiblikni o'rnatishda qatnashadi, bu bir qismning boshqasiga miqdoriy nisbatida ifodalanadi. Bundan tashqari, raqamlar nisbati Al-Kindiy tilida o'zining mustaqil ma'nosiga ega. Uyg'unlik, shuningdek, hodisalarning umumiy o'zaro bog'liqligi ma'nosida talqin etiladi. Hatto, tovushlarni, rang va hidlarni umumiy idrok etish bilan birlashtirib, rang va musiqa o'rtasida o'xshashliklarni yaratishda ham Al-Kindiyumumbashariy uyg'unlikka erishish g'oyasini o'rtaga tashlaydi[7].

Maqomda Sound-Ray (yoki Sound-Fikr) balandlik – yoritish, shu bilan birga, ichki tug'ilish – qayta tug'ilish jarayonida ichki va tashqi qutblarning ritmik o'zaro ta'siri uyg'unligini anglatadi[8]. Me'yor maqom san'atida kuy-qo'shiqlarning bir-biriga mutanosibligidadir. Chunki, kuyning boshlanishidan to oxirigacha o'lchamlar go'yo matematik hisob qilingan. Shu sababdan Ibn Sino musiqani matematik fanlar qatoriga kiritadi.

B.Husanovning fikricha, me'yor go'zallikning muhim elementi hisoblanadi. Me'yor falsafiy tushuncha sifatida obyektning sifat va miqdoriy jihatlari o'zaro bog'liqligini anglatadi, shakl va mazmun, imkoniyat va voqelik o'rtasidagi zaruriy uyg'unlik ta'minlanishini ifodalaydi, u go'zallikni anglash va namoyon bo'lishida muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, me'yor antik davrlardan boshlab go'zallik haqidagi qarashlar va ta'limotlarning asosini tashkil etgan[9].

Nafosatshunos olim D.Qodirovning fikricha, estetik me'yorlar va uning sifat va miqdori o'z navbatida estetik idrok etuvchiga ta'sir etib uning ongida shakllanadi, jonlanadi. Har bir zamon va makonning estetik me'yorlari mavjudki, u o'sha davr va mintaqaning estetik didi, ideali va estetik bahosi bilan uzviy bog'liq. Har bir estetik did sub'ekti aynan o'z didi va idealiga mos me'yorlarnigina haqiqat deb biladi[10].

Hamma zamon va xalqlarning mutafakkirlarini xavotirga solgan asosiy savol – go'zallikning tabiati qanday?Bu o'rinda qator eng xarakterli yondashuvlarni aniqlash mumkin. Go'zallikka bo'lgan bu yondashuv avvalgi yunon tabiiy falsafasida shakllangan edi, u erda go'zal – universal totuvlik, olam go'zalligi koinotsifatida talqin qilingan. Ular uchun chiroyli tabiatning o'ziga xos tabiiy xususiyati, masalan, vazn, rang, hajm va boshqalar[11] mavjud.

Tahlil va natijalar. Maqomlarning go'zalligi ham aynan uning universalligidadir. Ya'ni,maqomlarda ahamiyati nuqtai nazaridan kuy birlamchi o'rin egallasa, she'r ikkilamchi o'rinni, ovoz uchunchi, ijro mahorati to'rtinchi o'rinni egallaydi. Maqom kuylariga mos g'azallar tanlanadi. Ya'ni, maqom kuylarining ritmiga mos keluvchi aruz vaznidagi g'azallar tanlab ijro etilgan. Masalan: bunga yorqin misol Toshkent-Farg'ona maqom yo'llariga kiruvchi Dugoh Husayniy asari bir nechta g'azallarda ijro etiladi. Aynan bu asar 8ta g'azal bilan ijro etilgan bo'lib,bu g'azallar orasida Fuzuliy, Sayfiy, Navoiy, Oraziy, Sobir Abdulla kabi mashhur shoirlarning g'azallari ham mavjud.

San'atdagi ulug'vorlik kategoriyasi san'at, jamiyat va tabiatdagi ulug'vorlikdan farq qiladi. San'atdagi ulug'vorlik badiiy shakl va mazmun vositasida ifodalanadi. Sababi ulug'vorlik insonda faxr, g'urur, salobat kabi tuyg'ularni uyg'otadi. Bu tuyg'ular ayni musiqa yordamida to'g'ridan-to'g'ri inson qalbiga kirib boradi. Buzruk maqomi butun borliq yaralishini aks ettirsa, uning ladi koinotning paydo bo'lishiga ishora berayotgandek ulug'vor hissiyotni beradi. Inson ulug'vorlik orqali ruhiy mohiyatga erishadi yoki Xudo bilan birlashadi. Miqdor va sifat ham Buzruk maqomida o'ziga xos. Undan tashqari, maqomlar xajmi 250 tadan ortiq kuy-qo'shiqlarni o'z ichiga oladi. Kuylar ham 11 daqiqa va undan ham ortiq vaqtni o'z ichiga oladi. Eyxgornning tadqiqotlariga ko'ra, "Nasrulloi" hajm jihatdan shunaqa kattaki uni hamma ham oxirigacha ijro eta olmaydi[12], degan fikrlarni ilgari surgan. Ulug' Saraxborlar 6 ta taronasi bilan ijro qilinganda, 20-25 minutni o'z ichiga oladi. Turkum asarlar Savt, Mo'g'ulcha va ularning shaxobchalari ham shu vaqt oralig'ida ijro qilinadi.

Abdurahmon Jomiyning "Musiqa haqida traktat" asarida ladlarning inson hissiyotiga ta'siri haqida fikr yuritiladi u asarda Buzruk maqomi qayg'u va g'amni ifodalaydi, deb ta'rif berilgan. Estetik nuqtai nazardan esa, Buzruk maqomida ulug'vorlik kategoriyasi ko'proq namoyon bo'ladi. Chunki, Buzruk katta, ulug' ma'nolarida kelib, ulug' maqom, degan ma'noni bildiradi[13]. Hatto, Shashmaqomdagi shaklida ham u juda ko'p kuy va ashulalarni o'z ichiga olgan[14]. Buzruk maqomining ulug' deyilishiga yana bir sabab –unda ulug' pardalarda ijro etiluvchi qo'shiqlar mavjud. Masalan,

"Ko'zdin yiroq bo'lsa, ko'ngildin yiroq emish.

Tinmas hayoli kunicha ko'z yosh qatradin."

Lutfiy g'azali bilan boshlanuvchi Sarahbori Buzruk maqomini tinglayotganda inson ulug'vorlikni his qiladi. Shuning uchun ham olmon faylasufi A.Shopengauer musiqa san'atini inson hayotidagi eng muhim san'at sifatida baholaydi. Musiqa g'oyalardan mustasno, hodisalar dunyosini butkul inkor etgan holda, hatto, dunyo mavjud bo'lmasa ham qay darajadadir yashashi mumkin. Boshqa san'at turlari bunga qodir emas. Musiqaning ta'siri yana shuning uchun ham kuchliki, u ixtiyor singari tinglovchida quvonch, qayg'u va

boshqalarning g'oyasini emas, balki ularning o'zini uyg'otadi[15].

Musika san'ati notqlik san'ati bilan ham chambarchas bog'liq. Birinchi navbatda, ulug'vorlik ijrochining nutqi mukammalligi bilan bog'liq. Harflarning zalvorli, salobatli eshitisli ijrochi nutqining qay darajada yuksalganiga bog'liq. Ulug'vorlik, salobat, ko'lamlilik, vazminlik avval notqlik san'atida yaratilgan va maqomning vokal qismiga o'tgan jihatlarida ko'rish mumkin. Forobiy nutq turlarini mantiqiy nuqtai nazardan tadqiq etadi, u she'riy nutqni mutlaq yolg'on, sofistik nutqni – asosan yolg'on, xitobiy nutqni bir xilda ham yolg'on, ham rost, dialektik nutqni – asosan, rost, isbotiy (apodiktik) nutqni – mutlaq rost, deydi. She'riy nutqning mutlaq yolg'on deb atalishi kishiga dastlab erish tuyuladi[16]. Lekin undagi ulug'vorlik tuyg'ularga ta'sir etish jarayonida anglaniladi.

Fojiaviylik – erkinlik va zaruriyatning o'zaro ta'siri jarayonida yuzaga keladigan va odamlarning azoblanishi, o'lishi, hayot uchun muhim bo'lgan qadriyatlar yo'q qilinishi bilan yuzaga chiqadigan eng keskin hayotiy qarama-qarshiliklarni, vaziyat va sharoitlarni aks ettiradigan estetik kategoriya hisoblanadi. Fojiali insonning qadr-qimmatini va buyukligi g'oyasidan ajralmasligi bilan ham, insonning erkin harakatlarida ham, zaruriyat kuchlari bilan to'qnashuvda ham bu harakatlariga hamroh bo'lgan azob-uqubatlarda namoyon bo'ladigan go'zallik va ulug'vorlik bilan bog'liq.

Inson o'zining erkin harakati va borliqqa munosabatini o'zi belgilashi fojining boshlanish nuqtasidir. Fojiali zamin asosidagi qarama-qarshilik insonning erkin harakatlarini yo'q qilish uchun muqarrar zaruriyatni paydo qiladi, bu esa uni engib o'tish yoki undan qochishga harakat boshlash joyida uni qamrab oladi, turli tarixiy davrlarda fojining ushbu umumiy xususiyati erkin shaxsiy boshlang'ich rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlariga muvofiq ravishda amalga oshiriladi. Qadimgi davrda, shaxsiy tamoyil rivojlanishning past darajasida bo'lganida, fojiali shaxs va taqdirning o'zaro ta'siri orqali tasvirlangan[17].

Demak, fojialar og'ir ritmlarda ifodalangan. Saqil ritimli kuylar Shashmaqomning Mushkulot qismida uchraydi. Saqil og'ir, degan ma'noni bildiradi. Ushbu maqomlar og'ir ritimli bo'lgani uchun ham uni tinglayotgan inson dardni, fojiani his qiladi.

O'z davrida G'azzoliy ham musiqaga katta e'tibor qaratadi. Uni mohiyatan ilohiyat bilan bog'liq san'at turi sifatida ta'riflaydi. G'azzoliy nazdida musika narigi dunyo, g'ayb va malakut olami ne'matidir, shu bois u inson nigohi hamda aqlidan yashirin, ko'z bilan ko'rib, aql bilan anglab bo'lmaydigan noratsional ma'naviy-estetik hodisa hisoblanadi. Bir so'z bilan aytganda, u boqiy olamga, ilohiy olamga taalluqli. Musiqaning ahamiyati shundaki, u ilohiy ruh uyg'unligi sifatida insoniy ruh uchun Allohga etishish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Zero, butun olamning o'zi uyg'unlik va ohangning tajassumidir. Shu bois «Ihyo ulum ad-din» asarida G'azzoliy musika haqida quyidagicha yozadi: «Bilgilki, Alloh taolo tomonidan inson qalbiga yashirin sir joylangan. U xuddi temirdagi va toshdagi olovga o'xshaydi. Temirni toshga urganda, bu olov uchqun bo'lib, sachrab erga tushganidek, yoqimli maromdagi musika qalbning ich-ichini harakatga keltiradi va uni inson ixtiyorini qo'zg'atadigan qandaydir holatga etishtiradi. Bu holat odamga ilohiy deb nomlangan "A'lo olam" bilan moslikning namoyon bo'lishida ko'zga tashlanadi. A'lo olam esa go'zallik va nafosat olamidir. Go'zallik va nafosatning asosi qismlarning uyg'unligidan iborat. Barcha uyg'unliklar esa, u dunyo go'zalligining namoyon bo'lishidir, zero bu hissiy dunyodagi mavjud barcha nafosat, go'zallik hamda uyg'unliklar u dunyo nafosati va go'zalligi mahsulidir. Shu bois, maromli va ohangdor tovushlar, muvofiqlik qonuniga bo'ysungani holda, ayni paytda, u dunyoning mo'jizaviy tovushlari bilan o'xshashlik kasb etadi va natijada qalbda muhrlanadi, qalbni yumshatadi hamda unda tinglash istagini shu darajada qo'zg'atadiki, inson qanday holatda turganini bilmay qoladi»[18]. Maqomlar ayni shu ilohiy uyg'unlikni uyg'otuvchi omillardan biridir.

Xulosa va takliflar. Maqom san'ati estetikasi – g'oyaviylik, xalqchilik, badiiylik masalalarini, ularning ijtimoiy ahamiyatini, tarixiy va milliy an'analarni, erkinlik va individuallikni, uslub va janrdagi yangiliklarni ifoda etadi. Shuningdek, maqom san'ati o'zida hayot voqeligini tasvirlash yo'l va shakllarini, musiqiy obrazlarning tabiati va mohiyatini, musiqadagi go'zallik va ulug'vorlik kategoriyalarini, mazmun va shaklni, obyektivlik va subyektivlikni, tipiklik va mustaqillikni, mantiq va emotsionallikni, ekspressivlik va obrazlilikni mujassamlashtiradi.

ADABIYOTLAR

1. Mirhaydarova M. O'zbekiston davlat konservatoriyasi yilnomasi – T.: 2012. – B. 19.
2. Husanov B. Go'zallik falsafasi. – Toshkent: Zebo Print, 2022.- 47-b.
3. Husanov B. Go'zallik falsafasi. – Toshkent: Zebo Print, 2022.- 55-61-b.
4. Matyaqubov O. Maqomot. – Toshkent: Musiq, 2004. -169-b.
5. Husanov B. Go'zallik falsafasi. – Toshkent: Zebo Print, 2022.-61-b.
6. Abdulla Sher Estetika Toshkent «O'zbekiston» 2015 322-b.
7. Djumaev A. Вопросы музыкальной эстетики в трудах ученых среднего Востока IX-XII веков. Дис. канд. искусств. – Ташкент: Институт Искусствознания имени Хамзи Хакимзаде Ниязи, 1981.– 86 с.
8. Farxadova S. Istoricheskie korni azerbaydjanskogo mugamdistyaxa. – Baku: Fond Razvitiya Nauki pri Prezidente Azerbaydjanskoy Respubliki, – 2018. – 72 s.
9. Husanov B. Go'zallik falsafasi. – Toshkent: Zebo Print, 2022.- 55-b.
10. Qodirova D. Analitik estetika. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2022. – 81-b.
11. Radugin A. Estetika.– M: Sentr.2000.96- s.
12. Avgust E. Muzykalno-etnograficheskie materialy. –Tashkent: Akademii nauk,1963.140-141 s.
13. Rajabov I. Maqomlar.– Toshkent: San'at,2006. – 99-b.
14. Rajabov I. Maqomlar.– Toshkent: San'at,2006. – 96-b.
15. Abdulla Sher. Estetika. –Toshkent:O'zbekiston,2015.– 123-b.
16. Abdulla Sher. Estetika.– Toshkent: O'zbekiston, 2015. – 70-b.
17. Radugin A. Estetika. – Moskva: Sentr, 2000. – 102 s.
18. Abdulla Sher. Tasavvuf, G'azzoliy va go'zallik falsafasi, <https://kh-davron.uz/kutubxona/islomiy-adabiyot/tasavvuf/>.

Zayniddin OCHILOV,

*Navoiy davlat pedagogika instituti musiqiy ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi
E-mail: zayniddin@gmail.com*

Navoiy davlat pedagogika instituti dotsenti p.f.b.f.d. S.B.Sanayeva taqrizi asosida

MUSIQA DARSLARIDA MULTIMEDIYA TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Ushbu maqola ta'lim jarayonini texnologiyalashtirish asosida ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan multimedia texnologiyalaridan foydalanishning ahamiyati haqida.

Kalit so'zlar: Ta'lim jarayoni, multimedia, multimedia texnologiyalari, interfaollik, musiqa mashg'uloti, internet, axborot, vosita, texnik dasturiy vosita.

ВАЖНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ МУЗЫКИ

Аннотация

В данной статье речь идет о важности использования мультимедийных технологий, направленных на повышение качества образования на основе технологизации образовательного процесса.

Ключевые слова: Учебный процесс, мультимедиа, мультимедийные технологии, интерактивность, музыкальное обучение, интернет, информация, инструмент, техническое программное средство.

THE IMPORTANCE OF USING MULTIMEDIA TECHNOLOGIES IN MUSIC LESSONS

Annotation

This article is about the importance of using multimedia technologies aimed at increasing the quality of education based on the technologicalization of the educational process

Keys words: Educational process, multimedia, multimedia technologies, interactivity, music training, internet, information, tool, technical software tool.

Kirish. Bugungi zamonaviy texnologiyalarning jadal rivojlanib borishi jarayonida yoshlarni musiqiy madaniyatini yuksaltirishda ta'lim va tarbiya masalasiga har qachongidan ham jiddiyroq e'tibor qaratishni taqozo etmokda. Yoshlarni ma'nau barkamol, ruhan tetik qilib tarbiyalashda musiqiy nafasot olamining o'rni beqiyosdir. Musiqa san'ati va madaniyati darslarini ilmiy-metodik jihatdan har tomonlama takomillashtirib, zamon talablariga mos ravishda zamonaviy texnik va dasturiy vositalardan foydalanib olib borishlik fan va ta'lim oldiga qo'yilgan dolzarb vazifalardan biri bo'lib hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili: Shuni ta'kidlash kerakki, musiqiy ta'lim bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega, shuning uchun o'quvchi-yoshlarda musiqiy madaniyatni rivojlantirish tamoyillari va usullarini tanlashda alohida yondashuv talab etiladi. O'quvchi-yoshlar o'rtasida musiqiy madaniyatni rivojlantirishda olib borilayotgan empirik tadqiqot, nazariy-metodologik hamda diskursiv tahlillarga tayanib, musiqa darslari jarayonini sifatli tashkil etish va samarali boshqarishda multimedia texnologiyalari asosida darslarni rejalashtirish va tashkil etish maqsadi kafolatlangan natijani berishi aniqlandi.

Shuni ta'kidlash kerakki, AQSHda D.Jonassen, R.Grabidger, S.Carver, N.Lehrer, D.Davidson, A.Mullan tomonidan multimedia texnologiyasidan ta'lim jarayonida foydalanish bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan, shuningdek respublikamiz olimlari M.M.Aripov, T.R.Azlarov, A.I.Ashirova, U.Sh.Begimqulov, T.F.Begmuratov, R.R.Boqiyevlar tomonidan ta'lim jarayonida kompyuter texnologiyalaridan foydalanishning afzalliklari va imkoniyatlari yoritib beruvchi bir qancha ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada multimedia texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati muhokama qilinadi. Xususan, musiqa madaniyati darslarida multimedia texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik-psixologik

jihatlari, multimedia texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Ta'lim-tarbiya faoliyatining mazmuni, maqsad va vazifalari davrlar o'tishi bilan kengayib borishi natijasida uning shakl va usullari ham takomillashib bormoqda. Bu esa o'z-o'zidan ta'lim sifatini oshirishga bo'lgan jamiyat ehtiyojini keltirib chiqarmoqda. Ta'limga yo'naltirilgan zamonaviy axborot texnologiyalari asosida o'quvchi-yoshlarni iqtidorini rivojlantirish bilan bir qatorda ularni musiqa san'atiga mehr va ishtiyoqni oshirishga multimedia texnologiyalari ta'lim jarayonida o'quv-ijodiy muhitni shakllantirish uchun zarur sharoit-sharoit yaratishga xizmat qiladi.

Multimedia vositalari asosida o'quvchilarni o'qitish quyidagi afzalliklarga ega:

berilayotgan materiallarni chuqurroq, va mukammalroq o'zlashtirish imkoniyati bor;

ta'lim olishning yangi sohalar bilan yaqindan aloqa qilish ishtiyoqi yanada ortadi;

ta'lim olish vaqtining qisqarish natijasida, vaqtni tejash imkoniyatiga erishish;

olingan bilimlar kishi xotirasida o'zoq muddat saqlanib, kerak bo'lganda amaliyotda qo'llash imkoniyatiga erishiladi.

Multimedia (multi-ko'p, media - muhit) –bu kompyuter texnologiyalarining sohasi bo'lib, turli axborot saqlovchi vositalaridagi turli fizik ko'rinishda ifodalangan axborotlarga ishlov beradi[5]. Multimedia – bu zamonaviy texnik va dasturiy vositalardan foydalanib, interfaol dasturiy ta'minot ostida boshqariladigan video va audio effektlarning o'zaro bog'liqligi bo'lib, matn, tovush, grafika, foto, videoni birlashtiradi.

Interfaollik – bu multimedia muhiti bilan o'zaro ta'sir qilish usuli bo'lib, uning yordamida foydalanuvchi real vaqt rejimida ma'lumotni ko'rsatishda ishtirok etadi[6].

Pedagogik tahlillar shuni ko'rsatadiki, tildagi boshqa ko'plab so'zlar singari, "multimediya" so'zi ham bir vaqtning o'zida bir necha turli ma'nolarga ega.

Multimedia bu:

-Har xil turdagi axborotni qayta ishlash vositalarini ishlab chiqish, ishlatish va ulardan foydalanish tartibini tavsiflovchi texnologiya;

-Har xil turdagi axborotni qayta ishlash va taqdim etish texnologiyalari asosida yaratilgan axborot resursi;

-Ishlash har xil turdagi ma'lumotlarni qayta ishlash va taqdim etish bilan bog'liq bo'lgan kompyuter dasturlari;

-An'anaviy statistik vizual(matn, grafik) va har xil turdagi dinamik ma'lumotlarni (aniq, musiqa, videokliplar, animatsiyalar)ni birlashtirgan maxsus umumlantiruvchi ma'lumot turi hisoblanadi.

Multimedia tushunchasi 1988-yilda yangi texnologiyalarni amaliyotda tatbiq etish va ulardan foydalanish muammolari bilan shug'ullanadigan yirik yevropa Komissiyasi tomonidan shakllantirilgan. 1945-yilda amerikalik olim Vanniver Bush "MEMEX" nomli xotirani tashkil qilish konsepsiyasini taklif qilgan, bu esa multimedia texnologiyalarini rivojlanishining g'oyaviy sababi bo'ldi.

Multimedia texnologiyasidan foydalangan holda yaratilgan elektron ma'lumotlar, ensklopediyalar, badiiy va musiqa albomlari tobora ommalashib bormoqda. Ular rangli illiustratsiyalar, animatsion filmlar, videolar va musiqiy hamrohlik bilan ilgari ko'rilmagan hajmli ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Masalan, multimediali musiqa ensklopediyasi musiqiy asarlarni tinglash va shu bilan birga taniqli dirijyorlar va ijrochilarni ko'rish imkonini beradi. SHunday qilib, multimedia texnologiyalari musiqa madaniyatining haqiqiy boyligi va uni rivojlantirish omili sifatida, didaktik vazifalari bilan birga pedagogik multimedia dasturlarini va ularning kombinatsiyalariga qo'yilgan vazifalarga muvofiq o'quv jarayonini tashkil etish maqsadini ko'zlaydi.

Multimediya, asosan, ko'ngil ochish, ma'lumot berish yoki muloqot qilish uchun turli xil xabarlarni uzatishga intiladi. Asbob sifatida, bu sizga mumkin bo'lgan barcha komponentlarni birlashtirgan holda, video, matn, audio, grafik yoki hatto animatsiyalarni yozib olish imkonini beradi. Microsoft Power Point dasturini multimedia yordami bilan darsni tashkil etish va o'tkazish, dars jarayonda audio va video materiallarni bir butunga birlashtirish orqali o'quvchilarning ijodiy tasvurlarini faollashtirishga, ichki musiqiy xotirani, musiqaga qiziqishni rivojlantirishga yordam beradi.

Multimediali taqdimot – bugungi kunda axborot taqdim etishning yagona va eng zamonaviy shakli hisoblanadi. Bu matnli ma'lumotlar, rasmlar, slayd-shou, diktir jo'rligidagi ovoz bilan boyitilgan, videoparcha va animatsiya, uch o'lchamli grafika tarzidagi dasturiy ta'minot bo'lishi mumkin. Taqdimotning ma'lumot taqdim etishning boshqa shakllaridan asosiy farqi ularning mazmunan boyitilganligi va interfaoligidir, ya'ni belgilangan shaklda o'zgarishga moyilligi va foydalanuvchi faoliyatiga munosabatini bildirishidir. Bundan tashqari, taqdimot Sizning saytingiz kaliti ham bo'lishi mumkin. Ya'ni Internetga chiqish imkoniyati mavjud bo'lgan paytda sichqonchani bir martagina bosish orqali taqdimotni

ko'rib, kompaniya saytidan eng yangi ma'lumotni olish mumkin[5].

O'quv jarayonida o'quvchilar bilan guruhlariga, juftliklarga birlashtirib taqdimotlar ustida ishlash o'quvchilarda ijobiy hissiy kayfiyatni yaratib, musiqa asarini to'laroq idrok etishga va uning tabiatini tushunishga yordam beradigan muayyan assotsiatsiyalarni uyg'otadi. SHu bilan birga dasturda slayd-prezentatsiyalar, fotomateriallar va rasmlar reproduksiylaridan foydalanish musiqa adabiyotini o'rgatish, musiqa san'ati asarlarini tinglash va idrok etish asosida o'quvchi-yoshlarda musiqiy savodxonlikning takomillashib borishiga xizmat qiladi.

Multimedia ta'lim texnologiyalaridan o'quv faoliyatida didaktik vosita sifatida foydalanish samaradorligi o'quvchilarning o'quv faoliyatini o'zlashtirish modeliga muvofiq quyidagi didaktik imkoniyatlarni beradi:

-Guruh va individual ta'lim shakllarini qo'lab-quvvatlash;

-Talabalarning bilish qiziqishlarini rivojlantirish;

-Mavzuni o'rganishga tabaqalashtirilgan yondashuv;

-An'anaviy va yangi usullarni optimal kombinatsiyasi;

-Ta'lim-tarbiya uchun qulay sharoitlar yaratish.

Musiqa mashg'ulotlari hamda darsdan tashqari mashg'ulotlarda multimedia texnologiyalar yordamida quyidagi samarali dasturlar musiqa pleyeri, elektorn o'qituvchilar tarkibi, ovoz muharrirlari, musiqa ensklopediyalari, konstruktorlar va karaokedan foydalanish musiqa darsi orqali o'quvchilarning musiqa san'atiga bo'lgan qiziqishini oshirishga, balki o'quv jarayonini sezilarli darajada optimallashtirishga imkon beradi. Internet-axborot yordamidan foydalanilgan holda darsning tuzilishini modellashtirish muzeylarga, san'at galeriyalariga onlayn ekskursiyalar, videofilmlar, operalar, baletlar fragmentlarini ko'rish o'quvchi-yoshlarning musiqiy madaniyatini oshirish bilan bir qatorda, o'quvchi shaxsining his-tuyg'ulariga, hissiy sohasiga chuqur ta'sir qiladi, musiqaning sehrli olamini tushunishga yordam beradi.

Xulosa. Multimedia texnologiyalari vositalari tufayli tinglash, ko'rish va ijro etish uchun zarur bo'lgan musiqiy asar namunalari, adabiy asarlardan parchalar, bastakorlar, yozuvchilar rassomlar haqidagi hikoyalar, rasmlar va illiustratsiyalarning reproduksiylari namunalardan darslarda foydalanish adabiyot, tasviriy san'at, geografiya, fizika jahon badiiy madaniyati bilan fanlararo integratsiyani ta'minlab, ta'limni samarali va sifatli tashkil imkonini beradi

Musiqa ta'lim jarayonida o'quvchi-yoshlarning musiqa san'atiga qiziqishini ortishi, dunyoqarashning kengayishi, musiqa madaniyati, badiiy-estetik didi, hayotiy kompetensiyasining yuksalishi multimedia texnologiyalarini joriy etish samaradorligining asosiy ko'rsatkichi hisoblanadi. Demak, multimedia va axborot texnologiyalaridan foydalanish zamonaviy musiqa san'ati darsining zurur quroli bo'lishi bilan birga barkamol shaxsni tarbiyalash yo'lidagi muhim vosita sifatida zamonaviy musiqa pedagogikasida multimedia texnologiyalarining rivojlanishi ta'lim jarayoniga sezilarli o'zgarishlar kiritib ta'lim sifat samaradorligini oshirishga xizmat qilib kelmoqda.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 06.10.2020-yildagi PQ-4851-son.
2. Panjajev Q.B., Karimova D. A., Ualiyeva G.I., - "Musiqqa madaniyati" fani o'qiyuvchilari uchun O'UV -T.-2017-y.
3. Xalq ta'limi sohasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish markazi: www.multimedia.uz.
4. https://infourok.ru/multimedia_tizimlari_va_tehnologiyalarining_asosiy_tushunchalari_mavzusida_maruza-437053.htm.
5. Jalilova N.J. Multimedia vositalari va ulardan foydalanish. «Zamonaviy dunyoda pedagogika va psixologiya» nomli ilmiy, masofaviy, onlayn konferensiya.
6. <https://topuch.ru>.
7. <https://kartaslov.ru>

UDK: 355.1:151:17.022.01.(575.1)

Lochinbek RAVSHANOV,

O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi Markaziy harbiy okrug huzuridagi "Ilmiy tadqiqot"
ilmiy-amaliy va uslubiy markaz boshlig'i, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
dotsent, podpolkovnik.

O'zMU Psixologiya kafedrasini mudiri, psix.f.d., prof. D.G.Muxamedova taqrizi asosida

SOCIO-PSYCHOLOGICAL BASES OF THE IMAGE IN THE CONTROL SYSTEM OF THE COMMANDER

Annotation

In this state, the analytical description of the basic socio-psychological image of the commander and the military part of the Ministry of Defense. It focused on the issue of image. Reasonable formation of social-psychological characteristics of the image of the leader to ensure a stable moral and spiritual environment in the military collective.

Key words: Commander, serviceman, military unit, military discipline, military image, psychological image, socio-psychological image, military role, military rank, military professional, military psychologist, military activity, professional devotion.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИМИДЖА В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ КОМАНДИРА

Аннотация

В данной статье аналитически описаны социально-психологические основы имиджа руководителя в воинских частях Министерства обороны. В нем был подчеркнут вопрос имиджа. Обосновано формирование социально-психологических особенностей имиджа командира для обеспечения стабильной нравственно-духовной среды в воинских коллективах.

Ключевые слова: Командир, военнослужащий, воинская часть, воинская дисциплина, воинской имидж, психологический образ, социально-психологический имидж, воинское звание, военный психолог, профессиональная преданность.

HARBIY RAHBARNING BOSHQARUV TIZIMIDA IMIJNING IJTIMOY-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada Mudofaa vazirligi harbiy qismlaridagi rahbar imijining ijtimoiy-psixologik asoslari tahliliy bayon etildi. Unda imij masalasiga urg'u berildi. Rahbardagi imijning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini shakllantirish harbiy jamoalardagi barqaror axloqiy-ruhiy muhitni ta'minlashi asoslandi.

Kalit so'zlar: Komandir, harbiy xizmatchi, harbiy qism, harbiy intizom, harbiy qiyofa, psixologik qiyofa, ijtimoiy-psixologik qiyofa, harbiy unvon, harbiy psixolog, kasbiy fidoyilik.

Kirish. Dunyoda davlatlar tomonidan Qurolli Kuchlarning jangovar salohiyatini yuksaltirish, kasbiy yetuk kadrlar bilan butlash, professional harbiy mutaxassislar zaxirasini shakllantirish, ularni zamonaviy qurol-yarog' va aslahalar bilan ta'minlash qatorida kasbiy tayyorgarligi, ma'naviy-intellektual hamda psixologik holatini mustahkamlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Buning natijasida davlatlarning tinchligi, osoyishtaligi va iqtisodiy rivojlanishi ta'minlanadi.

O'zbekiston Respublikasining 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida «...mamlakat harbiy xavfsizligini ta'minlash va mudofaa salohiyatini mustahkamlash borasidagi qonunchilik hujjatlari ni takomillashtirish, Mudofaa vazirligi qo'shinlarining jangovar shayligi va tayyorgarligi hamda o'quv moddiy-texnika bazasini yanada takomillashtirish, oliy harbiy ta'lim muassasalariga nomzodlarni saralash va tanlab olish tizimini yanada takomillashtirish, Mudofaa vazirligi qo'shinlarida rahbar lavozimlariga kadrlar zaxirasini yaratish tizimini rivojlantirish»[1] kabi qator ustuvor vazifalar belgilab berilgan.

Bu esa psixologiya sohasi mutaxassislarini Mudofaa vazirligi tizimidagi rahbar imijining ijtimoiy-psixologik konsepsiyasi yuzasidan ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirish bo'yicha yangi yechimlar topishga undaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Professor A.G.Rostunovning ta'kidlashicha, harbiy faoliyat bu – Vatanni himoya qilish faoliyatidir. Unda ko'plab tarkibiy qismlar mavjud. Avvalo, bu ikkita asosiy turdagi faoliyatni ya'ni jangovar vaziyatlarni va oddiy sharoitlarni nazarda tutadi. Harbiy faoliyat esa, urush maqsadlariga erishishdagi ko'plab harbiy xizmatchilar faoliyatidir[2].

Ta'kidlash joizki, jangovar harakatlar o'zining maqsad va vazifalari, shartlari, vositalari, qiyinchiliklari hamda psixologik mazmuniga ko'ra, juda aniq sanaladi. Ya'ni bu harakatlar harbiy-siyosiy, harbiy-texnikaviy, mafkuraviy va ijtimoiy-psixologik, qurol-yarog'lar, jamoa yetakchiligi, jangovar harakatlarda olib borilayotgan tarbiyaviy ishlarning ijtimoiy-psixologik qonuniyatlari, ichki tuzilishi va maqsadlari, harbiy xodimlarning jangovar va psixologik tayyorgarligi kabi murakkab ishlar bilan tavsiflanadi.

Bunday murakkab vazifalar o'z-o'zidan jangda hal qilinadigan, hayotga xavf tug'diradigan, odamlar va jihozlardagi yo'qotishlarga hamda turli xil muhtojlik va noqulayliklar bilan bog'liq bo'lgan jangovar faoliyatning ruhiy tarkibi va tuzilishiga ta'sir qilishi tabiiy. Urush olib borish vazifalarni aniq bajarishni ya'ni axloqiy va huquqiy mas'uliyatni yuqori darajada oshirishni talab qiladi. Bunday harakatlar esa, harbiy xizmatchilar shaxsida haddan ziyod aqliy va jismoniy zo'riqlashlarni yuzaga keltiradi.

Harbiy xizmatchilarning harbiy harakatlarida ham qator psixologik sabablar mavjud ya'ni ehtiyojlar, his-tuyg'ular, istak, intilishlar, qiziqishlar, ideallar, e'tiqodlar va hokazo. Yuqorida ta'kidlangandek, har qanday insoniy faoliyat o'z maqsadiga ega[3]. Demak davlat darajasidagi harbiy harakatlar boshlanishining sababi haqida so'z yuritadigan bo'lsak, bu yerda asosiy sabab mamlakatning yaxlitligi va xavfsizligiga nisbatan tahdidning paydo bo'lishidir. Shuningdek, bunday harakatlar mazmuni, harbiy harakatlarning sodir bo'lishida harbiy xizmatchilar faoliyatining namoyon bo'lishini ham nazarda tutadi.

Tadqiqotchi V.Suvorov va A.Chebanlarning ta'kidlashicha, jang uchun eng muhim zaruriyat bu –

insonning omon qolish istagidir. Bu o'z-o'zini himoya qilish uchun normal, genetik jihatdan esa, aniq qonuniyat sanaladi. Ammo u, barcha odamlar uchun turli xil yo'llar bilan namoyon bo'ladi va biror shaxs va ijtimoiy muhit uchun turli xil oqibatlariga olib kelishi mumkin. Masalan, bir kishi faol va maqsadga muvofiq harbiy texnika va jangovar usullarni boshqaradi, chunki u urushda yaxshiroq tayyorlangan odam omon qolishi mumkinligini yaxshiroq tushunadi. Shu bilan birga, jang vaqtida boshqa shaxs xavfli vaziyatlardan qochishga va o'z safdoshlarining orqasiga yashirinishga harakat qiladi, ya'ni qo'rqoqligini ko'rsatadi[4]. Bu borada, quyidagi savollarni izohlash kerak bo'ladi agar o'zini o'zi himoya qilish mexanizmi biologik, kodlangan va oqilona bo'lsa, unda nima uchun tarixda minglab qahramonlar va vatan uchun o'zini qurbon qilgan shahidlar tilga olinadi, bunday shaxslarning boshqalar uchun o'zlarini qurbon qilishiga nima sabab bo'lgan? Aslini olganda, ijtimoiy shaxs bo'lish uchun insonning nafaqat biologik, balki ijtimoiy ehtiyojlarini ham e'tiborga olish o'rinli sanaladi.

Dunyoda harbiy xizmatchilarning kasbiy, intellektual va axloqiy-ruhiy tayyorgarligini oshirishga hamda ularning psixologik holatini tadqiq etishga alohida ahamiyat qaratilmoqda. "Dunyoning eng qudratli armiyalari" reytingini aniqlashda, davlatlar armiyasining psixologik mudofaa faoliyati va harbiy xizmatchilarning axloqiy-ruhiy tayyorgarligi muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi[5]. Demak, harbiy xizmatchilarning axloqiy-ruhiy tayyorgarligi, psixologik xususiyatlari, jangovar holatini ta'minlovchi psixologik komponentlari va harbiy xizmat faoliyatining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari shu o'rinda, komandir imijining ijtimoiy-psixologik jihatdan tadqiq etish muammo yechimini aniqlashda eng maqbul yo'l hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Keyingi yillardagi harbiy faoliyatga oid tadqiqot ishlarida harbiy rahbar – komandirning shaxsiy-kasbiy fazilatlarini belgilovchi psixologik omillar, ya'ni komandir imijining psixologik jihatlarini o'rganish borasidagi ilk ilmiy tadqiqotlar xorij psixolog olimlari izlanishlarida o'z aksini topgan bo'lsa-da, jahon harbiy san'atiga bebaho hissa qo'shgan, buyuk sarkarda va davlat arbobi Sohibqiron Amir Temur o'z "Temur tuzuklari"da davlatni boshqaruv va xizmatini tashkil etishda rahbar va amaldorlarning ruhiy sifatlarini e'tirof etib, ular qattiqo'l, tadbirkor, nihoyatda adolatli, lekin rahmdil, insonparvar, halol va pok bo'lishini ko'rsatgan. Bo'lajak sarkardalarni saralab lavozimlarga qo'yishda esa, ularning nasl-nasabiga, aql-farosatiga, xalqparvarligiga, tinchliksevarlik, sabr-toqatlilik, adolatparvarlik, ko'tarinki ruhiy holatiga, ziyrakligiga, malakasi va odamlar bilan murosasiz qilish fazilatlariga alohida e'tibor bergan[6]. Bu esa, mazkur ilmiy tadqiqotimizga metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Mudofaa vazirligi tizimidagi rahbar imijini ijtimoiy-psixologik jihatdan empirik tadqiq etishda ularning boshqaruvda qaror qabul qilish jarayoni muhim ekanligini inobatga olib, olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, hukmronlikka intilish shkalasi razvedkachi bo'linmalar komandirlarida 160,72, motoo'qchi

bo'linmalar komandirlarida 141,52 va artelliriy bo'linmalari komandirlarida 94,64 kabi darajalar bilan o'zaro yuqori farqlarni qayd etgan. Keyingi shkala, muammoli vaziyatlarda o'zini tutish bo'yicha razvedkachi bo'linmalar komandirlarida 115,51, motoo'qchi bo'linmalar komandirlarida 154,01 va artelliriy bo'linmalari komandirlarida 127,17 kabi natijalarni aks ettirgan va farqlar o'rta darajada kuzatilgan. Qaror qabul qilish uslubi shkalasiga ko'ra, razvedkachi bo'linmalar komandirlarida 142,51, motoo'qchi bo'linmalar komandirlarida 156,68 va artelliriy bo'linmalari komandirlarida 106,48 kabi darajalar bilan yuqori farqlarni qayd etgan.

Harbiy rahbar imijining ijtimoiy-psixologik konsepsiyasini yaratishda muhim bo'lgan, boshqaruvda qaror qabul qilish xususiyatlari tahlili yuzasidan olingan ilmiy natijalarga ko'ra, tezkor yoki uzoq muddatli subyektiv nazorat qobiliyati o'zini psixologik tartibga solishning asosiy sharti hisoblanmoqda. Harbiy rahbar bo'ysinuvchi harbiy xizmatchilar faoliyatini tartibga solish yuzasidan qaror qabul qilishda quyidagi psixologik jihatlariga e'tiborga qaratish lozim bo'lar ekan:

Birinchidan, harbiy rahbar bo'ysinuvchi harbiy xizmatchilarning hushyorligi va shaxsiy fazilatlarining yaxlit ifoda etish orqali;

Ikkinchidan, bo'ysinuvchi harbiy xizmatchilarda ichki nazoratni ya'ni, imkoniyatlarini pragnozlashga yo'naltirib, o'ziga ishonch hissini uyg'otish orqali;

Uchinchidan, harbiy rahbar qo'l ostidagilar bilan ishlash jarayonida o'zi uchun muhim bo'lgan tajriba to'plash hisobida boshqaruv faoliyati uchun zarur xususiyatlarni tarkib toptirish orqali (bunday psixologik jihatlar harbiy rahbarning kognitiv imkoniyatlarini o'sishi hisobiga tezkor va ishonchli qaror qabul qilishga o'rgatadi. Emotsional barqarorlik hisobidan muammoli vaziyatlarda o'zini tutish uslubiga ega bo'lar ekan);

To'rtinchidan, harbiy rahbar internal lokus nazorat, o'ziga ishonch va imkoniyatlarni to'g'ri baholashga o'rgatishi hisobidan operativ qaror qabul qilish hamda murakkab sharoitlarda o'zida regulativlikni tarkib toptirish orqali.

Xulosa va takliflar. Mudofaa vazirligi tizimidagi rahbar imijining ijtimoiy-psixologik konsepsiyasini asosiy maqsadlaridan biri, quyi bo'g'in harbiy rahbarlarni yuqori lavozimlarga tayinlashda Kasbiy saralash bo'limlari tomonidan lavozimlarga munosib nomzodlarni saralab olishda, ularning kommunikativ (diqqatlilik, kuzatuvchanlik, sezgirlik, kuchli xotira, amaliy tafakkur, kreativlik, kuchli intuitsiya, sensor ustunlik, tanqidiy tafakkur), motivatsion (emotsional intellekt, sabr-bardoshlilik, qaror qabul qilish, hissiy barqarorlik, matonatilik, mehnatsevarlik), hissiy-irodaviy (muvaffaqiyatga intilish, rejallilik, tartiblilik, maxsus qobiliyatlar, talabchanlik, o'zini o'zi rivojlantirish, ilmiylik, tavakkalchilik) va kognitiv (muloqotchanlik, xushmuomalalik, nutqiy ravonlik, murosakorlik, komformizm, qadriyatlilik, verbalizatsiya, muloqot madaniyati, mimika va jest) kabi imijning ijobiy ijtimoiy-psixologik xususiyatlari shakllanganligini inobatga olgan holda amalga oshirishlari maqsadga muvofiq hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida». O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 28.01.2022-yildagi PF-60-son Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022-y., 06/22/60/0082-son, 18.03.2022-y., 06/22/89/0227-son, 21.04.2022-y., 06/22/113/0330-son.
2. Ростунов А.Г., Куцыбович Л.А., Елях Г.В. Психологическая подготовка к службе в армии. – Минск: Народная Авеста, 1999. – С. 64.
3. Прохвощев В.А., Забродин Ю.М. Военная служба по контракту – М: Нива России 1997. – С.132.
4. Суворов В., Чебан А. Социально-психологический портрет воинского коллектива // Войсковой вестник. – Москва, 2005. – №3. – С. 40-65.
5. <http://www.globalfirepower.com>. 3 – 6.
6. Muqimov Z., "Amir Temur tuzuklari" tarixiy-huquqiy tadqiqot. Samarqand: SamDU, 2008. – 131-b.

Xusnora RAXIMOVA,
Toshkent tibbiyot kolleji psixologi va o'qituvchisi
E-mail:Rahimovaxusnora@gmail.com

Psix. fanlari nomzodi, dotsent N.I.Xalilova taqrizi asosida

YETUKLIK DAVRIDA AGRESSIV XULQ-ATVOR KUCHAYISHIGA OLIB KELUVCHI PSIXOLOGIK SABABLAR

Аннотация

Maqola yetuklik davrida agressiv xulq-atvor kuchayishiga olib keluvchi psixologik sabablarni o'rganishga qaratilgan bo'lib, yetuklik davrida kechadigan turli xil psixologik jarayonlar, yetuklik davridagi ayollar va erkaklarning o'rtasidagi farqlar va tafovutlar hamda ularning yetuklik davridagi turli psixologik holatlarga yechimi, turli chet el psixologlarining bu davr haqidagi qarashlari va ularning metodologik xulosalari keltirilgan.

Kalit so'zlar: Yetuklik davri, agressiya, xulq-atvor, ayollar aggressivligi, erkaklar aggressivligi

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ, ПРИВОДЯЩИЕ К УСИЛЕНИЮ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ В ПЕРИОД ЗРЕЛОСТИ

Аннотация

Статья направлена на изучение психологических причин, приводящих к усилению агрессивного поведения в период полового созревания, различных психологических процессов, происходящих в период полового созревания, различий и различий между женщинами и мужчинами в период полового созревания, их решения в различных психологических ситуациях в период полового созревания. представлены взгляды различных зарубежных психологов на этот период и их методологические выводы.

Ключевые слова: Зрелый возраст, агрессия, поведение, женская агрессия, мужская агрессия.

AGGRESSIVE DURING MATURITY PSYCHOLOGICAL REASONS THAT LEAD TO INCREASED BEHAVIOR

Annotation

The article is aimed at studying the psychological reasons that lead to the increase of aggressive behavior during puberty, the various psychological processes that occur during puberty, the differences and differences between women and men during puberty, and their solutions to various psychological situations during puberty, various foreign psychologists of this period views and their methodological conclusions are presented.

Key words: Puberty, aggression, behavior, female aggression, male aggression.

Kirish. Respublikamizda hozirgi kunga kelib barcha yoshdagi aholiga judda katta e'tibor berilmoqda. Xususan, bolalar, o'smirlar, o'spirinlar, yetuklik va undan keyingi yoshdagi insonlarga alohida mehr-e'tibor va moddiy yordamlar berilmoqda. Shundan kelib chiqib, psixologiya sohasida ham barcha yosh davrlarga nisbatan e'tibor kuchaygan. Ayniksa, mamlakatimizda yetuklik davridagi aholiga alohida e'tibor va talab kuchaydi. Buni biz barcha davlat ishlari, korxonalar va boshqa maskanlarda ko'rishimiz mumkin. Bu yoshga e'tibor kuchayishining asosiy sababi yetuklik davrida insonlar o'zini ham psixologik, ham fiziologik kuchga to'lgan his qilishadi. Bundan tashqari oilaviy sharoitlarida ham farzandalari ancha ulg'aygan bo'lib, o'zlarini eplash darajasida bo'lishadi. Bu esa o'z navbatida yetuk insonni ancha xotirjam ishlashiga zamin yaratadi, lekin shu bilan bir qatorda bu yoshda inson o'ziga ko'pgina

masuliyatdarni yuklab olib, o'zi bilmagan holatda psixologik muammolarga duch kela boshlaydi. Shundan kelib chiqib ushbu maqolani ham yetuklik davrida yuzaga keladigan agressiv holatlarga qaratishga qaror qildik.

Yetuklik davrida agressiv xulq - atvor kuchayishiga olib keluvchi psixologik sabablar haqida so'z boshlashdan avval bu davr o'zi qanday davr va bu davrda qanday psixologik holatlar yuzaga kelishi haqida qisqacha eslatib o'tishni joiz topdik.

Yetuklik davri o'z ichiga E.Erikson nazariyasi bo'yicha 25 yoshdan 65 yoshgacha bo'lgan davrni oladi, yani 40 yillik umr.

Ilin o'zining "Yetuklik psixologiyasi" kitobida turli olimlarning yetuklik davri boshlanishi va tugashini jadval orqali yoritib bergan.

Автор	Возрастные границы зрелости	
	ранняя зрелость, лет	поздняя зрелость, лет
Биррен Д.	17-25	50-75
Бромлей Д.	21-25	40-55
Бунак В. В.	25-35 (м.)	После 35 (м.)
	20-30 (ж.)	После 30 (ж.)
Бюлер Ш.	25-45	45-65
Гинзбург В. В.	24-40	45-50
Годфруа Ж.	20-40	40-60
Векслер Д.	20-35	46-53
Карандашев Ю. Н.	20-28	36-44
Крайг Г.	20-40	От 60 и далее
Левинсон Д. (Levinson D. J.)	17-45	От 60 и далее

Yuqoridagi jadvalda turli psixolog olimlarning yetuklik davri turli yoshda ekanligi ko'rsatilgan.

Ushbu jadvaldan yetuklik davrini 3 ga bo'lib o'rgansak ham bo'ladi:

Erta yetuklik – bu katta yoshga o'tishning ilk qadami bulib, bu davrda inson biologik jihatdan sog'lom, optimizm darajasi yuqori, ijtimoiy hayotda roli yuqori, ko'pincha bu davrda ota-ona uyidan alohida yashashga o'tiladigan davr.

O'rta yetuklik – bu davr “gullagan vaqt”, ayrim odamlar uchun kasbdagi yuqori cho'qqilar, ayrim odamlar uchun esa boshlanishning oxiri ayni 40 yosh inqirozi deb ham ataladi. O'rta yetuklikda ayniqsa, erkaklarda hayotini hal qiluvchi davr bo'lishi ham mumkin.

Kechki yetuklik – bu davr ko'pincha karyeraning tugashi, nafaqaga tayyorgarlik ko'rish, fenomenidan xavotirlanish chunki bolalarning ko'pchiligi ota – ona uyidan uzoqlashadi, yetuk inson esa ularni qo'yib yuborgisi kelmaydi.

Shu o'rinda Yanina Ipxorskayaning “Yetuklik: shunday yoshki biz hali ham yoshmiz lekin barchasi katta qiyinchilik bilan” degan iborasini aytib o'tishni lozim topdik.

B.G.Ananyev fikricha, yetuklik davri insonning individual psixologik rivojlanishining cho'qqisi hisoblanadi. Ya'ni inson bu davrga kelib har tomonlama rivojlanadi: moddiy tomondan, jismoniy tomondan, psixologik tomondan.

Yetuklik davrida judda ko'p psixologik holatlar yuz beradi. Aholi o'rtasida ko'p uchraydigan psixologik holatlardan biri bu agressiv xulq-atvor kuchayishidir. Chunki yetuklik davrining turli pog'onalarida har xil holatlar yuz berganligi va bu inson psixikasiga qattiq tasir ko'rsatganligi tufayli insonda bu davrda agressiv xulq-atvor kuchayadi. Fiziologik tomondan oladigan bo'lsak, yetuklik davrining yuqoridagi uch toifasi bo'yicha o'rta toifasida yurak kasalliklari ko'p uchraydi. Bunga asosiy sabab Ba'zi insonlar 30-40 yosh atrofida judda qattiq mehnatga beriladi, Ba'zilari esa aksincha judda ham passiv bo'lib ishsizlik, omadsizlik, toqatsizlik va atrofdagilarga nisbatan ishonchsizlik yuqori bo'ladi. Lekin bu holatlar ayollarda ham, erkaklarda ham

Agressiv xulq-atvor kuchayishi yetuklik davrida ayollarda va erkaklarda turlicha kechadi. YE.P.Ilinning o'tkazgan psixologik tajribasiga ko'ra erkaklarda agressiv xulq-atvor kuchli buladi. Bundan tashqari ularda sabrsizlik, toqatsizlik va atrofdagilarga nisbatan ishonchsizlik yuqori bo'ladi. Lekin bu holatlar ayollarda ham, erkaklarda ham

dinamikasi o'zgarib turadi. Yetuklik davri boshqa davrlarga qaraganda uzoq davom etishi tufayli agressivlik ham bu davr mobaynidagi turli xil holatlarga inson psixikasi dosh berishi qiyin kechadi.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, ayollarda erkaklarga nisbatan agressiv xulq-atvor kamroq bo'ladi. Buning sabablari turlicha, masalan, ayollar ichida o'ylagan fikrlarni o'z yaqiniga aytish orqali psixologik zo'riqishdan o'zlarini xalos qiladilar. Bundan tashqari, ayollar fiziologik tomondan yig'lash, baqirish va agressiv holatlarda o'zini chalg'itadigan biron bir faoliyat bilan shug'ullanish orqali agressiv holatlarni o'zlaridan chiqarib yuboradilar. Bizning xalqimizda, ayniqsa, ayollarda yetuklik davrida juda ko'p faoliyat bilan shug'ullanadilar. Bu faoliyatlarga farzand tarbiyasi, ularni maktabga, maktabgacha talimga, oliy o'quv yurtlariga kuzatish va ular bilan hamsuhbat bo'lish, bundan tashqari uy vazifalari, qaynona va qaynotaga xizmat qilish kabi faoliyatlar kiradi. Bu faoliyatlar orqali ularda ortiqcha psixologik agressiyaga tushishiga vaqt ham yetmasligi mumkin, lekin ularda emotsional kuyish holati uchrab turadi.

Erkaklarda esa aksincha, yetuklik davrida ko'p vaqtlarini ish bilan va o'rtoqlari, tanish-bilishlari bilan o'tkazadilar. Bundan tashqari ayollar kabi ular o'z holatlarini yaqinlariga aytmaydilar, balki ichlariga yutib yani agressiyalarini tashqariga chiqarmay o'ylab siqilib yuradilar. Shuning uchun ham ko'pgina yetuklik davridagi erkaklar yurak kasalliklarining har xil turlari bilan og'rishadi.

Xulosa. Yetuklik davri juda uzoq davom etuvchi davr hisoblanishi tufayli unda turli xil holatlar yuzaga keladi. Ba'zi insonlarda karyerada o'sish kuzatilsa, ba'zi insonlarda omadsizlik tushkunlik holatlari kuzatiladi. Bundan tashqari oilaviy hayotda ham turli xil o'zgarishlar kuzatiladi. Ba'zi insonlar bu yoshda oilaviy murosaga kela olmay ajrashish holati ham kuzatiladi. Yetuklik davrida agressiv xulq-atvor kuchayishini oldini olish va turli xil nizoli muammoli vaziyatlar kuzatilmasligi uchun bu davrda ham psixologik, ham fiziologik holatlarga e'tibor berish kerak. Ko'proq o'zlari uchun bo'sh vaqt ajratishlari, o'zlariga dam bera olishlari lozim. Yetuklik davridan o'tishning samarali yo'llari bu kitob o'qish, sport bilan shug'ullanish va ayniqsa erkaklar oila davrasida ko'proq bo'lishlari deb bilaman.

АДАБИЁТЛАР

1. Ильин Е.П. «Психология взрослости»(Ilin E.P. Age of psychology). Питер. 2012 г. С 542. 84 стр.
2. Шаповаленко И.П. “Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология)” (Shapovalenko I.P. “Age psychology (Psychology of development and developmental psychology) Гардарики. Москва. С 283.
3. Ананьев Б.Г “Человек как предмет познания ” (Ananiev BG “Man as a subject of knowledge”) Л. 1969 г.
4. Эриксон Э. “Детство и общество”.(Erickson E “Childhood and society) Ленато, Фонд “ Университетская книга”.1996 г. С 592.
5. Google. Интернет сайт: www.koob.ru.

Turdixon RUSTAMOVA,
NamDU psixologiya kafedrasida o'qituvchisi
E-mail: ruxsoraasadbek15@inbox.ru

NamMTI dotsenti, ps.f.b.f.d, N.Mullaboyeva taqrizi asosida

THE MAIN APPROACHES AND DIRECTIONS IN THE STUDY OF LONELINESS

Annotation

This article describes the interpretation of loneliness in Western philosophy and psychology, and comments about its special features. Also philosophers B.Paskal, A.B. Demidov, J.P. According to Sartre, O. Gasset, etc., the problem of loneliness has a universal scope, and on the other hand, it is recognized that every person has the right to this experience. From their point of view, a person's moral self-realization takes place in solitude. This article highlights the fact that the philosophical approach to the problem of loneliness is not only a way to avoid the worries of everyday life and the shocks of fate, but also a means of realizing one's identity and working on oneself through this experience.

Key words: Phenomenon, existential, behavior, individual, loneliness, "doom to loneliness", humanistic, cognitive, interactionist, psychoanalytic.

ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ И НАПРАВЛЕНИЯ В ИЗУЧЕНИИ ОДИНОЧЕСТВА

Аннотация

В данной статье описывается трактовка одиночества в западной философии и психологии, а также комментируются его особенности. Также философы Б.Паскаль, А.Б.Демидов, Ж.П. По мнению Сартра, О. Гассе и др., проблема одиночества имеет общечеловеческий масштаб, а с другой стороны, признается, что каждый человек имеет право на это переживание. С их точки зрения, нравственная самореализация человека происходит в одиночестве. В данной статье подчеркивается тот факт, что философский подход к проблеме одиночества является не только способом избежать забот повседневной жизни и ударов судьбы, но и средством осознания своей идентичности и работы над собой через этот опыт.

Ключевые слова: Феномен, экзистенциальный, поведение, индивид, одиночество, «обреченность на одиночество», гуманистический, когнитивный, интеракционистский, психоаналитический

YOLG'IZLIKNI TADQIQ ETISHDAGI ASOSIY YONDASHUVLAR VA YO'NALISHLAR

Annotatsiya

Mazkur maqolada g'arb falsafasi va psixologiyasida yolg'izlikni talqin qilinishi, uning alohida xususiyati haqidagi mulohazalar yoritib berilgan. Shuningdek, faylasuflar B.Paskal, A.B.Demidov, J.P. Sartr, O.Gasset kabilarning ta'kidlashiga ko'ra, yolg'izlik muammosi umuminsoniy ko'lamga ega, ikkinchi tomondan har bir shaxs ushbu kechinmaga haqli ekanligi ham tan olinadi. Ularning nuqtai-nazariga, odamning axloqan o'z-o'zini anglab yetishi aynan yolg'izlik sharoitida kechadi. Yolg'izlik muammosiga falsafiy yondashuvda faqat maishiy hayot tashvishlari va taqdir zarbalaridan chetlashish emas, balki ushbu kechinma orqali shaxsning o'zligini anglab yetish hamda o'z ustida ishlash vositasi ham mavjud ekanligi ushbu maqolada alohida uqitirib o'tiladi.

Kalit so'zlar: Fenomen, ekzistensial, xulq-atvor, individ, yolg'izlanish, "yolg'izlikka mahkumlik", gumanistik, kognitiv, interaksionistik, psixoanalitik.

Kirish. Odamzot paydo bo'lib, o'zini anglay boshlagan davrdan buyon unga yolg'izlik hissi hamrohlik qilib keladi, biroq ushbu ruhiy holatga nisbatan yondashuvlar davrga mos ravishda o'zgarib turgan. Yolg'izlik fenomenini tushunib yetishga bo'lgan ilk urinishlar faylasuvlarga tegishlidir. Mutafakkirlar qadimgi davrlardan boshlab uning o'ziga xos jihatlarini farqlash va ushbu ruhiy kechinmani yengib o'tishning eng maqbul yo'llarini topishga intilishgan.

XX asrning so'nggi o'n yilligida yolg'izlik muammosiga bo'lgan qiziqish yana oshib bordi. Bunga misol qilib, yolg'izlik muammosini boshdan kechirish tabiatidagi ijobiy jihatlarni ta'kidlagan o'tgan tadqiqotchi Andre (Andre, 1991)ning ilmiy mulohazalarini, yolg'izlik omillari va uni yengib o'tish strategiyasini aniqlagan Rokach va Broka (A.Rokach, R.Broek.,1996)ning tadqiqotlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Blez Paskalning yolg'izlik haqidagi ta'limoti alohida qiziqish uyg'otadi, chunki bildirilgan ayrim fikrlar bizning hozirgi davrga hamohangdir. Faylasuf yolg'izlik va yolg'izlanish (chetlanish) tushunchalarini ajratadi, yolg'izlanishning foydasi haqida gapiradi, odam o'z-o'zi bilan qolganda, behalovat, g'ala-g'ovir dunyoga

ko'zini kattaroq ochib razm soladi, bu esa unga hayot mazmunini anglash, atrofdagi kishilar uchun yaratilgan shaxsiy "Men" o'rniga almashadigan "Men"ni ko'ra olishiga imkon beradi.

Biroq odam, B.Paskalning fikricha, o'z-o'zi bilan, o'zining o'y-hayollari qurshovida qolishdan xavotirga tushadi, natijada o'zligidan qochadi, turli ko'ngilxushliklar orqali yolg'izlikdan qutulishga harakat qiladi. B.Paskalning ta'kidlashiga ko'ra, "...bu ishtiyoqning tub mohiyati, bizning nochorligimiz, omonatligimiz, o'limga mahkumligimiz va odamning qo'lidan hech narsa kelmasligi ostiga yashiringan, shu haqida o'yladimgi – tamom, bizga hech narsa yupanch bo'la olmaydi ..." [3].

Yolg'izlik, Paskal tomonidan odamning bu foni dunyodagi sargardonligi, o'zining bu dunyoga kelishidan ma'no yo'qligini his qilish sifatida izohlanadi.

Odamning cheksizlik qarshisida bir notavon kimsa ekanligi, ulkan Koinot domida sarsonlikda va qalqib turgani xususidagi Blez Paskal mulohazalari XX asrdagi faylasuf-ekzistensialistlarning qator g'oyalarini oldindan payqaganligini ko'rsatadi. Ekzistensializmga "tashlandiq" va "boshpanasiz" odamzod kayfiyati singdirib yuborilgan. Ekzisten-

sionalizm falsafasiga xos intilish shuni ko'rsatadiki, yolg'izlik odam hayotidagi tasodifiy holatlar oqibati emas. Ekzistensial falsafa nuqtai-nazariga ko'ra, individ unga dushmanlik ruhida bo'lgan dunyoga kirib keladi, bu yerda oldindan yolg'iz bo'ladi. Shu bilan yolg'izlik odam maishiy hayotining ajralmas bir qismiga aylanadi.

A.B.Demidovning ko'rsatishicha, yolg'izlik odamdagi "Men"ning mavjudlik vositasi sifatida faylasuf-ekzistensialistlar tomonidan ikkita rakurs, ya'ni "yolg'izlik-mas'uliyat" va "yolg'izlik-qo'shilmaslik" ko'rinishida tasavvur qilinadi [4]. "Yolg'izlik-mas'uliyat" fransuz faylasuf-ekzistensialist Jan-Pol Sartr ta'limotini ko'rib chiqish orqali izohlanadi. Tadqiqotchi yolg'izlik tushunchasini insonning erkinlik tuyg'usiga bog'laydi. "Sartr konsepsiyasidagi erkinlik, bu odam uchun muqarrar taqdiri azal bo'lib, kimlardandir tortib olinadigan ne'mat emas. Individ "erkin bo'lishga mahkum" [5], bu uning "tabiatiga yotligi sabab, uning biron-bir xulq-atvor tipini belgilamaydi. Odam, Sartr nuqtai-nazariga ko'ra, o'zining amallari uchun mas'ul, faqat o'ziga tayanadi va hech qanday axloq qoidasi, ma'lum bir vaziyatda qanday harakat qilish lozimligini ko'rsatishga o'zlik qiladi, chunki qoidaga amal qilish yoki qilmaslikni o'zi hal qiladi.

Individ tanlovni o'zi amalga oshiradi va tanlov mas'uliyati uning zimmasiga tushadi. Odamlar bajarilgan amaliy harakatni oldindan tanlab olish pallasida butunlay yolg'iz bo'ladi, shuning uchun o'zlari qabul qilgan qarorning yukini boshqa odamning yelkasiga ortib qo'yish imkoniyatidan mahrumlar [5].

Yolg'izlikni uyg'unlikning yo'qligi (qo'shila olmaslik) sifatida tushunish, ispan faylasufi Ortegi-i-Gasset ishlarida yaqqol ko'rsatib o'tilgan. Tadqiqotchining fikriga ko'ra, "odamning hayoti azaldan dahlsizlik tufayli yolg'izlikka mahkumdur" [4]. Dahlsizlik shuni anglatadiki, hech kim mening hayotimni men uchun yashab bera olmaydi. A.B.Demidov, ushbu tushunchani yanada oydinlashtirib quyidagi misollarni keltiradi: "agar mening tishim og'rib turgan bo'lsa, ana shu og'riqning bir qismini boshqa odamga "qarzga" berib turish imkonini yo'q; hech kim men uchun aqlli bo'la olmaydi; agar meni tanishim men uchun ma'nosiz bo'lib turgan narsani tushunib yetgan bo'lsa, men uning tushunchasini buyum sifatida olib boshimga joylab ololmayman, faqat zo'r berib o'zim yana qaytadan tushunishga harakat qilaman; bu shuni anglatadiki, men o'z "men"ligimni boshqa odamga berish va begona "men"dan kichinagina bo'lakni o'zimga qilib olish imkoniyatiga ega emasman. "Men" – asl bo'linmas va ajralmas zarra, haqiqiy "atom", fiziklar allaqachon "maydalab" qismlarga ajratib tashlashgan fizik olam "atomlari"dan farq qiladi [3].

Ortegi-i-Gasset talqinida yolg'izlik "men"ning tashqi olamdan azaliy yakkaxolligini bildiradi. Boshqa "men"lardan alohidalikning ma'nosi shundaki, mening tanam hamma joyda xoziru-nozir bo'lishimga imkon bermaydi, shuning uchun doimo sergak, muayyan bir makon bilan cheklangan [4]. Ortegi-i-Gasset ta'biricha, yolg'izlik tushunchasi, "men" dunyoda mavjudman, boshqalar bilan munosabat o'rnatishim, "o'zaro uyg'un bo'la olmaydigan jonzo'tlar" bilan yakdillikni izlashim zarur, degan ma'noni anglatadi [4].

Sobiq sovet ittifoqida yolg'izlik muammosiga doir yondashuvlar, ijtimoiy-demografik tadqiqotlar kontekstida (Afanasyeva A.A.), mazkur fenomenni ekstremal sharoitda ifodalanishini o'rganish (Kuznetsov O.A., Lebedev V.I., Lomov B.F., Myasishev V.N., Xryasheva N.Yu., Yurskix S.T.) orqali tahlil qilingan. So'nggi davrlarda yolg'izlik muammosi oilaviy munosabatlardagi noxushliklar (Afanasyeva A.A.), shaxsning rivojlanishi va tarbiya (Shvalb Yu.M., Dancheva O.V.), erkak va ayollar yolg'izligi sabablarini tahlil qilish (Hamitov N.), ajralish oqibatlari, yo'qotishlar va o'zaro munosabatlardagi salbiy holatlar tufayli yuzaga kelgan muammolar (Gozman A.V., Gurko G.S., Korostilyeva L.A.), hissiy yaqinlik tuyg'usining yetishmasligi (Abulxanova-

Slavskaya K.A., Golovaxa Ye.I., Kovalev A.G., Kon I.S., Parigin B.D.), keksalardagi og'ir judolliklar (Suzaya O.Yu.), muloqot zamiridagi kelishmovchiliklar (Xarash A.U.) negizida paydo bo'ldi.

Yolg'izlik muammosini o'rganish bo'yicha o'ziga xos yondashuv rus diniy falsafasida namoyish etilgan. N.A.Berdyayev, N.O.Losskiy, S.N.Solovyev, P.A.Florenskiy va yana bir qator yirik rus mutafakkirlari yolg'izlik fenomenini insoniyatning ma'naviy tanazzulga yo'l tutishi ma'nosida ko'rib chiqadilar. Mazkur fenomenni paydo bo'lishidagi asosiy o'zak sifatida "inson zotiga tegishli axloqiy yaxlitlikni qo'ldan boy berish, ushbu tushunchaning asl mohiyatini yo'qotish" deya baholaydilar [3].

Faylasuflarning adolatli ta'kidlashiga ko'ra, yolg'izlik muammosi umuminsoniy ko'lamga ega, ikkinchi tomondan har bir shaxs ushbu kechinmaga haqli ekanligi ham tan olinadi. Ularning nuqtai-nazaricha, odamning axloqan o'z-o'zini anglab yetishi aynan yolg'izlik sharoitida kechadi. Ushbu g'oya ma'lum bir ma'noda ekzistensial faylasuf M.Buberning qarashlariga o'xshab ketadi: "o'zini yolg'iz sezgan, o'z-o'zini har tomonlama anglashga intilgan odam, ya'ni bu odam o'zining fe'l-atvori, taqdir taqozosi yoki boshqa bir sabablar tufayli o'zi-o'zi va o'zining muammolari bilan qoladi, yolg'izlikda o'z-o'zi bilan ro'baro' keladi, o'zining "Men"ida odamni ko'radi, o'zining shaxsiy muammolari ortida – umuminsoniy muammolar to'grisida qayg'uradi, sovuq yolg'izlik qarshisida odam o'zi uchun jumboqqa aylanadi" [2].

Albatta tashqi olam (boshqa "men"lar) bilan o'zaro muloqotga asoslangan insoniy munosabatlar "yolg'izlikka mahkumlik"ni yumshatish va "boshqa bir alohida shaxs tomoniga qarata ko'priq qurish"ga zamin yaratadi" [2].

Shunday qilib, yolg'izlik muammosiga falsafiy yondashuvda faqat maishiy hayot tashvishlari va taqdir zarbalaridan chetlashish emas, balki ushbu kechinma orqali shaxsning o'zligini anglab yetish hamda o'z ustida ishlash vositasi ham mavjud ekanligi uqtirib o'tiladi. Falsafiy ta'limotlar XX asrda yolg'izlik muammosiga bag'ishlangan psixologik yondashuvlarga keng yo'l ochib berdi. Xorij psixologiya maktablaridagi quyidagi yo'nalishlarda ushbu muammo yuzasidan ilmiy tadqiqotlar olib borildi:

Psixanalitik (D.Zilburg, G.Sullivan, F.Fomm-Reyxman, E.Fromm, K.Xorni);

Ijtimoiy psixologik (K.Boumen, D.Rismen, R.Sleyter); Fenomenologik (T.Djonson, D.Mur, K.Rodgers, P.Eddi.);

Ekzistensial (B.Miyuskovich, K.Mustakas, I.Yalom); Gumanistik (A.Maslou);

Kognitiv (E.Peplo, D.Perlman, D.Yang);

Interaksionistik (R.Veys, B.Serma);

Intim (V.Derlega, S.Margulis, M.Mid);

Biologik model (D.Odi).

Umuman olganda psixologik nazariyalar yolg'izlikning asosiy sababi ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o'zaro aloqalarning yetarli emasligi, ularni yo'qotish yoki undan qoniqlaslik deb hisoblaydilar. Yolg'izlikni inson hayotining muhim belgisi va shaxsiy kamolot manbai sifatida talqin qiladigan ekzistensial yo'nalish tarafdorlari esa, o'z nazariyalarini empirik jihatdan asoslab bera olmaydilar.

Zamonaviy tadqiqotlarning ko'rsatishicha, yolg'izlik genetik kelib chiqishga ham aloqador bo'lishi mumkin. Tekshirishlarda (Dorret Bumsma, 2005) aniqlanishicha, yolg'izlikka bo'lgan moyillik irsiyat orqali ham belgilanadi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqotning maqsadi yetuklik yoshidagi yolg'izlikni boshdan kechirishni o'rganish.

Tadqiqot obyekti sifatida 35 yoshdan 41 yoshgacha bo'lgan, turli kasbiy sohalaridagi ayollar, jumladan texnik sohadagilar (19%), pedagoglar (53%) yo'nalishlarda oliy ma'lumot olganlar hamda uy bekari (28%) ishtirok etishdi. Tadqiqotimizda D.Rassel va uning xodimlari L.Peplo hamda

M.Ferguyson tomonidan ishlab chiqilgan “Yolg‘izlikni subyektiv his qilishni o‘rganish metodikasi” (yolg‘izlikni o‘lchashning modifikatsiyalashtirilgan shkalasi)”dan foydalanildi. U 10 ta ijobiy, 10 ta salbiy mazmundagi banddan iborat. Mazkur metodikani biz, yolg‘izlikni subyektiv his qilayotgan ayollarda yolg‘izlik fenomenini aniqlash maqsadida tadqiqotimizda qo‘lladik.

Tadqiqotning predmeti yetuklik yoshidagi ayollarning o‘z-o‘ziga bahosi, o‘zaro munosabatlari, hayot mazmunidan qoniqishi, o‘zini ro‘yobga chiqarishi, yashash tarzi va psixologik tipiga o‘zaro bog‘langan holda yolg‘izlikni boshdan kechirish holatlarini o‘rganishdan iborat.

O‘tkazilgan tadqiqot natijalariga ko‘ra, yolg‘izlik hissining yuqori darajasi, omillarning kamida bittasi bo‘yicha yolg‘izlik hissining o‘ta kuchayib ketganligi (1-daraja) texnik sohadagilarda 2%ini, pedagoglarda 6%ini va uy bekalarida esa 2%ini tashkil etdi. Yolg‘izlik hissining o‘rta darajasi, individ

ijtimoiy-psixologik aloqalarining kamligini kompensatsiyalashga va yolg‘izlik hissini susaytirishga qodirligi (2-daraja) texnik sohadagilarda 5%ini, pedagoglarda 13%ini va uy bekalarida esa 8%ini tashkil etdi.

Xulosa va takliflar. Yolg‘izlik murakkab chuqur ichki kechinma sifatida namoyon bo‘lib, unga moyillik ontogenezning turli davrlarida boshqa emotsional jarayonlar kabi o‘ziga xos rivojlanish dinamikaga ega bo‘ladi. Tadqiqot ishimizda, jumladan, yetuklik davrida yolg‘izlik hissini kechirishga moyillik xususiyatlari, bunda jins omilining ta‘siri maxsus o‘rganildi. Ushbu tadqiqot natijalariga ko‘ra, quyidagi xulosalar shakllantirildi. Aksariyat ayollarda yolg‘izlikning o‘rta darajasi aniqlandi. Yetuklik yoshida turli sohalarida faoliyat olib borayotgan ayollarda yolg‘izlik hissining namoyon bo‘lishi sabablari va omillarini kelgusi ilmiy tadqiqotlarimizda yoritib boramiz.

ADABIYOTLAR

1. Adjibaeva A.D. Jenschina i sotsialniy progress. - Alma-Ata, 1989.
2. Korel L.V. Jenschina na krutix virajax reform: faktori riska i stupeni adaptatsii. // EKO. № 6, 1995. S. 142-259.
3. Gagarin A.C. Odinochestvo kak fenomen chelovecheskogo bitiya // Ratsionalnost irratsionalnogo. — Yekaterinburg, 1991. — S.77-109.
4. Zorkina G.G. Kontsepsiya odinochestva v kontekste smislovoy interpretatsii koda // Baxtin M.M.. Esteticheskoe nasledie i sovremennost. — Saransk, 1992. — 4.2. — S.300-306.
5. Labirint odinochestva: Per. s angl. / Sost. obsh. red. i predisl. Pokrovskogo N.E.. — M.: Progress, 1989. — 623s.
6. Tulina N.V. Odinochestvo: Sotsialno-politicheskij aspekt // Vestnik MGU, Seriya 12, Sots.-polit. issled. — 1992. — №3. — S.51-58.
7. Shvayb Yu.M., Dancheva O.V., Odinochestvo: Sotsialno- psixologicheskie problem. — Kiev.: Ukraina, 1991. — 270s.

Nilufar SAIDOVA,
Navoiy davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi, PhD
E-mail: snilufar361@gmail.com

Pedagogika fanlari nomzodi, professor Tilegenov A.T. tahriri ostida

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING MATEMATIK QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Аннотация

Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablari boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematik qobiliyatlarini rivojlantirish usullariga oid olib borilgan olimlarning ishlarini tahlili keltirilgan. Shuningdek, boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematikaviy qobiliyatlarini shakllantirishda o'qituvchi va o'quvchi faoliyatining tarkibiy tuzilmasi keltirilgan hamda boshlang'ich ta'lim jarayonida didaktik muhit mexanizmlarini takomillashtirishga doir taklif va tavsiyalar berilgan. Shu bilan birga mazkur maqolada o'quvchilarining matematik qobiliyatlarini rivojlantirish uchun ishlab chiqilgan metodikani samaradorligini aniqlash bo'yicha tajriba-sinov ishlari olib borilgan. Uning samaradorlik darajasi Styudent-Fisher kriteriyasidan foydalanib isbotlangan.

Kalit so'zlar: Ijodiy qobiliyat, fikrlash, iqtidor, mantiqiy, tafakkur, xotira, matematika, tajriba-sinov, Styudent-Fisher.

МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ МАТЕМАТИЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация

В данной статье представлен анализ работ ученых, проведенных по методам развития математических способностей учащихся начальных классов общеобразовательных школ. Также представлена структура деятельности учителя и ученика по формированию математических способностей учащихся начальных классов, даны предложения и рекомендации по совершенствованию механизмов дидактической среды в процессе начального образования. В то же время в данной статье была проведена экспериментальная работа по определению эффективности методики, разработанной для развития математических способностей учащихся. Степень его эффективности доказана с помощью критерия Стьюдента-Фишера.

Ключевые слова: Творческие способности, мышление, одаренность, логика, мышление, память, математика, эксперимент-тест, студент-Фишер.

METHODS OF DEVELOPING MATHEMATICAL ABILITIES OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Annotation

This article presents an analysis of the work of scientists carried out on the methods of developing the mathematical abilities of primary school students in secondary schools. The structure of the activities of the teacher and the student in the formation of the mathematical abilities of primary school students is also presented, proposals and recommendations are given for improving the mechanisms of the didactic environment in the process of primary education. At the same time, in this article, experimental work was carried out to determine the effectiveness of the methodology developed to develop the mathematical abilities of students. The degree of its effectiveness has been proven using the Student-Fisher test.

Key words: Creativity, thinking, giftedness, logic, thinking, memory, mathematics, experiment-test, student Fisher.

Kirish. Matematik ta'lim jarayonida qo'llaniladigan metodlar va ularning o'quvchilarda matematik qobiliyatlarini rivojlantirishdagi o'rni beqiyos. Iqtidorli o'quvchilarni tarbiyalash, ularning qobiliyatlari va iqtidorlarini rivojlantirish borasida bugungi kunda mamlakatimizda salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda [1]. Bu esa qobiliyatlarning yangi qirralarini tadqiq etish imkonini beradi. Rivojlangan xorijiy mamlakatlar mutaxassislar tomonidan olib borilgan izlanishlarda matematik qobiliyatlarni rivojlantirish kriteriyalari ishlab chiqilib, ularning nazariy va amaliy jihatlarini ko'rsatib o'tilgan [4].

Adabiyotlar tahlili. Matematik qobiliyatlarni rivojlantirish mexanizmlari, matematik nazariyalarni o'rganish va ularni rivojlantirishning nazariy-metodologik va uslubiy asoslari yuzasidan B.S.Abdullayeva, E.G'oziyev, D.I.Yunusova, M.SH.Mamatov, M.A.Mirzaxmedov, B.K.Xaydarov, M.A.Fayziyev, T.U.Utapov, D.M.Maxmudova, V.A.Arshinov, S.P.Kapitsa, A.N.Kolmogorov, V.A.Krutetskiy, S.Altmeyer, C.Nore, J.L. Guermond, R.Laguerre, J.Leorat, F.Luddens, Lynn H. Erbe, Basak Karpuz, Allan C.Peterson, Ricardo Almeida, R.Nuno, O.Bastos, S.Torres, Omer Acan kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

Yuqorida keltirilgan olimlarning tadqiqotlarida o'quvchilar qobiliyatlarini rivojlantirish borasida olib borilayotgan

ishlar zamidida, ularning nufuzli xalqaro matematika olimpiadalarida sovrinli o'rnlarni egallashlari, yuqori maralarga erishganliklarini ko'rsatish mumkin. Albatta, erishilgan natijalar bilan cheklanib qolmaslik, o'quvchilar matematik qobiliyatlarini rivojlantirish va aniqlashning yangi yangi tamoyillarini ishlab chiqish zarur. O'quvchilarda matematik qobiliyatlarni aniqlash va rivojlantirishga doir maxsus adabiyotlar yetishmasligi va shu bois ularni yaratish ustida tinimsiz ishlar olib borish davr talabidir.

Tadqiqot metodologiyasi. V.A.Krutetskiy [7] o'quvchilarning matematik qobiliyatlarini rivojlantirishga mo'ljallangan 9 ta qobiliyat strukturasi o'rgandi. Quyida biz zamonaviy matematikaning rivojlanish tendensiyalaridan kelib chiqib, ilmiy metodik izlanishlarimizdan xulosa qilgan holda o'quvchilar uchun matematik qobiliyatlarni rivojlantiruvchi komponentlarni tavsiflaymiz.

Ma'lumki, maktab matematika darsliklarida berilgan masalalarning qiyinlik darajasi bir-biriga o'zaro bog'liq [12]. O'quvchilarning biz taklif etayotgan matematik qobiliyati -

Q_1 komponentlari quyidagicha [13]:

Q_1 - idrok etishni rivojlantirish: a) axborotni izlashga doir masalalar; b) sinash va xato metodikasiga oid masalalar;

v) shartlari to'liq bo'lmagan masalalar g) shartlari ortiqcha bo'lgan masalalar;

Q_1^2 - tushuncha va tasavvurni rivojlantirish: a) og'zaki va aniq rasmiylashtirilgan masalalar; v) ijodiy masalalar; g) xayoliy tasavvurni uyg'otuvchi masalalar;

Q_1^3 - fikrlashni rivojlantirish: a) analitik usulda yechishga doir masalalar; b) mulohazaga olib keluvchi masalalar;

Q_1^4 - diqqatni rivojlantirish: a) muhim mahoratni ajratuvchi masalalar; b) uzluksiz e'tiborni jalb etuvchi masalalar; v) umumiy fondagi geometrik elementlarni va shakllarni ajratishga doir masalalar;

Q_1^5 - matematik xotirani rivojlantirish: a) xayoliy tasavvurni uyg'otuvchi masalalar; b) tafakkurni vujudga keltiruvchi masalalar; v) g'oyaga yetaklovchi masalalar;

Q_1^6 - analiz va sintezni rivojlantirish: a) birlashtirishga doir masalalar; b) kombinatorik masalalar; v) bir nechta xulosalar qilishga doir masalalar;

Q_1^7 - umimlashtirishni rivojlantirish: a) real bo'lmagan masalalar; b) topshiriq tipidagi masalalar tuzish;

Q_1^8 - abstraklashtirish va konkretlashtirish: a) umumiy mulohazaga doir masalalar; b) o'zaro qarama qarshi masalalar;

Q_1^9 - klassifikatsiyalash: a) shartlarini darajalashga olib kelishga doir masalalar; b) amalni qaytadan qurishga doir masalalar;

Q_1^{10} - xulosa chiqarish: a) isbotlashga oid masalalar; b) mantiqiy masalalar; v) qonuniyatni izlashga doir masalalar.

Ushbu matematik qobiliyatlarni rivojlantirish strukturasini umumiy sxemalari uchun ularga mos qobiliyatlarni rivojlantiruvchi ayrim masalalarni keltirib o'tamiz. Buning uchun biz komponentlardan ayrimlarini tanlab, matematik qobiliyatlarni rivojlantirish strukturasiga doir maxsus masalalar keltiramiz.

$$\begin{cases} x + y = 200, \\ x = 1,25y. \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 1,25y + y = 200, \\ x = 1,25y. \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 2,25y = 200, \\ x = 1,25y. \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y = \frac{200}{2,25}, \\ x = 1,25 \cdot \frac{200}{2,25}. \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x = \frac{1000}{9}, \\ y = \frac{800}{9}. \end{cases}$$

va nihoyat guruch $x = \frac{1000}{9}$ kg, shakar $y = \frac{800}{9}$ kg degan yechimni oladilar. Lekin ayrim o'quvchilar loviya nima bo'ldi? degan savolni qo'yadilar. Agar bunday bo'lmasa, bu savolni o'qituvchi qo'yishiga to'g'ri keladi. Natijada o'quvchilar loviyani xisobga olgan holda masala yechimini qidirishga tushadilar. Ular turli yechimlarni tolishadi. Maslan: 1) shakar - 20kg, guruch - 25kg, loviya - 155kg; 2) shakar - 80kg, guruch - 100kg, loviya - 20kg va xakazo. O'quvchilar shu tariqa bu masalaning yechimi yagona emas ekanligiga va bunday masalalarni ham yechishga to'g'ri kelishiga ishonch hosil qiladilar. Ayrim o'quvchilar bu muloxazalarni yana davom ettirishi mumkin. Bu o'quvchilarda idrok etishni rivojlantiradi.

$$\begin{cases} 4x + 2y = 130, \\ x + y = 40. \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 4x + 2y = 130, \\ 4x + 4y = 160. \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 2y = 30, \\ x = 40 - y. \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y = 15, \\ x = 25. \end{cases}$$

avtomobil - 25 ta, mototsikl - 15 ta degan javobni oladi. Bundan o'quvchilar 40 ta rul haqidagi ma'lumot ortiqcha ekanligi, u shundoq ham ma'lum ekanligini idrok qiladilar. Shunday qilib shartlar ortiqcha masalani yechishda ham ko'rib turganingizdek o'quvchilarning idrok etish qobiliyati rivojlanadi.

Q_1^1 - idrok etishni rivojlantirish. Bularga quyidagi mazmundagi masalalar to'g'ri keladi: a) axborotni izlashga doir masalalar; b) sinash va xato metodikasiga oid masalalar; v) shartlari to'liq bo'lmagan masalalar; g) shartlari ortiqcha bo'lgan masalalar [13].

a) axborotni izlashga doir masala (2-sinfga mo'ljallangan masala). 100 - katakli jadval berilgan bo'lib, u raqamlar (grafik tasvir, turli shakl va rangsiz geometrik figuralar, harflar jamlanmasi) bilan to'ldirilgan. Har bir 0 dan 9 gacha raqam (grafik tasvir, turli shakl va rangsiz geometrik figuralar, u yoki bu belgi, rang) necha marta uchrashini sanab chiqing.

Yechish. Berilgan masaladan o'quvchi kataklar soni 100 ta ekanligi va har bir qatorda 0 dan 9 gacha bo'lgan raqamlar joylashganligi haqida axborot oladi. Demak, har bir katakda ularning soni 10 ta ekan, agar jadval kvadrat shaklida bo'lib, raqamlar har bir qatorda takrorlanganligini hisobga olsa, masala oydinlashishini anglab yetadi. Bu jarayon o'quvchini idrok etishga undaydi. Agar jadvalga grafik tasvir, turli shakl va rangsiz geometrik figuralar, u yoki bu belgi, rang bilan belgilangan bo'lsa ham masala shu usulda yechiladi.

b) sinash va xato metodikasiga oid masala (2-sinfga mo'ljallangan masala). $14 + 2 \cdot 4 - 9 = 3$ ifodaning natijasi 16 bo'lishi uchun *, # amallar qanday bo'lishi va qavslar qanday joylashishi kerak?

Yechish. Bunda o'quvchi natijalarni hosil qilish uchun amallar va qavslarni qo'yish ustida mulohaza yuritib, idrok qilish orqali o'zida turli usullarda sinash va xatolarni tuzatish metodidan foydalanadi, natijada ifodaning yechimini topadi: $(14 + 2) \cdot (4 - 9) = 3$

b) shartlari to'liq bo'lmagan masalalar (4-sinfga mo'ljallangan masala). Do'konda jami 200 kg guruch, shakar va loviya bor. Guruch shakardan 25% ko'p. Har bir aytilgan maxsulot necha kilogramdan? (Loviya haqida ma'lumot to'liq emas)?

Yechish. Boshlang'ich sinf o'quvchisi masalani yechishda quyidagicha mulohaza yuritadi: x kg - guruch, y kg - shakar va loviya shartda ortiqcha, chunki guruch shakardan 25% ko'p ekanligi takidlangan, lekin loviya haqida gap yo'q, shuning uchun o'quvchi uni e'tibordan chetda qoldiradi va quyidagi sistemani tuzib yechadi:

g) shartlari ortiqcha bo'lgan masalalar (4-sinfga mo'ljallangan masala). Avtomobil turar joyida 40 ta - avtomobil va mototsikl turibdi. Ularda birgalikda hisoblansa 130 ta g'ildirak va 40 ta rul bor. Ularning soni nechtdan?

Yechish. Bu sharti ortiqcha bo'lgan masala bo'lib, o'quvchi birinchi navbatda 40 ta avtomobil va mototsiklni ularning g'ildiraklari va rullari soniga moslashtirishga harakat qiladi. O'quvchilar quyidagicha mulohaza yuritadilar: avtomobil turar joyida 20 ta avtomobil $20 \cdot 4 = 80$ ta g'ildirak, 20 ta mototsikl $20 \cdot 2 = 40$ ta ballon bo'lib, $(80 + 40) - 130 = 10$ ta ballon ortiqcha ekanligini topadi. Masala o'quvchilarni matematik materialni formal idrok qilishga undaydi. Nihoyat x - avtomobil, y - mototsikl deb belgilab quyidagi sistemani oladi va uni yechib

Q_1^2 - tushuncha va tasavvurni rivojlantirish: a) og'zaki va aniq rasmiylashtirilgan masalalar; b) ijodiy masalalar; v) xayoliy tasavvurni uyg'otuvchi masalalar [13].

a) og'zaki va aniq rasmiylashtirilgan masalalar (4-sinfga mo'ljallangan masala). 12 may kuni Sarvarning oyisi unga "Dadang o'tirgan poyezd Toshkentga 2 sutka va 13 soatdan keyin keladi", dedi. Shunda Sarvar soatiga qaradi va

roppa-rosa 1700 ekanligini ko'rdi. Poyezd qaysi kuni va soat nechada yetib keladi?

Yechilishi. Bu masalani yechishda o'quvchi bir sutgada 24 soat borligini hisobga oladi va oyisining aytgan kuni hisobi bo'yicha og'zaki 2 sutkani 14 may kuni ekanligini aniqlaydi. Bu jarayonda Sarvar dadasining Toshkentga kelish vaqtiga 2 sutkani qo'shadi 14 may va yana oyisining aytgan vaqti 1700 ekanini hisobga olib, yana 13 soat vaqtdan keyin kelishini o'z tassavvurlariga ko'ra hisoblay boshlaydi. U esa, o'quvchining tushuncha va tasavvurini rivojlanishiga turtki bo'ladi. Sarvarning hisoblashiga ko'ra dadasi Toshkentga 15 may kuni soat 400 da kelishini topadi (1 sutka 24 soat, 2400 - 1700 = 7 soat, 15 may va 13-7= 4. 15 may kuni soat 400 da).

b) ijodiy masalalar (3-sinfga mo'ljallangan masala). Yosh matematiklarning yozgi oromgohida Dilshod har kuni 4 ta masala yechsa, Asliddin 3 ta masala yechardi. Dilshod hamma masalalarni 6 kunda yechib tugatdi. Shuncha masalani Asliddin necha kunda yechib tugatadi?

Yechilishi. O'quvchiga masala oddiy tuyilsa-da masala ijodiy yondoshishga dastlabki qadam bo'lib xizmat qiladi. Chunki, masala sharti hayotiy misollar orqali berilib, o'quvchining yechimni topishida ijodiy yondashiladi. Dilshodning kuniga 4 tadan $4 \cdot 6 = 24$ ta masala yechganligini topib oladi. Asliddinning esa, kuniga 3 tadan misol yechishini hisobga olib. Bu jarayon o'quvchining ijodiy yondashishiga dastlabki qadamdir. Dilshod 6 kunda yechgan masalalar sonini Asliddin 24 kunda yechganligini hisobga olib. Asliddin $24 : 3 = 8$ kunda yechib tugatganligini topadi.

v) xayoliy tasavvurni uyg'otuvchi masalalar (4-sinfga mo'ljallangan masala). Basseynning ichidagi suvdan 350 litrini chiqarib yuborib, keyin unga 200 litr suv quyganlarida undagi suv 650 litrga yetdi. Dastlab basseynida necha litr suv bo'lgan?

Yechilishi. O'quvchi masala shartiga nazar soladigan bo'lsa, basseynida 350 litrdan ko'proq suv borligini payqaydi. Demak, 350 litr suvni chiqarib, 200 litr suv quyilganidan keyin basseynida ko'proq suv bor ekanligi, o'quvchining xayoliy tassavvurini o'yg'otadi. Natijada quyidagi natijaga erishadi $x - 350 + 200 = 650$, $x=800$ litr.

Q³ - fikrlashni rivojlantirish: a) analitik usulda yechishga doir masalalar; b) mulohazaga olib keluvchi masalalar [13].

a) analitik usulda yechishga doir masalalar (4-sinfga mo'ljallangan masala). Do'konda mahsulotlarga bayramoldi chegirmalar e'lon qilindi va ularning narxi 30% ga

arzonlashtirildi. Agar ko'ylakning narxi 3600 so'mga arzonlashgan bo'lsa, uni necha so'mga sotib olsa bo'ladi.

Yechilishi. O'quvchi masala shartini o'qib, mahsulotning 30% ga arzonlashgani, uni 3600 so'mga arzon sotib olish mumkin ekanligini fikran o'ylab ko'radi. Agar ko'ylak narxi x so'm bo'lsa, uni quyidagi ko'rinishda topadi

$$\begin{cases} x \square 100\%, \\ 3600 \square 30\% \end{cases} \quad x = \frac{3600 \cdot 100}{30} = 12000 \quad \text{so'm}$$

ko'ylakning dastlabki narxi $12000 - 3600 = 8400$ so'mga sotib olishini topadi.

Tahlil va natijalar. Boshlang'ich sinf o'quvchilari-ning matematik qobiliyatlarini rivojlantirish bo'yichailgari surilgan g'oyani samaradorlik darajasini aniqlashga oid tajriba-sinov ishlari olib borildi. Tajriba-sinov ishlari tadqiqot doirasida tavsiya etilayotgan metodikani samaradorlik darajasini aniqlashga maqsadida umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilari jalb etilib, ular tajriba va nazorat sinflariga ajratildi. Tajriba va nazorat sinflari uchun jami 123 nafar o'quvchir jalb etildi. Tajriba sinfiga ajratilgan o'quvchilarga tadqiqot doirasida tavsiya etilayotgan metodikadan foydalanib, darslar tashkil etildi. Nazorat sinfiga esa ushbu imkoniyat berilmadi. Mazkur tajriba-sinovga jalb etilgan o'quvchilarning natijalari tahlil etilib, ishonchligini tekshirish maqsadida Styudent-Fisher kriteriyasi asosida matematik-statistik tahlili etildi. Ushbu kriteriyadan foydalanishda tanlanmalar uchun

$$\bar{x} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n n_i x_i$$

mos o'rta qiymatlar formuladan foydalanildi. Hisoblash natijasiga ko'ra, tajriba sinfining o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichi nazorat sinfiga nisbatan yuqori ekanligi, ya'ni 9,6 % ga oshganligi ma'lum bo'ldi.

Xulosa va takliflar. Boshlang'ich sinf o'quvchilari-ning matematik qobiliyatlarini rivojlantirishda quydagilarga e'tibor qaratish lozimligi tadqiqot davomida ma'lum bo'ldi: elektron ta'limiy resurslarga asoslangan o'quv jarayoni mazmunini boyitishi, o'quvchilarning kognitiv va senzitiv idrok etishlarini shakllantirishga yo'naltirishi; o'quv-biluv jarayonida o'quvchilarning birgalikda muvaffaqiyatga erishishlari uchun qulay sharoit yaratishi, o'quv materiallarini o'zlashtirganda salomatlik usullarini ta'minlashi, ya'ni computer texnologiyalaridan foydalanishda bola organizmiga uning ta'sirini o'rganishi; v) o'quv-biluv jarayonida o'qituvchi o'quvchilarning qiziqishlari, intilishlarini izchil tarzda dialog asosida rivojlantirishga yo'naltira olishi; g) o'quv-biluv jarayonida o'qituvchi o'quv materiallarini o'quvchilarning shaxsiy tajribalari, bilimlari bilan uyg'unlashtirgan holda taqdim eta olishi lozim.

ADABIYOTLAR

1. Назарова Х.П. Бошланғич синф ўқувчиларининг коммуникатив саводхонлигини таъминлашнинг дидактик асослари // Педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Т., 1999. –245-б.
2. Аршинов В.А. Математические способности учащихся и как их распознавать. – М.: Академия, 2013. – 440 с.
3. Капица С.П. Математика в школе. – М.: Наука, 2011. –188 с.
4. Бочкарев А.И. Проектирование синергетической среды в образовании // Автореф. дисс. ... док. пед. наук. – М., 2016. – 52 с
5. Берн Э. Лидер и группа. О структуре и динамике организаций и групп. – Екатеринбург: Литур, 2000. – 320 с.
6. Бондаревская Е.В. Теория и практика личностно-ориентированного образования. – Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского педагогического университета, 2000. – 352 с.
7. Крутецкий В.А. Психология математических способностей школьников. М.: Педагогика, 2007. – 188 с.
8. Утапов Т.У. Математика таълими жараёнида ўқувчиларнинг математик иктидорини аниқлаш ва ривожлантириш методикаси // Педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Т., 2011. – 168-б.
9. Крутецкий В.А. Психология математических способностей школьников. М.: Педагогика, 2007. – 188 с.
10. Маркова А.К., Орлов А.Б., Фридман Л.Н. Мотивация учения и ее воспитание у школьников. М.: Педагогика, 2017. –164 с.
11. Гусев В.А. Теория и методика обучения математике: психолого-педагогические основы [Электронный ресурс].
12. Орлов А.Б. Формирование мотивации учения: Кн. для учителей. –М., 2018. – 161 с.
13. Саидова Н.Р. Бошланғич синф ўқувчиларининг математикавий компетенцияларини шакллантиришда АКТ воситаларидан фойдаланиш технологиялари // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Навоий, 2021. – 173-б.

Azizbek SAYFILLOEV,
PhD student, Bukhara state university
E-mail: azizbek.sayfullayev.96@mail.ru
Shoxsanam SAYFILLOYEVA,
2nd year student, Bukhara state university
E-mail: Shokhsanam@mail.ru

Pedagogika fanlari boyicha falsafa doktori (PhD) Kaharova D.S. taqrizi asosida

IMPROVING THE METHODOLOGY OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS' MASTERY ACTIVITIES

Annotation

In Uzbekistan, with the honor of independence, fundamental reforms were implemented in all areas, the Uzbek model of economic development, the national program of personnel training was developed and is being implemented step by step. This article describes in detail the improvement of the methodology of mastering activities of elementary school students.

Key words: Educational program, pedagogy, methodology, elementary school, preschool education, teacher-student tradition.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING O'ZLASHTIRISH FAOLIYATI METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya

O'zbekistonda istiqloqlar sharafiga bilan barcha sohalarida tub islohotlar amalga oshirildi, iqtisodiyotni rivojlantirishning o'zbek modeli, kadrlar tayyorlash milliy dasturi ishlab chiqildi va bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Ushbu maqolada boshlang'ich sinif o'quvchilarining o'zlashtirish faoliyatini o'zlashtirish metodikasini takomillashtirish batafsil yoritilgan.

Kalit so'zlar: Ta'lim dasturi, pedagogika, metodika, boshlang'ich maktab, maktabgacha ta'lim, o'qituvchi-shogird an'anasi.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ МАСТЕРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация

В Узбекистане с честью независимости проведены кардинальные реформы во всех сферах, разработана и поэтапно реализуется узбекская модель экономического развития, национальная программа подготовки кадров. В данной статье подробно описано совершенствование методики овладения деятельностью учащихся начальной школы.

Ключевые слова: Образовательная программа, педагогика, методика, начальная школа, дошкольное образование, традиция учитель-ученик.

Introduction. In our country, special attention is paid to the field of education, necessary conditions and opportunities are being created for the education of the next generation. Today, we all know that the information communication system is developing at a high level on a global scale, and this, among other fields, has entered into the educational process and has an impact on its higher quality organization. In such conditions, it is natural that the theoretical and practical aspects of human activity are continuously updated.

Literature review. Educating a perfect generation - the Law "On Education" and the "National Program of Personnel Training" assign extremely responsible tasks to the education workers of the Republic. The process of implementing this task requires a new approach to the education of primary school students, and teachers to be very responsible towards their profession and pupils. Such great attention given by our President to the education of the future generation imposes huge tasks on the educational system and pedagogues. The implementation of these tasks requires deep knowledge and great skill. Bringing innovations into the educational system, effective use of modern pedagogical technologies are important tasks of today's education. In fact, modern pedagogical technologies increase the productivity of the educational process, form the independent thinking process of students, increase students' enthusiasm and interest in knowledge, form the skills and abilities of solid mastering of knowledge, free use of it in practice. In the educational process based on pedagogical technology, the scope of the teacher's activity and the student's activity is clearly defined,

the specific technology of the organization of education is shown, and the scope of the teacher's activity and the student's activity is clearly defined in the educational process based on the pedagogical technology, the exact technology of educational organization is shown.

Research methodology. Pedagogical technologies are a system of improving the educational process based on advanced tools, methods, technical means and methods. This system is created by the teacher and serves to connect the stages of education. It includes pre-determining its content and tasks, purpose, preparation of forms and means of education, planning of lessons aimed at acquiring moral qualities intended to be formed in the student. It is necessary to organize all stages of education in such a way that it teaches young people to think comprehensively while providing them with deep and reasonable knowledge. The main essence of pedagogical technology is to make students interested and to achieve full mastery of knowledge. The main goal of the introduction of pedagogical technology is the thorough mastery of the knowledge provided in education by the majority of students.

Pedagogical technologies increase the productivity of the educational process, form students' independent thinking process, increase students' enthusiasm and interest in knowledge, form skills and competencies of solid assimilation of knowledge, free use of it in practice. The traditional teaching system can be described as "informed teaching" due to its reliance on written and spoken words, since the teacher's activity is not only as an organizer of the learning process,

rather, it is being evaluated noting that it is becoming a source of authoritative knowledge.

First, pedagogical technology is designed for the educational process. Therefore, each society determines the goal of personality formation and accordingly there is a certain pedagogical system. This system is continuously influenced by the social order and generally determines the content of education. "Goal" creates the need to update the remaining elements of the pedagogical system in turn.

Secondly, in the developing stage of scientific and technical development, information is increasing dramatically, the limits of human activity are expanding extremely with the development of science and technology, and new technologies with great teaching opportunities are entering the field of education, and the time for use in the teaching process is limited. , as well as the requirements of perfect preparation of young people for life require the introduction of new technologies into the educational system. There are new technical, informational, audiovisual tools that require new methods and are becoming an integral part of the educational process and introduce their own characteristics into it, which have turned new pedagogical technologies into a real reality.

Thirdly, the continuous penetration of industrial and other technologies into the audience and turning them into living educational objects creates the need for the teacher to leave the framework of traditional methods and, naturally, to use technological approaches. Today's pedagogue sets as his main goal to bring up an all-round developed, mature, well-rounded generation and deliver a worthy specialist to our country. Therefore, he should not forget that one of his main tasks is to organize a lesson based on pedagogical technologies and contribute to the improvement of the quality and efficiency of education.

It is important to choose and use the methods, tools and forms of pedagogical technologies in order to expand the students' worldview, wide and easy assimilation of knowledge in the education of primary school students. Many methods of pedagogical technologies are used in the organization of reading classes. The first periods of school after kindergarten play an important role in a child's life. Therefore, the period of primary education is the most responsible period in the educational process. At this time, along with the child's literacy, his worldview is formed, and his thinking skills develop. During this period, every activity aimed at developing the child's mind has a great impact on the composition and development of the child's mind. Therefore, in this period, first of all, it is necessary to pay attention to the organization of the educational process in an interesting and effective way, to create a motive and to develop it. Because this period is characterized by the transition of the child from playing activities to intellectual activities, that is, to educational activities. The use of various games is of great importance in the development of a child's educational activity. Children perfect their knowledge through the game and learn it deeply. From this point of view, the role of the didactic game played in the tasting process is incomparable.

The use of various didactic games by primary school teachers to organize each lesson has a good effect. Because the school period is a very complicated period in the life of 6-7-year-old children, and children face a serious test. The child enters a new life - school life. Now he was forced to feel that he was a member of a new team, to obey discipline, to adapt to a new regime. Despite the fact that the child is young, now he has a lot of necessary tasks, such as attending school, doing homework, learning complex materials. The important thing is that the transition from play to school, daily compulsory and continuous work is a fundamental turning point in a child's life. Even for children from preschool institutions, it is not easy. It is even more difficult for children who come to school from home. Especially sitting in the classroom for 40-45

minutes, listening and completing tasks, long mental work quickly tires the child. The child may be cold from school and studies. That's why teachers should strive to make children's school life interesting, create motivation and try to develop it. A motive cannot be formed by itself. It can be created by means of didactic games and independent works suitable for children's age and psychological characteristics. It is effective to attract students to the lesson as a result of interesting conduct of lessons using pedagogical technologies, especially in the process of primary education. In such lessons, children's attention is fully attracted, and their memory works well. Motifs help students to acquire knowledge in depth. That is why primary school teachers should focus on organizing the educational process based on interesting motives.

It is a practical pedagogical laboratory of schools, and instead of teaching children by filling their brains with memorized knowledge, they tried to teach them by general development of their thinking ability. Students were taught how to observe, find hypotheses, and test their assumptions. Teaching in such schools was based on relying on facts and experience, training children's initiative and independence. At the end of the 19th century, the pedagogue Wilhelm August Lay (1862-1926) founded "action pedagogy" in Germany. His ideas also had their own positive aspects and innovations. Lay attached great importance to expression and description in the pedagogical process, because in his opinion, in the process of such expression or description, students have the opportunity to show their activity and act. According to him, all kinds of representation: painting, making objects from clay and plasticine, making models of various objects, drawing, dramatization, singing, music, dancing, as well as carrying out experiments on plant and animal care, oral and written works and the like are means of "expression" in the educational process. According to Lay, all lessons should be built on the basis of these rules. To achieve mastery of the subject by all students; achieving improvement of students' fluent and correct, conscious and expressive reading; Achieving active participation of students in the training; to stimulate and interest their study motives, to determine ways to activate students and to fully achieve the set goal; Search for and improve ways to master pedagogical technologies and use them in primary education, work on yourself; Working on the development of motivation for reading in primary school students; Connecting the lesson with life experiences.

The story method is often used in primary classes. If the content of the education is partially familiar to the student, the conversation method is used. In the method of oral presentation, the teacher's description of both activities and students' conscious and solid mastery of the described knowledge follow the unity. The story is the most widely used method in the school education system, it is used in teaching all subjects in all classes and at all stages of school education. In elementary grades, it is much shorter and clear, by the middle group of classes, the story is much larger and continuous. The method of oral presentation of educational material is used based on the following didactic rules and requirements: The materials presented in the reading classes should be ideologically meaningful, scientific, and aimed at connecting theory with practice. Conversations, especially in the educative nature of teaching, are useful in forming worldviews and beliefs. Interviews are held with the whole class and some groups of students.

Reproductive methods - if the content of the educational material is mainly informational, if it describes the methods of practical actions, if it is considered too new for students to be able to search for their knowledge independently, if it is ready to solve situations. especially, the demand and attention to deductive teaching has increased. Thinking in this way is very effective. Using inductive or deductive methods means choosing a certain logic of opening

the content of the studied topic - from specific to general or from general to specific. Thinking in this way is very effective. In the reproductive method, students apply their previously or recently acquired knowledge. For example, in the first lessons, the teacher divides the text of the work into parts, draws the attention of the students to the important idea that the writer or poet wants to say, defines it, together with the students, the meaning assigned to the image means open and help students. All this serves as a guide for students. After that, the students independently perform the above-mentioned tasks with the help of the teacher's instructions. In addition to the above-mentioned methods, the use of modern pedagogical technologies such as "Brainstorming", "Networking", "Working with groups", "Bliss technology", "FSMU technology" in elementary school reading lessons will also have a good effect. It should be emphasized that what method to use in each lesson, what methods to use in the lesson should be determined in advance and carefully developed by the teacher.

Relying only on interest in education does not ensure that motivation can be reasonably effective. In this case, the most important and effective method is to set motivational-problematic situations or tasks related to special knowledge that reflect the social nature of the studied subject. For example, using didactic games at the beginning of a new lesson or during questioning and reinforcement of the previous lesson, students' interest in the lesson is increased. After the motive is formed, attention is paid to the social importance of the studied topic while keeping the interests of the students during the lesson. It is important to develop motivations during the lesson in primary school. The fact that the teacher pays more attention to the motives of the students in the organization of educational activities ensures the effectiveness of the students' learning process. While preparing the lesson project, the teacher should clarify the goal and organize the learning activities of the students based on this goal in such a way that the set goal is fully realized. Using the methods of pedagogical technologies in the lesson, expanding the knowledge of students requires great skill from the teacher. He determines the ways of management in the development of the lesson. He clearly develops ways of organizing his activities and students' activities, and ways of controlling students' knowledge. He checks the educational results, determines how well the goal has been achieved, and makes corrections in the preparation of the next project, eliminating the mistakes and shortcomings. When organizing reading lessons, the teacher is required to: The purpose of consolidation-generalization lessons is to consolidate and generalize the knowledge students have learned about the department, and in addition, it can also serve to control the knowledge of students. That's why it is more effective if you focus on working on the project of such lessons in an interesting or unconventional way.

The advantage of pedagogical technology has passed the test of time and is proving to be an important factor in improving the quality and efficiency of interactive methods. In this regard, emphasizing that pedagogical technologies are a factor guaranteeing success, we conducted our research and several experiments based on pedagogical technologies and achieved several results. We used the "Advertising" method in order to build reading classes on the basis of pedagogical technologies, increase students' knowledge and develop oral speech. If this method is used in elementary school reading classes, students' passion for reading, oral speech is formed, their vocabulary increases, they are able to formulate questions for each topic, and learn to think freely and independently. they learn Through this method, students advertise fairy tales and works of art. In the process of advertising, they reveal the characteristics of the characters of the fairy tale and the work. That is, they read the work and advertise the events in the work. During the application of the

method, the following actions are performed. Since elementary school students are prone to management, curious, and impressionable, the teacher is required to choose and use methods that are suitable for the age characteristics of the students, guarantee their easy mastery of the lesson, and solid learning of knowledge. will be done.

Analysis and results. Determining the content of education in the use of pedagogical technologies, preparing the forms and tools of education, developing a system of tasks aimed at wide acquisition of knowledge and spiritual qualities of students, determining the result of education and the level of mastery of them. prepare test tasks for objective assessment. The ability of free and independent thinking is formed in the course of reading classes organized on the basis of pedagogical technologies of elementary school students. As a result of the formation of the ability to think independently, students are able to understand the laws of the world and society, as well as human qualities through the positive and negative characters in the work, to study knowledge in depth, to think broadly, and to make appropriate decisions. Organizational and methodological preparation of the pedagogue and the development of teaching-methodical support that ensures the organization of the educational process are required for effective and high-quality organization of lessons.

The most important goal of the general secondary education school is to provide students with knowledge that will be kept in their memory for a long time. Over time, the student forgets part of the knowledge he received at school. But they will not disappear without a trace. The acquired knowledge, even if the students forget it, leaves a certain mark on their mental maturity. Children often forget school material that is not related to their practical activities. Sometimes in the process of learning, due to the fact that exercises and independent work are rarely performed, the material is not firmly stored in the memory. In addition to these, the knowledge, skills and abilities acquired in previous trainings will be a step, a base for learning more complex material. Acquiring scientific knowledge develops students' memory, logical thinking, creative activity and independence in performing various tasks. Therefore, it is definitely inappropriate to evaluate their potential and their actions in the process of their talent in the same position. There is also a big difference in the students' independent work and thinking potential. Students' independent work, first of all, preparation for it is created by the teacher in ways such as problem-based presentation of materials. In this case, the following assignments can be regularly recommended: study the material based on the textbook, include independent model exercises, new types of assignments, creative works. Independent activity increases activity, teaching students to work independently has a good effect. Independent activity makes a person alert and responsive. This activity should be developed harmoniously among schoolchildren of younger age. For this, first of all, it is necessary to mentally prepare students for independent activities, to make sure that they can do something and do it well.

Each student's activity in the educational process is unique - does not repeat one. Therefore, their potential, talent in the process It is definitely inappropriate to evaluate the movement in the same position. Students There is also a big difference in the potential of independent work and thinking. Students are independent work, first of all, the teacher prepares the materials in a problematic way It is created in such ways as a statement. Do the following tasks regularly it is possible to recommend: study the material based on the textbook, model includes teaching independent exercises, new types of tasks, creative works takes Independent activity increases activity, free mastering students teaching to work independently has a good effect. Independent activity makes a

person intelligent and will answer now. This activity is suitable for young schoolchildren should develop. For this, first of all, students should be encouraged to work independently training, confidence in them to be able to do something and to do it well should be formed.

Conclusion. In short, the teacher shows his knowledge, skills and abilities in the lessons he conveys to students through training, and students master it as a result, he will have the ability to use it. Students are independent in the

process of work, they use different forms of mastering, i.e. reception, processing and application of the acquired information it relies on its own differences. In this way, the results of mastering have increased goes, acquired knowledge is strengthened. In the process of education, the teacher and cooperation of students during class, independent work of students, issues of education and upbringing are solved in the form of extracurricular activities of education its purpose is formed in accordance with the needs of society.

REFERENCES

1. Dilova N.G. (2021). Formative assessment of students' knowledge—as a means of improving the quality of education. Scientific reports of Bukhara State University. 3:5, pp. 144-155.
2. Dilova N.G. (2019). Using collaboration technologies to increase the convergence of primary school students. International scientific review of the problems and prospects of modern science and education. pp. 63-64.
3. Dilova N.G. (2018). Student cooperation with the teacher, embodied in the teachings of our great ancestors, their pedagogical characteristics. Modern training. №3, pp. 63-68.
4. Dilova N.G. (2018). The importance of co-education in improving the effectiveness of primary education. International scientific review of the problems and prospects of modern science and education. pp. 90-91.
5. Dilova N.G. (2012). The possibilities of organizing the educational process on the basis of pedagogical cooperation. Young scientist. № 11, pp. 409- 411.
6. Dilova N.G. (2013). Requirements for the teacher on the organization of cooperation of primary school students in the educational process. Actual problems of modern science. № 4 (72). pp. 55-57.
7. Dilova N.G. Saidova M.J. (2020). Formative assessment of students' knowledge as an innovative approach to education. The American Journal of Social Science and Education Innovations. 2:12, P. 190-196.
8. Dilova N.G. Saidova M.J. (2021). Innovative approach to education is a factor for developing new knowledge, competence and personal qualities. Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR). 1:10, pp. 148-153.
9. Rasulova Z.D. (2021). The role of the electronic educational and methodical complex in the optimization of educational processes. Academy. № 3 (66), pp. 27-30.
10. Dilova N.G. (2017). Opportunities of Pupils' Complex Development on the Bases of Modernization the Content of Primary Education. Eastern European Scientific Journal. No. 1, pp. 1-4.
11. Dilova N.G. (2017). Activity Areas of Primary School Teachers. Eastern European Scientific Journal. №. 6, pp. 1-6.
12. Dilova N.G. (2017). The role of Pedagogy of cooperation in the development of the student's personality. Modern education.
13. Dilova N.G. (2021). Technologies for the development of creative qualities of students. Science and Education today. 60:1, pp. 34-37.
14. Dilova N.G. (2020). Software tools are an important factor in the development of students' creativity. Bulletin of Science and Education. № 21 (99), part 2, pp. 37-40.

Faxriddin SATVOLDIYEV,
Namangan davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: satvoldiyevfakhrriddin773@gmail.com

QDPI dotsenti p.f. f.d (PhD) J. Qurbonov taqrizi asosida

NEW STAGES OF TECHNOLOGIES OF FORMATION OF LEGAL EDUCATION AND UPBRINGING OF SCHOOLCHILDREN (IN THE CASE OF ANDIJAN REGION)

Annotation

The political social situation that has been taking place in developed countries around the world in recent years has shown how important it is to educate a loyal citizen with a high legal culture who knows his rights and freedoms. The effective implementation of this high task depends on the school, which is considered the most important place, and the extent to which the legal education and training process is organized. Much work is being done in this area in our country. Most of the normative legal acts adopted to improve the legal level of the population emphasize the need to effectively organize activities that should be organized at school and to use modern tools. Today, it is the ability to achieve the above goals by further integrating the technologies of the formation of legal education and training.

Key words: Legal education and training, school, pedagogical, psychological, citizen, responsibility, legal thinking, methodology, technology, tool.

НОВЫЕ ЭТАПЫ ТЕХНОЛОГИЙ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ (НА ПРИМЕРЕ АНДИЖАНСКОЙ ОБЛАСТИ)

Аннотация

В последние годы политическая и социальная ситуация в развитых странах мира показала, насколько важно воспитание лояльного гражданина с высокой правовой культурой, знающего свои права и свободы. Эффективное выполнение этой высокой задачи зависит от уровня организации школы, которая считается важнейшим местом, и того правового воспитательно-воспитательного процесса, который будет в ней организован. В нашей стране ведется большая работа в этом направлении. В большинстве нормативных правовых документов, принятых в целях повышения правовой грамотности населения, подчеркивается необходимость эффективной организации труда в школе и использования современных средств. Сегодня достижение вышеуказанных целей возможно путем дальнейшего совершенствования технологий юридического образования и обучения.

Ключевые слова: Юридическое образование и воспитание, школьное, педагогическое, психологическое, гражданское, ответственность, правовое мышление, методология, технология, инструмент.

MAKTAB O'QUVCHILARINING HUQUQIY TA'LIM VA TARBIYASINI SHAKLLANTIRISH TEXNOLOGIYALARINING YANGI BOSQICHLARI (ANDIJON VILOYATI MISOLIDA)

Annotatsiya

So'ngi yillarda jahonning rivojlangan mamlakatlarida ro'y berayotgan siyosiy ijtimoiy vaziyat o'z huquq va erkinliklarini biluvchi yuksak huquqiy madaniyatga ega bo'lgan sodiq fuqaroni tarbiyalash naqadar muhim vazifa ekanligini ko'rsatib qo'ydi. Bu yuksak vazifani samarali amalga oshirish, eng asosiy maskan hisoblangan maktab va unda tashkil etilajak huquqiy ta'lim va tarbiya jarayonining qay darajada tashkil etilishiga bog'liq. Mamlakatimizda bu sohada ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda. Aholining huquqiy savdonligini oshirish maqsadida qabul qilingan normativ huquqiy hujjatlarning aksariyati maktabda tashkil etilishi lozim bo'lgan ishlarni samarali tashkil etish hamda zamonaviy vositalardan foydalanish zaruriyati ta'kidlab o'tilgan. Bugungi kunda huquqiy ta'lim va tarbiyani shakllantirish texnologiyalarini yanada takomillashtirish orqali yuqoridagi maqsadlarga erishish mumkindir.

Kalit so'zlar: Huquqiy ta'lim va tarbiya, maktab, pedagogik, psixologik, fuqaro, mas'uliyat, huquqiy tafakkur, metod, texnologiya, vosita.

Kirish. Mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar ayniqsa ta'lim sohasidagi o'zgarishlar, shubhasiz, kelajak avlodni har tomonlama yetuk qilib tarbiyalashga qaratilgandir. Ayniqsa Yangi O'zbekiston yoshlarini ham jismoniy ham aqliy jihatdan barkamol qilib tarbiyalash bugungi kunning dolzarb masalasiga aylanib qolgan. Yoshlarimizni huquqiy madaniyatini shakllantirishga qaratilgan bir qator qonun hujjatlarida belgilangan vazifalar amaliyotda o'z tasdig'ini topmoqda. Fuqarolar huquq va erkinliklari oliy qadriyat sifatida ko'riluvchi fuqarolik jamiyatining a'zolari ham o'z navbatida huquq va majburiyatlarini te'ran anglagan, o'zgalar huquqlarini va qonunni hurmat qiluvchi shaxslar bo'lishi hech kimga sir emas. Shuning uchun ham fuqarolarimizni huquqiy savdonligini oshirish va shu orqali inson huquqlarini ta'minlash masalasiga davlatimiz rahbari ham alohida e'tibor qaratmoqda. Misol uchun, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev

Miromonovich tomonidan yaratilgan Yangi O'zbekiston strategiyasi kitobida ham Inson huquqlari sohasida huquqiy savodxonlikni oshirish, inson huquqlari madaniyatini shakllantirish sohasida: inson huquqlari va gender tenglik masalalari bo'yicha uzluksiz ta'lim tizimini rivojlantirish, jamiyatda qonunga hurmatni shakllantirishning zamonaviy usullarini joriy etish...[1] va bir qator boshqa vazifalarni amalga oshirish kerakligini ta'kidlab o'tdilar.

Maktab o'quvchilarini huquqiy ta'lim va tabiyasini shakllantirish borasida mavjud metod va texnologiyalarni o'rganish hamda ularni yangi, zamon ruhiga moslab isloh qilishda o'zimizning milliy ta'lim tizimimizning imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda amalga oshirdik.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Huquqiy ta'lim va tarbiya masalasi kecha yoki bugun paydo bo'lgan narsa emas. Davlatni paydo bo'lishi bilan fuqarolarga o'z huquq va

burchlarini o'rgatish orqali ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish maqsad qilgan. Huquqiy ta'lim va tarbiya tushunchasi va mazmun mohiyatini yoritishda Rossiya va O'zbekiston olimlari tomonidan yaratilgan adabiyotlarni tahlil qildik.

Talim va tarbiya jarayoni asrlar davomida shakllanib rivojlanib kelgan hamda o'z ahamiyatini yo'qotmagan tushunchalardir. Tarixda o'tgan qomusiy olimlarimizning bizga qoldirgan meroslarini tahlil qiladigan bo'lsak, deyarli barchasida ta'lim va tarbiya hamda uning ahamiyati haqida fikr bildirgan. Mana shunday qomusiy olimlarimizdan biri Abu Nasr Forobiy O'zining "Fozil odamlar shahri" asarida ta'lim – insonga o'qitish, tushuntirish asosida nazariy bilim berish; tarbiya – nazariy fazilatni, ma'lum hunarni egallash uchun zarur bo'lgan xulq normalarini va amaliy malakalarni o'rgatishdir, deb hisoblaydi [2]. Har ikkalasi birlashsa yetuklik – bilim va amaliy ko'nikmalarni qay darajada o'rganganligiga qarab paydo bo'ladi, deb ko'rsatadi. Bundan ko'rinib turibtki barkamol inson bo'lib yetishishda ta'lim bilan tarbiya birgalikda zaruriy vositalar hisoblanadi.

Rossiya olimlaridan biri V. L. Kulapov "Huquqiy ta'lim – bu huquqiy bilimlarni aholi o'rtasida tarqatish jarayoni bo'lib, bu ularning huquqiy madaniyatini yuksaltirish, qonunga hurmat, adolat va qonuniylilikni mustahkamlashga hizmat qiladi" [3]. – deya ta'rif bergan.

Yana bir Rus olimlaridan biri V. N. Baranov o'z asrlarida huquqiy ta'lim haqidagi fikrlarini bayon etar ekan "Huquqiy ta'lim butun ta'lim jarayonining ajralmas qismi bo'lib, uning maqsadi ijtimoiy faol shaxsni shakllantirishdir. Yoshlar o'rtasida huquqiy tarbiyaviy ishlar, eng avvalo, qonunlar bilan tanishtirishni nazarda tutadi. Shu bilan birga, ular qonundan hech qanday bilimga ega emas deb o'ylash noto'g'ri" [4].

Ta'lim tarbiyaning barcha turlari kabi o'ziga xos hususiyatlarga ega bo'lgan huquqiy ta'lim tarbiyada B.Ziyomuhamedov va Sh.Abdullaevlarning Pedagogika kitobida huquqiy ta'lim-tarbiyani shunday ta'riflaydilar: "Huquqiy ta'lim-tarbiya insonda huquqiy bilimlarni oshirish, qonunlarni yaxshi o'zlashtirib, ularga to'liq rioya etish ko'nikmasini hosil qilishdir" [5]. Huquqiy ta'lim va tarbiyaning dastlabki bosqichi bu huquqiy savodxonlikni oshirishdir. Huquqiy bilimlar berilgandan so'ng qonunni hurmat qilish va itoatkorlikka o'rgatiladi. Maktab o'quvchilariga huquqiy ta'lim va tarbiya berishning oliy ko'rinishi bu o'quvchilarda har qanday huquqbuzarlikka qarshi kurashuvchanlik ruhida tarbiyalashdir.

Huquqshunos olimlarimizdan biri O. Karimova o'z asarlarida huquqiy tarbiya – bu tashkiliy ravishda muntazam olib boriladigan, aniq maqsadni ko'zlagan va shaxsiga (shaxslar guruhiga) ta'sir qila oladigan, ularda huquqiy ong, huquqiy bilim, qonunlarga rioya etish xislatlarini vujudga keltiradigan harakatdir [6] – deya huquqiy tarbiyaning barcha jihatlarini ochib berishga harakat qilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maktab o'quvchilarining huquqiy ta'lim va tarbiyasini shakllantirishning yangi, zamonaviy texnologiyalarini yaratish pedagogik jarayonning tarkibiy qismi sifatida amalga oshiriladi. Huquqiy ta'lim va tarbiyani shakllantirish texnologiyalarini takomillashtirishda quyidagi jihatlariga e'tibor qaratdik:

Huquqiy ta'lim va tarbiya tushunchasi mazmun mohiyatini tushunib olish uchun unga oid nazariyalar hamda olimlarni fikrlarini o'rganish;

Huquqiy ta'lim va tarbiyani tashkil etishga doir normativ huquqiy hujjatlarni o'rganish, tahlil qilish va ularning mazmu mohiyati maqsad vazifasidan kelib ishni tashkil etish;

Huquqiy ta'lim va tarbiyani shakllantirishda huquqiy tafakkurning o'rni va ahamiyatiga e'tibor qaratish;

Huquqiy ta'lim va tarbiyaning pedagogik, psixologik shart sharoitlarini, bugungi kundagi mavjud holatni hisobga olgan holda muammoning zamonaviy yechimlarini topish.

Huquqiy a'lim va tarbiyaning mazmun mohiyatiga doir qarashlarni biz yuqorida adabiyotlar tahlilida ko'rib chiqdik. Bu sohani rivojlantirish maqsadida bir qator islohotlar amalga oshirilgan bo'lib ular ichida eng so'ngi qabul qilingani bu O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida" [7]gi farmonidir. Ushbu farmonda jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirib borish qonun ustuvorligini ta'minlash va qonuniylilikni mustahkamlashning eng muhim shartlaridan biri ekanligi ta'kidlab o'tilgan.

Huquqiy ta'lim va tarbiyani shakllantirishning yana bir muhim jihati bu – maktab o'quvchilarini huquqiy tafakkurini shakllantirishdan iborat. Huquqiy tafakkurning o'ziga xos funksiyalari mavjud bo'lib, ular o'quvchilar ongida huquqiy bilim va malakalarni oshirish jarayonida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Huquqiy tafakkurning asosiy funksiyalari huquqiy ko'rsatmalarni va yuridik ahamiyatga ega bo'lgan voqelik holatlarni, o'z va boshqalarning xatti – harakatlarini tushunish, tushuntirish va izohlash, vaziyatlarining izohlanishini prognoz qilish, huquqiy voqelikni tiplashtirish va toifalash, huquqni muhofaza qilish, va qonuniylashtirishni o'z ichiga oladi [8]. Ushbu fikrlarda asoslab berilgan huquqiy tafakkurning asosiy funksiyalari biz o'quvchilarga o'rgatishimiz lozim bo'lgan maqsad va muddaolarimizni ochib berilgan. Demak, huquqiy savodxonlikni oshirish va huquqiy tarbiyani shakllantirishda huquqiy tafakkurni rivojlantirishga e'tibor berish, bu orqali, o'quvchilarda o'z hatti – harakatlarini avvalo o'zlari tushunishi, bularga huquqiy baho bera olishi, o'z harakatlariga qonuniy tus berish ya'ni huquqqa zid bo'lmagan harakatlarni sodir etishdan qochish va bu orqali huquqni bevosita himoya qilishga erishish ko'nikmasini hosil qilishdan iborat bo'ladi.

Maktablarda o'qitiladigan huquqshunoslik fanlarining bugungi kunda qay tarzda o'tilmoqda? Huquq fanlarini o'qitishning pedagogik psixologik jihatdan yondashuv zamon talablariga mos kelish kerakli bu ishni yanada samarali bo'lishiga olib keladi. Maktablarda yuqori sinflarda huquq fanlari 8 – sinfdan boshlanib "O'zbekiston davlati va huquqi asoslari" fani 9 – sinfda Konstitutsiyaviy huquq" fani 10 – 11 – sinflarda "Davlat va huquq asoslari" fanlari o'qitiladi. Ushbu fanlarda o'qitiladigan darslar o'quvchilarning yoshiga mos ravishda ishlab chiqilgan. Maktab o'qituvchilaridan olingan so'rovnoma ko'ra, aksariyat o'qituvchilar "Aqliy hujum" metodidan keng foydalanadi. Boshqa metodlardan juda kam foydalanadi yoki umuman bunday metod borligini bilmaydi. Lekin hozirgi yoshlar darslarga an'anaviy yondashuvdan ko'ra yangi zamonaviy metod va vositalar bilan o'tilishini ko'proq xohlamogda. O'quvchilar bilan o'kazilgan so'rovnomalarga ko'ra 80 foiz o'quvchilar darslarga yangicha metodlar bilan o'tilishini ma'qullagan. Qolgan 20 foiz o'quvchilar esa an'anaviy darslar ham qoniqtirayotganini bildirgan.

Tahlil va natijalar. Maktablarda huquq fanlarini o'qitishda samaradorlik nima uchun past bo'layotganligiga oid tahlillar o'tkazib mulohazalar ishlab chiqdik. Ungan ko'ra huquqshunoslik fanlarini o'qitishda huquqni mohiyatini tushunadigan mutahasislarni yetishmasligi. Huquqni o'qitish o'ziga hos ma'suliyat talab qiladi. Shunday ekan bu fanni o'qitishda huquqni mazmun mohiyatini tushunadigan mutahasis kadrlarni o'rni juda muhimdir. Bugungi kunda maktablarda o'qitiladigan huquq fanlarini Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi yo'nalishini bitirgan kadrlar tomonidan amalga oshiriladi. Lekin bu yo'nalishni bitirgan kadrlar barcha maktablarda yetarli emas. Misol uchun Namangan viloyati misolida oladigan bo'lsak huquq fanlaridan dars beruvchi o'qituvchilarning 55 foizi nomutaxassislar tomonidan o'tiladi. Bu esa o'z navbatida ta'lim sifatini pasayishiga sabab bo'ladi.

Biz mavjud holatni o'rganib chiqib ba'zi pedagogik texnologiyalarni shakllantirib ularni samaradorligini oshirdik. Darslik bilan ishash texnologiyasiga ishlov berib Darslik tezkorlik deb nomlangan yangi texnologiyani yaratdik. Undan tashqari xorij tajribasidan olingan VAK Teaching deb nomlangan yangi texnologiyani huquqshunoslik darslarida mavzularni yoritishda foydalandik. Andijon viloyatida olib borilgan tajriba sinov ishlarida Andijon Shahar XTBga qarashli 41 – o'rta umumta'lim maktabi, Buloqboshi tumani XTBga qarashli 12 – o'rta umumta'lim maktabi 8 – sinf o'quvchilarida o'tkazildi. Unga ko'ra Andijon Shahrida joylashgan 41 – maktabda tajriba sinov o'tkazish uchun jami 62 ta o'quvchi ishtirok etgan bo'lib, shundan 8 "A" sinf 31 nafar tajriba guruhi, 8 "B" sinf 31 nafar nazorat guruhi etib belgilandi. O'tkazilgan tajriba sinov ishlari tajriba guruhiga yangi texnologiyalar asosida darslar tashkil etilgi, nazorat guruhiga esa darslar doimiy metod va texnologiyalarda o'tildi. Uning natijalariga ko'ra tajriba guruhida naorat guruhiga nisbatan 22% sifat ko'rsatgichi qayd etildi.

Buloqboshi tumaniagi 12 – maktabda ham xuddi shu tajriba sinovini o'tkazdik. Maktabning 54 nafar o'quvchilari shundan 8 "D" sinf 23 nafar tajriba guruhi, 8 "E" sinf 31 nafar nazorat guruhi bo'ldi. Tajriba sinov natijalariga ko'ra 20 foizli sifat ko'rsatgichiga erishildi.

Xulosa va takliflar. Maktab o'quvchilarini huquqiy ta'lim va tarbiyasini shakllantirish alohida yondashuvni talab qilab qiladi. Bu borada qilingan islohotlarning yanada samarali bo'lishini ta'minlash uchun zamon talablaridan kelib chiqqan holda o'quvchilarning psixologik fiziologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tashkil etish maqsadga muvofiq bo'ladi. Eng avvalo, maktablarni mutahassis kadrlar bilan ta'minlashni yo'lga qo'yish kerak. Chunki sifatli huquqiy ta'lim va tarbiya berish uchun yetarli bilimga ega bo'lgan huquqni mazmun mohiyatini tushunadigan shaxs tomonidan berilishi ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Ikkinchi navbatda zamon talablariga mos bo'lgan metod va texnologiyalarni qo'llash kerakligini unutmaslik lozim.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. T; O'zbekiston. 2021. -B.77.
2. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.- 224-b.
3. Кулапов В.Л. Теория государства и права. учебник. М. : Кнорус, 2014. С. 360.
4. Баранов В.Н.// Теория государства и права; под ред. Бабаева В.К.. - М.: изд. «Лань», 2003. - С.301-319.
5. Ziyomuhamedov B., Abdullaeva Sh. Pedagogika. - T.: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi davlat nashriyoti, 2000. – 127-b.
6. Karimova O. Huquqiy tarbiya metodikasi. T: TDPU. 2000-y. -B. 5.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi Farmoni. PF-5618-son. 09.01.2019. <https://lex.uz/docs/-4149765>.
8. Овчинников А.И. Правовое мышление: теоретико-методологический анализ. С. 39–41, 76, 121, 255.
9. Satvoldiyev F.A., Makhjudjanov.O.Z. The Role and Importance of Legal Education and Upbringing in Raising the Morale of the Individual. American journal of social and humanitarian research. Vol.3, No 6, 2022. -B.295-297.
10. Ismoilov T.I. (2020). Problems and solutions of public activity of unorganized youth. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2(10), 242-247.

Kamola TASHMATOVA,

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti "Folklor va etnografiya" kafedrasida katta o'qituvchisi
E – mail: kamola.tashmatova@gmail.com

O'zDJTU "Pedagogika va psixologiya" kafedrasida professori, p.f.d Isakulova N.J taqrizi asosida

USE OF ELECTRONIC PROGRAMS IN DEVELOPING STUDENTS' CONCEPTS OF INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE (ON THE EXAMPLE OF "EDUCATION" SUBJECT)

Annotation

This article describes the importance of using electronic programs in the development of concepts of intangible cultural heritage among general secondary school students. It emphasizes the use of electronic programs in general secondary schools. The development of concepts related to intangible cultural heritage through an electronic program is based on the example of "Education" in general secondary schools.

Key words: Electronic programs, develop, intangible cultural heritage, general secondary school, Education, student.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭЛЕКТРОННЫХ ПРОГРАММ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ У СТУДЕНТОВ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О НЕМАТЕРИАЛЬНОМ КУЛЬТУРНОМ НАСЛЕДИИ (НА ПРИМЕРЕ ПРЕДМЕТА «ОБРАЗОВАНИЕ»)

Аннотация

В данной статье описывается важность использования электронных программ в развитии представлений о нематериальном культурном наследии у учащихся общеобразовательных школ. Особое внимание уделяется использованию электронных программ в общеобразовательных школах. Разработка понятий, связанных с нематериальным культурным наследием, через электронную программу на примере раздела «Образование» в общеобразовательных школах.

Ключевые слова: Электронные программы, развитие, нематериальное культурное наследие, общеобразовательная школа, образование, ученик.

O'QUVCHILARDA NOMODDIY MADANIY MEROSGA OID TUSHUNCHALARNI RIVOJLANTIRISHDA ELEKTRON DASTURLARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya

Mazkur maqolada umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarida nomoddiy madaniy merosga oid tushunchalarni rivojlantirishda elektron dasturlardan foydalanishning ahamiyati bayon etilgan. Unda umumiy o'rta ta'lim maktablarida elektron dasturlardan foydalanish masalasiga urg'u berilgan. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida "Tarbiya" fani misolida elektron dastur orqali nomoddiy madaniy merosga oid tushunchalarni rivojlantirish asoslangan.

Kalit so'zlar: Elektron dasturlar, rivojlanish, nomoddiy madaniy meros, umumiy o'rta ta'lim, ta'lim, tarbiya, o'quvchi.

Kirish. Bugungi kunda umumiy o'rta ta'lim tizimida qabul qilinayotgan aksariyat qonunlar o'quvchi shaxsini ham ma'nau, ham jismonan yetuk shaxs bo'lishi uchun qaratilgan. Bu masalada ta'lim sifatini oshirishda zamonaviy, ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanish dars jarayoniga axborot texnologiyalarini samarali tadbiq etish muxim hisoblanadi.

Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini kelgusida amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risidagi" 2017-yil 15-avgustdagi № 5024-sonli Far-moyishi amalga oshirilishi zarur bo'lgan ishlarning ta'lim oluvchi va ta'lim beruvchining vazifalarini aniq belgilab berdi.

Mamlakatimizni 2017-2021-yillarda rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi doirasida o'tgan davr mobaynida davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini tubdan isloh etishga qaratilgan 300 ga yaqin qonun, 4 mingdan ziyod O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlari qabul qilindi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jahon amaliyotida ALGERIA (Afrikadagi nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish bo'yicha mintaqaviy markaz), BULGARIA (Janubiy-Sharqiy Yevropada nomoddiy madaniy merosni himoya qilish bo'yicha mintaqaviy markaz), CRIHAP (Xitoy – Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi nomoddiy madaniy meros bo'yicha xalqaro o'quv markazi), IRAN (G'arbiy va Markaziy Osiyoda

nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish bo'yicha mintaqaviy tadqiqot markazi), IRCI (Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi nomoddiy madaniy merosni tadqiq qilish xalqaro markazi), CRESPIAL (Lotin Amerikasi nomoddiy madaniy merosini himoya qilish bo'yicha mintaqaviy markaz), ICHCAP (Osiyo-Tinch okeani mintaqasi nomoddiy madaniy meros bo'yicha xalqaro axborot va hamkorlik markazi) markazlarida nomoddiy madaniy merosni himoya qilish bo'yicha siyosat, qonunchilik, ma'muriy choralarni ko'rish, tadqiqotlarni boshlash va muvofiqlashtirish masalasi dolzarb hisoblanadi.

Respublikamizda nomoddiy madaniy merosning ayrim shakllariga oid tarixiy rivojlanish bosqichlari F.Rahmonov[1], B.Shodiyev [2], N.Safarova, S.Ollaberganova [3], M.Jo'rayev [4]. Mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlari olimlaridan A.YU. Seybert [5], M.N. Ivanova [6], J. Chjao [7] kabi qator olimlar nomoddiy madaniy merosni saqlash, muhofaza qilishga oid tadqiqotlar olib borishgan. Yevropa va Osiyo mamlakatlarida H. Kim [8], G.P. Nicholas [9], C.Bell [10], K.Bannister [11], S.Ouzman [12] kabi olimlar nomoddiy madaniy merosning ta'lim tizimidagi ayrim turlariga oid tadqiqotlar olib borishgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology) 2022-yilda keng jamoatchilik muxokamasi va takliflari asosida Taraqqiyot strategiyasi "Inson qadrini ulug'lash va faol mahalla yilida"da amalga oshirishga oid Davlat dasturi 1-va 2- ilovalarga muvofiq tasdiqlangan. Taraqqiyot strategiyasi

“Inson qadri uchun” tamoyili asosida jamiyatda istiqomat qilayotgan har bir insonni hayotini yengillashtirish, inson qadri ulug'lash va adolatli, insonlar rozi bo'lib yashaydigan jamiyat qurishdek maqsadlarni amalga oshirishga qaratilgan. Taraqqiyot strategiyasi poydevori 5 yil oldin Harakatlar strategiyasi asosida boshlangan edi. Ushbu dasturning 7 ta asosiy vazifalari quyidagilardan iborat.

Ushbu dasturning “Adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish” nomli vasifasida 37-maqsad: “Har bir fuqaroga davlat hisobidan aniq kasb-hunarga o'qish imkoniyatini yaratish. Kasbga o'qitish ko'lamini 2 baravar oshirib, jami 1 million nafar ishsiz fuqaroni kasb-hunarlariga o'qitish va bu jarayonda nodavlat ta'lim muassasalarining ishtirokini 30 foizga yetkazish” – deb nomlanadi. Ushbu maqsadida “Umumta'lim maktablarining kasb o'rganish istagidagi bitiruvchilarini davlat tomonidan kamida bir kasbni egallashiga ko'maklashuvchi tizimni joriy etish” – bandi umumta'lim maktabi o'quvchilarining maktabni bitirish jarayonida kamida bir kasbni egallashiga ko'maklashishni nazarda tutadi.

Dasturning 42-maqsadi 2026-yilga qadar o'quv dasturlari va darsliklarni ilg'or xorijiy tajriba asosida to'la qayta ko'rib chiqib, amalda joriy etish, deb nomlanadi. Ushbu maqsad yuzasidan “Milliy o'quv dasturi bo'yicha yangi metodikalarga o'qituvchilarni o'qitish maqsadida Elektron malaka oshirish platformasi uchun 2026-yilga qadar jami 769 ta videodars yaratish” va “Umumta'lim maktablarida darslik va o'quv-metodik majmualarni tajriba-sinovdan hamda chet ellik mutaxassislar ishtirokida ekspertizadan o'tkazish tizimini joriy etish” bandlari orqali umumta'lim maktablarida ta'lim tizimini tubdan isloh qilishga qaratilgan.

Shuningdek, Dasturning “Ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish” nomli vasifasida bevosita “Oila, ta'lim tashkilotlari va mahallalarda ma'naviy tarbiyaning uzviyligini ta'minlash” va “Maktablarni chinakam ma'naviyat va ma'rifat, madaniyat o'chog'iga aylantirish uchun ta'lim-tarbiyaning interaktiv usullarini qo'llash” kabi vazifalarni amalga oshirish barobarida bosqichma-bosqich belgilangan vazifalarni amalga oshirishni ko'zda tutadi. Ushbu “Taraqqiyot dasturi” asosida barcha boshqaruvchi maktab ta'lim tizimini tubdan isloh qilish va bosqichma-bosqich rivojlantirish nazarda tutilgan. Maktablarda dars o'tish jarayonida axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o'quv jarayonining o'quvchi va o'qituvchi uchun foydali qiladi. Ayni shu maqsadda darslarda elektron darsliklar, multimedia dasturlaridan foydalanish muxim hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. “Axborot texnologiyasi” har qanday pedagogik tizimda — ilmiy masalalar bilan o'zaro munosabatda bo'lgan tushunchadir. Biroq, agar ilmiy masala o'qitish va tarbiya qilish maqsadlarini ifodalaydigan bo'lsa, u holda axborot texnologiyasi o'qitish va tarbiyalash yo'llari, ularga erishish vositalarini ifodalaydi. Bu jarayonda ilmiy masala tuzilmasida talabalarining shakllantirilishi va rivojlantirilishi lozim bo'lgan aniqlangan sifatleri muayyan shart-sharoitlarda o'qitish maqsadlari sifatida ishtirok etadi, u esa umumiy holda ta'lim mazmunining o'ziga xos xususiyatini belgilaydi.

Zamonaviy axborot texnologiyalari shakl va mazmunining rang-barangligi – o'quvchining qiziqishi, imkoniyati va shaxsiy xususiyatlaridan kelib chiqib taklif etilayotgan holatlardan tanlash imkoniyatini beradi. Bunday

imkoniyat ta'lim tizimida ham o'z aksini topishi zarur. O'qituvchining har xil sathli o'qitishni zamonaviy axborot texnologiyalari asosida tashkil etishi bunday muammoning yechimi bo'la oladi.

Hozirgi ta'lim muassasalarida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlarini takomillashtirish, ta'lim jarayonida bunday texnologiyalarni qo'llashning eng muhim ko'rsatkichlaridan biri ekanligi pedagog olimlar tomonidan e'tirof etilmoqda. Jumladan, U.Sh.Begimqulov ta'lim muassasalarida kompyuter axborot muhiti va hozirgi zamon talablariga javob bera oladigan darajadagi axborot bazasini yaratish zarurligini, gipermatn va multimedia, o'qitishda immitatsiya, kommunikatsiya tizimlarini rivojlantirishni, zarur axborotlarni kompyuter texnikasi yordamida kiritish, tizimlashtirish, saqlash va foydalanish uchun tavsiya qilinadigan ma'lumotlar bazasini yaratishni taklif etadi.

Darslarda elektron darsliklar, qo'llanmalardan, turli multimedia dasturlaridan foydalanish o'quvchini mazkur fan yuzasidan bilimlarni chuqurroq egallashga, shuningdek zamonaviy axborot texnologiyalarini amalda qo'llash bilan bog'liq ko'nikmalarning ham shakllanishiga xizmat qiladi.

Umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarida nomoddiy madaniy merosga oid tushunchalarni rivojlantirishda multimedia dasturlaridan foydalanish ayniqsa muxim hisoblanadi. Shu maqsadda “Tarbiya fani orqali o'quvchilarda nomoddiy madaniy merosga oid tushunchalarni rivojlantirish” multimedia dasturi ishlab chiqildi. Multimedia dasturi umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarining 1-11-sinf o'quvchilari uchun ishlab chiqilgan.

“Tarbiya fani orqali o'quvchilarda nomoddiy madaniy merosga oid tushunchalarni rivojlantirish” multimedia dasturining maqsadi: umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarida “Tarbiya” fani orqali nomoddiy madaniy merosga oid tushunchalarni rivojlantirish.

“Tarbiya fani orqali o'quvchilarda nomoddiy madaniy merosga oid tushunchalarni rivojlantirish” multimedia dasturining vazifalari:

- o'quvchilarda nomoddiy madaniy merosning o'zlikni namoyon qilishning og'zaki an'ana va shakllariga oid tushunchalarni rivojlantirish;

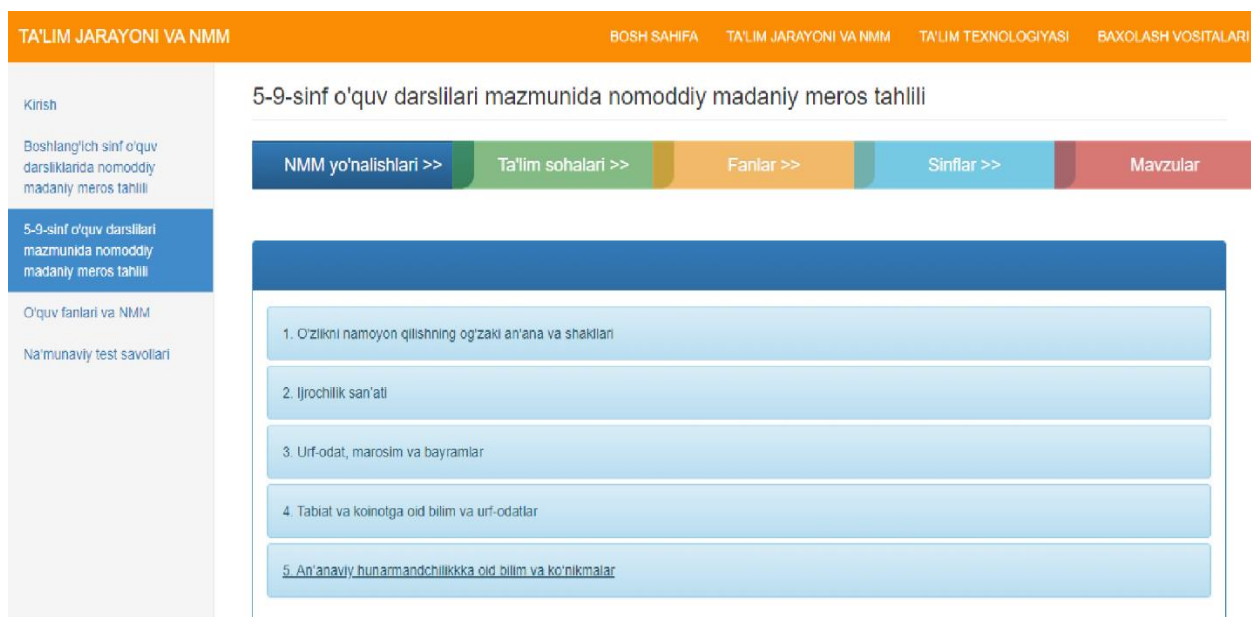
- o'quvchilarda nomoddiy madaniy merosning ijro san'atiga oid tushunchalarni rivojlantirish;

- o'quvchilarda nomoddiy madaniy merosning urf-odat, marosim va bayramlariga oid tushunchalarni rivojlantirish;

- o'quvchilarda nomoddiy madaniy merosning an'anaviy hunarmandchilik bilan bog'liq bilim va ko'nikmalariga oid tushunchalarni rivojlantirish;

- o'quvchilarda nomoddiy madaniy merosning tabiat va koinotga oid tushunchalarni rivojlantirish.

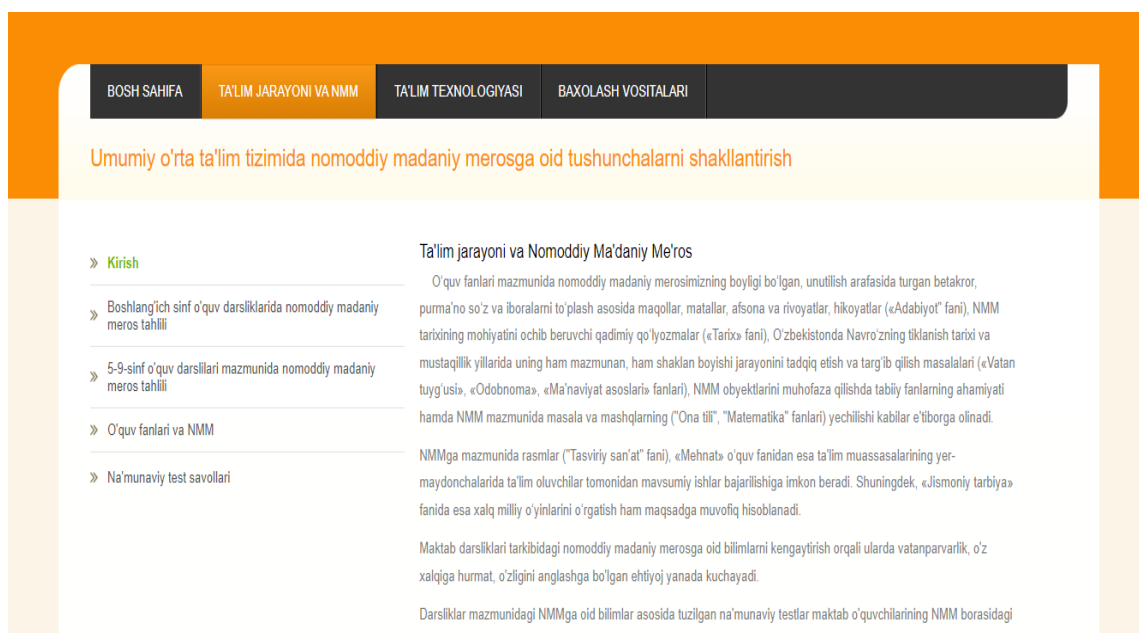
Multimedia dasturida nomoddiy madaniy merosning beshta yo'nalishi jihatidan o'quvchilarda nomoddiy madaniy merosga oid tushunchalarni rivojlantirish vazifasi qo'yilgan. Ushbu vazifalar yuzasidan “Tarbiya” fani darsligi (1-11-sinflar) tarkibidagi nomoddiy madaniy merosning mazkur beshta yo'nalishi bo'yicha ma'lumotlar bazasi shakllantirilgan. O'quvchi “Tarbiya” fani darsligidagi mos mavzuga oid qo'shimcha ma'lumotlarni multimedia dasturidan o'zlashtiradi. “Ta'lim jarayoni nomoddiy madaniy meros” sahifasida sinflar bo'yicha nomoddiy madaniy meros yo'nalishlari va ularga oid ma'lumotlar o'rin olgan.

1-rasm. “Tarbiya fani orqali o‘quvchilarda nomoddiy madaniy merosga oid tushunchalarni rivojlantirish” multimedia dasturining ta’lim jarayoni nomoddiy madaniy meros sahifasi.

Mazkur multimedia dastur “Bosh sahifa”, “Ta’lim jarayoni va NMM”, “Ta’lim texnologiyasi” va “Baxolash vositalari” bo’limlaridan iborat. “Bosh sahifa” menyusida “Umumiy o’rta ta’lim tizimida NMMga oid tushunchalarni shakllantirish” bo’limida umumiy o’rta ta’lim maktablarida o’qitiladigan ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimidagi NMMga oid tushunchalar tahlil qilingan. O’quvchilarda NMMga oid tushunchalarni rivojlantirishda umumiy o’rta ta’lim

maktablarida o’qitiladigan fanlar tizimidagi NMMga oid tushunchalar boshlang’ich sinfdan yuqori sinflargacha o’qitiladigan “Tarbiya” fani negizida ishlabchiqilgan. Mazkur elektron dastur 1-11-sinflarni to’liq qamrab olgan holda umumiy o’rta ta’lim tizimida NMMga oid tushunchalarni rivojlantirish maqsadida yaratilgan. Multimediya dasturidagi ma’lumotlar bazasi va mustahkamlash qismi o’quvchilar bilimini qisqa muddatda aniqlash va baholashni ko’zda tutadi.

2-rasm. “Ta’lim jarayoni va nomoddiy madaniy meros”

“Ta’lim jarayoni va nomoddiy madaniy meros” menyusida Kirish, Boshlang’ich sinf “Tarbiya” fani darsligi mazmunida NMM tahlili, 5-11-sinf “Tarbiya” fani mazmunida NMM tahlili, O’quv fanlari va NMM, Namunaviy test savollari bo’limlaridan iborat.

Kirish qismida NMM tushunchasiga tarif, NMM Konvensiyasi va turdosh konvensiyalar haqida ma’lumotlar keltirilgan. “Boshlang’ich sinf “Tarbiya” fani darsligi mazmunida NMM tahlili” menyusida boshlang’ich sinf “Tarbiya” fani darsligi mazmunidagi NMMga oid tushunchalar tahlili va

ularga ajratilgan soatlar miqdori va mazmuni tahlil qilingan (1-2 jadval).

Ta’lim jarayonini NMM bilan bog’lab turuvchi omillar qatoriga darsliklar, o’quv adabiyotlari, turli ko’rgazmali vositalar, o’qituvchi va o’quvchi shaxsi kiradi.

Ta’lim – maxsus tayyorlangan kishilar raxbarligida o’tkaziladigan, o’quvchilarni bilim, ko’nikma va malakalar bilan qurollantiradigan, bilim, qobiliyatlarni o’stiradigan, ularning dunyoqarashini tarkib toptiradigan jarayondir.

Shunday ekan ta’lim jarayoni ta’lim oluvchi va ta’lim beruvchining o’zaro hamkorligidagi jarayondir. Mazkur

multimedia dasturining "Ta'lim texnologiyasi" sahifasida o'quvchilarda NMMga oid tushunchalarni rivojlantirishda tavsiya etiladigan ta'lim texnologiyalari o'rin olgan.

Xulosa va takliflar. Umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarida nomoddiy madaniy merosga oid tushunchalarni rivojlantirishda, yosh avlodni asrlar davomida shakllanib kelayotgan nomoddiy madaniy meros na'munalari bilan habardor qilish va yoshlar ma'naviyatini turli yod tasirlardan asrash bugungi kunning dolzarb muammolaridan hisoblanadi. Mazkur mummolarning yechimini topish, ta'lim tizimida nomoddiy madaniy meros mazmunidan keng foydalanish va nomoddiy madaniy meros orqali jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlikni taminlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonda, avvalo, nomoddiy madaniy merosga oid tushunchalarni oila, maktab hamkorligida olib borish va nomoddiy madaniy merosga oid tushunchalarni kichik maktab yoshidan

boshlab singdirib borish maqsadga muvofiqdir. Umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarida nomoddiy madaniy merosga oid tushunchalarni rivojlantirishda nomoddiy madaniy merosga oid tushunchalarni shakllantirishda NMMning tarixiy-ijtimoiy asoslari tahlil etilib, O'zbekistonda nomoddiy madaniy merosning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishni taqazo etadi. Umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarida nomoddiy madaniy merosga oid tushunchalarni rivojlantirishda nomoddiy madaniy merosga oid tushunchalarni shakllantirishning konseptual muammolari aniqlanib, ularning ijobiy yechimi uchun metodik tavsiyalar ishlab chiqilishi va ta'lim jarayonida nomoddiy madaniy merosga yo'naltirilgan o'quv jarayoni majmuaviy tashkil etilishi jamiyat ijtimoiy barqarorligini ta'minlashga o'qitish samaradorligining ta'siri oshishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Раҳмонов Ф. Қашқадарё воҳаси аҳолиснинг зироатчиликка оид урф-одат ва маросимлари (XIX асрнинг охири XX аср бошлари): Дисс. ... т.ф.н. – Т.: 2002. – 191-б.
2. Шодиев Б. Наврўз тарихи, тикланиши ва тараққиёт муаммолари: Дисс. ... сан.ф.н. -Т.:1999. 154-б.
3. Сафарова Н. Ўзбек болалар ўйин фольклорининг жанрий табиати, генезиси ва бадий хусусиятлари: Дисс. ... фил.ф.н. -Т.: 2005.
4. Оллаберганова С. Хальфалар ижодининг ўзбек фольклоридаги ўрни: Дисс. ... -Т.:2007. 135-б.
5. Сейберт А.Ю. Dense macabre в западноевропейской музыке XIX века.: Автореф. Дисс. ... канд. искуc. наук. – Ростов-на дону. 2022
6. Иванова М.Н. Варианты лирической песни "Сон молодца" в фольклорных традициях России: проблемы музыкальной типологии и стиля.: Автореф. Дисс. ... канд. искуc. наук. – Санкт-Петербург. 2022.
7. Чжао Ч. Жанр романса в современной китайской музыке.: Автореф. Дисс. ... канд. искуc. наук. – Нижний Новгород. 2022.
8. Changing Climate, Changing Culture: Adding the Climate Change Dimension to the Protection of Intangible Cultural Heritage // International Journal of Cultural Property. 2011. Vol. 18. № 3. P. 259-290.
9. Nicholas G.P., Bell C., Coombe R., Welch J., Noble B., Anderson J., Bannister K., Watkins J. Intellectual Property Issues in Heritage Management. Part 2: Ethical Considerations, Legal Issues and Collaborative Practice // Heritage Management. 2010. Vol. 3. № 1. P. 117-147.
10. Маркова О.Н. Исторический опыт сохранения недвижимого культурного наследия на Кубани и Черноморье в конце XVII – начале XXI веков.: Автореф. Дисс. ... канд. куль. наук. – Краснодар. 2022.

Baxromjon TOJIBAEV,
Namangan muxandislik texnologiya instituti dotsenti, PhD
E-mail: tojibayev77@gmail.com

NamDu dotsenti falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori PHD T.Ismailov taqrizi ostida

EDUCATIONAL CAPITAL AND INTELLECTUAL CAPITAL AS A SOCIOLOGICAL DILEMMA

Annotation

Education, as an important part of the formation of human capital, plays a fundamental role in increasing the socio-economic creativity of the people. As a result of the high efficiency of education, the development of the individual's ability to create new ideas, ensuring that he becomes a subject with constructive-innovative qualities and not destructive aspects, becomes the locomotive of the development of society. As the effectiveness of the education sector became a necessity, in our society, as in the whole world, the importance of development by increasing the efficiency of "human capital" is increasing.

Key words: Education, educational capital, human capital, social assets, intellectuality, intellectual capital, scientific and technical progress, intellectual economy, intellectual value.

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ КАПИТАЛ И ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ КАК СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ ДИЛЕММА

Аннотация

Образование, как важная часть формирования человеческого капитала, играет основополагающую роль в повышении социально-экономического творчества людей. В результате высокой эффективности образования локомотивом развития общества становится развитие способности личности к созданию новых идей, обеспечивающее ее превращение в субъекта, обладающего конструктивно-инновационными качествами, а не деструктивными аспектами. По мере того как эффективность сектора образования становилась необходимостью, в нашем обществе, как и во всем мире, возрастала значимость развития за счет повышения эффективности «человеческого капитала».

Ключевые слова: Образование, образовательный капитал, человеческий капитал, социальные активы, интеллектуальность, интеллектуальный капитал, научно-технический прогресс, интеллектуальная экономика, интеллектуальная ценность.

TA'LIM KAPITALI VA INTELLEKTUAL KAPITAL SOTSIOLOGIK DILEMMA SIFATIDA

Annotatsiya

Ta'lim inson kapitalini shakllanishining muhim qismi sifatida xalqning ijtimoiy-iqtisodiy yaratuvchanlik qobiliyatini oshirishda fundamental rol o'ynaydi. Ta'limning yuqori samaradorligi natijasida shaxsning yangi g'oyalar yaratish layoqatini rivojlantirish, uning destruktiv jihatlariga emas, balki konstruktiv-innovatsion sifatlariga ega sub'ekt bo'lishini ta'minlab, jamiyat rivojlanishining lokomotiviga aylanadi. Ta'lim sohasi samaradorligi zaruriyatga aylanar ekan, butun dunyoda bo'lgani kabi jamiyatimizda, "inson kapitali"ning samaradorligini oshirish orqali taraqqiy ettirish ahamiyati ortib boraverdi.

Key words: Ta'lim, ta'lim kapitali, inson kapitali, sotsial aktivlar, intellektuallik, intellektual kapital, ilmiy-texnik taraqqiyot, intellektual iqtisodiyot, intellektual qadriyat.

Kirish. Ta'lim natijasida biror-bir soha bo'yicha chuqurlashtirilgan bilim, malaka, ko'nikmalarga ega shaxsning qiymati shakllanadi va natijada ta'lim kapitali shakllanadi. Ta'lim kapitalini doimiy oshirish imkoniyatlarini mavjudligi jamiyat taraqqiyotiga kiritilgan eng muhim investitsiyalardan biridir. Ta'lim kapitali tajriba, mehnat ko'nikmalari va eng muhimi malaka-ko'nikmalarni oshirish natijasida insonni butun hayoti davomida shakllanib boradi. Ta'lim malakali xodimlarni takror hosil qilishning asosiy vositasi hisoblanadi.

Inson va ta'lim kapitalining ko'p qirrali tahlili olimlar tomonidan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning istiqbolli ko'rsatkichlarini tahlili uchun asos sifatida qo'llaniladi. Ta'lim kapitali – zamonga mos rivojlanishning eng muhim ijtimoiy-madaniy va iqtisodiy tarkibiy qismlaridan biri sifatida, odamlar hayotining intellektual va moddiy sharoitlarini ta'minlovchi jarayon sifatida talqin etiladi[1]. Nazariy va amaliy jihatlarida ta'lim kapitali ikki yo'l bilan o'rganiladi: ta'lim olish uchun shart-sharoitlar darajasi:[2] o'qitish natijasida olingan malakalarni o'z faoliyatlarida qo'llash imkonini beradigan bilim va ko'nikmalar sifati[3].

Ta'lim kapitali inson kapitalining bevosita hosilasidir. Ta'limga sarmoya kiritish iqtisodiyotda va umuman jamiyatda yangi imkoniyatlarni ro'yobga chiqaradigan qimmatli ijtimoiy

boylikdir. Ta'lim kapitali mafkurasiga ko'ra, insonning kasbiy sohadagi muvaffaqiyati uning ta'lim tizimida olingan malaka va ko'nikmalarni amaliyotga joriy etishdagi samaradorlik ta'lim muassasalarining sifatiga bog'liq. Tadqiqotlarga ko'ra mamlakat iqtisodiyotiga kiritilgan sarmoyalarni effekt davri 1-5 yilni tashkil etsa, ta'lim kapitali shaklidagi inson kapitali uchun bu davr 12-20 yilni tashkil etadi[4]. Inson kapitaliga qo'yidagi sotsial aktivlarni; jamoaviy bilimlar, ijodiy qobiliyatlar, muammolarni hal qilish qobiliyati, yetakchilik fazilatlar, tadbirkorlik va boshqaruv qobiliyatlarini kiritishimiz mumkin.

Zamonaviy dunyoda ta'lim tizimi turli masofaviy dasturlardan foydalanish yordamida kengaytirish yo'lida faol rivojlanmoqda. Bu, bir tomondan, geografik to'siqlarni engib o'tishga imkon bersa, ikkinchi tomondan, bilimlar portfelini o'z vaqtida zamonaviy va dolzarb ma'lumotlar bilan to'ldirish imkonini beradi. Ta'limni isloh qilishda faqat yangi axborot texnologiyalari va kommunikatsiya texnologiyalari yordamida paydo bo'lishi mumkin bo'lgan ta'limning yangi shakllariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Internetga asoslangan masofaviy o'qitishning yangi shakllarini rivojlantirish uchun yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish ta'limdagi "haqiqiy qiymat"ni tushunishga olib keladi. Haqiqiy harakatchanlik muhim ahamiyat kasb etishda davom etsa-da, u

baynalminallashuv elementlaridan biri sifatida qaralmoqda. Ta'lim amaliyotidagi xalqaro o'lchov tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda, unda mobillik virtual makonda amalga oshiriladi yoki maqsad fikr almashish uchun xalqaro muhit yaratishdan iborat bo'ladi. Ta'lim va tarbiya berishning yangi, takomillashtirilgan, tejamkor vositalarini izlash dunyo bo'ylab tobora kengayib bormoqda. Sayyoramizning aksariyat qismi uchun zamonaviy masofaviy ta'lim tizimini yo'lga qo'yish axborot kommunikatsiyalar infratuzilmasiga ulkan sarmoyalarni jalb qilgandan keyingina an'anaviy ta'lim tizimidan ko'ra mumkin.

Forobiyning ta'kidlashicha "Ta'lim – degan so'z xalqlar va shaharliklar o'rtasida nazariy fazilatni birlashtirish, tarbiya esa shu xalqlar o'rtasida tug'ma fazilat va amaliy kasb-hunar fazilatlarini birlashtirish degan so'zdir. Ta'lim faqat so'z va o'rgatish bilangina bo'ladi. Tarbiya esa, amaliy ish tajriba bilan, ya'ni shu xalq, shu millatning amaliy malakalaridan iborat bo'lgan ish-harakat, kasb-hunarga berilgan bo'lishi, o'rganilishidir"[5].

Ta'lim kapitali ta'lim turi va kasbiy tabaqalanish o'rtasidagi yaqin aloqadorlikning natijasidir. Ta'lim olishning liberallashtirish va ta'lim berishda xususiy sektorga keng yo'l ochilishi ba'zi mutaxassislik diplomlariga ishonchni boshqasidan ko'ra farqlanishlarni o'sishiga olib keldi. Yangi ta'lim muassasalari abiturientlarni sifatli bilim olishga ishonitirishga harakat qilishsa ham, ular an'anaviy elita ta'lim muassasalari bilan bir xil bilim darajadagi abiturientlarni jalb qila olmaydi. Ma'lumki, Garvard bitiruvchilari nisbatan yuqoriroq maoshli ishlarga va obro'li kareraga erishishlari bilan boshqa universitetlar fonida yaqqol ajralib turishadi. Elitar ta'lim muassasalarining hayotiy muvaffaqiyatga erishishdagi rolini borasida o'tkazilgan tadqiqotlarda, ikki ijtimoiy guruh solishtirilgan: 1) Garvardga o'qishga kirib, o'sha yerni tugatgan bitiruvchilar; 2) Garvardga o'qishga kirib, keyin biror sabab bilan boshqa universitetlarni bitirganlar. Ikkala guruhning hayotiy muvaffaqiyat darajalari va o'rtacha maoshlari deyarli bir xil chiqqan. Xulosa qilinganki, gap aynan Garvardda o'qib, uni bitirishda emas ekan. Gap shundaki, Garvard avval boshidan intellekt egalari saralab olar ekan[6]. Ta'lim va inson kapitalini rivojlantirish strategiyasi an'anaviy ravishda ijtimoiy harakatchanlikni qo'llab-quvvatlovchi asosiy omillar sifatida qaralmoqda[7]. Erta bolalikdagi ta'lim investitsiyalari keyinchalik hayotga kiritilgan sarmoyalarga qaraganda ancha yuqori daromad keltirishi mumkin.

Inson ehtiyojlarini qondirish uchun intellektual resurslardan foydalanish va yangi yechimlarni yaratish qobiliyati bilimga asoslangan iqtisodiyotda markaziy o'rinni egallamoqda. Inson bilimi va qobiliyati har doim yangi qadriyatlarini yaratishning asosi bo'lib kelgan, ammo bu haqiqat mehnatning aqliy tarkibiy qismi tobora muhim ahamiyat kasb etayotgan globallashtirish asrida yanada yaqqol namoyon bo'lmoqda. An'anaviy tarixiy jamiyatlarda intellektuallikka unchalik ahamiyat berilmagan, chunki jamiyatda milliy boylik yaratishda intensivlikdan ko'ra ekstensivlik amaliyotiga ega insonlar ko'pchilikni tashkil qilar edi.

Intellektual aktivlarni qiymati odamlarning undan foydalanish qobiliyati bilan belgilanadi. Tadqiqotchi P.Druker "bilimlar xodimi" atamasini kiritar ekan, "bilim asosiy dominant iqtisodiy resurs va ehtimol, raqobatdosh ustunlikning yagona manbaiga aylanadi", deb ta'kidlagan edi[8]. Uning fikricha, bilimga asoslangan faoliyat yangi asr ilm-fanning asosiy dilemmasi bo'lib qoladi. Inson intellektni likvidlikka aylantirish qobiliyati bugungi kunda iqtisodiyotning muhim kompetensiyasiga aylanib bormoqda. Intellektuallik komponentida yangi va samarali iqtisodiy foyda yaratish tendensiyasi yashiringan. Va ayni damda raqobatbardoshlik uchun xam bilimlarni qo'llash jamiyat taraqqiyotida tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Intellektuallik talab

qilinadigan ijodkorlik va innovatsiyalarga qiziqish tobora ortib bormoqda

Inson kapitali turlarini unga xarajatlar, investitsiyalar kiritish nuqtai-nazaridan ham tasniflaydilar. Shu asosda inson kapitalining quyidagi formulasi iqtisodchi olimlar tomonidan ishlab chiqilgan: $Ik = Tk + Sk + Mk$ bunda: Tk – ta'lim kapitali; Sk – salomatlik kapitali; Mk – madaniyat kapitali[9]. Shu bilan birga, bilimlarni boshqarish va umuman intellektual resurslar sohasidagi nashrlarning kontent-tahlili shuni ko'rsatadiki, bilimga asoslangan iqtisodiyotning zamonaviy nazariyasida tadqiqot markazi "intellektual kapital - ilmiy-texnikaviy taraqqiyot" tuzilmasi hisoblanadi. "Intellektuallik yaxlit tizim nuqtai-nazaridan gnoseologik jihatdan dixotomik tizim emas, intellektuallik mazmunan (u nima qiladi va nima bo'ladi) va protsessual (u qanday amalga oshiriladi) jarayonlardan iborat. Shu bilan birga, yangi texnik yechimlar (ilmiy-texnika taraqqiyotining innovatsion rentabelligi) aslida intellektuallik tomonidan yaratilgan natijalarning yagona shakli sifatida qaraladi.

Intellektual kapital - bu nomoddiy aktivlar uchun atama bo'lib, jamiyatning yaratuvchanlik salohiyati, imkoniyati dinamikasini ta'minlovchi mezoniy tushuncha hisoblanadi, usiz taraqqiyot mavjud bo'la olmaydi.

"Intellektual" atamasi "intellekt" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "insonning bilimi, tushunchasi, aqli" degan ma'noni anglatadi. Intellektual kapital tushunchasi birinchi marta 1969-yilda D. Galbreyt tomonidan "intellektual faoliyat" ma'nosida ilmiy muomalaga kiritilgan[10]. Intellektual kapitalni ilmiy o'rganishni boshlab bergan T.Styuartga ko'ra intellektual kapitalni "... patentlar, jarayonlar, boshqaruv ko'nikmalari, texnologiyalar, tajriba va iste'molchilar va etkazib beruvchilar haqida" ma'lumot sifatida taqdim etdi[11]. "Intellektual kapital" atamasi ko'p ma'noga ega, jumladan intellektual kapitalni "qiymatga aylantirilishi mumkin bo'lgan bilimlar" (L. Edvinson), "barcha nomoddiy resurslar" (J. Ruus, S. Pike va L. Fernshtaym), "bilim va nomoddiy o'zgarishlar jarayoni, aktivlarni foydali resurslarga aylantirish" (S. Albert va K. Bredli), "moddiy shaklni olgan bilim" (T. Styuart) va "rivojlanish va qiymat yaratish potentsialiga ega tuzilgan bilim va qobiliyatlar" (J. Daum) sifatida turli kontekstlardan tahlil qilingan. Bu borada nisbatan to'liq tushunchani E.Bruking tomonidan berilgan: "intellektual kapital - bu qiymat yaratish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan nomoddiy aktivlar yig'indisi bo'lib, ularsiz jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy institutlar mavjud bo'lolmaydi va raqobatdosh ustunliklarni rivojlantira olmaydi"[12].

Intellektual kapital - bu foyda va boshqa iqtisodiy va texnik natijalarni ko'paytirish maqsadida unumli foydalaniladigan aniq shaxslar va nomoddiy aktivlar, jumladan patentlar, ma'lumotlar bazalari, dasturiy ta'minot, tovar belgilari va boshqalarning bilimi, malakasi va ishlab chiqarish tajribasi.

Intellektual kapitalning tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat: inson aktivlari, intellektual mulk, infratuzilma va intellektuallikni foydali ish koeffitsientiga aylantira olish imkoniyatlari. Intellektuallik funksionalligiga ko'ra quyidagi aspektlarga ega:

- kommunikativ – mavjud bilimlarni uzatish jarayonlarini tashkil etish, shu jumladan yangi texnologiyalarini rivojlantirish;
- moliyaviy - fanga yo'naltiriladigan investitsiyalarni oqlash;
- intellektual likvidliklarni mualliflik huquqini hurmat qilish.

Muayyan universitet yoki maktabni bitirganlik malaka va ijtimoiy mavqeyning isbotidir. Amalda, ta'lim kapitali ijtimoiy mavqye, daromad, ish xavfsizligi va muvaffaqiyat uchun kafolat manbai emas. Diplom, litsenziya va sertifikat ta'lim kapitalining hosilasi bo'lib, u insonga muayyan sohada faoliyat yuritish imkoniyatlarini taqdim etadi va ijtimoiy mavqeyini pasaytirish xavfini kamaytiradi.

Yangi intellektual texnologiyalarning iqtisodiy rentabelligini oshib ketishi natijasida ularni yaratuvchilari jamiyat a'zolarini madaniy, texnologik ehtiyojlarini qondirish asnosida yangiliklarni joriy etishadi va shu asnoda yuqori daromad olishni ko'zlashadi. Bundan intellektual texnologiyalarni yaratish va qayta ishlashning ijtimoiy jarayonlari (jamiyat madaniyati) va tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish va tarqatish qobiliyati (ishlab chiqaruvchi kuchlar) o'rtasidagi yangi munosabatlar kelib chiqadi. Shunday qilib, intellektual iqtisodiyotni, sanoat tuzilmalarini, mahsulotlar xarakterini va mehnat bozorlarini tubdan o'zgartiradigan turmush tarzini ta'minladi. O'zgargan narsa insoniyat faoliyatigina emas, balki insonni boshqa biologik mavjudotlardan ajratib turadigan to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqaruvchi

kuch sifatida foydalanishning texnologik qobiliyati, ya'ni yangi timsollarni qayta ishlash va tushunish qobiliyatidir.

Ilmiy-texnik taraqqiyot rivojlangan mamlakatlar yalpi ichki mahsulotini 90 % ta'minlamoqda[13]. Texnologik paradigmaning zamonaviy o'zgarishi asosan arzon energiya sarmoyasiga asoslangan texnologiyadan mehnat predmeti va vositalariga aylangan bilim va axborot texnologiyalariga o'tish tomon o'zgarib bormoqda. Tarixiy taraqqiyotda birinchi marta inson tafakkuri ishlab chiqarish tizimining ma'lum bir elementi emas, balki bevosita ishlab chiqaruvchi kuch sifatida namoyon bo'lmoqda. Globallashuv sharoitida insoniyatning faoliyati emas, balki insonni boshqa biologik mavjudotlardan ajratib turadigan bevosita ishlab chiqaruvchi kuch sifatida foydalanishning texnologik qobiliyati, ya'ni ramzlarni qayta ishlash va tushunish qobiliyati o'zgardi.

ADABIYOTLAR

1. Шарова М.А. Образовательный капитал как социокультурный феномен современных общественных процессов / Шарова М.А., Уланова А.В. // Инновационные технологии в науке и образовании.— 2015.— № 2(2).— С. 157–159.
2. Максимова М.Л. Доступность высшего образования, образовательный капитал и выбор образовательной стратегии / Максимова М.Л. // Вестник Нижегородского университета имени Лобачевского Н.И. Серия: Социальные науки.— 2006.— № 1(5).— С. 273–279.
3. Фаина Т.В. Человеческий капитал и рынок образовательных услуг: взаимосвязь и взаимозависимость (теоретико-методологический аспект) / Фаина Т.В. // Вестник экономической интеграции.— 2009.— № 11–12.— С. 47–53.
4. Валентей С.Д., Нестеров Л.И. Развитие общества в теории социальных альтернатив. –М.: Наука, 2003. С.19
5. Forobiy Abu Nasr. Baxt-saodatga erishuv haqida. –Toshkent: Fan, 1975. -76-b.
6. https://islandena.livejournal.com/49531.html?fbclid=IwAR2dnpj7Y4EJzOiQIGcAt_vjYRwNEAFZ6paFplIBTiBAIsUZEBSpYEJ9JiQ.
7. For a description of such policies and their outcomes see OECD, 2018a, World Bank, 2018a, and Ludwinek, et al, 2017
8. Drucker P.F. Post-Capitalist Society. — Oxford Butterworth: Heinemann, 1993, p. 271.
9. Abduraxmonova G.Q., Rustamov D.J. "Inson kapitalini raqamli iqtisodiyot asosida rivojlantirish yo'nalishlari". Monografiya. – Beau Bassin: "GlobeEdit" Publisher, 2020. – 31-bet.
10. Гэлбрейт Дж. К. Экономические теории и цели общества. Economics and the Public Purpose (1973) / Под общ. ред. и с предисл. Иноземцева Н.Н., Милейковского А.Г.. — М.: Прогресс, 1976. — 408 с.
11. Гапоненко А.Л., Орлова Т.М. Управление знаниями. Как превратить знания в капитал. М.: Эксмо, 2008. 400 с.(с.58)
12. Филиппов О.А. Интеллектуальный капитал как социальная основа устойчивых инновационных преимуществ компании: автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.03. Москва, 2011. 4-6 с.
13. Глазьев С.Ю. Мировоззренческие уклады в глобальном экономическом развитии. Экономика и математические методы. 2016, том 52, № 2, с.6.

Shohijahon TOSHPOLOTOV,
Toshkent Davlat yuridik universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: sh.toshpulatov@tsul.uz

F.f.d O'g'li Tilovov taqrizi asosida

MISSIONERLIK VA PROZELITIZMGA QARSHI KURASH: O'ZBEKISTON VA JAHON HAMJAMIYATI KOLLABORATSIYASI

Annotsatsiya

Inson ongini manipulyatsiya qilishga bo'lgan urinishlar ming yillardan buyon mavjud. Har qanday manipulyativ harakatlar zamirida muayyan xalq yoki millatni bir yo'ldan boshqasiga og'dirish, fikrini, dinini, dunyoqarashini o'zgartirishga bo'lgan aniq maqsad yotadi. Ana shunday maqsadlar orasida bir din yoki konfessiya vakillarini o'z e'tiqodidan og'dirishga bo'lgan harakatlar ham mavjud bo'lib, fanda bunday harakatlar missionerlik va prozelitizm nomlari bilan tilga olinadi. Mazkur maqolada so'nggi yillarda butun dunyo afkor ommasining nafaqat diniy qarashlariga, balki ijtimoiy-siyosiy hayotiga ham yetarlicha ta'sir qilishga urinayotgan ikki tushuncha, ya'ni missionerlik va prozelitizmning salbiy oqibatlari va ularni bartaraf etishga qaratilgan profilaktika haqida tahlillar berilgan.

Kalit so'zlar: Missionerlik, prozelitizm, manipulyatsiya, davlatlararo hamkorlik, dinlararo bag'rikenglik, tahdidlar, siyosat va din.

THE FIGHT AGAINST MISSIONARY AND PROSELYTIZING.: COLLABORATION OF UZBEKISTAN AND THE WORLD COMMUNITY

Annotation

During thousands of years attempts to manipulate the human mind have been risen. At the core of any manipulative actions lies the clear goal of diverting a certain people or nation from one path to another, changing their thoughts, religion, worldview. Among such goals, there are actions to deviate the representatives of a religion or confession from their faith, such actions are mentioned in the science under the names of missionary and proselytism. This article analyzes the negative consequences of missionary and proselytism, as well as the preventive measures aimed at eliminating them, from two concepts that have been trying to influence not only the religious views but also the social and political life of the public opinion of the whole world in recent years.

Key words: Missionary, proselytism, manipulation, interstate cooperation, interreligious tolerance, threats, politics and religion.

БОРЬБА С МИССИОНЕРСТВОМ И ПРОЗЕЛИТИЗМОМ: СОТРУДНИЧЕСТВО УЗБЕКИСТАНА И МИРОВОГО СООБЩЕСТВА

На протяжении тысячелетий предпринимались попытки манипулировать человеческим разумом. В основе любых манипулятивных действий лежит четкая цель сбить определенный народ или нацию с одного пути на другой, изменить их мысли, религию, мировоззрение. Среди таких целей есть действия по отклонению представителей той или иной религии или конфессии от их веры, такие действия упоминаются в науке под названиями миссионерства и прозелитизма. В данной статье представлен анализ двух концепций, которые в последние годы пытаются адекватно влиять не только на религиозные взгляды мировых масс, но и на их общественно-политическую жизнь, а именно: негативные последствия миссионерства и прозелитизма и профилактика, направленная на их устранение.

Ключевые слова: Миссионерство, прозелитизм, манипуляция, межгосударственное сотрудничество, межрелигиозная толерантность, угрозы, политика и религия.

Kirish. Axborot asri deb nomlangan XXI asr insoniyat hayotida o'ziga xos imkoniyatlar bilan birga ayrim nomuvofiqliklarni ham taqdim etmoqda. Imkoniyatlar haqida gapiradigan bo'lsak, axborot olish yoki tarqatishda hech qanday to'siqning mavjud emasligidir. Zero, bugun kim axborotga ega bo'lsa, uning qo'lida katta resurs mavjudligi bilan xarakterlanadi. Shuningdek, nomuvofiqliklar ham aynan axborot makonining kuchayib borishi bilan bog'liq. Muayyan xalqlar, millatlarni to'g'ri yo'ldan og'dirib boshqa yo'lga ergashtirishda ham axborot omilining o'rni beqiyos. Shunday ekan, axborotning kuchiga to'g'ri baho berish, to'g'ri talqin qilish jamiyat a'zolarining tashqi kuchlar tomonidan manipulyatsiya qilinishini oldini olish asosiy vazifalardan hisoblanadi. Bu borada mamlakatimiz OAVlaridan alohida mas'uliyat va faollik talab etiladi. Mamlakatimiz rahbari Sh.Mirziyoyev ta'biri bilan aytganda, "Bugun O'zbekiston barcha sohalarida taraqqiyotning yangi bosqichiga qadam qo'ymoqda. Oldimizda turgan, bir-biridan muhim va dolzarb vazifalarni hal etishda, yurtimizda tinchlik-osoyishtalik, o'zaro hamjihatlik muhitini yanada mustahkamlash, xalqimizning

bunyodkorlik salohiyatini, uning o'z kuchiga, ertangi kunga bo'lgan ishonchini oshirish, hayotimizda qonun va adolat ustuvorligini ta'minlash, davlat idoralari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini amalga oshirish, bir so'z bilan aytganda, xalq manfaatining chinakam himoyachisi bo'lishda tushuntirilgan. Biroq, mazkur tushuncha ortida aniq siyosiy maqsadlar turishini ta'kidlovchi manbalar ham yo'q emas. Shu narsa ma'lumki, missionerlik harakati faqat xristian konfessiyalarida emas balki, boshqa ayrim dinlarda ham mavjudligini kuzatish mumkin.

Manbalarda missionerlik tushunchasi lotin tilidan olinganligi aytilib, "missio", ya'ni "jo'natish", "topshiriq" so'zidan kelib chiqqanligi qayd etilgan. Missionerlarning asosiy faoliyati sifatida biror dinga mansub bo'lmagan aholini yoki bo'lmasa g'ayridinlarni o'z diniga targ'ib qilish deb tushuntirilgan. Biroq, mazkur tushuncha ortida aniq siyosiy maqsadlar turishini ta'kidlovchi manbalar ham yo'q emas. Shu narsa ma'lumki, missionerlik harakati faqat xristian konfessiyalarida emas balki, boshqa ayrim dinlarda ham mavjudligini kuzatish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Missionerlik – muayyan dinni boshqa dinga e'tiqod qiluvchilar yoki dinga e'tiqod qilmaydiganlar orasida tarqatishdir. O'zbekiston

Milliy ensiklopediyasida «missionerlik – (missiya soʻzidan) tabshir, mubashshirlik biror dinga eʼtiqod qiluvchi xalqlar orasida boshqa bir dinni targʻib qilish. Missionerlik asosan xristianlikka xos. IV asrlardan paydo boʻlgan. XIII-XVI asrlarda xristian missionerligi Hindiston, Xitoy, Yaponiyaga kirib bordi. Katolik cherkovida missionerlik Ispaniya va Portugaliya imperiyalari tarkib topgach (XV-XVI asrlar) faoliyatini kuchaytirdi. Missionerlik Rim imperiyasiga yangi yerlarni oʻz taʼsiri ostiga olishga katta yordam berdi. Katolik missionerligiga rahbarlik qilish uchun papa Grigoriy XV 1662-yilda diniy targʻibot kongregatsiyasini taʼsis qildi»[2] degan maʼlumotlar mavjud.

Xorijiy manbalarda missionerlik barcha dinlarga xos xususiyat sifatida koʻrsatiladi. Shunga qaramay, missionerlik tarixi shuni koʻrsatmoqdaki, mazkur yoʻnalish asosan xristian dini tarixi bilan bogʻliq.

“Ilk cherkovda rasmiylashtirilgan missionerlik instituti yoʻq edi, ammo birinchi missiyalar Yangi Ahdda allaqachon tasvirlangan. Havoriy Pavlusning barcha xalqlarga qilgan murojaatida xristian boʻlishga daʼvatning eng kuchli usuli bu vaʼzdir. Muqaddas Ruh havoriylarning oldiga tushib, ularga turli xalqlarning tillarida «Xudoning buyuk ishlari haqida» gapirish qobiliyatini bergan Hosil bayrami cherkov universalligining ramzi edi. Havoriylar va nasroniylarning keyingi missionerlarining ishi 1-asrda allaqachon Oʻrta yer dengizi boʻylab tarqaldi va IV asrga kelib - butun Rim imperiyasi hududida va undan oldingi baʼzi mamlakatlarda: Kavkaz, shimoli-sharqiy Afrika, yirik nasroniy jamoalari Mesopotamiyada, Forsda mavjud edi. Yevangelionni vaʼz qilishda savdogarlar, shuningdek, asirlar yoki surgunlar sifatida xorijiy hududlarni koʻrgan nasroniylar muhim rol oʻynagan. Missionerlikning muvaffaqiyati imperiyaning obroʻsi va qudrati bilan bogʻliq edi. Davlat koʻmagida nasroniylarning tarqalishi 7-asrning oʻrtalariga qadar davom etdi»[3].

“V-asrda Gʻarbiy Yevropada Avliyo Patrik va uning vorislari Irlandiyada nasroniylarni yoyishdi, shuning uchun irlandiyalik missionerlar, avliyolar Aidan, Kolumban va boshqalar tomonidan vahshiy xalqlarni diniylashtirish yoʻnalishida haqiqiy yutuq boʻldi. VI-VII asrlarda irland va italyan missionerlarining saʼy-harakatlari natijasida Angliyada anglo-saksonlar nasroniylikka oʻtdi»[4].

“Katoliklik missionerligi. Gʻarbiy va Markaziy Yevropaning nasroniylashuvi tugagandan soʻng XII-XIV asrlarda missionerlik amaliyoti bir necha asrlar davomida deyarli toʻxtadi. Missionerlik faoliyatida yangi yuksalish Buyuk geografik kashfiyotlar davrida yuz berdi» [5]. Mazkur davr katolik cherkovining shakllanishi va kuchayishi bilan xarakterlanadi.

Protestantlikning shakllanishida ham missionerlikning katta taʼsiri mavjud. Faqat, protestantlik birmuncha kechroq shakllangan. Protestantlikda missionerlik harakatlari XVIII asrdan boshlab keng tarqalganligi maʼlum. Manbalarda keltirilishicha, Protestant missionerlari Afrika, Shimoliy Amerika, Avstraliya va Okeaniyada, XX asrda Lotin Amerikasi va Osiyoning bir qator mamlakatlarida katta muvaffaqiyatlarga erishgan.

“Rus cherkovida missionerlik. X-XV asrlarda alohida harakat sifatida taqdim etilgan boʻlib, asta-sekin «xushxabar»larini Rossiyaning markaziy mintaqalaridan Trans-Volga mintaqasiga, Rossiyaning shimoliga yangiliklarni tarqatdi. Missiyaning muvaffaqiyatiga monastirlarning targʻibotchilari oʻz hissasini qoʻshdi. XVI asrda Rossiya oʻz tarkibiga Qozon, Astraxan va Sibir xonliklari, Noʻgʻaylarni qoʻshib olgandan keyin qoʻshinlar oʻz tarkibiga koʻplab musulmon va butparast xalqlarni kiritgan. Shu munosabat bilan missionerlikni yanada kuchaytirish zarurati paydo boʻlgan»[6]. “XIX-asr oxiri XX asr boshlarida Rossiya imperiyasining oʻnlab xalqlari missionerlardan yozuv, maktablar, ibodatxonalar, ona tilida kitoblar va boshqa

jihozlarni oldilar. Xuddi shu davrda «ichki» sektaparastlik missionerligi rivojlandi. Missionerlik faoliyatini mamlakatning turli millatlari oʻrtasida tarqalishiga koʻmaklashish maqsadida Missionerlik jamiyatlari tashkil etilgan»[7].

“XIX asrda turli xristian konfessiyalarining missionerlik faoliyatida hamkorlik qilish zarurligi toʻgʻrisida qarashlar paydo boʻldi, bu esa Bibliya jamiyatlari faoliyatida, va boshqa yoshlar harakatlarida namoyon boʻla boshladi. XX asrning boshlarida ekumenizmni tushunish biznes olamidagi hamkorlik sifatida talqin qilindi va Edinburgdagi (1910) Butunjahon missionerlik konferensiyasidan keyin keng qoʻllanila boshlandi. 1921-yilda Xalqaro missionerlik kengashi tuzildi, u 1961-yilda ushbu cherkovning Butunjahon kengashi tarkibiga kirdi» [8].

Yuqorida keltirilgan maʼlumotlardan shu narsa ayon boʻlmoqdaki, missionerlik nafaqat dinni targʻib qiluvchi vosita, balki turli davlatlarning xalqaro maydondagi geosiyosiy maqsadlarini ham amalga oshirish vositasi sifatida koʻrish mumkin.

Yuqorida keltirilgan maʼlumotlar xalqaro meʼyorlar va mamlakatimizdagi qonunchilikning mavzuga daxldor tomonlarini koʻrib chiqish ehtiyojini yuzaga chiqaradi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan qabul qilingan Inson huquqlari butunjahon deklaratsiyasining ikki moddasida mazkur masalaga eʼtibor qaratilgan. Deklaratsiyaning 2- moddasida “Har bir inson irqi, rangi, jinsi, tili, dini, siyosiy yoki boshqa qarashlari, milliy yoki ijtimoiy kelib chiqishi, mulkiy, sinfiy yoki boshqa maqomidan qatʼiy nazar, ushbu deklaratsiyada bayon etilgan barcha huquq va erkinliklarga ega boʻladi»[9] deb tushuntirilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. 1966-yil 16-dekabrda qabul qilingan “Fuqarolik va siyosiy huquqlari toʻgʻrisidagi xalqaro Pakt”ning 18- moddasida “har kim fikrlash, vijdon va din erkinligi huquqiga ega. Bu huquq oʻz xohishiga koʻra din yoki eʼtiqodga ega boʻlish yoki uni qabul qilish erkinligini, shuningdek, oʻz dini yoki eʼtiqodiga sigʻinish, amal qilish va marosimlarni oʻtkazishda yolgʻiz yoki boshqalar bilan birgalikda, ochiq eʼtiqod qilish erkinligini oʻz ichiga oladi. Hech kim oʻzi tanlagan din yoki eʼtiqodga ega boʻlish yoki qabul qilishda erkinlikka putur yetkazadigan majburlashga duchor boʻlishi mumkin emas” [10], deyilgan.

Shuningdek, “Inson huquqlari boʻyicha Yevropa deklaratsiyasi”ning vijdon erkinligiga ajratilgan VII bobida inson huquqlari va asosiy erkinliklarini, shu jumladan fikr, vijdon, din yoki eʼtiqod erkinligini hurmat qilish barcha uchun majburiy ekanligi belgilab qoʻyilgan. “Ishtirokchi davlatlar inson huquqlari va asosiy erkinliklarini, jumladan, fikr, vijdon, din yoki eʼtiqod erkinligini, hech qanday eʼtirozsiz barcha hurmat qilishi lozim. Fuqarolarning irqi, jinsi, tili va dini shaxsning oʻz vijdoniga koʻra harakat qiladigan din yoki eʼtiqodga yakka oʻzi yoki boshqalar bilan birgalikda eʼtiqod qilish erkinligi tan olinishi va hurmat qilinishi zarur” [11], deb koʻrsatilgan.

Yuqoridagi maʼlumotlardan koʻrinib turibdiki, xalqaro tashkilotlarda vijdon erkinligi siyosiy huquq sifatida kafolatlangan. Demak, vijdon erkinligi tushunchasi obyektiv hodisa sifatida diniy eʼtiqod erkinligini oʻz ichiga oluvchi insonning diniy dunyoqarashini tanlashi va uning oʻziga xos konfessional yoʻlini oʻzi belgilashi bilan xarakterlanadi. Shunday ekan oʻrinli savol tugʻiladi: missionerlik vijdon erkinligi tamoyillariga soya solmaydimi? Insonni oʻz eʼtiqodini oʻzgartirishga targʻib qiluvchi sektalar, tashkilotlar nega qonun yoʻli bilan xalqaro tashkilotlar tomonidan taʼqib qilinmaydi? Aytmoqchi boʻlganimiz shuki, xalqaro tashkilotlarning huquqiy hujjatlarida xristian missionerlik sektalari faoliyatini taʼqiqlashga qaratilgan qoidalar uchramasligi yuqoridagi vijdon erkinligi tamoyillariga zid kelmaydimi?

Mazkur jarayonni Rossiya Federatsiyasi misolida koʻradigan boʻlsak, mamlakat qonunchiligi missionerlik faoliyati bilan shugʻullanishni taʼqiqlamaydi. “Diniy uyushma

vakillari missionerlik faoliyatini amalga oshirish uchun o'z diniy tashkilotining yozma ruxsati bo'lishi shart, missionerlik faoliyatini amalga oshirish joylari cheklanadi, voyaga yetmaganlarni ota-onalarning roziligisiz diniy birlashma saflariga jalb etish taqiqlanadi» [12].

Masalaga doir fikrimizni davom ettirib, Dayanova E.M., Mixaylov M.Vlar tomonidan tayyorlangan o'quv qo'llanmadagi ba'zi fikrlarga to'xtalishni lozim deb hisoblaymiz. Mualliflar diniy xavfsizlikning quyidagi jihatlarini ko'rsatib o'tishgan:

«1) diniy dunyo sivilizatsiyalashgan jamiyatning asosiy tarkibiy qismi bo'lib, u turli konfessiyalarga mansub fuqarolar va ularning birlashmalarining o'zaro hurmat va hamkorlik tamoyillariga asoslangan holda tinch va osoyishta yashashini, umumiy manfaatlariga asoslangan kamsitishlarga yo'l qo'yimaslikni nazarda tutadi;

2) diniy yoki ateistik e'tiqodlarni jamoaviy e'tirof etish uchun yaratilgan erkinlikni nazarda tutuvchi vijdon va e'tiqod erkinligining mavjudligi;

3) fuqarolarning jismoniy va ruhiy salomatligini, ularning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzg'unchi madaniyatlar va totalitar oqim vakillarining ma'naviy tajovuzlaridan himoya qilish;

4) diniy birlashmalarining qonuniy faoliyatiga davlat va boshqa subyektlar tomonidan aralashmaslik, ularga davlat organlari yoki mahalliy davlat hokimiyati organlarining funksiyalarini hamda ular uchun odatiy bo'lmagan boshqa vakolatlarni yuklashga yo'l qo'yilmasligini nazarda tutgan holda, ularning faoliyati uchun normal shart-sharoitlar yaratish;

5) Missionerlik faoliyatini huquqiy tartibga solish. Diniy birlashmalarining maqsadlaridan biri bu e'tiqodni yoyishdir. Va bu maqsadga erishish yo'llaridan biri missionerlik faoliyatidir. Kundalik hayotda missionerlik odatda diniy birlashmalar faoliyatining shakllaridan biri deb ataladi, u dinsizlarni yoki boshqa din vakillarini o'z e'tiqodiga aylantirishga qaratilgan» [13].

Ko'rinib turibdiki, xristian dinida missionerlik faoliyati bilan shug'ullanish diniy faoliyatning bir qismi sifatida qaralmoqda. Mazkur jarayonda xalqaro me'yorlarda missionerlik faoliyatini cheklashga doir aniq qoidaning yo'qligi boshqa din va konfessiya vakillarining vijdon erkinligi bilan bog'liq manfaatlariga mos kelmaydi. Bu esa diniy konfessiyalar o'rtasida ixtilofni keltirib chiqarmasligiga hech kim kafolat bermaydi.

Tahlil va natijalar. Missionerlik va prozelitizm fikrimizcha, qaysi din yoki konfessiya vakillari tomonidan amalga oshirilmasin oxir-oqibat, boshqa konfessiya vakillarining e'tiqod erkinligiga soya soluvchi omildir.

Mavzuga doir izlanishlar olib borgan A.Alimjonov quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: «Missionerlar oshkora yoki maxfiy ravishda Amerika, Osiyo, Afrika xalqlarini zabt etishda qatnashganlar. Iezuitlar, fransiskchilar, benediktchilar, dominikochilar va bopnalarning Katolik jamoalari missionerlik bilan shug'ullanganlar. 1622-yili tashkil topgan Diniy targ'ibot kongregatsiyasi katolik missionerlariga rahbarlik qilgan. Missionerlar amalda ma'rifat tarqatish, tibbiy yordam ko'rsatish ishlarini monopollashtirib olganlar. Ikkinchi jahon urushidan keyin missionerlik yangi mustamlakachilikni targ'ib qila boshladi. Rim papasi Piy XII ning «Fidei Donum» (1957), Ioann XXIIIning «Prinseps postorum» (1959), Pavel VI ning «Populorum progressio» (1967) ensikliklari missionerlikka bag'ishlangan. II Vatikan soborida (1962-65) missionerlik masalalari muxokama qilinib, u haqida dekret tasdiqangan» [14].

Missionerlar o'zlarining maqsadlarini amalga oshirish yo'lida «...turli san'at asarlari ko'rgazmalarini, sport o'yinlari musobaqalarini tashkil etish va ushbu tadbirlar ishtirokchilariga qimmatbaho sovg'alar ulashish, ayrim tibbiyot va ta'lim-tarbiya muassasalariga malakali mutaxassis kadrlarni

«ish»ga yuborish, yakka-yolg'iz va o'zgalar yordamiga muhtoj bo'lgan shaxslarga ko'ngilochar maktublar yo'llash, yoshlar tashkilotlari bilan o'zaro «hamkorlik» o'rnatish, kompyuter yoki chet tillarini o'rgatish klublarini tashkil etish, o'z saflariga qo'shilganlarni tez-tez moddiy rag'batlantirib turish va xorijiy mamlakatlarga o'qish yoki malaka oshirish safariga yuborish hamda ishga joylashishga ko'maklashadilar» [15].

Missionerlik bilan faol shug'ullanuvchi «Igov shohidlari» sektasida ta'sir etish mexanizmlari aniq va lo'nda qilib ishlangan. Bu yo'nalish 19-asrning 70-yillarida AQSHda vujudga kelgan. Bugungi kunda jahonning turli mamlakatlarida 100 ga yaqin bo'linmalariga ega. Bu tashkilot qat'iy markazlashgan bo'lib, uning boshqaruvchi raisi cheklanmagan hokimiyatga ega» [16].

Missionerlik oqimining mantiqiy davomi va ilmiy adabiyotlarda u bilan birga qo'llaniladigan tushuncha – bu prozelitizmdir. Prozelitizm – boshqa e'tiqod vakilini o'zining diniy e'tiqodiga o'tkazishga bo'lgan ochiqdan-ochiq urinish istagi, va ushbu maqsadga erishishga qaratilgan faoliyatdir. Mazmunidan ko'rinib turibdiki, prozelitizm missionerlikka qaraganda birmuncha keskin ko'lam kasb etadi. Biz quyida prozelitizmning umumiy mohiyatini tahlil qilishga urinamiz. Dunyoviy manbalarda prozelitizm barcha dinlarga xos tushuncha sifatida qaraladi.

«Prozelitizm missionerlikning tarkibiy qismidir. U yunoncha «rgoselitizm» so'zidan olingan bo'lib, «kelgindi», «bir joydan boshqa joyga ko'chuvchi», «o'zining diniy e'tiqodidan boshqasiga o'tuvchi», shuningdek, «to'g'ridan-to'g'ri biror-bir dinga ishongan fuqaroni o'z dinidan voz kechib, boshqa dinni qabul qilishga majbur etish» degan ma'nolarni anglatadi. Bugun missionerlik va prozelitizm ba'zi geosiyosiy kuchlarning xavfli quroliga aylangan. U siyosiy va iqtisodiy ta'sir o'tkazish, yangi mustamlakachilik yoki vassallikni yuzaga keltirish vositasidir. Missionerlik tashkilotlari iqtisodiy yordam ko'rsatish bahonasida yirik kapital va yer mulklarini o'z tasarrufiga olishga, shu tariqa o'z davlatlarining siyosatini o'tkazishda bevosita ishtirok etishga urinadi» [17].

Xulosa va takliflar. Aytish kerakki, missionerlik va prozelitizmga qarshi kurash bo'yicha xalqaro tajribada mazkur g'oyalarga qarshi bo'lgan keskin fikrlar ilmiy manbalarda kam uchraydigan tendensiya. Ya'ni, asosan xristianlikda uchraydigan mazkur tushunchalarni turli jamiyatlarda jiddiy tahdid sifatida ko'rilmaligi g'ayritabiiy hodisa.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 31-moddasida «Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. «Har bir inson xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi» [18], deb belgilab qo'yilgan.

2021-yil 6-iyulda mamlakatimizda vijdon erkinligini ta'minlashga qaratilgan «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi Qonuni qabul qilindi. Mazkur qonunga ko'ra, fuqarolarning diniy e'tiqodi, qarashlariga ta'sir o'tkazishga bo'lgan har qanday urinish uchun javobgarlik belgilangan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Diniy-marifiy sohani tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» farmoni jamiyat a'zolarida qonunning amaliy jihatdan mustahkamlovchi hujjat o'laroq qabul qilindi.

«Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi Qonunda «missionerlik — aniq maqsadga qaratilgan mafkuraviy ta'sir o'tkazish orqali shaxsni (bir guruh shaxslarni) o'z diniga kiritish maqsadida unga (ularga) diniy qarashlarni majburan singdirishga va diniy ta'limotni tarqatishga doir faoliyat» [19] deya ta'riflanib, mazkur faoliyat yurtimizda ta'qiqlangan. Shuningdek, «prozelitizm — missionerlik faoliyatining bir konfessiyaga e'tiqod qiluvchilarni boshqa konfessiyalarga o'tkazishga qaratilgan shakli» [20] sifatida ko'rsatilgan. Prozelitizm ham missionerlik kabi qonun yo'li bilan ta'qiqlab qo'yilgan.

Maqola yakunida xulosa va takliflar uchun quyidagi fikrlarni bildirishni zarur deb hisoblaymiz. Kuzatuvlarimiz hamda ilmiy izlanishlarimiz natijasida missionerlik va prozelitizmga qarshi kurashning jahon miqyosidagi tajribasi va O'zbekiston amaliyotining asosiy jihatlari quyidagilardir:

missionerlik va prozelitizmdan ayrim mamlakatlar geosiyosiy maqsadlarda foydalanadi. Missionerlar nafaqat u yoki bu diniy yoyish bilan shug'ullanishadi balki, o'zlari borgan mintaqadagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni o'rganish, ma'lumot to'plash, diniy vaziyatga ta'sir o'tkazish orqali siyosiy muhitni izdan chiqarishga harakat qilish holatlari kuzatilgan;

missionerlarning faoliyatini moliyaviy qo'llab-quvvatlovchi korporatsiyalar, yirik tashkilotlar, uyushmalar muayyan davlatlar tomonidan rag'batlantiriladi;

missionerlik harakati faqat diniy targ'ibotga yo'naltirilgan harakat emas, uning zahirida xalqlarni g'oyaviy jihatdan bir yo'ldan ikkinchisiga burib yuborish orqali kutiladigan iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy maqsadlar yotadi;

Diniy e'tiqodi mavjud bo'lmagan yoki bir dinga e'tiqod qiluvchi fuqarolarni boshqa bir dinga targ'ibot qilish umuminsoniy tamoyillarga mos kelmaydi;

O'zbekistonda mavjud 16 ta diniy konfessiyaning erkin faoliyat olib borishi qonunchilik me'yorlarida aks etgan. Mamlakatda muayyan konfessiya vakillari tomonidan missionerlik va prozelitizm faoliyatini olib borish amaldagi qonunchilikka ziddir.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. Toshkent: O'zbekiston, 2017. – B. 502.
2. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. Tom-6. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti 2003. B-26.
3. Bosh. D. Preobrazovaniya missionerstva. SPb. 1997.
4. O'sha joyda.
5. O'sha joyda.
6. Yefimov A.B. Ocherki po istorii missionerstva Russkoy Pravoslavnoy Serkvi. M., 2007
7. O'sha joyda.
8. O'sha joyda.
9. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
10. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml
11. <https://www.coe.int/ru/web/compass/the-european-convention-on-human-rights-and-its-protocols>
12. Dayanova E.M., Mixaylov M.V., Gosudarstvennoye zakonodatelstvo o svobode sovesti i religioznykh obyedineniyax: uchebnoye posobiye [Tekst]. – Ufa: Izdatelstvo BGPU, 2016. – 176 s.
13. O'sha manba.
14. <http://old.muslim.uz/index.php/maqolalar/item/2242-missionerlik-va-uning-mazmun-mo-iyati>
15. O'sha manba.
16. http://old.bukhari.uz/index.php?option=com_content&view=article&id=190:missionerlik-va-prozelitizm-mazmuni-mo-iyati-va-unga-arshi-kurashning-u-u-ij-mekhanizmi&catid=31:maqolalar&Itemid
17. Musayev M. Zamonaviy istilo. Tafakkur jurnali. 2019-yil 1-son. B-115.
18. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent – 2017.
19. <https://lex.uz/docs/5491534>
20. O'sha joyda.

Shoyista TO'YCHIYEVA,
NamDU tayanch doktoranti
E-mail: shoyista_tuychiyeva@mil.ru

Namangan Muhandislik-texnologiya institute dotsenti N.Mullaboyeva taqrizi asosida

DEVELOPMENT OF PERSONALITE IN THE PEROD OF JUNIOR SCHOOL AGE

Annotation

The formation of a child's a person of junior school age. Importance as a certain stage of development. Peculiarities of the emotional sphere of children of primery school age. The importance of emotionalstability in the educational process.

Key word: Emotion, emotional stability, educational efficiency.

РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ В ПЕРИОД БЛАДШЕГОТШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация

Личность маленького ребенка школьного возраста шаткая как личность. Важность на определенной стадии развития. Особенности эмоциональной сферы детей младшего школьного возраста. Значение эмоциональной устойчивости в образовательном процессе.

Ключевые слова: Эмоциональность, эмоциональная устойчивость, образовательная эффективность.

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI DAVRDA SHAXSNING RIVOJLANISHI

Annotatsiya

Kichik maktab yoshidagi bola shaxsining shaxs sifatida shakllanishi. Pivojlanishning ma'lum bosqichi sifatidagi ahamiyati. Kichik maktab yoshidagi bolalar emotsional sohasining o'ziga hosliklari. Ta'lim jarayonida emotsional barqarorlikning ahamiyati.

Kalit so'zlar: Emotsiya, emotsional barqarorlik, ta'lim samaradorligi.

Dunyo iqtisodiy-siyosiy maydonida rivojlanishning o'ziga xos tendentsiyalari jaddalik bilan o'sib borayotgan bir davrda bu maydondan salmoqli o'rin topish maqsadi mamlakatimizni barcha sohalar miqyosida o'zgarishlar, yangilanishlar va islohotlar maydoniga aylantirdi. 2023- "insonga e'tibor va sifatli ta'lim" yili deb e'lon qilinishida ham u fikr o'z tasdig'ini topmoqda. Bundan tashqari Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev 2019-yilning 29-aprel kuni "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi[1] Farmonni imzoladi. Farmon bilan Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi va uni amalga oshirish uchun yo'l xaritasi tasdiqlandi. Mazkur konsepsiya ta'lim tizimini rivojlantirishning quyidagi yo'nalishlarini belgilab berdi: "O'zbekiston Respublikasining 2030-yilga kelib PISA (The Programme for International Student Assessment) Xalqaro miqyosda o'quvchilarni baholash dasturi reytingi bo'yicha jahonning birinchi 30 ta ilg'or mamlakati qatoriga kirishiga erishish";.....

Bu o'z o'rnida o'quvchi shaxsining har bir davriga psixologik jihatdan to'g'ri, aniq, maqsadli va demokratik yondashuvni talab qiladi. O'quvchi shaxsini shaxs sifatida tan olish, psixologik imkoniyatlardan unumli foydalanish maqsadga erishuvni kafolatlovchi asoslaridandir. Shu ma'noda kichik maktab yoshidagi bolalar emotsional sohasini o'rganish bu boradagi psixologik dasturlarni ishlab chiqish va korreksion ishlarni ta'lim bilan integratsion holda qo'llab, to'la o'zlashtirishga erishish bugungi kun ta'limida dolzarb muammolardan biridir. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunning 3-moddasida ta'limni demokratlashtirish va insonparvarlash-tirish tamoyili[2] mavjud bo'lib, bu o'z-o'zidan ta'lim tizimiga, o'quvchi shaxsiga nisbatan yangicha yondashuv va munosabatni talab qiladi. Garchi kichik maktab yoshidagi davr shaxsning taraqqiyotida hal qiluvchi siljishlar davri bo'lmasa ham bu davrda shaxsning tarkib topishi sezilarli yuz beradi. Buni quyidagi holatlarda ko'rishimiz mumkin.

1.Maktabga qadam qo'yish bolaning hayotida burilish nuqta hisoblanadiki, bunda kattalar(o'qituvchilar) va tengdoshlari(sinfdo'shlari), yangi munosabatlar maydonga keladi.

2. O'quvchi oldiga jiddiy talablar qo'yadigan ta'limga yangi faoliyat turiga qo'shilish, hayotini qat'iy tarzda tashkil qilishga qonun-qoidalariga bo'ysinishga majbur qiluvchi faoliyat turning asosiy faoliyatga aylanishi. 3.Axloqiy normalar va xatti-harakat qoidalarini o'zlashtirish. Chunki, kichik maktab yoshidagi davrda axloqiy xatti-harakat poydevori qo'yiladi. Bularning barchasi o'quvchida tevarakat-rofdagi voqealikka, boshqa kishilarga, jamoaga, ta'limga va uning bilan bog'liq bo'lgan majburiyatlarga nisbatan yangicha munosabatlar sistemasini tarkib toptirishga va mustaxkam-lashga qat'iy ravishda ta'sir qiladi, xarakterni, irodani tarkib toptiradi, qiziqishlar doirasini kengaytiradi qobiliyatlarni tarqqiyotini belgilaydi. Ikkinchi tomonda kichik maktab yoshidagi o'quvchilar o'ta ta'sirchanligi hisobiga hissiyot va emotsiyalarida buzilishlarning paydo bo'lishi, qo'rquvning ortishi, psixologik chekinishlarni yuzaga keltiradi. Bu esa o'qituvchi va ota-onadan koreksiya ishlarida e'tiborli bo'lishni talab etadi.

Xarakter. Kichik maktab yoshidagi davrda xarakter endi tarkib topa boshlaydi. Kichik maktab yoshidagi bolalarda xarakterologik xatti-harakatlar o'zining beqarorligi va qarama-qarshiligi bilan farq qilishi mumkin. Shu munosabat bilan ba'zan ulardagi o'tkinchi ba'zi psixik holatlarni xato ravishda xarakter xislatiga qo'shib yuborilishi mumkin. N.D Levetov bu xatoga quyidagicha misol keltiradi: matonatli qizni o'rganilganda undagi matonat ma'lum sharoitdagina maydonga keladigan vaqtincha ya'ni o'tkinchi psixik holat ekan. U o'z dugonasini namunali xatt-harakatini ko'rganda va dugonasining faoliyati muvaffaqiyatli bo'lganda namayon bo'lgan.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning xatti-harakatlarida oliy nerv faoliyatining tipologik xususiyatlari ancha aniq va yorqin namayon bo'ladi. Bu xususiyatlar

keyinchlik borib niqoblanadi. Uyatchanlik, tortinchoqlik nerv sistemasi kuchsizligining bevosita ko'rinishi bo'lishi mumkin, impul'sivlik, o'zini tuta bilmaslik-tormozlanish prosesining kuchsizligi natijasida namayon bo'lishi mumkin. I.P.Pavlovning ko'rsatishicha nerv sistemasi g'oyat darajada plastik bo'lib, tashqi ta'sir natijasida ayrim o'zgarishlarga qobildir. Boladaga injiqlik va qaysarlik uning maktab tomonidan o'z oldiga qo'ygan qat'iy talablarga, "o'zi xohlagan ish"ni emas balki "kerakli ish"ni bajarish zarurligiga qarshi qaratilgan o'ziga xos norozilik formasidir. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning xarakteriga xos yosh xususiyatlariga mehribonlik, bilimga qiziquvchanlik, to'g'ri-lik, ishonuvchanlik kabi ijobiy xislatlar ham kiradi. Maktab yoshidagi bolalarning muhim yosh xususiyatlaridan biri - taqlidchanlikdir. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar juda emotsionaldirlar. Bu emotsionallik shu narsada ko'rinadiki, birinchidan, kichik maktab yoshidagi bolalarning idroklari, kuzatishlari, hayollari, aqliy faoliyatlari odatda emotsional bo'yoqlarga boy bo'ladi.

Ikkinchidan maktab yoshidagi bolalar(1-2 sinflar)o'z hissiyotlarini tutib tura olmaydilar, bu hissiyotlarning tashqi jihatdan namayon bo'lishini nazorat qila olmaydilar.

Uchinchidan kichik maktab yoshidagi o'quvchilar o'zlarining zo'r emotsional beqarorliklari, kayfiyatlarining tez o'zgarib turishi, affekt holatiga moyilliklari, xursandlik-g'amginlik, g'azab va qo'rquvlarining qisqa muddatli va jo'shqin namayon bo'lishi bilan ajralib turadilar. Yoshlari ulg'aygan sari ular o'z hissiyotlarini boshqarish va bu hissiyotlarning yoqimsiz namayon bo'lishiga yo'l qo'ymaslik qobiliyati rivojlanadi. Kichik maktab yoshidagi davr xarakterining ijobiy xislatlarini tarbiyalash uchun katta imkoniyatlarga egadir. O'quvchilarning tez ko'nikuvchaligi va ma'lum darajada ta'sirchanligi, ulardagi ishonuvchilik, taqlid qilishga moyillik, o'qituvchining ular orasidagi juda katta obro'si borligi-tarbiyaviy ishda katta imkoniyatlarni taqdim etadi. N.B.Andrianovanning tadqiqotlariga ko'ra, anglangan burch hissi xususiyatlarining namayon bo'lishi jihatdan o'quvchilarni to'rt tipga ajratish mumkin. Birinchi tipda burch hissi nisbatan barqaror bo'ladi va hayotiy munosabatlarning keng doirasiga tarqaladi. Ikkinchi tip burch hissining beqarorligi bilan xarakterlanadi, bu tipda burch hissi faqat ayrim ahloqiy xatti-harakatlardagina namayon bo'ladi. Uchinchi tipda burch hissi tor doirada(qarindoshlar va o'rtoqlarga)namayon bo'ladi. To'rtinchi tip sust rivojlangan burch hissigacha ega. Bu tipga ta'luqli bolalardan ba'zilari itoatlidir. Lekin ularning itoatkorligi ma'lum zaruriyat bilan bog'liqdir.

Maktabga kirish bola shaxsining tarkib topishi uchun yangi ma'suliyatli bosqichning boshlanishidir. Shuning uchun bu kichik maktab yoshidagi bolalarga nisbatan maktab va oila talablarining birligi xususan muhimdir. Maktab ta'limi boshidan bola ikki tomonlama tarbiyaviy ta'sir ostida bo'la boshlaydi. Shu sababli bu tarbiyaviy ta'sirlarning bir xil yo'nalishda bo'lishi nihoyatda muhim. Bu jarayonning aksi bo'lsa, o'quvchi xatti-harakatlarining batamom buzilishiga yoki ikki xil xatti-harakat shakillarining tarkib topishiga olib keladi. Bu davr bolalarning qiziqishlari ham o'ziga xoslikka ega. Psixologlarning ta'kidlashicha dastavval ayrim faktlarga, boshqa narsalardan ajratib olingan yolg'iz hodisalarga nisbatan qiziqishlar hosil bo'ladi.(1-2 sinflar) Undan keyin esa sabablarni, qonuniyatlarni...

Keyingi o'rinda hodisalar o'rtasidagi aloqa va o'zaro bog'liqliklarni bilib olish uchun bo'lgan qiziqishlar rivojlanadi(3-4 sinflar) Agar birinchi va ikkinchi sinf

o'quvchilarini "bu nima" degan savol ko'proq qiziqтира, birmuncha kattaroq yoshdagi bolalar "nima sababdan", "qanday qilib" degan savollar tipik bo'lib qoladi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda qiziqishlar rivojlanishining qonuniyatlari oddiydan murakkabga, ma'lumdan noma'lumga, yaqindan-uzoqqa, tasvirlashdan-tushunishga, faktlardan umumlashtirishga qarab boradi. O'qishga bo'lgan qiziqishlarni tarbiyalash uchun quyidagi prinsipga amal qilish muhimdir: o'quvchilar qanchalik yosh bo'lasalar, ta'lim shunchalik ko'rgazmali bo'lishi hamda faol harakat qilish shunchalik katta rol o'ynashi lozim. Shu ma'nodan kelib chiqib bu yoshdagi bolalarni jamoa sifatida tarbiyalash katta imkoniyatlar eshigini ochib beradi. Birinchi sinf o'quvchilari hali o'zlarini butun bir jamoaning bir qismi deb his qila olmaydilar. Ular qandaydir ma'noda yakka-yakkadirlar, birlariga bog'liq emaslar. Ularning hammasi ham hali birlariga hayrihoh emaslar, ko'pincha ular da begonalik, ichi qoralik va soda maqtancholik alomatlarini payqash qiyin emas. Birinchi sinf o'quvchilari o'zlarining shaxsiy maktab vazifalarini yaxshilab bajarishga intiladilar Ular qanday bo'lmasin, o'zaro yordamlashish haqida emas, balki partadagi yon qo'shnilariga xalaqit bermaslik haqida o'ylaydilar (N.F.Dobrinin va A.M.Bardian tadqiqotlari) Ana shu jihatdan qaraganda bolalarning birlashib jamoa bo'lib o'ynaydigan o'yinlari ham katta ahamiyatga egadir. O'z vaqtida N.K.Krupskaya va A.S.Makarenko "o'yin faqat iroda, batartiblik, xozirjavoblik va tashabbuskorlikni tarbiyalash bilan birga jamoani vujudga keltiradi, o'rtoqlik, yaqinlik hissini va o'z xatti-harakatlarida jamoa manfaatlarini ko'zlab ish ko'rishni tarbiyalaydi"deya ta'kidlagan edilar. Ikkinchi jihatdan olib qarasak, bolalar faoliyatida mehnatning o'rni beqiyos. Mehnat tarbiyasi to'g'ri tarbiyalanmasa o'z shaxsiy manfaati uchun yashaydigan xudbinni vujudga keltiradi. Bu borada esa o'yin faoliyati korreksiy vazifasini bajarib, tarbiyada "me'yor" vazifasini o'tab beradi. Faol fikr qilish faoliyatidan qochishga intilish ular uchun xarakterlidir. Bunday o'quvchilarga o'qituvchi alohida diqqat bilan qarashi kerak, ularni fikr qilish faoliyatiga odatlantirib, ularning yutuqlarini har tomonlama qo'llab-quvvatlashi, dastlabki payitlarda o'quv vazifalarini bajarishlarini o'yin va amaliy faoliyat bilan bog'lab olib borishi kerak. Ularning tovushlarni talafuz qilishlarida va harf elementlarining yozishlarida hali juda ko'p o'yinga o'xshash tomonlari bor. Birinchi sinflarda eksperiment o'tkazilganda, bolalarga yapon iyogriflarini shaklini chizish buyrilgan. Lekin bu iyogriflar ularning hayotlarida hech qachon kerak bo'lmasligi ularga oldindan aytilgan. Bunday ishning nima keragi bor degan savol xech kimda tug'ulmagan. Hamma bolalar qiziqib va berilib ishga kirishib ketganlar. Bundan shuni anglashimiz mumkinki, o'quvchi o'z faoliyatining birinchi real natijasiga ega bo'lishi bilanoq faoliyatning natijasiga qiziqishi tez tarkib topadi. O'z o'qish ishlarining natijalariga qiziqish hosil bo'lgandan so'ngina birinchi sinf o'quvchilarida o'qish faoliyatining mazmuniga nisbatan qiziqish tarkib topadi va bilim olish ehtiyoji tug'uladi. Bolalarda bilishga ongli intilish, baho olish uchun emas, balki yangilikni bilish uchun o'qish tarbiyalanadi. O'qishga majbur qilish yoki rag'batlantirish chorasida qo'llaniladigan baho finlandiya, gruziya psixolog va pedagoglarning tajribalarida o'quvchilarning asabiylisiz va qo'rquvsiz o'tkazadigan ijodiy musobaqalari bilan almashtirilgan. Bu o'quvchilarda o'zaro nazorat va o'z-o'zini nazorat qilish malakalarini tarbiyalashga yordam beradi. Nazorat va o'z-o'zini nazorat qilish taxminan quyidagi sxema bo'yicha tashkil qilinadi.

Aniqlash bosqichi	Men nimani bilaman-u, nimani bilmayman.	Mening o'rtog'im nimani biladiyu, nimani bilmaydi.
To'ldirish bosqichi	O'z bilimlarimni nima bilan	Men o'rtog'imga nima bilan yordam

	to'ldirishim lozim	berishim lozim, u menga nima bilan yordam berishi lozim.
Izohlash bosqichi	O'qituvchimni munosabati qanday	Men va o'rtog'imni nima bog'ladi.
Kriyativ bosqich	Men nimani o'zim uchun kashf qildim	Biz birgalikda nimani topdik.

Tajribali o'qituvchi bu jihatlaridan unumli foydalanib o'z o'quvchilarida uyushqoqlik, mehnatsevarlik, hamfikrlilik, o'quv mashg'ulotlarida ijobiy munosabat, o'z xatti-harakatlari va diqqatini idora qila bilash kabi xususiyatlarni muvaffaqiyatli tarkib toptiradi.

Kichik maktab yoshidagi bolalar emotsiyasi ta'lim samaradorligini ta'minlashning asosiy omillaridan biri bo'lib xizmat qiladi. Ta'lim jarayonida emotsiyalar va ularning shaxs kamolotidagi o'rnini psixik rivojlanishning asosi sifatida ham ko'rish mumkin. Bu ta'limni o'zlashtirishda to'laqonli imkoniyatga egalikni bildiradi. O'zida ana shu imkoniyatlarni namoyon eta olgan ta'lim bugungi kunda shaxsga yo'naltirilgan ta'lim deb nomlanadi. Demak, o'quvchi imkoniyatlaridan unumli foydalanish shaxsga yo'naltirilgan ta'limning asosiy maqsadidir. Shu ma'noda ta'limning maqsadi ta'lim oluvchilarning psixik sifatlarini o'ziga xosligini va ta'lim jarayoniga ta'sirini o'rganishni talab etadi. Bu o'rinda kichik maktab yoshdagi bolalar emotsional sohasining o'ziga xosligi va uning ta'lim jarayoniga ta'sirini o'rganish va shu asosda tavsiyalar ishlab chiqish ayni maqsadga muvofiqdir. Binobarin, "emotsiya nima" degan haqli savolga to'xtalib o'tsak. "Emotsiya"-fransuz tilidan olingan bo'lib-larzaga keltiraman, hayajonlantiraman, degan ma'nolarni anglatadi-odam va hayvonlarning tashqi va ichki qo'zg'atuvchilar ta'siriga nisbatan subyektiv reaksiyalardir. Emotsiyalar bolalarda ham quvonch, qo'rquv ko'rinishida namayon bo'lib, ehtiyojlarni qondirishga bog'liq ravishda salbiy(qo'rquv, g'azab)shaklida namayon bo'ladi. Aksincha bo'lsa, ijobiy(qiziqish, quvonch) ko'rinishida yuzaga chiqadi. Emotsiyani paydo qiladigan nerv markazlariga asosan bosh miya po'stlog'ining oldingi qismida, limbik sistemasi(uzunchoq miya,oraliq miya,o'rta miyaning bir qancha oraliq tuzulmalari majmuida), markaziy kulrang moddada va gipotalamusda joylashgan. Emotsiyalar o'zlashtirish(zehn)ni chegarasini kengaytiradi. Shuning uchun

ham kichik maktab yoshidagi bolalarni o'zlashtirishini to'la ta'minlashda, ta'limda samaraorlikni oshirishda emotsiyalar muhim omildir. Salbiy emotsiyalar esa aksincha natijalarni yuzaga keltiradi. Shuning uchun ham ta'limiy detallarni ijobiy emotsiy shaklida taqdim etish ayni maqsadga muvofiq yondashuv xisoblanadi. Emotsiyaning kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda ta'lim samaradorligini oshirishdagi muhim omilligini isbotlovchi yana bir asos uning xotirani faollashtirishidir. Bilamizki, xotira ta'limni subyektiv omili bo'lish bilan bir qatorda, ma'lumotlarni bilimga aylantiruvchi asos hamdir. Biz ko'p hollarda emotsiya bilan hissiyotlarni almashtirib qo'yamiz. Hissiyotlar aksincha emotsiyalardan ko'lam nuqtai nazaridan kengligi bilan farqlanadi. Bir so'z bilan aytganda insonlardagi oliy ijtimoiy ehtiyojlar asosida paydo bo'luvchi differension va turg'un emotsiyalar odatda hissiyot deb ataladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, kichik maktab yoshidagi bolalar emotsional madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish ta'limiy maqsadlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish bilan baholanadi. Yaxshi tashkil etilgan ta'lim 6-7 yoshli bolalar tafakurini rivojlantiradi. Psixolog L.S. Slavinaning ko'rsatishicha boshlang'ich sinfda bilish faolligi yetarli darajada bo'lmagan bolalar ham uchraydi. Bu esa o'qituvchidan to'g'ri yondashuvni talab etadi. Bundan tashqari bolalarning maktab ta'limiga moslashuvi, keng qamrovdagi shaxslar bilan munosabat o'rnatish, burch va ma'suliyatning ortishi ularning emotsional barqarorligigga juda kata ta'sir etadi. Chunki, ta'lim mazmuni bir tomonlama ta'limning asosiy me'yoriy xujjatlariga bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan o'qituvchining kognitiv kompetetligi, mahorati va psixologik tajriba, bilimlariga bog'liqdir.

Demak kichik maktab yoshi davri shaxsning shaxs sifatida shakllanishida o'ziga xos fundamental bosqich vazifasini o'taydi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. "Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi" Farmoni. Xalq so'zi, 2019-yil 2-may.16-bet.
2. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida" Qonuni, Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T.: "Sharq", 1999-y. 296-B. 20-bet.
3. Niyozov G., Axmedova M. Pedagogika tarixidan seminar mashg'ulotlari. T. NOSHIR, 2011-yil.56-bet
4. Бороздина Г.В. Психология делового общения: Учебник. 2-е изд. -М.: ИИФРА-М, 2014 yil.206-209-bet.
5. Hayitov O.Y., Lutfullayeva N.X. Psixodiagnostika va amaliy psixologiya. Ma'ruzalar matni. -T.: TDIU, 2005. – 338-b.
6. Karimova V.M., Akramova F.A. "Psixologiya". 1-qism. Ma'ruzalar matni. -Toshkent: TDIU, 2005. – 208-b.

Мухайё ТУЛАГАНОВА,

Национальный университет Узбекистана PhD д.ф., кафедра «Философия и логика»

E-mail: mtulaganova@mail.ru

На основе рецензии Д. К. Жуманиезовой PhD д.ф. доцент Ташкентский Государственный юридический университет

РЕНЕССАНС НА ВОСТОКЕ В СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Аннотация

Ренессанс является не только этапом в развитии культуры, но и определенной исторической эпохой, выражающей особое звено общеисторического процесса. В IX-XII века в истории арабо-мусульманской культуры представляют собою период расцвета и духовного подъема в области литературы, архитектуры, науки, медицины, философии, ремесленного творчества.

Ключевые слова: Философия, развитие, духовный подъём, культура, мировоззрение, комментарий, традиции, наука, образование, международное общение.

MEDIEVAL RENAISSANCE IN THE EAST

Annotation

The Renaissance is not only stage in development of the culture, but also determined by history epoch, expressing special section histories process. In IX-XII age in histories arab-moslem culture present itself period of the bloom and spiritual ascent in the field of literature, architecture, sciences, medicine, philosophy, craft creative activity.

Key words: Philosophy, development, spiritual ascent, culture, world-view, commentary, traditions, science, education, international contact.

ШАРҚДА ЎРТА АСРЛАР УЙҒОНИШИ

Аннотация

Уйғониш даври нафақат маданиятнинг ривожланиш босқичи, балки умумий тарихий жараёнда боғлиқликни феодаловчи маълум бир тарихий даврдир. IX-XII асрларда араб-мусулмон маданияти тарихида улар адабиёт, меъморчилик, илм-фан, тиббиёт, фалсафа ва ҳунарманчилик соҳасидаги гуллаб-яшнаш ва маънавий юксалиш даврини англатади.

Калит сўзлар: Фалсафа, тараққиёт, рухий ривож, маданият, дунёқараш, комментарий, анъана, илм-фан, таълим, халқаро муносабат.

Введение. Философов очень волнует вопрос о том, каким образом в арабо-мусульманской культуре X-XII веков оказался возможным такой подъем, который на столетия определил развитие не только этой территории, но и Запада. Это время в истории арабо-мусульманской культуры является периодом расцвета и духовного подъема в области литературы, архитектуры, науки, медицины, философии, ремесленного творчества.

Ренессанс является не только этапом в развитии культуры, так же как определенная историческая эпоха, выражающая особое звено общеисторического процесса. Например, Конрад Н.И. выделяет три главных параметра ренессансной культуры. Это, во-первых, гуманистическая направленность и устремленность к человеку в многообразных проявлениях и результатах человеческой деятельности. Во-вторых, опора на разум человека, творческий, и критический. «Переход мышления на путь рационализма и создал ту основную почву, на которой выросло все, что обычно считается признаками Возрождения: протест против догматизма как принципа мировоззрения, против экзегетики и герменевтики как метода познания, против схоластики как формы познания». Третья характерная для ренессансной культуры черта - это опора в своих идейных исканиях на классическую древность - античность, то есть на «срединную, наиболее цельную по своему типологическому облику, пору истории рабовладельческого общества» [4].

Анализ литературы по теме. Если рассматривать историю тех народов, чья социокультурная деятельность началась в древности и продолжалась в средние века с достаточной полнотой, то в ней можно выделить три этапа.

На первом этапе происходила борьба за утверждение новой культуры, зачатки которой формировались в древности, и приоритет в победе нового принадлежал старым народам. Второй этап представлял собою период наибольшего расцвета этой новой культуры, отражая своеобразие социально-экономического развития феодализма, где приоритет принадлежал молодым народам. Третий этап наиболее полно развернулся у старых народов, где центром культуры стал город.

Работники в городе зависят от результатов собственного труда, где основным источником их пропитания является или торговля, или ремесло, т.е. то, что они производят, где продукт создается им самим от начала и до конца и где торговля господствует над промышленностью. Ренессанс есть эпоха простого товарно-денежного хозяйства и тем самым период восходящей социально-политической роли города. По утверждению А.Ф.Лосева, именно в городах, с их ремесленными мастерскими зарождается представление о независимом, свободомыслящем человеке. И "здесь важно только зарождение свободно мыслящей личности. А где и как она себя проявляет - в ремесле, в литературе, в искусстве, в общественно-политической жизни или в мистике - это уже зависит не просто от нее самой, но также и от специфики соответствующих слоев исторического процесса, часто тоже ничего общего не имеющих ни со способом производства той или иной эпохи, ни вообще с экономикой"[5]. В частности В.К.Чалоян, утверждает, что исторически доказан факт, того, что достижения Востока были переданы западному миру через Испанский халифат: «Вот почему неправильно игнорировать роль Востока при исследовании вопроса о переходе от

феодалного к буржуазному обществу, почему неверно утверждать, что такой переход совершился помимо и вне воздействия Востока. Именно Восток в какой-то мере подготовил почву для такого перехода"[7].

Методология исследования. В стремлении подчеркнуть приоритет Востока и выявить существенные черты и особенности Ренессанса в Средней Азии, была заложена мировоззренческая установка на преодоление европоцентризма. Современная культура и мышление пережили этап преклонения перед Западом и «признают многополярность мира, культурное многообразие и ценность каждой культуры и не пытаются однозначно трактовать феномены культуры и истории, тем более трактовать и оценивать их только в западном "ключе"»[3].

В.А.Карпушин, исследующий проблему Ренессанса в контексте рассмотрения философских взглядов Ибн Сины пишет: "Именно эти идейные основы - учение Прокла о Едином и о восхождении человека к Единому, общеплатоническое учение об уме, о божественном свете, платоническое учение о мировой душе и ее разнообразных космических функциях вплоть до небесного и земного путей спасения - комментированные и развитые в духе раннего христианского гуманизма, построенного на принципах равенства людей, составляют религиозно-философское содержание культуры Возрождения. Гуманизм с его идеей равенства всех людей перед богом и природой не мог выступить в какой-либо другой форме. Восточный Ренессанс по всем этим духовным принципам предшествовал западному, по крайней мере, на два столетия"[3].

Особенной чертой восточного Ренессанса, явилось то, что философское возрождение Востока предшествовало поэтическому, литературному, "...философский Ренессанс, начавшийся в Багдадской Академии в IX веке, только в XII веке дал плоды в виде творчества Низами, Хагани и других"[6]. Концепция Ренессанса на Востоке, прослеживается в своем конкретно-историческом преломлении и в арабо-мусульманской культуре средневековья. К основным факторам, способствовавшим философским поискам в эту эпоху нужно отнести факторы геополитического, экономического и военного характера, которые привели к созданию империи арабов, пробудивших самосознание и способствовавших развитию интеграционных процессов. В ходе завоеваний арабы присоединили к своим территориям огромное географическое пространство, где располагались наиболее крупные центры культуры Ближнего Востока, Ирана, Средней Азии, что привело к столкновению различных культур, их последующему взаимодействию и взаимообогащению.

Страны, вошедшие в состав Арабского Халифата, имели высокий уровень производства и обмена. Например, Египет издревле считался хлебной житницей, равнины Северной Африки давали пшеницу и масло, Месопотамия с ее развитыми ирригационными системами - рис. Основными отраслями производства являлись земледелие, торговля и скотоводство, также были развиты и различные отрасли сельского хозяйства, отдельные отрасли горнодобывающего производства. Основные финансовые поступления шли путем взимания различных податей, основное бремя которых ложилось на захваченные страны [1].

Характерной чертой этого периода явилось развитие торговли и ремесленного производства. Трудно переоценить незаменимую роль Великого шелкового пути как международной транспортной артерии древности. Он обеспечивал не только внешние торговые связи, но и информационный диалог между странами, которые проходили через Среднюю Азию, соединяя ее города с рынками Ближнего и Среднего Востока, Кавказа,

Восточной Европы, Руси, с рынками Индии и Китая. Очень выгодное положение Халифата в центре торговых путей имело не только его огромное значение в международной транзитной торговле, но и сыграло определяющую роль внешней торговли в нём. Здесь речь идет не только о сухопутных караванных путях, но и морской торговле. Основной базой торгового обмена были развитое ремесленное производство и добыча полезных ископаемых.

Объединив все эти государства, арабы столкнулись с высокоразвитыми цивилизациями, имевшими сложившуюся феодальную государственность, духовную культуру, нравственно-правовые нормы. Перед ними встала задача - не ограничивая и не лишаясь взаимодействия с культурой покоренных народов, стоявших на более высокой ступени, избежать культурной ассимиляции в результате их влияния. Требовалось много времени и упорной работы по освоению культуры этих народов, которая имела богатую историю и традиции.

Нужно было в первую очередь, создать государственно-правовой аппарат, регулирующий жизнедеятельность народов на такой большой территории, с учетом специфических особенностей, заставившая завоевателей приложить большое усилие для полноправного вхождения в культурное пространство и адаптации в нём. Перенимая достижения других народов, учитывая "языковую ситуацию, обычаи, верования, правовую регламентацию жизни, психологию и многое другое из жизни покоренных народов" [2], арабам удалось не только избежать ассимиляции, но и передать этим народам свою религию и язык. Характерная особенность арабской культуры, и «кочевого менталитета» [1], способного к сочетанию традиционного и новаторского, к синтезу многих культурных традиций, проявлялась в восприятии открытости мировоззренческих установок в совокупности с другими факторами, способствовала созданию единой и богатой по своему содержанию культуры Арабского Халифата.

Несомненно, представители многих стран принимали участие в формировании арабо-мусульманской культуры, которых объединял общий язык – арабский. Этот язык стал языком науки, образования и международного общения. Создавались словари арабского языка, направленные на разработку научной и философской терминологии, расширялась и углублялась сфера применения арабского языка. Важным фактором является утверждение арабского языка во всех сферах культуры, науки, философии, юриспруденции. Он стал посредником в общении с представителями различных культур, и способствовал передаче и распространению обширных знаний. «Любовь к слову, с яркостью проявившаяся в арабской поэтической традиции, широкое увлечение филологией стали характерными чертами арабо-мусульманской культуры»[2].

Выводы и предложения. Таким образом, введение единого языка на большой территории стало толчком более широкому развитию переводческой деятельности, которая достигла наибольшего развития в годы правления халифа аль-Мамуна. Плеяда замечательных переводчиков трудилась над изучением и введением в духовную культуру арабо-мусульманского мира естественнонаучных и философских произведений предшествующих эпох и других народов. Особую роль сыграли в развитии арабо-мусульманской культуры переводы различных литературных и научных памятников с индийского, греческого и иранского языков. Эти труды позволили арабским ученым и мыслителям не только познакомиться с трудами античных авторов, но и заняться комментариями трудных или не ясных мест в переводимых произведениях, а также приступить к созданию собственных произведений по естествен-

нонаучной и философской проблематике. Им стали известны взгляды философов до Сократа, а также некоторых софистов, стоиков, эпикурейцев и скептиков. Распространение и развитие древнегреческой

философской традиции и античных моделей философствования арабскими философами легли в основу возникновения восточного перипатетизма.

ЛИТЕРАТУРА

1. Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье.- М.: Наука, 1966.- С. 34.
2. Джумабаев Ю.Д., Мамедов Ш.Ф. Этическая мысль в Средней Азии в IX - XV вв. - М.: Наука, 1986.- С. 43.
3. Карпушин В.А. Абу Али Ибн Сина и Восточный Ренессанс // Философия и история культуры. М.: Наука, 1985.- С. 67.
4. Конрад Н.И. Запад и Восток. Статьи. Москва: Наука, 1972.- С. 219.
5. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. М.: Мысль, 1988.- С. 608.
6. Мец А. Мусульманский Ренессанс /Пер. с нем., предисл., библиогр. и указатель Бертельса Д.Е./.- М.: Издательство «ВиМ», 1996. С.- 227.
7. Нысанбаев А.Н., Курмангаелиева Г.К., Коянбаева Г.Р., Кенисарин А.М., Сейтахметова Н.Л. Аль-Фараби и развитие восточной философии.- Астана: Елорда, 2005. С.- 45.
8. Чалоян В.К. Армянский Ренессанс. М.: Наука, 1963.- С. 158.

Laziz TURAYEV,

*O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi davlat boshqaruvi Akademiyasi
mustaqil izlanuvchisi*

E-mail: lazizturayev87@mail.ru

O'zMU Jizzax filiali dotsenti v/b, D.A.Alibekov taqrizi asosida

HUDUDLARDAGI FAVQULODDA VAZIYATLAR BOSHQARMALARI RAHBAR KADRLARIDA HAMKORLIKDA ISHLASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya

Mazkur maqolada hududlardagi favqulodda vaziyatlar boshqarmalari rahbar kadrlarida hamkorlikda ishlash ko'nikmalarini qanday rivojlantirish zaruriyati asoslangan. Shuningdek, rahbar xodimlarda hamkorlikda ishlash ko'nikmalari shakllantirishda kerak bo'lgan muhim kompetentsiyalar ro'yxati keltirilgan ham mazkur kompetentsiyalarni shakllantirish usullari va vositalari haqida amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Hamkorlik, boshqaruv, favqulodda vaziyatlar, kasbiy kompetentsiyalar, boshqaruv kompetentsiyalar, amaliy ko'nikmalar, so'rovnoma, respondent, baholash, boshqarma, tuzilma.

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ СОТРУДНИЧЕСТВА У РУКОВОДИТЕЛЕЙ РЕГИОНАЛЬНЫХ УПРАВЛЕНИЙ ПО ЧС

Аннотация

В данной статье обосновывается необходимость развития навыков сотрудничества у руководящего состава региональных отделений МЧС. Кроме того, представлен перечень важных компетенций, необходимых для формирования навыков совместной работы у руководителей, и разработаны практические предложения и рекомендации по методам и инструментам формирования этих компетенций.

Ключевые слова: Сотрудничество, управление, чрезвычайные ситуации, профессиональные компетенции, управленческие компетенции, практические навыки, анкета, респондент, оценка, управление, структура.

DEVELOPMENT OF COLLABORATION SKILLS IN LEADERS OF REGIONAL EMERGENCY MANAGEMENT

Annotation

This article substantiates the need to develop cooperation skills among the leadership of the regional departments of the Ministry of Emergency Situations. In addition, a list of important competencies necessary for the formation of teamwork skills among managers is presented, and practical proposals and recommendations are developed on methods and tools for the formation of these competencies.

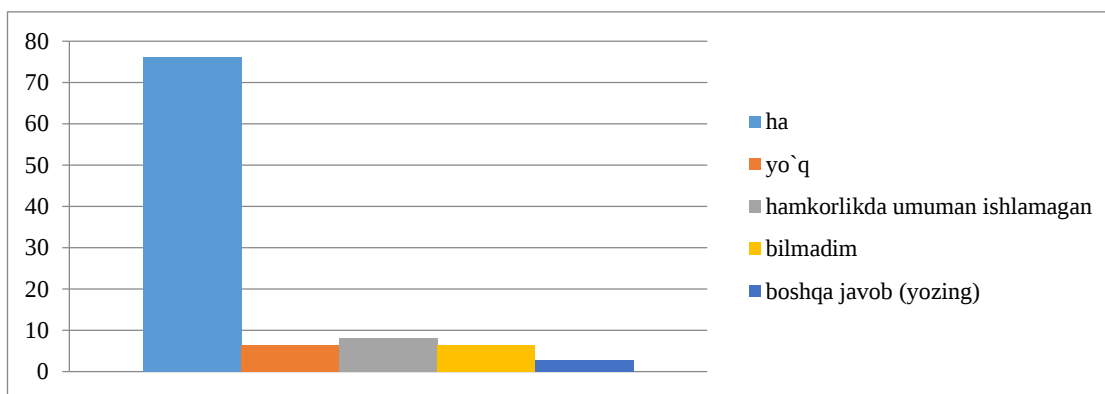
Key words: Cooperation, management, emergency situations, professional competences, managerial competences, practical skills, questionnaire, respondent, evaluation, management, structure.

Kirish. Dunyoda bo'layotgan global o'zgarishlar, tabiiy iqlimni keskin o'zgarishi, tabiiy, ekologik va texnogen tusdagi favquloddagi vaziyatlarni ortib borayotgan bir sharoitda Favqulodda vaziyatlar vazirligi tizimidagi barcha tuzilmalar (viloyat boshqarmalari, tuman, shahar bo'limlari) boshqa tashkilot va idoralar bilan hamkorlikda samarali ishni tashkil etishi muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasida "Tabiatimizni asrab-avaylash, suv, havo va atrof-muhitni toza tutish kelgusi yilda har bir mahalla axolisining madaniyati va amaliy harakatiga aylanishi kerak.

Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasining "Boshqaruv sotsiologiyasi va psixologiyasi" kafedrasida "Favqulodda vaziyatlar vazirligi rahbar xodimlari kompetentsiyalarini baholash va ularni rivojlantirish" mavzuda tadqiqotlar olib borilmoqda. Mazkur tadqiqot doirasida o'tkazilgan, mahalliy davlat boshqaruvi organlarida faoliyat

ko'rsatayotgan 109 nafar boshqaruv kadrlar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnoma 80 nafar erkak va 29 nafar ayol rahbar kadrlar ishtirok etishdi. O'tkazilgan so'rovnoma natijalariga ko'ra respondentlar favqulodda vaziyatlarni oldini olishda davlat idoralarini samarali hamkorlikda ishlashini ta'minlash bo'yicha e'tibor qaratiladigan jihatlar xususida to'xtalib, FVV tizimidagi rahbar kadrlarda birinchi navbatda shakllantirilishi kerak bo'lgan boshqaruv kompetentsiyalar haqida fikr bildirishgan. Jumladan, "Favqulodda vaziyatlar vazirligining (FVV) faoliyati to'g'risida xabardormisiz?" degan savolga 77% respondent "xabardorman" degan javob berishgan bo'lsa, 16% respondent "ommaviy axborot vositalarida ko'rgan va eshitganman" degan javobni berishgan. Shuningdek, 3% respondent "endi eshitishim bu tashkilot haqida" degan javobni berishgan, 4% respondent "xabardor emasman" degan javobni berishgan. Umumiy xulosa qilib aytish mumkinki 23% respondent FVV tizimidagi rahbarlar bilan hamkorlik loyihalarida ishtirok etmagan.

“FVVligi boshqa tashkilotlar bilan hamkorlikda yaxshi ishlamoqdam?” degan savolga (1-rasm) 24% ga yaqin respondent noaniq javob berishi bugungi kunda FVV tizidagi hamkorlik loyihalarni kuchaytirish bilan birga, mazkur tizimdagi rahbar kadrlarda “muloqotmandlik”, “samarali hamkorlikni tashkil etish”, “tezkor axborot almashinuv”, “jamoada ishlash” kabi kompetentsiyalarni shakllantirish va rivojlantirishni taqazo etadi.

1-rasm. FVVligi boshqa tashkilotlar bilan hamkorlikda yaxshi ishlamoqdam?

Favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bartaraf etish sohasidagi hamkorlik davlat tashkilotlari va idorlari oldiga turgan umummilliy strategik vazifa hisoblanib, quyidagi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

- Xavfli texnogen va ekologik jarayonlar, tabiiy hodisalar monitoringini birgalikda tashkil etish va o'tkazish;

- Tabiiy va texnogen tushadigan favqulodda vaziyatlarning monitoringi va oldindan aniqlanishi haqida muntazam ma'lumot almashish;

- Aholini favqulodda vaziyatlardagi harakatlar, shu jumladan, birinchi tibbiy yordam ko'rsatish bo'yicha tayyorlashni tashkil etish birgalikda harakat qilish;

- Atrof tabiiy muhit va aholi uchun sanoat avariylari, falokatlar va tabiiy ofatlar natijasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan ifloslanishlar bilan bog'liq xavf-xatarni birgalikda baholash;

- Tabiiy ofatlarning oldini olish va bartaraf etishda hamkorlikni amalga oshirish;

- Favqulodda vaziyatlarni bartaraf etishda bir-biriga o'zaro yordam ko'rsatish.

Hududiy boshqarma va bo'limlarda faoliyat ko'rsatayotgan rahbar kadrlari faoliyati samaradorligi ko'rsatkichlari (KPI) asosida ular boshqaruv salohiyatini yuksaltirish, ularni hamkorlik kompetentsiyalarini rivojlantirish bo'yicha maxsus “Yo'l xaritasi”ni ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

Umuman olganda hamkorlik kompetentsiyasi rahbarning jamoasi va hamkor tashkilotlari bilan samarali o'zaro aloqalarni tashkil etish asosida faoliyatini tashkil etishni o'z ichiga oladi. Hamkorlik kompetentsiyasiga ega bo'lishi uchun FVV tizimidagi rahbarlarda quyidagi bilim, malaka va ko'nikmalarni rivojlantirish muhim:

- Mavjud favqulodda xolat (vaziyat)ni tavsiflarini yaratadi va mazkur masalani hal etishda boshqalarni hamkorlik qilishga undaydi;

- Muammo yoki vazifa bo'yicha boshqalarning fikrini eshitadi, tinglaydi, va xulosa chiqaradi;

- Favqulodda vaziyatlarni bartaraf etish bo'yicha boshqalarning g'oyalarini qo'llab-quvvatlaydi va rivojlantiradi;

- Favqulodda vaziyatlarni bartaraf etish bo'yicha hamkor tashkilotlar bilan birga “yo'l xaritalar” ishlab chiqadi;

- Boshqalarga nisbatan sabr-toqatni ko'rsatadi;

- O'zaro manfaatli yechim va yondashuvlarni izlab, murosaga kelishga tayyorligini namoyish etadi;

- Nizolarni tinch yo'l bilan hal qilish yo'llarini topadi, uni hal etishning samarali usullarini taklif etadi;

- Umumiy maqsadni tushunishni namoyish etadi;

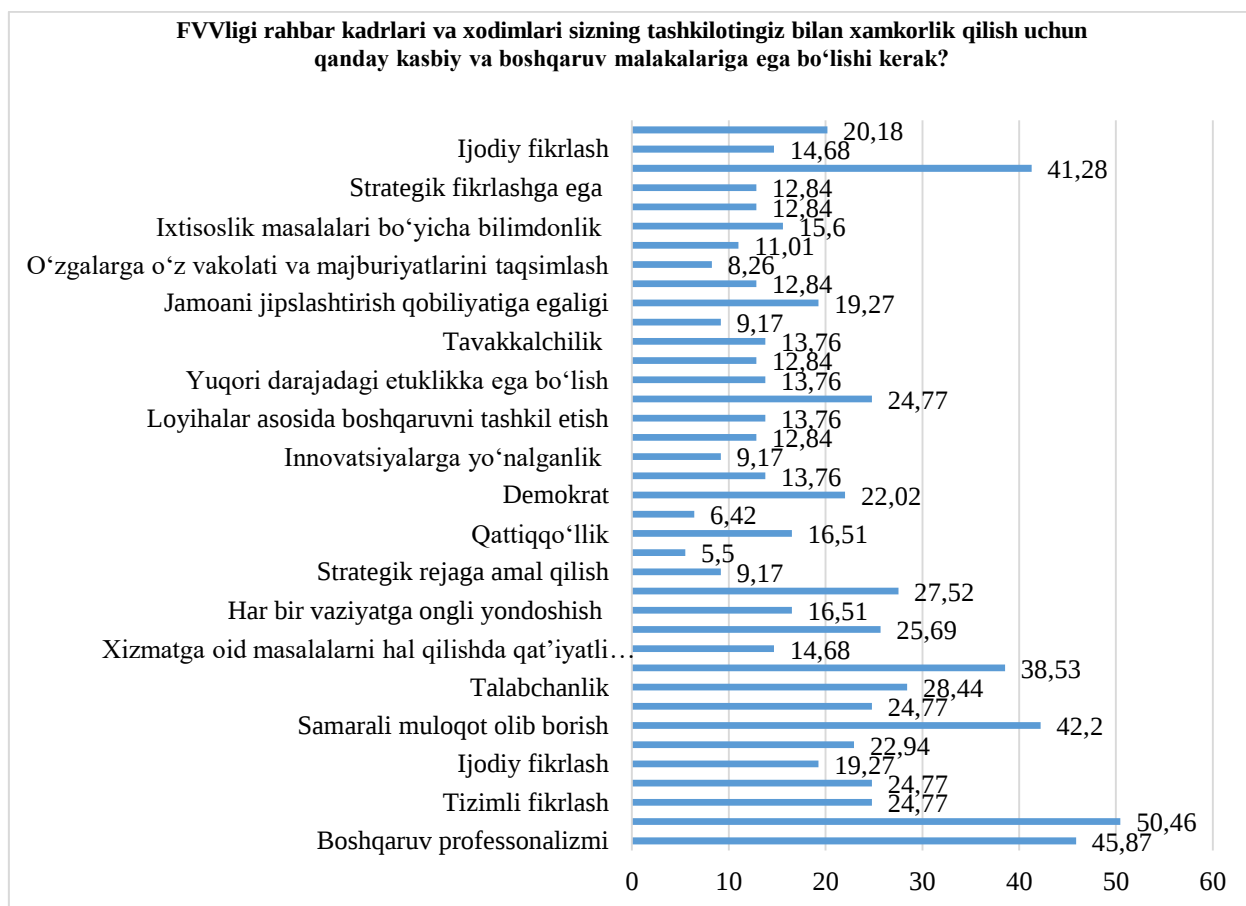
- Konstruktiv ish munosabatlarini o'rnatadi.

Bugungi kunda FVV tizimidagi rahbar kadrlarda boshqaruv kompetentsiyalarini rivojlantirishga doir turli xil qarashlar va yondashuvlar mavjud. Misol uchun T.Yu.Bazarov fikriga ko'ra, xodim kompetentsiyasi va kompetentligi haqida so'z yuritganda, ma'lum bir ishni talab darajasida bajarish qobiliyati nazarda tutiladi (masalan, muzokaralar olib borish yoki moliyaviy ko'rsatkichlarni tahlil qilish). Kompetentlik – shaxsning xislati, qobiliyati, malakasi va motivatsiya xususiyatlarining yig'indisi bo'lib, ularga ega bo'lgan inson konkret lavozim yoki korxona tomonidan belgilangan vazifalarni muvaffaqiyatli tarzda bajarishi mumkin. Shunday ta'rifga asoslangan xolda, personal kompetentligi tashkilot kompetentsiyalarini amalga oshirish vositasi sifatida talqin qilinadi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, bugungi kunda FVV tizimidagi kadrlarga nisbatan kompetentli yondashuv ko'plab davlatlarda kadrlar siyosatining ajralmas qismi bo'lib, mamlakatimizda ham davlat xizmatchilari uchun kompetent-siyalar modelini ishlab chiqish, kadrlarni kompetentsiyalariga qarab baholash, lavozimlarga tavsiya etish, mansab pog'onalari bo'yicha harakatlanishlarining shaffof mexanizmlarini joriy etish zarur.

Davlat xizmatida rahbar va xodimlarni baholash tadbirlarida, attestatsiyada, ishga yangi nomzodni qabul qilishda, yangi rahbarlik lavozimiga rahbar tayinlashda, tashkilotda boshqaruv kadrlari rezervini yaratishda kompetentli yondashuvga murojaat etish yaxshi samara beradi. Ushbu yondashuvni qo'llash asosida rahbarlik lavozimiga munosib insonlarni tayinlash va turli tasodifiy omillarni cheklash imkoniyati yaratiladi.

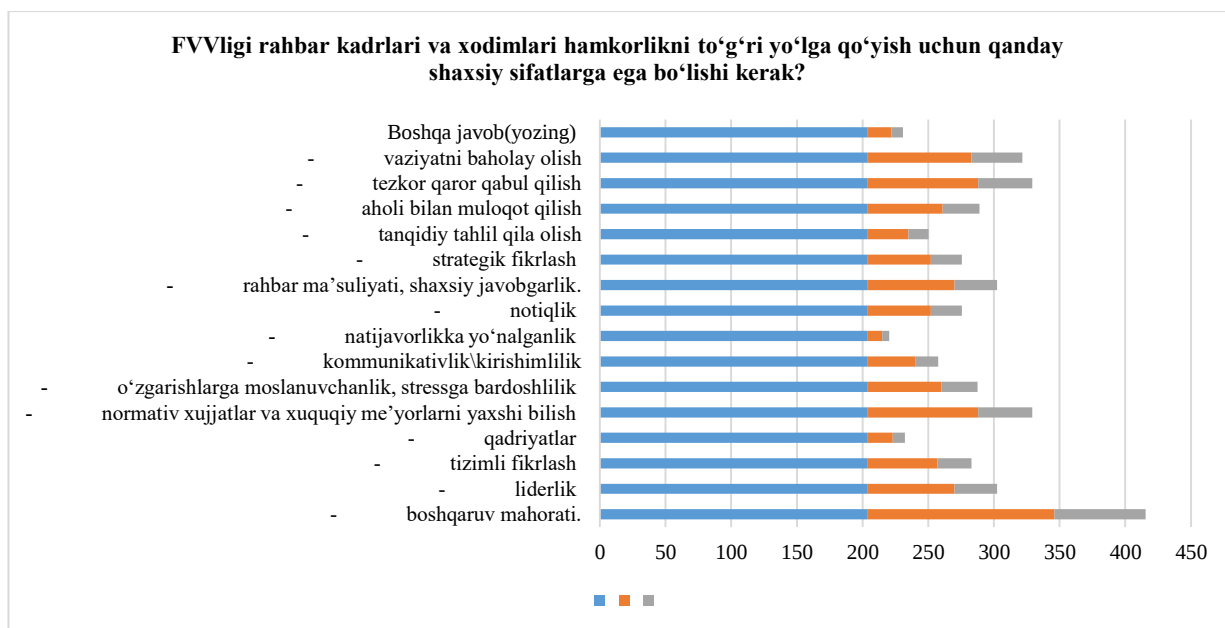
FVV tizimida rahbar kadrlarni kompetentsiyalarini bosqichma –bosqich baholash asosida ularda zarur bo'lgan ko'nikmalarni shakllantirish maqsadga muvofiq (2-rasm). Shuningdek, maxsus tadqiqotlar asosida har yili birlamchi bo'lgan kompetentsiyalar ro'yxatini shakllantirib borish lozim.

2-rasm. FVVligi rahbar kadrlarining boshqa tashkilotlar bilan hamkorlik qilish uchun zarur bo'lgan kasbiy va boshqaruv malakatlari.

O'tkazilgan tadqiqotlarga ko'ra FVVligi rahbar kadrlarining boshqa tashkilotlar bilan hamkorlik qilish uchun zarur bo'lgan kasbiy va boshqaruv malakalari qatoriga birinchi navbatda muhim deb belgilangan kompetensiyalar sifatida "O'zgaruvchan, qiyin sharoitlarda tez moslashish",

"Boshqaruv professionalizmi", "Samarali muloqot olib borish", "Ziyraklik", "Tashabbuskorlik" kabi kompetensiyalar FVV tizimidagi zahira rahbar kadrlarida birinchi navbatda shakllantirish lozimligi respondentlar tomonidan qayd etilgan.

3-rasm. FVVligi rahbar kadrlari va xodimlari hamkorlikni to'g'ri yo'lga qo'yish uchun qanday shaxsiy sifatlarga ega bo'lishi kerak?

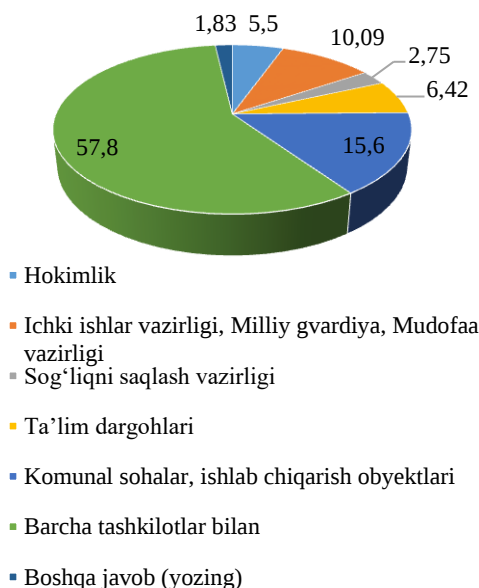
"FVVligi rahbar kadrlari va xodimlari hamkorlikni to'g'ri yo'lga qo'yish uchun qanday shaxsiy sifatlarga ega bo'lishi kerak?" degan savolga respondentlarning asosan birinchi navbatda shakllanishi kerak bo'lgan shaxsiy sifatlar

sifatida "o'z fikriga ega bo'lish", "tashabbuskorlik", "haqqoniy bo'lish", "harakatchanlik", "vatanparvarlik", "saxiylik", "vijdonlilik" va "xotirjamlilik" kabi sifatlarni e'tirof etishgan (3-rasm). Bizningcha halollik standarti («halollik vaktsinasi»)

joriy etish bo'yicha xorij tajribasini o'rganish asosida halollikni FVV tizimidagi barcha xodimlarning ongiga singdirish, ma'rifat orqali ularda korrupsiyaga qarshi

murosasiz munosabatda bo'lish kayfiyatini shakllantirish metodikasi ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

Sizningcha FVVligi qaysi sohalarida ko'proq hamkorlik qilishi zarur?

4-rasm. FVVligi hamkorlik qiladigan tashkilot va idoralar.

“Sizningcha FVVligi qaysi sohalarida ko'proq hamkorlik qilishi zarur?” degan savolga 58% respondent barcha tashkilotlar bilan degan javobni, 10% respondent ichki ishlar, Milliy gvardiya, Mudofaa vazirligi deb javob berishgan. Bizningcha bugungi kunda FVV tizimidagi rahbar barcha tashkilotlar bilan hamkorlik qilishi bilan birgalikda mahalliy va xorijiy “Aqliy markazlar” bilan yaqindan hamkorlik qilishi, istiqbolda samarali faoliyatni tashkil etishga asos bo'ladi. Rivojlangan davlatlarda FVV tizimi ko'plab “Aqliy markazlar” bilan hamkorlik qiladi.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib aytish mumkinki, FVV tizimi rahbar kadrlarning kompetensiyalarini diagnostika tizimini joriy etish uchun quyidagi bosqichlari (mexanizmi) joriy etish lozim:

Birinchii bosqichda tashkilotning missiyasi, vazifalari va ustuvor maqsadlarini o'rganish;

Ikkinchi bosqichda, tashkilot xodimlarining funksional vazifalari hamda faoliyat turlaridan kelib chiqib guruhlariga ajratish;

Uchinchi bosqichda, tashkilot xodimlarining xulq-atvorini o'rganish va uning asosida psixodiagnostika metodlari (test, suhbat, keys) ishlab chiqish;

To'rtinchi bosqichda, FVV tizimidagi rahbar kadrlar kompetensiyalarini guruhlashtirish va ularning indikatorlari ishlab chiqish. Har bir kompetensiyaning o'lchov birligi aniqlash;

Beshinchi bosqichda, kompetensiyalarni baholash mezonlari, test savollari, keys va boshqa tarqatma materiallar ishlab chiqish.

“Bugungi rahbar kompetentligini belgilovchi yana bir muhim jihati uning ijtimoiy munosabatlarga kirisha olish qobiliyatidir. Agar rahbar o'z jamoasidagi xodimlar bilan namunalni muomalaga kirishmasa, kezi kelganda kechirimli

bo'lmasa, boshqaruvda muammoga duch kelishi tabiiy xol. Bugungi rahbar o'z faoliyati davomida jamiyat taraqqiyotiga g'ov bo'lib turgan korrupsiya, mahalliychilik, oshna-og'ay-nigarchilik, qarindosh-urug'chilik kabi illatlarga yo'l qo'ysa, bunday holatlarga murosasiz bo'lmasa ko'zlagan ezgu maqsadlarga erishib bo'lmaydi”.

Xulosa qilib aytganda, hamkorlikda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishda quyidagilarga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq:

Birinchidan, kompetensiyaviy yondashuv asosida davlat fuqarolik xizmatchisining individual-psixologik xususiyatlari va ularning hulq-atvorining hozirgi xolatiga baho berish, o'lchash va aniqlash psixodiagnostik metodikalar orqali o'rganilishi maqsadga muvofiqdir;

Ikkinchidan, FVV tizimidagi rahbar kadrlar kompetentligini oshirishda AKTdani foydalanish orqali, ularning elektron kompetensiyalar klasterini ishlab chiqish orqali ularni o'zluksiz o'qish, ya'ni «hayot davomida ta'lim olish» tamoyili asosida boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirib borish;

Uchinchidan, hududlarda boshqaruv kadrlari kompetentligini yuksaltirishning zamonaviy texnologiyalarini joriy etish “aqli boshqaruv” (smart management) hamda “innovatsion boshqaruv” tizimlarini joriy etish maqsadga muvofiq;

To'rtinchidan, Favqulodda vaziyatlar boshqarmalari bilan hamkorlik qiladigan tashkilotlarni hamkorlikda ishlash ko'nikmalarini shakllantirish va muvofiqlashtirish lozim;

Beshinchidan, hamkor tashkilotlar vazifalaridan kelib chiqib ularning vazifalarini takrorlamaslik bo'yicha aniq kompetensiyalarni shakllantirish;

Oltinchidan, hamkorlikda ishni tashkillashtirishda ishga nisbatan munosabat avtoritativ yoki byurokratik emas tenglik va hurmat asosida tashkillashtirish lozim.

ADABIYOTLAR

1. Мансур Бекмуродов. Замонавий бошқарув социологияси, Тошкент 2020.
2. Базаров Т.Ю. Технология центров оценки персонала. - М., 2011. – С. 301.

3. Азизов Х.Т., Алимов Б.Б., Султонов М.П. Бошқарув кадрлари фаолияти самарадорлигини таъминловчи компетенциялар: модели, аниқлаш методикаси ва баҳолаш мезонлари. Рисола. – Тошкент: Akademiya, 2019. 64-б.
4. Атамуратов М.У. “Бошқарув компетенцияларининг ўзига хос жиҳатлари”. Монография. "Yosh avlod matbaa" нашриёти. Тошкент, 2021-й.
5. Содикова Ш. Бошқарув социологияси. – Т.: Akademiya, 2011.
6. Холбеков А., Махмудов И., Равшанов Ф. Замонавий раҳбар: Маънавий фазилатлар, психологик қиёфа ва касбий маҳорат. – Т.: Академия, 2008.
7. Практикум по психологии профессиональной деятельности и менеджмента. Под ред. Дмитриева М.А., Снеткова М.В. Спб., 2001.
8. Каммероу Д.М., Баргер Н.Д., Кирби Л.К. Ваш психологический тип и стиль работы. – М.: 2001.
9. Психологическая диагностика в управлении персоналом. Учебное пособие для сотрудников кадровых служб / Под ред. Климова Е.А. – М.: РПО, 1999.
10. Управления персоналом. Практикум: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальностям «Управление персоналом», «Менеджмент организации» / Базаров Т.Ю. – М.: Юнити-Дана, 2010.
11. Азизов Х., Алимов Б., Султонов М. Бошқарув кадрлари фаолияти самарадорлигини таъминловчи компетенциялар: модели, аниқлаш методикаси ва баҳолаш мезонлари. Рисола. – Тошкент: «Yangi kitob» нашриёти, 2020.
12. Азизов Х.Т., Раҳмонов Қ.С., Раҳматуллаева Ш.Қ. Масофавий таълимни ривожлантиришда замонавий ахборот-коммуникация технологияларининг ўрни. Рисола. – Тошкент: Tafakkur qanoti нашриёти, 2019-у.
13. Uzbekistan APA Capacity Building Workshop.
14. May 22, 2019 by Patricia Lotich.
15. www.gief.org.
16. www.inetlibrary.

Dilshod TURDIBOYEV,
Guliston davlat universiteti "Matematika" kafedrasida dosenti
E-mail: dilshod.turdiboyev.82@mail.ru

TDPU professori, p.f.d. B.S.Abdullayeva taqrizi asosida

DETERMINING THE DEGREE OF CONNECTION BETWEEN THE FACTORS OF "MATHEMATICAL LITERACY" AND "CREATIVITY"

Annotation

In this article, the degree of connection of the factor (factors) "Creativity" with the main factor (factors) given in the definition of mathematical literacy of students is mathematically substantiated. In order to find the mathematical basis for the significance of the factor "Creativity" in improving the mathematical literacy of students, the level of correlation between the two factors was analyzed and, on its basis, the level of regression dependence (correlation coefficient) was checked.

Key words: Mathematical literacy, creativity, creativity, factor, pair correlation, correlation, regression, PISA, correlation dependence, correlation analysis

ОПРЕДЕЛЕНИЕ СТЕПЕНИ СВЯЗИ ФАКТОРОВ «МАТЕМАТИЧЕСКАЯ ГРАМОТНОСТЬ» И «ТВОРЧЕСТВО»

Аннотация

В данной статье математически обоснована степень связи фактора (факторов) «Креативность» с основным фактором (факторами), приводимыми в определении математической грамотности учащихся. С целью нахождения математической основы значимости фактора «Креативность» в повышении математической грамотности учащихся был проанализирован уровень корреляции между двумя факторами и на его основе проверен уровень регрессионной зависимости (коэффициент корреляции).

Ключевые слова: Математическая грамотность, креативность, креативность, фактор, парная корреляция, корреляция, регрессия, PISA, корреляционная зависимость, корреляционный анализ.

“MATEMATIK SAVODXONLIK” VA “KREATIVLIK” OMILLARI O'RTASIDAGI BOG'LIQLIK DARAJASINI ANIQLASH

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'quvchilarning matematik savodxonligini aniqlashda keltirilgan asosiy pedagogik faktor(omil)lardan "Kreativlik" faktor(omil)lari o'rtasidagi bog'liqlik darajasi matematik asoslab berildi. "Kreativlik" faktor(omil)ning o'quvchilarning matematik savodxonligini oshirishda qay darajada ahamiyatligini matematik asosini keltirishda, juft omilli korelyatsion bog'liqlik darajasi tahlil qilindi va shu asosida regression bog'liqlik(korrelyatsiya koeffitsienti) darajasi tekshirildi.

Kalit so'zlar: Matematik savodxonlik, ijodkorlik, kreativlik, faktor(omil), juft korrelyatsiya, korrelyatsiya, regressiya, PISA, korrelyatsion bog'liqlik, korrelyatsion tahlil.

Kirish. Dunyo globallashuv sharoitida rivojlanib borayotgan bir davrda, ta'lim sohasini rivojlantirishning dolzarbligi ortib borayotganligini kuzatishimiz mumkin. IX asrning ikkinchi yarmida "Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD)" tomonidan dunyo miqyosida yuzaga kelgan turli ijtimoiy va iqtisodiy muammolarning yechimini topish maqsadida ilmiy izlanishlar olib borildi. Ayniqsa, ushbu tashkilot negizida dunyo bo'yicha ta'limning asosiy bo'g'inlaridan biri bo'lgan umumiy o'rta ta'lim tizimini rivojlantirish maqsadida xalqaro tadqiqot (PISA, TIMSS) me'zonlari asosida ta'lim jarayonini tashkil qilish bo'yicha tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xorijning rivojlangan mamlakatlarida ushbu xalqaro tadqiqot me'zonlarini umumiy o'rta ta'lim mazmuniga singdirishga katta e'tibor qaratilgan. Jumladan, Avstraliya, Kanada, Germaniya, Frantsiya, Italiya, Yaponiya, Koreya, Portugaliya, Turkiya, Polsha va boshqa davlatlarda umumiy o'rta ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini xalqaro tadqiqot me'zonlari asosida ishlab chiqilgan metodikalar amaliyotga tatbiq qilingan. Shuni aytish lozim-ki, ushbu metodikalarni rivojlangan mamlakatlar qatorida respublikamizda ham amaliyotga joriy qilish bo'yicha siyosiy islohotlar amalga oshirilmoqda.

Bizga ma'lumki, hozirgi kunda maldagi DTSda tayanch va fanga oid umumiy kompetentsiyalar belgilab berilgan bo'lib, shu kompetentsiyalardan asosiy kompetentsiyalaridan biri "Matematik savodxonlik, fan va texnika yangilik-

laridan xabardor bo'lish hamda foydalanish kompetentsiyasi"dir.

Mavzuga doir adabiyotlarning tahlili. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida" № PF 5712-sonli Farmonining 3 bob, 8 bandida Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish maqsadida o'quvchilarning o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasini baholashga yo'naltirilgan PISA (The Programme for International Student Assessment) umumta'lim maktablarida ta'lim sifatini baholashning milliy tizimini yaratish bo'yicha muhim vazifalar belgilab berildi[1].

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 8-dekabrda "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish choratadbirlari to'g'risida"gi 997-sonli Qarorda xalq ta'limi tizimida xalqaro baholash dasturlaridan foydalanish va dastur tadqiqotlarida ishtirok etish bo'yicha vazifalar ijrosini bajarishda ushbu tadqiqot ishi muayan darajada xizmat qiladi. Bu borada, umuta'lim muassasalarida matematika ta'lim tizimida yangi ta'lim muhitini shakllantirish, ya'ni o'quvchilar faolligini oshirishga yo'naltirilgan zamonaviy o'quv-metodik ta'minoti yaratish va uni amaliyotga joriy qilish, xalqaro baholash dasturlarida ishtirokini ta'minlash hamda mazkur faoliyatni muvofiqlashtirish maqsadida Vazirlar Mahkamasi

huzuridagi ta'lim sifatini nazorat qilish inspeksiyasi qoshida "Ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi" tashkil etilganligi mazkur tadqiqot ishining dolzarb ahamiyatga ega ekanligini bildiradi.

PISA (The Programme for International Student Assessment) – matematik va tabiiy fanlardan olgan bilimlarini baholashga yo'naltirilgan xalqaro baholash tizimi bo'lib, ushbu tizimda belgilangan mezonlar, ma'lum bir belganlangan yoshdagi o'quvchilarning matematik va tabiiy fanlardan olgan nazariy bilim va ko'nikmalarini real hayotda qo'llash samaradorligini aniqlashga qaratilgan[1].

PISA tadqiqotlari doirasida bevosita matematik savodxonlikni aniqlash mezonlarida asosiy faktor(omil)lar sifatida: tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va kreativlik, mantiqiy mulohaza yuritish, tadqiqot va tahlil qilish va tizimli fikrlash ko'nikmalarini tanlab olishgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada keltirilgan ta'riflar, tavsiyalar, tajriba natijalari mamlakatimizda aniq fanlarga ixtisoslashtirilgan maktablarda o'qitiladigan matematika fanini o'quvchilarning matematik savodxonlik darajasini belgilovchi omillardan biri ijodkorli va kreativlik omilining ahamiyatlik darajasini aniqlash orqali amalga oshirildi. Maqolani tayyorlashda Respublikamizning umuta'lim muassasalarida matematika fanini xalqaro baholash mezonlari asosida o'qitish bo'yicha olib borilgan tadqiqot ishlarini tahlil qilish va matematik-statistik usullar [3].

Ijodkorlik va kreativlik – o'quvchilarni yangi g'oyalarni yaratish, o'quvchilarning yaratuvchanlik qobiliyatlarini shklantirishdir.

Maqolamizda o'quvchilarning matematik savodxonligini aniqlashda keltirilgan asosiy faktor(omil)lardan "Ijodkorlik va kreativlik" faktori(omil)ning qanday darajada ahamiyatligini matematik asoslab bermoqchimiz.

O'quvchilarning matematik savodxonligini oshirishda "Ijodkorlik va kreativlik" faktor(omil)i o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlikni ko'rib chiqamiz.

Bir omilli (juft) korrelyatsion bog'liqliklar bir belgi-omil bilan natijaviy omil o'rtasidagi bog'liqlik (boshqa omillarning ta'siri mavhumlashganda) hisoblanadi[7].

Korrelyatsion tahlil – matematik statistikaning tasodifiy kattaliklar o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklarini o'rganishga bag'ishlangan bo'limi[7].

Korrelyatsion tahlil ikkita omil o'rtasidagi (juft bog'liqlikda) hamda natijaviy omillar bilan boshqa ko'p omillar o'rtasidagi (ko'p omilli bog'liqlikda) bog'liqlikning zichligini miqdoriy jihatini aniqlashdan iborat.

Tahlil natijalari. Bog'liqlikning zichligini miqdoriy jihatdan korrelyatsiya koeffitsientlari qiymati bilan ifodalanadi.

Bizning maqolamizda, korrelyatsion tahlil qilish uchun;

Xi – "Ijodkorlik va kreativlik" faktori;

Yi – "Matematik savodxonlik";

1-жадвал

O'quvchilarning ijodkorlik va kreativ fikrlash ko'nikmasiga egaligi bo'yicha tajriba-sinov natijalari

№	Matematik savodxonlik (o'quvchilar soni) Yi	Ijodkorlik va kreativlik ko'nikmasiga ega o'quvchilar soni Xi
1	25	8
2	24	7
3	25	8
4	24	7
5	25	9
6	25	12
7	25	12
8	25	11
9	25	10
10	25	9

1-jadvaldagi ma'lumotlar asosida "Yi-matematik savodxonlik", "Xi- Ijodkorlik va kreativlik" omillar o'rtasidagi regression bog'liqlikning jipsligini quyidagi formulalar yordamida tekshiramiz.

$$r_{yx} = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}}$$

Bu erda, $\bar{x} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{n}$ va $\bar{y} = \frac{\sum_{i=1}^n y_i}{n}$ o'rtacha qiymatlarni xisoblasak,, $\bar{x} = 24,8$; $\bar{y} = 9,3$ kelib chiqadi.

Yuqoridagi ifodalar va Excel dasturi yordamida xisoblashlar bajarib quyidagi jadvalni hosil qilamiz.

2-жадвал

Parametrlarini xisoblash natijalari

Yi	Xi	Y- $\bar{y}$	X- $\bar{x}$	(X- $\bar{x}$)(Y- $\bar{y}$)	(X- $\bar{x}$) ²	(Y- $\bar{y}$) ²	X ²	Y ²
25	8	0,2	-1,3	-0,26	1,69	0,04	64	625
24	7	-0,8	-2,3	1,84	5,29	0,64	49	576
25	8	0,2	-1,3	-0,26	1,69	0,04	64	625
24	7	-0,8	-2,3	1,84	5,29	0,64	49	576
25	9	0,2	-0,3	-0,06	0,09	0,04	81	625
25	12	0,2	2,7	0,54	7,29	0,04	144	625
25	12	0,2	2,7	0,54	7,29	0,04	144	625
25	11	0,2	1,7	0,34	2,89	0,04	121	625
25	10	0,2	0,7	0,14	0,49	0,04	100	625
25	9	0,2	-0,3	-0,06	0,09	0,04	81	625
248	93			4,6	32,1	1,6	897	6152

2-jadvaldagi parametrlarni xisoblash natijalaridan foydalanib, korrelyatsiya koeffitsientini xisoblaymiz.

$$r_{yx} = \frac{4,6}{\sqrt{32,1 * 1,6}} = 0,6418$$

Xulosa va takliflar. Ushbu xisoblangan korrelyatsiya koeffitsientining qiymatiga asosan matematik savodxonlik bilan ijodkorlik va kreativlik o'rtasida jips bog'liqlik mavjudligini bildiradi. Endi, ushbu korrelyatsiya koeffitsientining ahamiyatligini Styudentning t-me'zoni bo'yicha quyidagicha tekshiramiz.

$$t_{hisob} = r_{yx} * \sqrt{\frac{n-k-1}{1-r_{yx}^2}} = 2,3675$$

Styudentning t-me'zonining jadvaldagi qiymati 0,95 ishonchlik ehtimoli va erkinlik darajalarining soni $Y=8$ bo'lganida $t_{kr} = 2,306$ ga teng ekanligini khrishimiz mumkin. Mazkur holatda $t_{hisob} > t_{kr}$ bo'lganligi bois, ushbu juft korrelyatsiya koeffitsientining qiymati ahamiyatli deb ayta olamiz. Bundan esa, o'quvchilarning matematik savodxonligi uchun ularning ijodkorlik va kreativlik darajasini rivojlantinish muhim faktor(omil) degan xulosani qilishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida» 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-sonli Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida» 2018-yil 8-dekabrda 997-sonli Qarori.
3. PISA–2021 Mathematics Framework (second draft), 46th meeting of the PISA Governing Board, 5-7 November 2018 Prague, Czech Republic.
4. PISA Mathematics in 2021, An analysis of the center for curriculum redesign (CCR), 2016.
5. Implementing the Proposed Mathematics Framework: Recommendations for PISA-2021, Peggy G. Carr, Ph.D., Vice Chair, PISA Governing Board Associate Commissioner, National Center for Education Statistics (NCES) May 25, 2018.
6. Assessing Reading, Mathematics and Scientific Literacy: A framework for PISA 2009. OECD, 2009.
7. Гмурман В.Е. Руководство к решению задач по теории вероятностей и математической статистике, М.: „Высшая школа» 1979 г., 400 стр.
8. Nafasov G. Model of Developing Cognitive Competence at Learning Process Elementary Mathematics //Eastern European Scientific Journal. – 2019. – №. 1.
9. Abdurashidovich N.G. Theoretical Basis Of Development Of Cognitive Competence Of Students Of Higher Education Institutions In The Process Of Teaching Elementary Mathematics //European Journal of Molecular and Clinical Medicine. – 2021. – T. 8. – №. 1. – C. 789-806.

UDK: 37.01:28

Matluba TO'XTAYEVA,
O'zbekiston Milliy universiteti "Falsafa va mantiq" kafedrasida mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: matlubatuhtaeva9@gmail.com

O'zMU professori f.f.d. G.Maxmudova taqrizi asosida

THE INNOVATIVE STATUS OF IMAM BUKHARI IN THE SCIENCE OF HADITH STUDIES

Annotation

The article is devoted to the analysis of the role of Imam Bukhari in Islamic culture and the issues of founding the great school of hadith studies. It is analyzed that the traditions of Islamic studies and the historical and philosophical school in combination with this area represent a unique heritage of humanistic values, and the heritage of hadith studies of Imam Bukhari is studied with serious interest. When studying the spiritual and scientific heritage of Imam Bukhari, his works and their philosophical and methodological basis are clearly demonstrated. This article explores Al-Bukhari's approach to the collection of hadith, recording, collection, selection of sheikhs and sheikhs. The great heritage of the scientist is studied as an important program for every era.

Key words: Sultan of muhaddiths, work "Sahih al-Bukhari", hadith, knowledge, fiqh, conditions of authenticity, level of authenticity of hadiths, rabbi, transmitting hadith, hadith, number of hadiths and text.

НОВАТОРСКИЙ СТАТУС ИМАМА БУХАРИ В НАУКЕ ХАДИСОВЕДЕНИЯ

Аннотация

Статья посвящена анализу роли имама Бухари в исламской культуре и вопросам основания великой школы хадисоведения. Анализируется, что традиции исламоведения и историко-философская школа в сочетании с этой областью представляют собой уникальное наследие гуманистических ценностей, а наследие хадисоведения имама Бухари изучается с серьезным интересом. При изучении духовного и научного наследия имама Бухари наглядно демонстрируются его труды и их философско-методологическая основа. В этой статье исследуется подход Аль-Бухари к сбору хадисов, записи, сбору, отбору шейхов и шейхов. Великое наследие ученого изучается как важная программа для каждой эпохи.

Ключевые слова: Султан мухаддисов, труд «Сахих аль-Бухари», хадис, знание, фикх, условия достоверности, уровень достоверности хадисов, рави, передающий хадис, хадис, количество хадисов и текста.

IMOM BUXORIYNING HADISSHUNOSLIK ILMIDAGI INNOVATION MAQOMI

Annotatsiya

Maqolada Imom Buxoriyning islom madaniyatida tutgan o'rni va buyuk hadisshunoslik maktabiga asos solganligiga e'tibor qaratilgan. Dunyoda islomshunoslik va ushbu soha bilan birlashgan falsafa tarixi maktabi an'analari insonparvarlik qadriyatlarining noyob merosi sifatida, Imom Buxoriyning hadisshunoslik merosini jiddiy qiziqish bilan o'rganilayotganligi tahlil etilgan. Imom Buxoriy ma'naviy ilmiy merosini o'rganish davomida asarlari, falsafiy-metodologik asosga egaligi yaqqol namoyon bo'lmoqda. Al-Buxoriyning yondashuvi hadisni olish, yozib olish, to'plash, shayxlar va shayxlarni tanlash usulini o'z ichiga olib maqolada, bu masalalar tadqiqi o'rganilgan. Alloma qoldirgan buyuk meros har bir davr uchun albatta dasturlamal sifatida tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: Muhaddislar sultoni, "Sahih al-Buxoriy" asari, hadis, ilm, fiqh, sahihlik shartlari, hadislar sahihlik darajasi, hadis rivoyat qilayotgan ro'iy, haddasano, hadis sanadi va matni.

Kirish. Imom Buxoriyning islom madaniyatida tutgan o'rni va sahih hadislarini tizimlashtirish uslubining nodir xususiyatlari katta ahamiyatga egadir. Islom dinining muqaddas manbasi bo'lmish Qur'on va Muhammad payg'ambarning hadislarini Islom dinining asosiy aqidaviy manbasi hisoblanishi, Imomi A'zamning ta'kid bilan aytganda, "Agar sunnat bo'lmaganida Qur'onni hech kim bilmas edi"[1], degan ta'birlari Imom Buxoriyning Islom dunyosida buyuk hadisshunoslar bilan bir qatorda amalga oshirgan ulkan mehnatini natijasidir. Buning zahirida Imom Buxoriy tomonidan sahih hadislarini o'z sahobalari va qo'l ostidagilarning rivoyatlaridan maxsus usul asosida ajratib, hadislarini soxta rivoyatlardan "tozalagan"ligi va shaxsiy hamda tarixiy vazifasi Islom payg'ambari an'alarini himoya qilish va asrab-avaylashdan iborat bo'lib, u "bu muqaddas vazifani" a'lo darajada bajarganligi yotadi.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ta'kidlab o'tganlaridek, "Imom Buxoriyning "Sahih Buxoriy" asari o'z ahamiyatiga ko'ra muqaddas Qur'oni Karimdan keyin ikkinchi o'rinda turadigan mo'tabar kitob sifatida islom olamida tan olingan"[2].

Demak, islom dini an'alarini to'g'ri tushungan holda hadislar orqali xalqlar va millatlar hayotiga kirib borib islomni targ'ib etishda din va dunyo taraqqiyotini birlashtirishga xizmat qilish maqsadi turgan edi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Dunyoda islomshunoslik va ushbu soha bilan birlashgan falsafa tarixi maktabi an'analari insonparvarlik qadriyatlarining noyob merosi sifatida Imom Buxoriyning hadisshunoslik merosini jiddiy qiziqish bilan o'rganmoqdalar.

Muhammadning uning tarjimai holi muallifi Salohiddin ibn Ali ibn Abdul Mavjudning Borjuin Susan Maykning yozishicha, "Buxoriy nomi bilan tanilgan". "Dunyoning mashhur kishilari ensiklopediyasi"da Buxoriyning tarjimai holi yaratgan Paul Kay va "Sharq adabiyoti qo'llanmasida" u haqida ma'lumot bergan Lend David Marshallidir. Eng nufuzli hadislar to'plami hisoblangan, butun islom olami va noislom ulamolari tomonidan e'tirof etilgan ushbu kitobning yaratilishi bilan Imom Buxoriy mashhurligi keng quloq yozgan. Imom Buxoriyning "Jome' as Sahih" asari hadis to'plamlarining oltita asosiy kitoblaridan biri bo'lib, uning to'g'ri nomi, Ibn as-Salohning fikricha, "Al Jome' al Musnad

as Sahih al-Mahret min" bo'lishi kerak. Umur Rasuli-l-loh va "Sunanihi va Ayamihi". (Rasululloh sollallohu alayhi vasallam va u zotning amr va urf-odatlaridan aniq va ixcham Musnad). Imom Buxoriyning ushbu kitobiga mashhur allomalari - Ibn Hajar Askaloni, Badruddin Ayniy, al-Kastaloni, as-Suyuti, Ibn Kasir va boshqalar qalamiga mansub bir qancha sharh va tafsirlar yozilgan[3].

Hindistonlik olim ash-shayx Abdussalom al - Muborakfuriy "Siyrat al Imom al - Buxoriy" nomli asari, O'rta asrlarga mansub bir yuz oltmishdan ortiq yozma manbalar asosida yozilgan bo'lib, bu qimmatli asar buyuk muhaddis haqida o'ziga xos mukammal qomusiy manbadir, muallif ushbu yozma manbalarda Imom al -Buxoriy haqida keltirilgan xilma - xil va nodir ma'lumotlarni g'oyatda sinchkovlik bilan yig'ib, har tomonlama qiyosiy ravishda chuqur o'rgangan va o'z fikrini ifoda etgan. Bu asar o'zbek olimi professor Ubaydulla Uvatov tomonidan "Hazrat imom al - Buxoriy" nomi bilan arab tilidan o'zbek tiliga tarjima qilingan[4].

Imom Buxoriy siyratlari va tarjimai holi bilan boshlangan "Al-adab al-mufrad" asari Shayx Muhammad Sadiq Muhammad Yusufning "Odoblar xazinasi" asari, 4 juzdan iborat bo'lgan sharhda, Buxoriy asarlarining qisqacha tavsifi haqida ma'lumotlar hamda dastlab asar asliyatini o'zbek tilidagi tarjimasi bilan berilgan[5].

Imom Buxoriy xalqaro markaz ishtirokchilari, ya'ni Sh.Umarov loyihasi asosida "Imom Buxoriy ta'rifi"[6] kitobi ham nashr etilgan. Bu kitob buyuk muhaddisning hayoti, faoliyati va ma'naviy merosini yanada chuqurroq o'rganish uchun muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Ayni vaqtda, "Sahih Buxoriy" sharhi kitobi"ning ikkita jildi (1 jild 1-7 hadislar; 2 jild 8 - 58 hadislar) nashr etilib, unda berilgan hadislar batafsil izohlangan[7].

Biz o'z tadqiqot ishimizda, islom ilohiyotshunoslik tizimida Imom Buxoriy hadishshunoslik ilmining o'rni va Imom Buxoriy hadishshunoslik maktabi ilmiy-ma'naviy merosi ahamiyatining tarixiy-falsafiy tahlilini mustaqil tadqiqot obyekti sifatida o'rganishga e'tibor qaratganmiz.

Tadqiqot metodologiyasi. Imom Buxoriyning bizga qoldirgan ma'naviy merosini ulkan ummonga o'xshatish mumkin. Chunki alloma qoldirgan buyuk meros har bir davr uchun albatta dasturilamal sifatida tadqiq etiladi. Muhaddis "Dunyoda ilmdan boshqa najot yo'q va bo'lmagay"[6], degan shiorga har doim sodiq qolib ilm talabida o'ziga yurtlarda, cheksiz mashaqqatli hayot kechirgan.

Imom Buxoriy ma'naviy ilmiy merosini o'rganish davomida asarlari falsafiy-metodologik asosga egaligi yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Al-Buxoriyning yondashuvi hadisni olish, yozib olish, to'plash, shayxlar va shayxlarni tanlash usulini o'z ichiga olgan.

Hadisni olish usuli. Al-Buxoriy shayxlarni tanlashda o'zi uchun bir usul tutgan, tadqiqot va yozishda faqat Iroq, Shom, Misr va Xuroson ishonchli roviylardan narsa olgan. Shuning uchun ham u zot ulardan rivoyat qilganlarni o'zi ilgari xabar qilmagan narsalarni qattiq tekshirib edi, shuning uchun u iymon so'z va amal haqida yozadi. Ulardan birortasining bu masalalarda ixtilof qilganidan shubhalanmagan. Al-Buxoriy o'zining barcha rivoyat va to'plamlarida, xususan, "Al-Jomi' as-sahih" va "At-Tarix"da shayxlar rivoyati hamda ulardan rivoyat qilganlarning bu tekshiruvi va tasdig'iga sodiq qolgan. Buxoriy ko'p o'rinlarda Molik roziyallohu anhudan rivoyat qilgan.

Payg'ambar alayhisalotining hadislariga kelsak, ular uning so'zlari (qavllari), harakatlari, ahkomlari, shakl - shamoyillari hamda xulqiy fazilatlarini va sifatlaridan iborat bo'lib, bunda ma'no Payg'ambarimiz Rasulullohning o'zlaridan sodir bo'lgandir.

Hadislarni tadviyin etish - ularni muayyan bir to'plamga yig'ish demakdir.

Hadislarni tasnif etish usuli. Hadislarni tasniflash eng avvalo ularni boblarga ajratish, ularni tasnif etish bir necha olimlar tomonidan amalga oshirilgan. Imom al-Buxoriy "Al-Jome' as-sahih" asarida ham hadislarni tasniflash metodidan keng foydalangan. Asar yuzga yaqin katta - kichik boblarga ajratilgan, asar turli -tuman mavzularni o'zida qamrab olgan va mavzular muayyan boblar va bo'limlarga ajratilgan holda tartib berilgan.

Hadis yozishdagi yondashuv usuli. Hadis yozishdagi yondashuviga kelsak, u hadis yozish va uni tuzishda ko'p afzalliklari, jumladan, fazoviy va vaqtga oid afzalliklari bilan ajralib turadi.

"Al-Jomiy as-sahih" asarining yozilish haqida turli ma'lumotlarga ko'ra, bu asar yozilishiga bir necha turtkilar sabab bo'lganligi va bu shundan dalolat beradiki, Payg'ambarimiz sallallohu alayhu vassallamning hadisi shariflarini to'plash, ularni musulmonlar orasida yoyish Imom al - Buxoriyga buyurilganligini ko'rish mumkin[4].

Buxoriyning izlanishlari qanchalar ko'p bo'lganligi, uning buyuk fahm-farosati ham Buxoriyning yozgan vaqtini tasdiqlaydi. Al-Buxoriy hal qilgan vazifani o'z qadri bilan baholagan. Unda odamlarga yetkazishdan oldin uni takomillashtirish va qayta ko'rib chiqish majburiyatini ko'p marta olgan va shuning uchun ham uni uch marta tasniflagan.

Buxoriyning hadisni tiklash, uni qisqartirish va kesishdagi uslubiyati Buxoriyning metodologiyasi, zukkoligi va dahosining yana bir jihati bo'lib, bu raqamni ko'p bo'lishiga qaramay, "Sahihul-Jomiy"ga kiritilgan ko'plab hadislar bilan almashtirgan.

Imom Buxoriy bir xil hadisni takrorlab, o'zining "Sahih"ida bir necha marta takrorlagani rost bo'lsa, basharti to'g'ri bo'lsa, rivoyat zanjiri yoki matn yoki ikkalasi bilan bog'liq maqsad va masalalarda ham shunga murojaat qiladi. Takrorlash yo'q, aksincha, bu Imom al-Buxoriy o'zi maqsad qilgan va tarjima qilmoqchi bo'lgan yoki niyat qilgan narsaga nisbatan qo'llagan usuldur. Al-Buxoriy hadisni roviyni nomlash yoki rivoyatdagi qo'shimchadan ogohlantirish uchun zikr qilishi mumkin, shuning uchun u birinchi hadisning taqdimotini hisobga oladi. Shu sababli Imom al-Buxoriy o'zining "Sahih"ida bir xil hadisni bir martadan ortiq zikr qilmagani, tarjima qilishdan ko'zlangan foyda va maqsadini hisobga olmaganda, matndan farq qilish uchun uni takrorlash maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Biz Imom al-Buxoriyning hadis yozish, uni qabul qilish, roviylarni tanqid qilish va rivoyatni sinchiklab o'rganishdagi uslubini, bu esa uni bugungi kungacha bu sohada o'zining yetakchiligidagi yagona bo'lganligi va ularni nimalardan iborat qilganligini qisqacha bayon qildik. Al-Buxoriy va uning yondashuvidan ming yil o'tgach, Yevropa olimlari va mutafakkirlarida zamonaviy tarixiy yondashuvni belgilash g'oyasi paydo bo'la boshladi. Bu boradagi barcha masala Al-Buxoriy va ulamolarning metodologiyasidan olingan va iqtibos keltirgan.

Tahlil va natijalar. Imom Buxoriy 194/810-yil 13 - shavvol/ 19-iyul kuni juma namozidan so'ng Buxoro shahrida Ismoil ibn Ibrohim xonadonidan tavallud topdilar[8]. Imom Buxoriyning otalari Ismoil ibn Ibrohimning kunyasi Abul Hasan bo'lib o'z davrining yetuk muhaddislaridan sanalgan, onasi ham taqvodor, diyonatli va oqila ayol bo'lib, yoshligidan Buxoriyning tarbiyasi bilan shug'ullangan.

Imom Buxoriy o'ta iste'dodli, ziyarak, o'tkir zehnlilik, qobiliyatli ulamo bo'lib, u yuz sahih (ishonchli) va ikki yuz ming g'ayri sahih (ishonchsiz) hadisni yod bilgan. Ba'zi rivoyatlarga ko'ra, Imom Buxoriy 16 yoshga yetganlarida Abdulloh ibn Muborak Marvaziy (736/118 - 797/182) va Vaki' ibn Jarroh (746/130 - 812/195)ning kitoblarini batamom yodlab olgan ekan[9].

Imom Buxoriy 16 yillik safari davomida, islom olamidagi yirik muhaddislarni o'zida jamlagan, muhim ilmiy markazlarga safar qilib, u yerda hadis ilmining yetuk

ulamolaridan ko'plab hadislarini yozib olgan. Al - Buxoriy "Men bir ming saksonta ulamodan hadis yozib oldim. Ularning orasida hadis ilmini bilmaydigan birorta ham shaxs yo'qdir. Men Iymon so'zida ham, amalida ham bo'lmog'i lozim deyidiganlarangina hadis yozib oldim"[9], deb aytgan ekan. Demak, muhaddislar sultoni hadislarining eng aniq to'plamini tayyorlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan.

Imom Buxoriy hadisshunoslik sohasida mutlaq yangicha bir yo'lni kashf etib, bu bilan u hadis sohasida "oltin asr"ni boshlab bergan.

Imom al- Buxoriyning "Al-Jomi' as-Sahih" (Ishonchli to'plam) asari butun dunyoga mashhur bo'lgan shoh asardir. Imom Buxoriy bu asarni o'n olti yil davomida tasnif etgan bo'lib, unda yetti ming besh yuzu oltin uch hadis jamlangan[10].

"Sahih al- Buxoriy" asari halollik, to'g'rilik, aniqlik, izchillik tarafdin ilmga bag'ishlangan barcha kitoblardan ustun turadi. Darhaqiqat, muallif bu asarida turli tuman rivoyatlarni, insonlarning ismlarini, roviylarning laqablarini tushunarli uslubda aniq ko'rsatgan va tashqi ko'rinishida ziddiyatli ko'zga tashlangan hadislarini alohida –alohida jamlagan. Imom Buxoriyning bu asarini sharhlagan "Al-Hofiz ibn Hajar al-Asqaloni "Ad-durar ul-komina" ("Pinhoni durlar") asarida (4 jild 311 bet) "Anda ko'p nuqsonlar sodir etilg'oni birlan ushbu sharh juda foydalidir"[4], deb ta'kidlagan.

Imom Buxoriy o'zining "Sahih"ida hadisdan fiqhiy xulosalar chiqarishning foydasini qadrlamoqchi bo'lgan. Hadisning foydalarini sarlavha qilib yozgan. Shuning uchun gohida hadis matnini tilga olmagan va uning isodi haqida gapirmagan, gohida esa isnod boshida turgan bir yoki bir necha roviylarni zikr qilmagan. Bunday roviylar maxsus qaydlar bilan tanilgan. Ayrim hollarda bir xil hadisni turli joylarda takrorlagan. Bunga hadis foydalarining sarlavhalarga qarab tartiblangani sabab bo'lgan. Qolaversa, hadisni yo boshqa isnod bilan yoki boshqa matn bilan rivoyat qilganlar. Imom Buxoriy hadis sarlavhalari ostida ko'plab ilmiy foydalarni zikr qilgan. Oyatlar, hadislar va sahobalar va tobehlarining fatvolaridan tashkil topgan bu sarlavhalar bilan o'sha bo'limga oydinlik kiritgan. Ular orqali erishgan natijalarini isbotladi.

Imom Buxoriy esa har bir hadisni eshitib yozib olishdan oldin uning roviylarini kimligiga, taqvosiga, shariatga amal qilish-qilmasligiga hamda diniy va dunyoviy adolatiga juda qattiq e'tibor bergan. E'tiqodi sust va yolg'on bilan oz bo'lsa-da tanilgan kishilardan umuman hadis olmagan. Imom Buxoriy hadis sohasida "haddasano" – "bizga hadis aytdi" iborasini va uning o'rniga qoim bo'ladigan boshqa iboralarni hamda "an-an – falonchi falonchidan, u esa falonchidan hadis aytdi" iborasini ham istilohiy ma'noda qo'llaganki, bu sanaddagi roviylarning darajasiga ham dalolat qiladi.

Imom Buxoriyning "al-Jome' as-sahih" hadis to'plamining boshqa hadis to'plamlaridan ustunlik jihatlari muhaddisning hadis qabul qilishdagi shartlari orqali namoyon bo'lib, o'zining shartiga to'g'ri keladigan hadisni sanad bilan rivoyat qilgan. Manbalarda ko'rsatilishicha, "hadis rivoyat qiluvchi roviylarning sifatlariga, axloqlariga juda katta e'tibor qaratgan va roviyning sifati, axloqi hadis qabul qilishdagi talablariga yetarli darajada javob bermasa, unday roviydan hadis qabul qilmagan"[11].

Biroq, Imom Buxoriy nazdida hadislar sahihlik darajasiga yetishi uchun o'n ikkita sharti mavjud bo'lib, ular yuqorida keltirilgan beshta asosiy shartlarni qamrab oladi. "Ya'ni: 1.Bir-biridan hadis rivoyat qilayotgan roviylar bir shaharda zamondosh bo'lishi, agar bir shaharda zamondosh bo'lib istiqomat qilmagan bo'lsa hadis muttasil bog'liq sanad deb qaralmagan; 2.Bir-biridan hadis rivoyat qilayotgan roviylar bir marta bo'lsa ham uchrashgan bo'lishi, agar bir shaharda istiqomat qilib uchrashmagan bo'lsa ularning bir-biridan hadis rivoyat qilishi muttasil sanad deb qaralmagan; 3.Roviy (hadis rivoyat qiluvchi shaxs) hadisni o'ziga yetkazuvchi roviydan ijazatan yuzma-yuz bo'lgan holatda og'zaki (rivoyatan) yoki yozma ravishda (diroyatan) olgan bo'lishi (bu uch (1-3) shart "sanadning ko'rish, eshitish va o'qish orqali bog'lanishi" zahirida turadi); 4. Roviy musulmon bo'lishi, dinsiz va g'ayridin kishidan hadis qabul qilinmagan; 5. Roviy balog'atga yetgan bo'lishi, ya'ni hadisni yod olib boshqalarga yetkazishda mas'uliyatni anglab yetadigan yoshda bo'lishi; 6. Roviy aqli bo'lishi, aqli zaifdan hadis rivoyat qilinmaydi; 7. Roviy fosiq bo'lmastligi, fosiq kishining hadis qabul qilinmaydi; 8. Roviylarning eng ishonchlisi, rostgo'yi, odamiyligi (sanab o'tilgan bu beshta (4-8) shart "roviyning din va dunyo ishlarida odil bo'lmog'i" sharti zahirida turadi); 9. Roviy xotirasining kuchli bo'lishi, ya'ni eshitgan hadisni asl holda yodlab qolishi lozimligi; 10. Roviy xotirasi sust bo'lsa eshitganini yodlab yozib qo'ygan bo'lishi (bu ikki (9-10) shart "hadis sanadidagi roviy xotirasini mukammal bo'lmog'i" sharti zahirida turadi); 11. Hadis sanadi va matni ixtilofdan xoli bo'lishi (bu shart "hadis matni va sanadi shozz (tarqoqlik)dan xoli bo'lmog'i" sharti zahirida turadi); 12. Hadis sanadi va matni zarar yetkazuvchi sabablardan xoli bo'lishi (bu shart "hadis o'z matni va uning roviylari martabasiga zarar yetkazuvchi sabablardan xoli bo'lmog'i" shartining zahirida turadi)[9].

Imom Buxoriy mana shu o'n ikki shartga to'liq amal qilgan holda hadislarini yig'gan.

Xulosa va takliflar. Imom Buxoriy butun hayoti davomida ilmiy xolislikka, samimiylikka masalaga to'g'ridan-to'g'ri yondashish kabi tamoyillarga qat'iy riya qilganligi, uning yozganlarining ishonarlilik va manbasini aniq ko'rsatishi jihatidan barcha allomalarning e'tibori va hurmatini qozongalligi sababli ham ming yil mobaynida o'z qiymatini saqlab kelmoqda.

Imom al-Buxoriy hadislarining jahonshumul ahamiyati insoniylik, insonparvarlik Vatanga muhabbat haqida tarbiya berishi bilan yosh avlodda ezgulik va go'zallik tuyg'ularini mujassamlashtiradi. Ilm-fanda "Hadis ilmining amiri" deb bir ovozdin tan olingan Imom Isroil al-Buxoriy hadislarini mehr-oqibat, sahiylik, ota-ona va kattalarga omad, yetim-yesirlarga muruvvat, Vatanga muhabbat, mehnat-sevarlik, halollik, turli xalqlarning o'zaro do'st, tinch-totuv yashashlari kabi insoniy fazilatlarini barkamol avlod uchun katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan.

Ya'ni, "Imom Buxoriy bobomiz, rivoyat qilgan muborak hadisda aytilganidek, "Barcha amallar niyatga qarab bo'lg'usidir". Ishonchim komilki, pok niyatlar bilan boshlagan xayrli ishlarimiz albatta ijobat bo'lgay"[2]. Isroil al-Buxoriy hadislarini ko'p aql durdonalarini yoshlar tomonidan yanada ko'proq o'zlashtirilishi bugungi mustaqil O'zbekiston ehtiyojlariga mos kelib axloqiy fazilatlarini o'rganish ya'ni ijtimoiy gumanitar fanlarini o'qitishda, ilmiy dunyoqarashini shakllantirishga katta imkoniyat beradi.

АДАБИЁТЛАР

1. Рустам Батыр. Абу-Ханифа. Жизнь и наследие. — Медина, 2007. — 288 с.
2. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. To'ldirilgan ikkinchi nashri. — Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 2022.
3. Қаранг: المؤلف: المكتبة الوطنية الفرنسية — Al-Nu'mān ibn Tābit Abū Ḥanīfā (0699-0767) — تاريخ الاطلاع: 10 أكتوبر 2015; قال: كُتبه الفقهاء فكان شبه تلميذ له واحمد تلميذ (يقصد ابن الحسن) الشافعي قرا على محمد 118 الشيخ علي الطنطاوي رحمه الله في كتابه الذكريات الجزء السابع ص

أراؤه وفقهه، الإمام محمد أبو زهرة، دار الفكر العربي، الطبعة الثانية، -حياته وعصره :أبو حنيفة؛ الشافعي فمن هنا كان أبو حنيفة الأمام الأعظم انتهى كلامه - 7249 فهرس الكتاب باب النون ذكر من اسمه النعمان :وأنظر (أبو حنيفة -مادة)، 1965 الخطيب البغدادي، تاريخ بغداد، دار الرسالة، بيروت، 14 ص -النعمان بن ثابت أبو حنيفة التيمي.

4. Hazrat imom al – Buxoriy (matn): imom al – Buxoriyning hayoti va ilmiy merosi / Shayx Abdussalom al – Muborakfuriy: arab tilidan Uvatov U. tarjimasi. – Toshkent, Toshkent islom universiteti, 2015.
5. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Odoblar xazinasi. Imom al-Buxoriy “Al-Adab Al-Mufrad” kitobining sharhi. 1 - 4 juz. – Toshkent, “Hilol – nashr” nashriyoti, 2021-y.
6. Imom Buxoriy ta’rifi/ G’oya muallifi Umarov Sh. – Samarqand: Imom Buxoriy xalqaro markazi nashriyoti, 2018.
7. Sahihi Buxoriy sharhi. 1 -2-jild. – T.:”Hilol-Nashr”, 2022. – 416-bet.
8. Ibn Kasir Al-bidoya va n-nihoya. – J.14. - Bayrut. Dor ihyoi-t-turosi-l-arabiy. 1988, - 527-bet.
9. Ali ibn Hijoziy ibn Muhammad Bayyumiyy “Sahihul Buxoriy” dagi uch roviyli oliy sanadli hadislar (Sulosiyotul Buxoriy) // tarjima va izohlar muallifi Umarov Sh. – Toshkent, 2022-y.
10. Sahihi Buxoriy. 1 – 2 kitob – Toshkent, O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2008.
11. Tohir al-Jazoiriy al-Damashqiy. Tavjihu-n-nazar ila usuli-l-asar. Al-Matbu’ati-l-islomiya. Halab 1995. 1-juz. –B220.

Saodat UBAYDULLAYEVA,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti tadqiqotchisi, s.f.n.
E-mail: sadulya75@mail.ru

TDSHU professeur, s.f.d., prof. S. Jurayev taqrizi asosida

MARKAZIY OSIYO MINTAQAVIY XAVFSIZLIGI O'ZARO BOG'LIQLIK TIZIMIDA XALQARO TUZILMALAR
Annotatsiya

Maqolada Markaziy Osiyo xavfsizlik tizimini shakllantirishda ko'p tomonlama hamkorlik formatining dolzarbligi o'rganilgan. Mintaqa davlatlari o'z xavfsizligini ta'minlashda xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikning roli ko'rsatilgan. Markaziy Osiyo davlatlari hududida xalqaro tashkilotlar, xususan, BMT, OHICHK, YEXHT, MDH kabilarning mintaqada xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha olib borayotgan faoliyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Xalqaro tashkilotlar, Markaziy Osiyo, xalqaro hamkorlik, xavfsizlik.

МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТРУКТУРЫ В СИСТЕМЕ ВЗАИМОЗАВИСИМОСТИ ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКОЙ РЕГИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
Аннотация

В статье рассматривается актуальность многостороннего формата сотрудничества в формировании системы региональной безопасности в Центральной Азии. Обозначена роль сотрудничества с международными организациями в обеспечении безопасности стран региона. Освещается деятельность международных организаций в странах Центральной Азии, в частности ООН, СВМДА, ОБСЕ, СНГ, по обеспечению безопасности в регионе.

Ключевые слова: Международные организации, Центральная Азия, международное сотрудничество, безопасность.

INTERNATIONAL STRUCTURES IN THE CENTRAL ASIAN REGIONAL SECURITY INTERDEPENDENCE SYSTEM
Annotation

The article discusses the relevance of the multilateral format of cooperation in the formation of a system of regional security in Central Asia. The role of cooperation with international organizations in ensuring the security of the countries of the region is outlined. The activities of international organizations in the countries of Central Asia, in particular the UN, CICA, OSCE, CIS, to ensure security in the region are covered.

Key words: International organizations, Central Asia, international cooperation, security.

Mintaqaviy xavfsizlik kompleksi tizimini shakllantirishda jahonning turli mintaqalarida faol qo'llanilayotgan ko'p tomonlama tashqi siyosat muhim o'rin tutadi. Markaziy Osiyo davlatlari uchun xalqaro tashkilotlar bilan ko'p tomonlama hamkorlik formati tashqi siyosiy faoliyatning ustuvor yo'nalishi hisoblanadi. Bunday hamkorlik doirasida Markaziy Osiyoda izchil rivojlanish va barqarorlikka salbiy ta'sir etuvchi tahdid va xatarlarga qarshi kurashish bo'yicha umumiy harakatlarni ishlab chiqishga asosiy e'tibor qaratiladi.

Shu bilan birga, mintaqadagi har bir mamlakat o'z xavfsizligini milliy xavfsizlik tizimiga tayanib hamda xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik qilish orqali ta'minlaydi. O'z navbatida, Markaziy Osiyo kun tartibida xavfsizlik masalalari bo'yicha mintaqadagi barcha mamlakatlar a'zo bo'lishi mumkin bo'lgan birlashma yoki tashkilot tuzish masalasi turibdi.

Markaziy Osiyo xorijiy davlatlarni mintaqada katta miqdorda tabiiy resurslar zahirasi mavjudligi bilan qiziq-tirmoqda. Masalan, mintaqadagi tabiiy gaz zaxirasi MDH gaz zahiralarining 13,2 % ini va jahondagi gaz zahiralarining 4 % ini tashkil etadi[1]. Mintaqadagi neft zaxirasi jahondagi butun neft zahiralarining 3,5 % ini tashkil qiladi[2]. Shu bois yonilg'i-energetika resurslari va ularni tashish yo'llari ustidan nazorat o'rnatilishi butun mintaqadagi vaziyatni nazorat qilish imkonini beradi. AQSHning "Stratfor" xususiy razvedka-tahlil kompaniyasi ekspertlarining ta'kidlashicha, "Markaziy Osiyo energetika resurslarini kim qo'lga kiritisa, pirovardida bu mintaqani o'sha nazorat qiladi"[3]. F. Starning fikricha, Markaziy Osiyoning ahamiyati shundaki, u butun atrofi Hindiston, Xitoy, Rossiya, Pokiston, Eron va Turkiya kabi

yadroviy davlatlar bilan o'ralgan dunyodagi yagona mintaqa hisoblanadi.

Y. Morozovning fikriga ko'ra, Markaziy Osiyoda mintaqaviy xavfsizlik tizimi hanuzgacha shakllantirilmagan. Hozirgi paytda u ko'p darajali va ziddiyatlidir. Barqarorlik AQSH va NATOning mintaq mamlakatlari (ular har doim ham bir-birlariga ishonavermaydilar) bilan imzolangan harbiy-siyosiy bitimlari sababli saqlanib turibdi. Boshqa tomondan, Rossiya Markaziy Osiyo davlatlari bilan sheriklik munosabatlarini MDH, YEOII, SHHT doirasida, ulardan ayrimlari bilan esa KXSHT doirasida rivojlantirmoqda[4].

Shu bilan birga, Markaziy Osiyo davlatlari tashqi siyosatdagi barcha asosiy sheriklari bilan strategik hamkorlikni kuchaytirmoqda. Ekspertlarning fikricha, strategik sheriklik — birgalikdagi chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun davlatlar o'rtasidagi hamkorlikni tashkiliy tuzilma holiga keltirishdan iborat[5].

Markaziy Osiyo davlatlarining mintaqaviy hamkorlikka intilishi o'ziga xos jihatga ega bo'lib, bu xususiyat geografik, tarixiy, etnomadaniy, siyosiy hamda ijtimoiy-iqtisodiy asos va shart-sharoitlar bilan bog'liq. Mintaqa davlatlari tahdid va xatarlarning xususiyatini anglab yetgan holda o'z strategiyalarini obyektiv vaziyatdan kelib chiqib tuzishmoqda, mintaqaviy xavfsizlik tizimini esa o'zaro ishonch, oqilona yondashuv, oshkorlik prinsiplari asosida yaratishmoqda.

Markaziy Osiyo davlatlari hududida bir qancha xalqaro tashkilotlar faoliyat ko'rsatmoqda. Eng avvalo, bu Markaziy Osiyo davlatlarida ish olib borayotgan Birlashgan Millatlar Tashkiloti hamda uning ixtisoslashtirilgan muassasalari bo'lib, mintaqada xavfsizlikni ta'minlash ular faoliyatining asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

BMT omili. Markaziy Osiyo davlatlari terrorizmga qarshi olib borilayotgan ko'p tomonlama harakatlarni birlashtira oladigan yagona tuzilma bo'lmish BMTning markaziy rolini mustahkamlash zarurligini yoqlab kelishmoqda hamda uning Global aksilterror strategiyasi, Xavfsizlik kengashi va Bosh Assambleyaning tegishli rezolyutsiyalari, shuningdek xalqaro aksilterror konvensiyalarning keng ko'lamda amalga oshirilishini qo'llab-quvvatlashmoqda.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti ko'p darajali xavfsizlik tizimini barpo etish maqsadida terrorizmga qarshi kurashni global darajada muvofiqlashtirib borishga chaqirmoqda. Shuning uchun ham BMT tizimi doirasida xalqaro terrorizmga qarshi kurash bo'yicha terrorchilik harakatining har bir aniq turiga taalluqli bo'lgan jami 18 ta hujjat ishlab chiqilgan. 2006-yil sentyabr oyida BMTga a'zo davlatlar tomonidan Birlashgan Millatlar Tashkilotining Global aksilterror strategiyasi qabul qilindi[6]. BMTga a'zo davlatlar ilk bor terrorizmga qarshi kurashish bo'yicha umumiy strategik va operativ yondashuvni kelishib oldilar. 2011-yilda Markaziy Osiyo uchun Qo'shma harakatlar rejasi qabul qilindi[7]. Reja BMTning Global aksilterror strategiyasi qoidalarini asosida terrorizmga qarshi kurash choralarini ko'rishga qaratilgan birinchi mintaqaviy hujjat hisoblanadi. Unda BMT shafeligida Markaziy Osiyoda terrorizmga qarshi kurash bo'yicha asosiy umumiy yondashuvlar hamda terrorizmning oldini olishga doir choralar belgilangan.

Ashxobod shahrida joylashgan BMTning Markaziy Osiyo uchun preventiv diplomatiya bo'yicha mintaqaviy markazining faoliyati ham juda muhim hisoblanadi. U xavfsizlikni saqlash sohasida vaziyatni sinchiklab o'rganish asosida barvaqt oldini olish chora-tadbirlarini amalga oshirishga yo'naltirilgan BMTning birinchi muassasasidir.

Ushu maydon, shuningdek, Markaziy Osiyoda mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha kompleks o'zaro bog'liqlik tizimining muhim qismi bo'lib qolmoqda. Mintaqadagi barcha davlatlar bilan muntazam ravishda tadbirlar o'tkazilishi hamda BMTning Markaziy Osiyo uchun preventiv diplomatiya bo'yicha mintaqaviy markazi hududiy tashabbuslarni qo'llab-quvvatlashga tayyorligi, shuningdek Markaziy Osiyo davlatlarining mintaqaviy xavfsizlikni mustahkamlash borasidagi sa'y-harakatlari ushbu hududdagi barcha mamlakatlarning manfaatlariga to'g'ri keladi va tegishli sohadagi hamkorlikning asosiy shakllaridan biri hisoblanadi.

O'zbekiston BMT va uning ixtisoslashtirilgan muassasalari bilan mintaqaviy tahdid va xatarlarga, shu jumladan terrorizm, ekstremizm, odam savdosi, transchegaraviy xavf-xatarlarga qarshi kurashish kabi yo'nalishlar doirasida hamda Afg'onistondagi vaziyatni barqarorlashtirish borasida muvaffaqiyatli hamkorlik qilib kelmogda.

O'zbekiston Prezidenti Sh. M. Mirziyoyevning tashabbusi bilan BMT doirasida xalqaro hamkorlik masalalariga doir bir qancha rezolyutsiyalar qabul qilindi. Yaqin va o'rta kelajakda O'zbekiston mazkur yo'nalishdagi harakatlarni davom ettirib, BMTga O'zbekiston uchun ham, boshqa ko'plab davlatlar uchun ham muhim bo'ladigan yangi tashabbuslar kiritishi kutilmoqda.

2017–2021-yillar mobaynida O'zbekistonning BMT bilan hamkorligi yangi darajaga ko'tarildi. Prezident Sh. M. Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72, 75 va 76-sessiyalarida nutq so'zladi. Koronavirus pandemiyasi davrida O'zbekistonning BMT tuzilmalari bilan hamkorligida barqaror taraqqiyot, inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlash, kambag'allikni kamaytirish va boshqa maqsadlarga erishish uchun o'zaro aloqalarning an'anaviy masalalari doirasidan chiqilib, Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti, BMT Taraqqiyot dasturi, Xalqaro mehnat tashkiloti hamda YUNISEF bilan hamkorlik yanada yaqinlashdi va mustahkamlandi.

Bugunga kelib O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan BMT agentlik, fond va dasturlarining soni 24 taga yetdi.

BMTning Taraqqiyot dasturi, Aholi jamg'armasi, Bolalar jamg'armasi, Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti, Ta'lim, fan va madaniyat masalalari bilan shug'ullanuvchi tashkilot, Giyohvandlik va jinoyatchilikka qarshi kurash boshqarmasi, OIV/OITS bo'yicha qo'shma dastur, Gendyer tengligi hamda xotin-qizlar huquqlari va imkoniyatlarini kengaytirish masalalari bo'yicha tuzilma, Markaziy Osiyo uchun preventiv diplomatiya bo'yicha mintaqaviy markaz, Xalqaro mehnat tashkiloti, Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti ana shular jumlasidandir.

2020-yil sentyabr oyida Birlashgan Millatlar Tashkiloti O'zbekiston hukumati, parlamenti va fuqarolik jamiyati bilan birgalikda BMTning 2021–2025-yillarda O'zbekiston uchun barqaror rivojlanish maqsadlari sohasida hamkorlik bo'yicha Hadli dasturini ishlab chiqishni yakunladi. Bu dastur BMTning O'zbekistonda rivojlanish sohasida 2030-yilgacha bo'lgan davr mobaynida olib boradigan butun faoliyatini rejalashtirish va amalga oshirish uchun muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Ta'kidlash muhimki, O'zbekiston BMTning xalqaro va mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash uchun zarur islohotlar o'tkazish bo'yicha takliflarini to'liq qo'llab-quvvatlashini muttasil ravishda bildirib kelmogda.

O'zbekiston BMT bilan hamkorlikda mamlakatimiz va mintaqa darajalarida Barqaror rivojlanish maqsadlariga (BRM) erishilishi, ekologik muammolarning hal qilinishi, xalqaro iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy-siyosiy aloqalarning mustahkamlanishi, inson huquqlari va erkinliklarining qo'llab-quvvatlanishidan manfaatdordir.

O'zbekistonda inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlash bo'yicha olib borilayotgan sa'y-harakatlarning BMT tomonidan e'tirof etilishi so'nggi yillarda erishilgan yutuqlardan biri bo'ldi. Natijada O'zbekiston birinchi marta BMTning Inson huquqlari bo'yicha kengashiga uch yil muddatga (2021–2023-yillarga) saylandi, O'zbekiston Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev esa tarixda ilk bor BMT Inson huquqlari bo'yicha kengashining 46-sessiyasida nutq so'zladi (2021-y.).

O'zbekiston tashabbusi bilan 2018-yildan e'tiboran Samarqand shahrida muntazam ravishda yiliga ikki marta Inson huquqlari forumi o'tkazilib kelmogda. Uning yakunlariga ko'ra, 2019-yil 6-fevral kuni BMT Bosh Assambleyasining 73-sessiyasida Inson huquqlari bo'yicha Samarqand rezolyutsiyasi tasdiqlanib, 2020-yilda qabul qilindi.

O'zbekiston BMTning Aksilterror boshqarmasi, Markaziy Osiyo uchun preventiv diplomatiya bo'yicha mintaqaviy markazi kabi tashkilotlar bilan terrorizmga aloqadorlikda gumon qilinayotgan shaxslarni Suriya va Iroqdagi nizoli hududlardan qaytarish, reabilitatsiya va integratsiya qilish dasturini amalga oshirishda hamkorlik qilmoqda.

BMT va uning ixtisoslashtirilgan muassasalari bilan "BMT— O'zbekiston" formatida hamkorlik qilinishi Markaziy Osiyoda kompleks o'zaro bog'liqlik tizimi shakllantirilishining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi, chunki qator qo'shma loyihalarining amalga oshirilishi mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlashga yo'naltirilgan.

Osiyoda hamkorlik va ishonch choralari kengashi omili. Osiyoda hamkorlik va ishonch choralari kengashi (OHICHK) kompleks o'zaro bog'liqlik tizimida alohida o'rin tutadi[8], uning majlislarida davlatlar rahbarlari tomonidan iqtisodiyot, siyosat va xavfsizlik sohalarida har tomonlama hamkorlikni mustahkamlash masalalari muntazam ravishda muhokama qilib kelinmoqda.

Qozog'iston Respublikasining birinchi Prezidenti N. Nazarboyev tomonidan 1992-yilda BMT Bosh Assambleyasining 47-sessiyasida taklif qilingan tashabbusning mohiyati Osiyoda xavfsizlik va hamkorlik bo'yicha samarali mintaqaviy tashkilot tuzishdan iborat bo'lgan, chunki Osiyoda, boshqa mintaqalardagidan farqli o'laroq, bunday tuzilma yo'q edi. OHICHKni tashkil etish zarurati bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki tizim barham topib, yangi mustaqil

davlatlar hamda siyosiy submintaqa — Markaziy Osiyo — paydo bo'lgani hamda mintaqaviy va lokal nizolar kuchayib borayotgan bir sharoitda noan'anaviy tahdid va xatarlar kuchaygani sababli tug'ilgan.

Vaqt Osiyoda hamkorlik va ishonch choralari kengashini tashkil qilish g'oyasi to'g'ri bo'lganini ko'rsatdi. Bunga quyidagi omillar turtki bo'lgan edi:

— OHICHKda mintaqaviy va xalqaro masalalarni G'arb mamlakatlari ustun vaziyatga ega bo'lish uchun harakat qilolmaydigan “muqobil”, ya'ni “Osiyo” maydonida muhokama va hal qilish mexanizmi sifatidagi keng imkoniyatlari Rossiya va Xitoy kabi yirik davlatlar e'tiborini tortayotgani;

— Osiyo va Yaqin Sharqdagi turli mamlakatlar o'zlarini tashvishlantirayotgan dolzarb muommolar bo'yicha fikrlarini bayon etishlari va himoya qilishlari hamda o'z hamfikrlari doirasini kengaytirishlari uchun (qo'shimcha) mintaqaviy minbar izlayotganliklari;

— OHICHKning aniq geografik doira (ASEAN, MDH, YEI kabi) yoki siyosiy, diniy va iqtisodiy (ADU/LAG, IHT/OIS, IHT/OES)[*] yo'nalishlar bilan cheklanmagani, unda qiziqish bildirgan har qanday davlat ishtirok etishi va keng ko'lamdagi (harbiy-siyosiy, yangicha tahdid va xatarlarga qarshi kurash, iqtisodiy, ekologik, inson omili kabi sohalariga doir) masalalarni muhokama qilish uchun yagona ochiq mintaqaviy tashkilot ekanligi.

Bugungi kungacha OHICHK kotibiyati tomonidan quyidagi beshta tuzilma bilan o'zaro anglashuv memorandumlari yoki hamkorlik to'g'risida bayonnomalar tuzilgan: 1) Xalqaro migratsiya tashkiloti (XMT), 2) Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (IHT), 3) BMTning Narkotik moddalar va jinoyatchilik bo'yicha boshqarmasi (BMT NMJB/UNP OON), 4) SHHT va 5) SHHT MATT.

Hozirda OHICHK kotibiyati BMT, YEXHT, DSA, ASEAN, SAARK va YEOII ijroiya organlari bilan yanada yaqin hamkorlikni yo'lga qo'yishga harakat qilmoqda.

Rossiya Osiyoda hamkorlik va ishonch choralari kengashining hozirgi shakli tuzilmaning maqsad va vazifalariga yetarlicha mos keladi, deya OHICHKning yanada kengayib borishidan manfaatdor emasligini oshkor etmoqda. RFning ushbu pozitsiyasi Osiyoda, ayniqsa Rossiya uchun strategik muhim mintaqalarda, shu jumladan u o'z integratsion loyihalarini amalga oshirishga harakat qilayotgan Markaziy Osiyoda Xitoyga o'z manfaatlarini faol ilgari surish imkonini beradigan yana bir mintaqaviy tashkilot paydo bo'lishini istamasligi bilan bog'liq.

OHICHK doirasida Xitoy yanada faollashishi mumkin, bunga uning mintaqada global boshqaruv tizimini isloh qilishda hamda yanada adolatli va samarali yangi xalqaro tartib shakllantirishda ishtirok etishga harakat qilayotgani asos bo'la oladi. Shu bilan birga, Pekin “birgalikda muhokama qilish, birgalikda qurish va birgalikda foydalanish” prinsipiga amal qilgan holda mavjud global boshqaruv tizimi chegarasidan tashqarida antagonistik yoki muqobil xalqaro mexanizmlar yaratishga harakat qilmayapti.

Qozog'istonning fikricha, OHICHK mintaqadagi eng murakkab va xavfli nizolarni muzokara maydonining barcha tomonlari uchun maqbul formatda hal qilish imkonini beradi.

Qozog'iston tomoni Kengashning bugungi vazifasi bunday muloqot muntazam olib borilib, nizolarni ilk pallasidayoq hal qilishda, muammolar chiqishi xavfi bor hududlar bo'yicha esa Markaziy Osiyo davlatlari bir fikrga kelib, hamkorlik imkoniyatlarini kuchaytirishlarida deb hisoblaydi.

Tashkilot sammitlarida davlatlar Osiyo qit'asida o'zaro ishonch choralari mustahkamlashga doir fikrlarini o'rta tashlaydilar. Xususan, O'zbekiston Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev Tashkilotning beshinchi sammitida so'zlagan nutqida O'zbekistonning Osiyo qit'asida ishonch va

xavfsizlikni mustahkamlash chora-tadbirlari bo'yicha tasavvurlarini quyidagicha bayon etdi:

Birinchidan, Afg'onistondagi vaziyatning tartibga solinishi Osiyo qit'asidagi barqarorlikning hal qiluvchi omilidir. O'zbekiston tinchlikka erishishga yo'naltirilgan har qanday formatdagi muzokarani qo'llab-quvvatlaydi;

Ikkinchidan, yoshlarning imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish uchun qulay shart-sharoit yaratish, ular radikallashib ketishlarining oldini olish va sifatli bilim olish huquqlarini kengaytirish;

Uchinchidan, dinlararo totuvlikni saqlash, ta'lim va madaniyat sohalarida bir-birlarini boyitish masalalar bo'yicha muntazam o'zaro fikr almashuvlarini yo'lga qo'yish;

To'rtinchidan, iqtisodiy munosabatlar va mintaqaviy savdo-sotiqni rivojlantirish bo'yicha harakatlarni kuchaytirish; Beshinchidan, tijorat sohasidagi sheriklikni rivojlantirish;

Oltinchidan, Orol fojeasi oqibatlarini bartaraf etish uchun kuchlarni birlashtirish[9].

Shunday qilib, O'zbekiston mazkur maydondan Markaziy Osiyoda mintaqaviy xavfsizlik bo'yicha o'zaro bog'liqlik tizimini mustahkamlash yuzasidan samarali chora-tadbirlar uchun faol foydalanishni ko'zda tutmoqda.

Yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti omili. YEXHT ham Markaziy Osiyodagi mintaqaviy xavfsizlik bo'yicha o'zaro bog'liqlik tizimining tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, u amalga oshirayotgan chora-tadbirlarning aksariyatini Markaziy Osiyo davlatlari ma'qullamoqda. YEXHT xavfsizlik sohasida faoliyat yuritadigan tuzilma hisoblanib, unga tarixiy vaziyat taqozosi bilan mintaqaning barcha davlatlari a'zo bo'lgan. YEXHT ishtirokchi davlatlar uchun o'ziga xos anjumanlar maydoni bo'lib, mintaqada ma'lum darajada barqarorlik, xavfsizlikka erishish uchun xizmat qiladi. Shuningdek, Yevropa mamlakatlari bilan aloqa ko'proq mazkur tashkilot orqali olib borilmoqda.

Tashkilotning o'ziga xosligi shundaki, unda asosiy shart boshqalarning xavfsizligi hisobidan o'z xavfsizligini mustahkamlash emas, balki bor e'tiborni kooperativ va umumiy xavfsizlikka qaratishdan iborat. YEXHT Markaziy Osiyo mintaqasida barqarorlik va xavfsizlikni ta'minlashda muhim rol o'ynab kelmoqda. Mazkur Tashkilot terrorizmning paydo bo'lishi va kuchayishiga imkon yaratadigan hamda ekstremistik mafkura uchun manba va qulay muhit bo'lib xizmat qiladigan ijtimoiy va siyosiy-iqtisodiy tengsizlik muammolarini ham hal qiladi.

YEXHT 2004-yildan beri Afg'oniston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Mo'g'uliston, Tojikiston, Turkmaniston va O'zbekiston yoshlari ishtirok etayotgan Markaziy Osiyo yoshlari tarmog'ining tashabbuslarini tashkil etib va moliyalashtirib kelmoqda[10]. Tashabbuslar YEXHT ishtirokida tahdid va xatarlarga qarshi kurashish bo'yicha takliflar ishlab chiqish hamda ularni muhokama qilish uchun davlatlar o'rtasida mintaqaviy aloqalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan.

Shuningdek, YEXHT ham Afg'onistondagi vaziyatning Markaziy Osiyo mintaqasiga ta'sirini nazarda tutgan holda, ushbu mamlakatda xavfsizlikni ta'minlashdan manfaatdordir. Shu munosabat bilan Markaziy Osiyo davlatlari va YEXHT Afg'onistondan bo'ladigan xavf-xatarning avj olishiga yo'l qo'ymaslik bo'yicha umumiy choralar ko'rish niyatidadir[11]. Umuman, YEXHTning Afg'onistonda amalga oshirayotgan chora-tadbirlari Markaziy Osiyo davlatlarining xavfsizligi bilan bog'liq muammolarni (davlat chegaralari, terrorizm, narkotik moddalarning noqonuniy aylanishi, odam savdosi va boshqa masalalarni) hal qilishga yo'naltirilgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi omili. MDH ham BMT, SHHT, OHICHK kabi Markaziy Osiyoda mintaqaviy xavfsizlik bo'yicha kompleks o'zaro bog'liqlik tizimining eng muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Prezident Sh. M. Mirziyoyevning tashabbusi bilan O'zbekiston 2020-yilda ilk bor MDHga raislik qildi.

O'zbekistonning MDHda raislik qilishi konsepsiyasiga muvofiq tarmoqlararo hamkorlik organlarining 60 ga yaqin kengashi o'tkazilib, 70 dan ziyod ko'p tomonlama hujjat qabul qilindi[12]. O'zbekiston MDHning 39 ta idorasi bilan hamkorlik qiladi va quyidagi oltita muassasaga qo'shilgan: 1) Yoshlar ishlari kengashi, 2) Arxiv xizmatlari rahbarlari kengashi, 3) Sanoat siyosati kengashi, 4) Mintaqalararo va chegaraoldi hamkorligi bo'yicha kengash, 5) Mehnat, bandlik va aholini ijtimoiy himoya qilish bo'yicha maslahat kengashi, 6) Iste'molchilar huquqini himoya qilish bo'yicha maslahat kengashi. Shuningdek, turizm, jismoniy tarbiya va sport, yoshlar siyosati, raqamli texnologiyalarni hayotga tatbiq etish sohalarida hamkorlikni rivojlantirishning 2021–2030-yillarga mo'ljallangan strategiyasi qabul qilindi. Mazkur strategiya MDH maydonida barqaror rivojlanishni ta'minlash uchun muhim.

MDH O'zbekiston uchun amaliy sherikchilikni chuqurlashtirish va ko'p tomonlama hamkorlikning samaradorligini oshirish uchun qulay maydon bo'lib xizmat qilmoqda.

MDH doirasida hamkorlik qilishda quyidagi yo'nalishlar ustuvor hisoblanadi:

1) savdo-iqtisodiy aloqalarni kengaytirish. Ushbu maqsadga erishish uchun Sh. M. Mirziyoyev 2020-yilda MDH Davlat boshliqlari kengashining (DBK) sammitida quyidagilarni taklif qildi: a) MDH doirasida "yashil" va "soddalashtirilgan" yo'laklarni keng joriy etish; b) o'zaro savdoni raqamlashtirish bo'yicha "Yo'l xaritasi" qabul qilinishi tufayli MDHning umumiy elektron savdo maydonini ishga tushirish;

2) sanoat kooperatsiyasi sohasidagi hamkorlikni kengaytirish. O'zbekiston mashinasozlik, elektrotexnika tarmog'i, engil va oziq-ovqat sanoati hamda farmatsevtika sohalarida qo'shma klasterlar tashkil etishni o'z ichiga oladigan "Sanoat kooperatsiyasi kompleksi dasturi"ni ishlab chiqish tarafdoridir;

3) transport-logistika va tranzit imkoniyatlarini ishga solish. MDH DBKning so'nggi sammitida quyidagilar mazkur yo'nalishdagi asosiy vazifalar etib belgilandi: transport yo'laklarining raqobatbardoshligini oshirish, texnik reglament va standartlarni uyg'unlashtirish, o'zaro kelishilgan tarif siyosatini olib borish va o'zaro prefensiya berish;

4) mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash. Sanitariya-epidemiologik tarzdagi favqulodda vaziyatlar (FV) monitoringini olib borish va vaqtda ularning oldini olishning samarali tizimini shakllantirish nihoyatda muhim bo'lib bormoqda.

O'zbekiston, yuqorida ta'kidlanganidek, 2020-yilda Hamdo'stlikka raislik qilganida ko'p tomonlama hamkorlikni izchil ravishda kengaytirib borish va uning samaradorligini oshirishni o'z oldiga ustuvor vazifa qilib qo'ydi.

Dunyoda og'ir epidemiologik vaziyat va qator MDH davlatlarida siyosiy tanglik hukm surayotgan bir sharoitda O'zbekiston bu tashkilotning raisi sifatida sarmahsul va samarali ish olib borishning uddasidan chiqdi.

G. Yo'ldoshevaning fikriga ko'ra, Markaziy Osiyoda regionalizm jarayonlarining rivoji mintaqa davlatlarining xalqaro tashkilotlar, jumladan SHHT, YEOII hamda "Bir makon, bir yo'l" shiori ostidagi transmintaqaviy loyihalar doirasidagi hamkorlikning faollashishi bilan bog'liq. O'z navbatida, Markaziy Osiyo davlatlari mintaqaviy xavfsizlik bilan bog'liq muammolarni hal qilishda manfaatlar uyg'unligini ta'minlash uchun yirik davlatlar ishtirokini o'zlari belgilaydilar[13]. I. Safranchukning yozishicha, Markaziy Osiyo davlatlari Yevrosiyo qit'asida rivojlanib borayotgan jarayonlardan ajralib qolishdan manfaatdor emasdir. Shu bois mintaqadagi mamlakatlar o'zaro hamkorlikni rivojlantirishda faollik ko'rsatishmoqda[14].

R. Mahkamboyevning ta'kidlashicha, Markaziy Osiyo uchun siyosat va iqtisodiyot sohasida hamkorlikning mintaqaviy xavfsizlik tizimini mustahkamlash uchun zarur shaklini yaratish lozim[15].

ADABIYOTLAR

1. Goskomstat SNG. — Survey of Energy Resources. — 15.07.2008. — URL: <http://cisstat.org/rus/biblio-cis-list>.
2. Malisheva D.B. Shanxayskaya organizatsiya sotrudnichestva i problemy bezopasnosti v Azii // Rossiya i novye gosudarstva Yevrazii. — 2020. — № 4. — S. 25–36. https://www.imemo.ru/files/File/magazines/ros-sia_i_novay/2020_04/8.MALYCHEVA.pdf.
3. China: Central Asian Rumbles // Stratfor. — 2007. — Aug. 31.
4. Mirovaya politika: vzglyad iz budushchego: Materialy V konventa RAMI / Pod obshchey red. prof. Melvilya A.Yu.. — M.: MGIMO-Universitet, 2009. — S. 8.
5. Wilkins T. Russo–Chinese Strategic Partnership: A New Form of Security Cooperation? // Contemporary Security Policy. — 2008. — No. 29. — P. 363.
6. Globalnyy dogovor OON po koordinatsii kontrterroristicheskoy deyatel'nosti / Organizatsiya Obyedinennykh Natsiy. — URL: <https://www.un.org/counterterrorism/ru/global-ct-compact>.
7. Markaziy Osiyo uchun Qo'shma harakatlar rejasi. — URL: <https://unrcca.unmissions.org/ru>.
8. Rukovodnyye organy SVMDA. — URL: <https://s-cica.org/ru/index.php?view=page&t=structure>.
9. O'zbekiston Prezidenti Sh. M. Mirziyoyevning OHCHKning beshinchi sammitidagi nutqi. 08.01.2021 g. — URL: <https://uza.uz/ru/posts/vystuplenie-prezidenta-respubliki-uzbekistan-shavkata-mirziyev0-15-06-2019>.
10. OBSE sposobstvuyet razvitiyu sotrudnichestva sredi molodej v Sentralnoy Azii. 2.11.2020. — URL: <https://www.osce.org/ru/programme-office-in-ru-sultan/469251>.
11. PA OBSE i parlamenti stran Sentralnoy Azii obsudili sderjivaniye ugroz iz Afganistana. 26.08.2021 g. — URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/12223963>.
12. Itogi predsedatelstva Uzbekistana v SNG: osnovnye prioritety, dostizheniya i trudnosti. 29.12.2020 g. / Ispolnitelnyy komitet SNG. — URL: https://cis.minsk.by/news/17512/itogi_predsdatelstva_uzbekistana_v_sng_osnovnye_prioritety_dostizheniya_i_trudnosti.
13. Yuldasheva G. Vzaimodeystviye regionalizma i globalizma: primer Sentralnoy Azii. 27.12.2020 g. — URL: <https://www.caa-network.org/archives/21231>.
14. Safranchuk I. Oboydi soseda: kak nayti balans mejdu globalizatsiyey i regionalizatsiyey v Sentralnoy Azii? 20.09.2021. — URL: <https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/oboydi-soseda-kak-nayti-balans-v-sentralnoy-azii/>.
15. Makkambayev P.A. Sovremennoye sostoyaniye formiruyushchey sistema regionalnoy bezopasnosti Sentralnoy Azii // Ekonomika Sentralnoy Azii. — 2021. — № 3. — S. 273–296. — doi: 10.18334/asia.5.3.112997.

Dilshod USMONOV,
Kitob tuman 5-UO'T maktabi fizika fani o'qituvchisi
E-mail: udilshodbek@mail.ru

«ATOM FIZIKASI»GA OID LABORATORIYA ISHLARINI KOMPYUTER TEXNOLOGIYALARI VOSITASIDA MODELLASHTIRIB BAJARISH METODIKASI

Annotatsiya

Ushbu maqolada, «Atom fizikasi»ga oid laboratoriya ishlarini kompyuter texnologiyalari vositasida modellashtirib bajarish metodikasi ma'vzusida yoritilgan bo'lib, Ta'lim texnologiyasining o'ziga xos xususiyatlari mazmunan to'ldirilgan. «Atom fizikasi»ga oid laboratoriya mashg'ulotlarida pedagogik texnologiyalarni qo'llash yordamida ta'lim jarayonini tashkil qilishda tizimli yondashuvni amalga oshirish, talabalarning fanni o'zlashtirish darajalari va ilmiy salohiyati, tafakkurini oshirishga xizmat qiladigan dasturiy ishlanmalar yaratilgan va natijalari bilan yoritilgan.

Kalit so'zlar: Dasturiy ishlanma, kvant mexanikasi, vodorod atomi, praton, electron, zarra, orbita, parallel shakl, yoritilish, to'lqin, virtual ishlanma, atom modellari, mikrozarra.

МЕТОДОЛОГИЯ КОМПЬЮТЕРНОГО ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ ЛАБОРАТОРНЫХ РАБОТ "АТОМНАЯ ФИЗИКА"

Аннотация

В данной статье освещается методика моделирования лабораторной работы по атомной физике с помощью компьютерных технологий, а также наполняются содержанием особенности образовательной технологии. Реализация системного подхода к организации учебного процесса с помощью применения педагогических технологий на лабораторных занятиях по «Атомной физике», программных разработок, служащих повышению уровня овладения наукой и научного потенциала обучающихся, и их мышление было создано и освещено их результатами.

Ключевые слова: Разработка программного обеспечения, квантовая механика, атом водорода, протон, электрон, частица, орбита, параллельная форма, освещение, волна, виртуальное развитие, атомные модели, микрочастица.

METHODOLOGY OF COMPUTER TECHNOLOGY MODELING OF "ATOMIC PHYSICS" LABORATORY WORKS

Annotation

In this article, the methodology of modeling laboratory work on atomic physics with the help of computer technologies is covered, and the specific features of educational technology are filled with content. Implementation of a systematic approach to the organization of the educational process with the help of the application of pedagogical technologies in the laboratory classes on "Atomic Physics", software developments that serve to increase the levels of mastery of science and scientific potential of students, and their thinking were created and illuminated with their results.

Key words: Software development, quantum mechanics, hydrogen atom, proton, electron, particle, orbit, parallel shape, illumination, wave, virtual development, atomic models, microparticle.

Kirish. Bugungi kunda har bir fandan, xususan, «Atom fizikasi»da ham shu darajada ko'p ilmiy ma'lumotlar to'plangan, ularni an'anaviy o'qitish usullari yordamida o'qitish dasturlarida ajratilgan soatlar davomida tinglovchiga yetkazishning iloji yo'q. Bu muammolarning yechimini topish uchun hozirda bir qancha o'qitish usullari mavjud bo'lib, ular ichida zamonaviy axborot texnologiyalari vositalari asosida o'qitish alohida ahamiyatga ega. Zamonaviy axborot texnologiyalarining imkoniyatlari nafaqat axborot texnologiyalaridan ta'lim tizimida samarali foydalanishga, balki undan fan mavzulari bo'yicha no'an'anaviy darslarni tashkil etishga ham imkon yaratmoqda.

Respublikamizning oliy ta'lim muassasalarida kompyuter texnologiyalari asosida o'qitish jarayoni tahlil qilinganda bir nechta yo'nalishlarni ko'rish mumkin. Jumladan, «Atom fizikasi»ga oid laboratoriya ishlarini interfaol texnologiyalardan foydalanib bajarish, laboratoriya mashg'ulotlarida dasturiy vositalardan samarali foydalanish, «Atom fizikasi»ga oid mavzularni kompyuter texnologiyalari vositasida modellashtirib o'qitish metodikasini takomillashtirish, mashg'ulotlar samaradorligini oshiruvchi vositalarni ishlab chiqishga bag'ishlangan ishlarni yaratish va ta'lim jarayoniga joriy etish yo'nalishlar mavjud.

Laboratoriya mashg'ulotlarida bunday metodlarni qo'llash orqali eksperimentga yo'naltirish talabalar bilim,

ko'nikma, kasbiy malakalarini oshirib, ilmiy dunyoqarashlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ularda o'z ustida ishlash ko'nikmasini oshirib, fanda keltirilgan tushunchalarning ilmiy ta'riflarini anglashga zamin yaratadi.

«Atom fizikasi» bo'limi talabalar va uni o'qitadigan pedagoglarga ham ma'lum qiyinchiliklar tug'diradi. Buning sababi, bo'limga oid matematik ifodalarning o'ziga xosligi, ko'rgazmalilikning mavjud emasligi, nazariy ma'lumot va qonuniyatlarning klassik qonuniyatlarga bo'ysunmasligi kabi turli holatlarda ko'rinadi. Tadqiqotning mazkur bobida bunday muammolarning yechimi ushbu bo'limga oid jarayonlarni kompyuter texnologiyalari vositasida modellashtirish, tajribalarni vizuallashtirib mashg'ulotlarda namoyish etish, dinamik illustratsiyali o'quv materiallarini yaratish samarali ekanligi ko'rsatilgan. Shulardan biri kompyuterli modeldan foydalanish hisoblanadi.

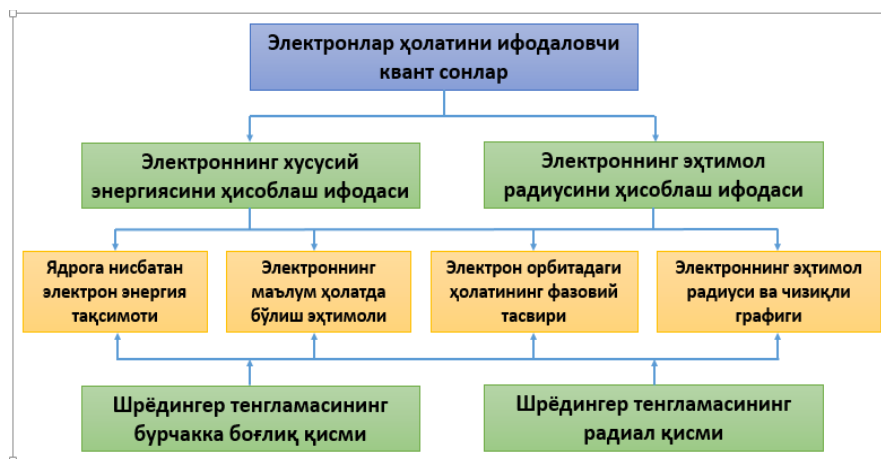
Adabiyotlar tahlili. Fizika sohasida fanning nazariy asoslari, talabalarda ilmiy dunyoqarashni rivojlantirishning o'ziga xos metodik jihatlarini ishlab chiqishda respublika olimlari B.M. Mirzamedov, M. Jorayev, O.N. Ahmadjonov, Yu. Po'latov, M. Qurbonov, S.Q. Qahharov, K. Nasriddinov, B.M. Nurillaev, A.M. Xudayberganov, G.E. Karlibaeva, M.Yu. Mansurova, X.M. Maxmudova, G. Sagatova, M.I. Daminov, I.U. Bilolov, Sh.Sh. Xaydarova, F.F. Toshmuxammedov, Z.S. Bohodirova va boshqalar tomonidan

o'rganilgan. Bo'lajak pedagog kadrlarni tayyorlashda axborot texnologiyalarining o'rni, ta'lim sifatini oshirishni dasturiy vositalar asosida takomillashtirish soha olimlaridan U.Sh. Begimqulov, A.D. Asqarov, N. Tayloqov, N.A. Qayumova, G.A. Umarova va boshqalar tomonidan olib borilgan ilmiy-tadqiqot ishlarida o'z aksini topib, ta'lim jarayonini tashkil etishning vosita va usullari, ta'lim sifatini oshirishda dasturiy vositalarning o'rni samarali yoritilgan.

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlarida oliy ta'lim tizimida fizikadan laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etish va o'tkazish metodikasi bo'yicha L.V. Tarasov, V.V. Multanovskiy, V.I. Ponomarenko, Ye.Ye. Kulakov, A.B. Kosolapova, B.Ye. Budnyy, L.S. Shurygina, A.B. Aybinder, N.V. Sharonova, A.A. Lagutina, S.D. Xanin,

S.A. Belov, V.I. Sokin va xorij mamlakatlarida D. Hersules, D.A. Harrington, Haiqing Hu, D. Callahan kabi olimlar ilmiy tadqiqot olib borishgan.

Tadqiqot metodologiyasi. AKTni ta'limda qo'llash o'qitilayotgan fanlarning obyektlarini tabiiy ko'rinishda ko'rsatish mumkin bo'lmagan ma'lumotlarni ifoda etish imkoniyatini yaratadi. «Atom fizikasi»ga oid ma'lumotlar, qonuniyatlar va eksperimentlarning aksariyati modellashtirib taqdim etishni talab etadi. Bu esa o'z navbatida originalning tabiatini aniqlash, uning ichki, tashqi xossalarini va rivojlanish jarayonini kuzatish imkoniyatini beradi. Shu maqsadda «Atom orbitalarida elektronlar holati» mavzusidagi modellashtirilgan ishlanma ta'lim jarayoniga tavsiya etildi. Ushbu ishlanma tuzilishining blok-sxemasini keltirilgan 1-rasm:

1- rasm. «Atom orbitalarida elektronlar holati» mavzusidagi modellashtirilgan ishlanmaning blok-sxemasini

Ushbu modellashtirilgan ishlanmani mashg'ulotlarda qo'llash uchun quyidagi yordamchi ma'lumotlar tizimi bilan ta'minlandi (2-rasmga qarang):

2- rasm. Virtual ishlanmaning ma'lumotlar tizimi blok-sxemasini

Barchamizga ma'lumki, bugungi kunda oliy ta'lim muassasalari fizika yo'nalishi talabalari orasida atom sturukturasi, nanotexnologiyalar to'g'risida fikr-mulohaza yuritishda, avvalo, ularda atomning Rezerford-Bor modeli asosida tasavvur hosil bo'ladi va bu holat kvant-mexanik parametrlarni, atomning bulut modelini o'rganish jarayonida cheklanishlarga olib kelmoqda [82].

Atomning kvant-mexanik qonuniyatlarini tushuntirishda Shryodinger tenglamasi va to'liq funktsiya tushunchasini yoritish asosida ish ko'riladi [83].

Vodorod atomi proton maydonida harakatlanayotgan elektron uchun Shryodinger tenglamasi:

$$\Delta\Psi + \frac{2m}{\hbar^2} [E - U(r)] \Psi = 0 \quad (1)$$

ko'rinishida bo'lib, (1-formulaga qarang) tenglamani qanoatlantiruvchi to'liq funktsiya (Ψ)ni uchta koordinata

(r, θ, φ)ni xarakterlovchi funktsiyalarning ko'paytmasi ko'rinishida yozish mumkin [33]:

$$\Psi(r, \theta, \varphi) = R(r) \Theta(\theta) \Phi(\varphi) = R(r) Y(\theta, \varphi) \quad (2)$$

(2)

U holda 2-tenglama (2)' ko'rinishga ega bo'ladi.

$$\frac{1}{r^2} \frac{d}{dr} \left(r^2 \frac{dR}{dr} \right) + \frac{2m}{\hbar^2} \left(E + \frac{Ze^2}{4\pi\epsilon_0} \right) R = 0$$

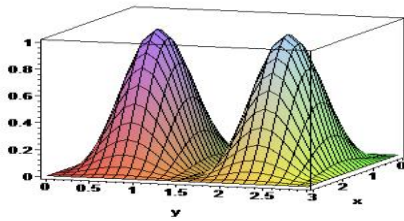
(2)'

$R(r)$ – radial to'liq funktsiya faqat radiusga bog'liq; $Y(\theta, \varphi)$ – to'liq funktsiyaning θ va φ – burchakka bog'liq qismi bo'lib, uni sferik funktsiya deb atashadi [18].

Atom fazosining biror nuqtasida elektronni kuzatish ehtimoliy qiymat hisoblanib, u Ψ funktsiyaning moduli

kvadratiga teng: $P = |\Psi|^2 = P^*$.

Atomning 3d-holatda $P(r) = |R_{nl}|^2$ ehtimoliy

3-rasm. Atomning 3d-sathdagi ehtimoliy zichligi.

Elektronning yadrodan eng ehtimolli masofasini topish uchun ehtimollikdan radius bo'yicha hosila olamiz va natijani nolga tenglaymiz (3- va 4- formulaga qarang) [80]:

$$\frac{dR(r)}{dr} = R_{2,1}(r) R_{2,1}(r) r^2 * 4\pi dr = 4\pi \frac{C^2}{r_1^2} (r^4 * e^{-\frac{r}{r_1}})$$

(3)

$$R(r) = 4\pi \frac{C^2}{r_1^2} (4r^3 e^{-\frac{r}{r_1}} - r^4 \frac{1}{r_1} e^{-\frac{r}{r_1}}) = 0$$

$$4r^3 - \frac{r^4}{r_1} = 0 \quad (4)$$

Demak 2p-holat uchun:

$$r_{eht} = 4r_1 = 4 * 0,53 \text{ \AA} = 2,12 \text{ \AA}$$

3d-holat uchun

$$R_{eht} = 9r_1 = 9 * 0,53 \text{ \AA} = 4,77 \text{ \AA}$$

ekanligi nazariy ifodalar asosida o'rinni. Bu sathlarga mos keluvchi atom orbitalari tasvirini Maple dasturi asosida hosil qilamiz [17].

Dasturga Lejandr polinomi, har bir holatga mos kvant sonlar va quyidagi amallar kiritilgach (5.6.7,8- formulalarga qarang), radiusga bog'liq, radial to'liq funksiya uchun quyidagi o'rinni bo'ladi:

$$R(r) = \sqrt{\frac{2}{7}}; \quad (5)$$

Bu yerda θ va φ - to'liq funksiyaning burchakka bog'liq qismi bo'lib, 1s-holat uchun

$$Y(\theta, \varphi) = \frac{1}{\sqrt{4\pi}} \quad (6)$$

$$\Psi_{2,0,0} = Y(\theta, \varphi) = \frac{1}{\sqrt{4\pi}}; \quad (7)$$

$$R(r) = \sqrt{\frac{3\pi}{2}} \quad (8)$$

funksiyalarga mos keluvchi grafiklar hosil qilindi.

zichligi quyidagi ko'rinishda bo'ladi (3- rasmga qarang) [90]:

Orbital kvant soni $l = 1$ ga teng qiymat qabul qilganda 3p-holatda kvant sonlar $n=3, l=1, m=1$ ga teng bo'ladi ($3p \rightarrow \Psi_{n,l,m} = \Psi_{3,1,1}$)

Vodorod atomining asosiy holati, ya'ni $n=1$ holat uchun radial to'liq funksiya:

$$P(r) = e^{-\frac{r}{r_1}} r^2 A_0^2 4\pi dr \quad (9)$$

$r_1 = 0,53 * 10^{-10} \text{ m}$ da ehtimol maksimal qiymatga erishadi.

Vodorod atomida 2r- va 3d-holatdagi elektronning yadrodan eng ehtimoliy masofasini aniqlashda 2r-holat uchun quyidagicha yechim topiladi:

$$R_{2,1} = \frac{1}{2\sqrt{6}} \left(\frac{1}{r_1} \right)^{\frac{3}{2}} \left(\frac{r}{r_1} \right) e^{\frac{r}{2r_1}} = C * \left(\frac{r}{r_1} \right) e^{\frac{r}{2r_1}}$$

(10)

bunda

$$C = \left(\frac{1}{2\sqrt{6}} \right)^{\frac{3}{2}} \quad (11)$$

3d-holat uchun:

$$R_{3,2} = \frac{1}{9\sqrt{30}} \left(\frac{1}{r_1} \right)^{\frac{3}{2}} \left(\frac{2r}{3r_1} \right)^2 e^{\frac{r}{3r_1}} = C * \left(\frac{2r}{3r_1} \right)^2 e^{\frac{r}{3r_1}}$$

, (12)

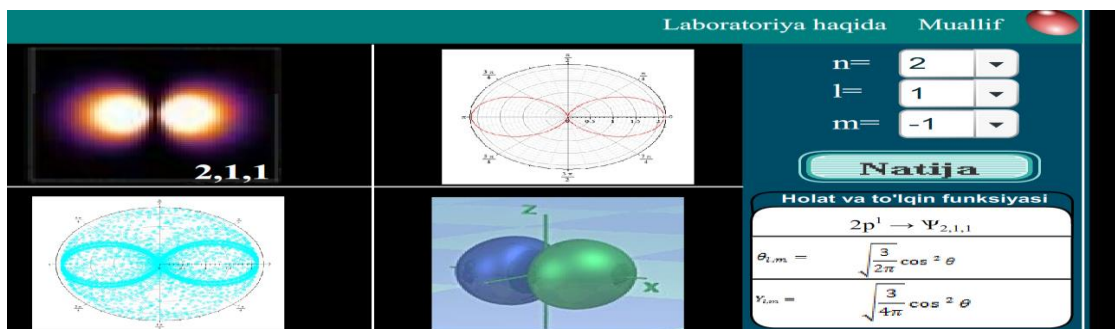
bunda

$$C_1 = \frac{1}{9\sqrt{30}} \left(\frac{1}{r_1} \right)^{\frac{3}{2}} \quad (13)$$

S va S1 o'zgaras koeffitsientlar r_1 - birinchi Bor radiusi, vodorod atomi uchun $n = 1$, elektronning asosiy

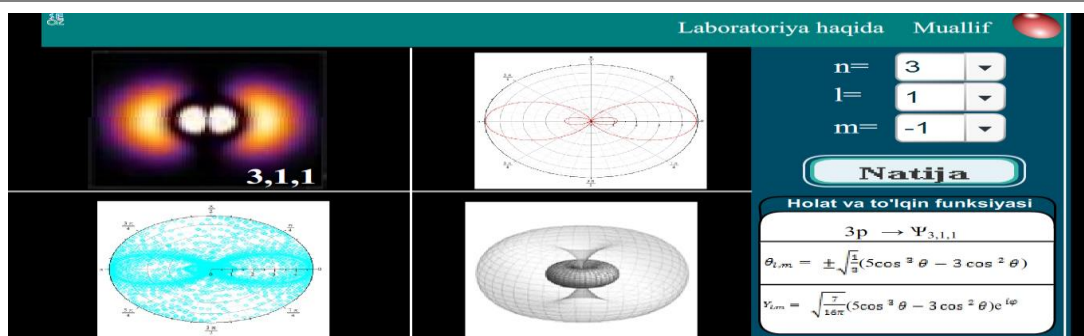
holati $r_1 = 0,53 \text{ \AA}$ ga teng bulut hosil qiladi. Elektron ham zarra ham to'liq xususiyatiga ega bo'lgani uchun bir energetik pog'onada harakat qilayotgan elektron o'z yo'nalishida ikkilamchi (tebranma, aylanma) harakatda bo'ladi [62].

Shryodinger tenglamasi Maple dasturida modellashirildi, hosil bo'lgan modellar asosida tayyorlangan virtual laboratoriya ishi quyidagi ko'rinishda yaratildi (4-rasmga qarang) [20]:

4-rasm. Yaratilgan ishlanmada 2p-holatning yoritilishi

Ikkita yarim sferik shaklning fazoning ikki qismida bir-biriga parallel holatda joylashgani uchun bu shaklni parallel shakl deb atash mumkin. Shuning uchun bunday orbital p-orbital deyiladi: (5-rasmga qarang.) [24].

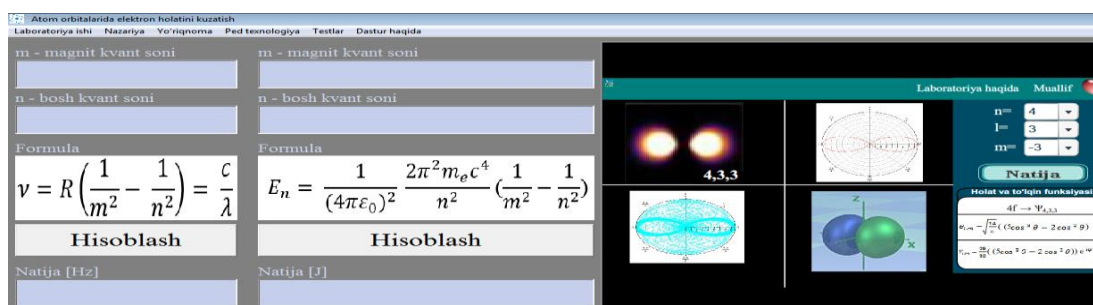

5-rasm. Yaratilgan ishlanmada 3p-holatning yoritilishi.

Yaratilgan virtual laboratoriya ishining tarkibiy qismlari va metodik ishlanmasi quyidagi ko'rinishga ega bo'ldi.

Oliy ta'lim muassasalarida «Atom fizikasi»ga oid mavzularni kompyuter texnologiyalari vositasida model-lashtirib o'qitish metodikasini takomillashtirish, mavzularni yoritishda ulardan mashg'ulotlarda samarali foydalanish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqildi. Kursga tegishli virtual laboratoriya tajribalarini yaratish va o'tkazish, didaktik va tarqatma materiallar tayyorlash, amaliyotda foydalanishga oid metodik ishlanmalarning tabiiy va virtual muhit shakllarini o'zaro integratsiyalash asosida ta'limning pedagogik imkoniyatlarini takomillashtirish, ma'ruza, amaliy va

laboratoriya mashg'ulotlarida atomning tuzilishi, kvant-mexanik parametrlarini yoritishga imkon beruvchi atom orbitalarining holat modellari yaratildi, ushbu modellar asosida ta'limga yangi «Atom orbitalarida elektron holatini kuzatish» mavzusidagi virtual ishlanma yaratildi va amaliyotga joriy etildi. Ushbu ishlanmani bajarish yo'riq-nomasida «Vodorod atomi» mavzusiga oid nazariy ma'lumotlar va ishni bajarish yo'riq-nomasida laboratoriya top-shiriqlari keltirilgan. Ushbu ishlanma asosida jami 17 ta topshiriqlarni bajarish imkoniyati mavjud bo'lib, o'quv rejadagi «Atomning optik spektrini o'rganish» mavzusidagi laboratoriya ishining 2-topshirig'i sifatida ta'limda qo'llash tavsiya etiladi.

6-rasm. Atom orbitalarida elektronlar holati.

Talaba laboratoriya ishining natijalariga ega bo'lish uchun kvant sonlar n , l , m larga qiymat berib natija tugmasini bosadi va ekranda vodorod atomining kiritilgan holati uchun grafikda elektronning yadroga nisbatan holat radiusi, bulut modeli tasviri va shu holatlar uchun to'liq soni va energiyasini hisoblash ifodalari orqali natijalar oladi. Quyidagi topshiriqlarni bajaradi va hisoblaydi [29].

1s-holatdagi atomning asosiy holatini kuzating, kvant-mexanik talqini va parametrlarini aniqlang.

Virtual ishlanmada keltirilgan tasvirlarning kvant-mexanik parametrlarini izohlang.

Vodorod atomida 1s-holatdagi elektronning yadrodan eng ehtimoliy masofasini aniqlang va virtual ishlanma asosida solishtiring.

Atomning uyg'ongan 2s-holati uchun S va $S1$ o'zgarma koeffitsientlarni hisoblang.

Vodorod atomida 2s-holatdagi elektronning yadrodan eng ehtimoliy masofasini aniqlang va virtual ishlanma asosida solishtiring.

Vodorod atomida 3-sath holatlaridagi elektronning yadrodan eng ehtimoliy masofasini aniqlang va virtual ishlanma asosida solishtiring.

3-sath uchun kvant sonlariga bog'liq nechta holat mavjud? Holatlar uchun kvant sonlar va to'liq soni funksiya holatini aniqlang.

4-sath uchun kvant sonlariga bog'liq nechta holat mavjud? Holatlar uchun kvant sonlar va to'liq soni funksiya holatini aniqlang.

Holatlar uchun kvant sonlar va to'liq soni funksiya holatini aniqlang.

Kvant sonlari va ularning harakteristikalarini virtual ishlanmadagi tasvirlar asosida tushuntiring.

S-, p-, d- va f-holatlarining virtual ishlanmadagi parametrlari asosida holat parametrlarini yoritng.

1-,2-,3- va 4- sathlardagi kvant sonlarning qiymati asosida holat energiyalarini hisoblang.

Vodorod atomida 2r va 3d-holatdagi elektronning yadrodan eng ehtimoliy masofasini aniqlang.

1-, 2-, 3- va 4-elektron pog'onalariga tegishli pog'onacha va orbitalar, ularning belgilanishi, energiyalar taqsimoti hamda kvant sonlari keltirilgan jadval tuzing va to'ldiring.

$R(r)$ -radial to'liq soni funksiya qiymatlari jadvalini to'ldiring.

$Y(\theta, \varphi)$ -to'liq soni funksiyani θ va φ burchakka bog'liq qismi funksiyalarining qiymatlar jadvalini to'ldiring va grafik hosil qiling. Ushbu funksiyalar atom orbitalarida elektronlar holatini tasvirlaydi va shu holat grafigini chizadi (1-jadvalga qarang).

Oliy ta'lim muassasalarida o'tkazilayotgan laboratoriya mashg'ulotlarining zamonaviy fan yutuqlaridan foydalanib, o'quv-metodik va dasturiy fondini kuchaytirish maqsadida ishlab chiqilgan ushbu virtual ishlanma «Atom fizikasi»ga oid virtual laboratoriya ishlari qatoriga kiritildi. «Atom orbitalarida elektronlar holati» mavzusidagi virtual ishlanmaning ta'lim amaliyotiga joriy etilishi fizika sohasidagi bo'lajak kadrlarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda va ularning kvant mexanika elementlarini ilmiy talqin etishlarida

fundamental rol o'ynab, talabalarning ilmiy dunyoqarashini oshirishga zamin yaratadi [27]. Yaratilgan ishlanma talabalarda quyidagi fikrlarni talqin etishida ko'maklashadi:

- atom modellari evolyusiyasini elektron bulut modeli, ya'ni yadro bilan elektronlarning o'zaro ta'siri orqali yuzaga keladigan energiyaning diskret qiymatlariga mos keluvchi muayyan modellardagi elektron bulutdan iborat tizim deb tushunish;

- mikrozarra harakatini noaniqlik munosabati yordamida ehtimoliy-statistik qonuniyatlar orqali o'rganib, ularni muayyan formalardagi elektron bulut ko'rinishidan iborat bo'ladi, deb talqin etish;

- «mikrozarra to'liqini» kabi iboralar o'rniga kvant obyektlar-elektron, proton, atom va hokazolar to'liqini materiya to'liqini deb tushunish;

- atomda elektron holatlari ehtimoliy-statistik qonuniyatlar orqali aniqlanishini kengroq tushuntirish asosida dinamik qonuniyatlarga qaraganda ehtimoliy qonuniyatlar ustuvor ekanligini ko'rsatish;

- atomda elektron holatlarini kompyuter yordamida modellashirish metodikasini ishlab chiqish;

- atomda elektron holatlarini kuzatishga imkoniyat beruvchi virtual ishlanma yaratish va ta'lim amaliyotiga joriy etish metodiyotini ishlab chiqish,

- talabalarning «Atom fizikasi»ga oid bilim darajalarini real baholash tizimini joriy qilish maqsadida onlayn test sinovi o'tkazish tizimini soddalashtirib, talaba salohiyatini hisobga olib, murakkablik darajalari bo'yicha uch darajaga ajratib test sinovi o'tkazish.

Kvant mexikaning fundamentini tashkil etuvchi Shryodinger tenglamasi va uning vodorodsimon atomlarning tuzilishini tushuntirishdagi tatbiqi talabalarda kvant-mexanik tasavvurlarni boyitishga zamin yaratuvchi ta'lim vositasi hisoblanadi [23].

Ushbu modellashirilgan ishlanmani ta'lim jarayoniga tatbiq etish orqali talabalarning kvant tasavvurlarini rivojlantirib eksperimentni bajarishga tayyorlash orqali ularni fizikaga oid ilmiy tadqiqot ishlariga yo'naltirish nazarda tutildi. Yaratilgan dasturning ta'lim jarayoniga tatbiqi ta'limda quyidagi imkoniyatlarni hosil qiladi:

Shryodinger tenglamasi va uning vodorod atomi tuzilishini tushuntirishga tatbiqi bilan talabalarni batafsil tanishtirish;

Talabalarda kvant-mexikaning matematik apparati to'g'risida to'laqonli tasavvur hosil qilish;

Shryodinger tenglamasini zarraning markaziy-simmetrik maydondagi harakatiga tatbiq qilib, kvant sonlar va ularning ma'nosini talabalarga tushuntirish.

Atom tuzilishining kvant-mexanik modellari yoritish va yuqoridagi imkoniyatlarni ta'limga joriy etish «Atom fizikasi»ga oid laboratoriya mashg'ulotlarini o'qitishning samarali ekanligini olib borilgan izlanishlar tasdiqlaydi.

Xulosalar. Yuqoridagilarga asoslanib, quyidagi ilmiy-metodik xulosalarni keltirishimiz mumkin:

«Atom fizikasi» fanini o'qitish jarayonida virtual ishlanmalardan samarali foydalanish metodikasi takomillashtirildi.

Mashg'ulotlarda axborot-dasturiy vositalardan foydalanish asosida «Oliy ta'lim muassasalarida «Atom fizikasi»ga oid laboratoriya ishlarining elektron majmuasi» nomli elektron metodik qo'llanma mazmuni ishlab chiqildi.

Talabalarning xotira faolligini klassifikatsiyalash va darajalash asosida o'z-o'zini namoyon qilish, boshqarish, baholash va pedagogik-psixologik mahoratini rivojlantirish orqali «Atom fizikasi» bo'limini o'qitish takomillashtirildi.

ADABIYOTLAR

1. Жалолова П.М. Квант механикаси асосида атом орбиталарининг квант параметрларини аниқлаш ва компьютер графикасида текшириш // Ахборот-коммуникация технологияларининг ривожланиш истиқболлари. Республика илмий-амалий анжумани маърузалар тўплами. – Қарши, 2018. – Б. 706-709.
2. Жалолова П.М. Абдулазизов Б.Т. Инновацион технологиялар воситасида атом орбиталарини моделлаштириш // Бухоро давлат университети илмий ахборотномаси. – Бухоро, 2018. – №2. – Б.44-49.(13.00.00, № 14).
3. Жалолова П.М. Атом орбиталарида электронлар ҳолати ўзгаришини кузатиш// Ўзбекистон Республикаси Интеллектуал мулк агентлиги. – Тошкент, 2019. – № DGU 06048 рақамли гувоҳнома.
4. Жалолова П.М. Квантование водородного атома в сферический случае // Международная конференция «Наука и образования в XXI века» Астана, 2018. – С.34-38.
5. Жалолова П.М. Постановка проблемы виртуальная лабораторная работа // Республика илмий амалий конференция материаллари. Наманган, 2018. – 256-б.
6. Жалолова П.М. Тураев С.Ж. Водород атомидаги электронлар ҳолат ва тўлқин функциясини ўрганиш учун электрон дастур // Ўзбекистон Республикаси Интеллектуал мулк агентлиги. – Тошкент, 2019. – № DGU 05952 рақамли гувоҳнома.
7. Расулов Э.Н., Бегимкулов У.Ш. Квант физикаси II қисм «Фан ». 2009. 6–48-б.
8. Тарасов Л.В. Современная физика в средней школе.– М.: Наука, 1985.–175 с.
9. Jalolova P.M. The plotting of the atom orbit using the Maple program // Science and world. –Volograd, 2018. – № 1. –P. 19-23 (Impact Factor 0,325).
10. Жалолова П.М. Атом орбиталарини моделлаштириб ўқитишнинг самараси // Педагогика. Методик журнал. – Тошкент, 2018.– №4. – Б.73-80 (13.00.00, №6).

Yulduz XAYITOVA,
Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali o'qituvchisi
E-mail: yukduz.xayitova.8484@mail.ru

PhD G'.Otamurodov taqrizi asosida

IMPROVING THE METHODOLOGY OF TEACHING BIOPHYSICS IN THE MEDICAL CENTER BASED ON INNOVATIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES

Annotation

Biophysical knowledge is an important component not only of the society as a whole, but also of the modern professional activity of every doctor, especially as it is related to science and innovative technology within the framework of medical education. However, physical and chemical processes in the body are not similar to any processes in non-living nature and take place under specific conditions.

Key words: Innovative technology, interactive methods, national qualification, molecular biophysics, cell biophysics.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДОЛОГИИ ПРЕПОДАВАНИЯ БИОФИЗИКИ В МЕДИЦИНСКОМ ЦЕНТРЕ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

Биофизические знания являются важной составляющей не только общества в целом, но и современной профессиональной деятельности каждого врача, тем более что она связана с наукой и инновационными технологиями в рамках медицинского образования. Однако физико-химические процессы в организме не похожи ни на какие процессы в неживой природе и протекают в специфических условиях.

Ключевые слова: Интерактивные методы, инновационные технологии, национальная квалификация, молекулярная биофизика, клеточная биофизика.

TIBBIY OTMDA BIOFIZIKA FANINI O'QITISH METODIKASINI INNOVATSION TA'LIM TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya

Hozirgi zamon Biofizikaga oid bilimlar, nafaqat butun jamiyatning, balki har bir shifokorning zamonaviy kasbiy faoliyatining muhim tarkibiy qismidir, ayniqsa, bu tibbiy ta'lim doirasida ilm-fan, innovatsion texnologiya bilan bog'liq. Biroq, organizmdagi fizikaviy va kimyoviy jarayonlar notirik tabiatdagi hech qaysi jarayonlarga o'xshamaydi va o'ziga xos sharoitlarda kechadi.

Kalit so'zlar: Interfaol metodlar innovatsion texnologiya, milliy kvalifikatsiya, molekulyar biofizika, hujayra biofizikasi.

Kirish. Jahonda samarali natijaga erishayotgan fan-texnika taraqqiyoti zamon innovatsion texnologiyalar rivojlanishida biofizika muhim o'rin tutishini ko'rsatadi. Biofizik bilimlar, nafaqat butun jamiyatning, balki har bir shifokorning zamonaviy kasbiy faoliyatining muhim tarkibiy qismi, ayniqsa, bu tibbiy ta'lim doirasida ilm-fan, innovatsion texnologiya bilan bog'liq. Jumladan, Inchxon deklaratsiyasi va "Ta'lim-2030" xalqaro ta'limni rivojlantirish harakat dasturida keltirilgan aniq va tabiiy fanlar tendensiyasida biofizikadan mustaqil ta'limda olib borilgan kasbiy faoliyat davomida orttirilgan shaxsiy tajriba hamda biofizikani o'rganishda talabalarning olgan ko'nikma va malakalari ularning shaxs sifatida rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-iyundagi "Respublikada axborot texnologiyalari sohasini rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida" PF-5099-son, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 27-sentyabrdagi "Tibbiyot kadrlarini tayarlashni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 769-sonli, O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni Saqlash davlat tizimi tashkilotlarini kadrlar bilan ta'minlashni yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida,

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Oliy ta'lim tizimida fizika va tabiiy fanlarni o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanishga doir masalalar bilan U.Sh.Begimqulov, R.X.Djurayev, M.Djurayev, B.M.Mirzaahmedov, va boshqalar tomonidan tadqiq etilgan.

O'quv jarayonida gipermatnli tizimlardan foydalanish, elektron qo'llanma va darsliklar yaratish, amaliy dasturiy ta'minotdan foydalanish xususiyatlari hamda imitatsion

modellardan foydalanish kabi masalalar ustida N.I.Tayloqov, R.R.Boqiyev, M.Mamarajabov va M.H.Lutfillayev, O.B.Bogomolovlar tadqiqot ishlari olib borishgan.

Yuqoridagi tadqiqot ishlarida o'qitishning turli yo'nalishlari o'rganilgan bo'lsada, tibbiy oliy ta'lim muassasalarida biofizika fanini o'qitishda innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish metodikasi, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarini o'tkazish uchun interfaol metodlar asosida yaratish va foydalanish masalalari o'rganilmagan.

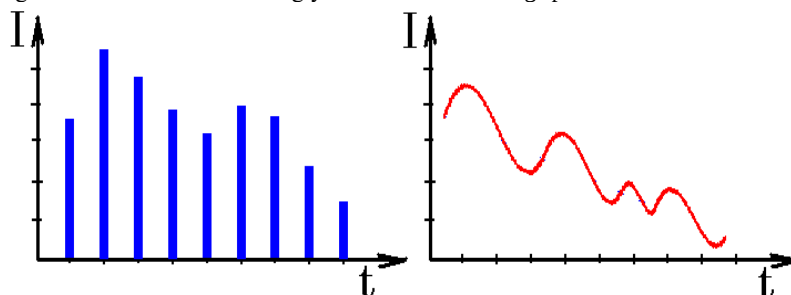
Tadqiqot metodologiyasi. XXI asr fizika, kimyo, biologiya kabi turli fanlarning uyg'unlashuvi natijasida vujudga kelgan o'ziga xos fanlarning tez rivojlanishi bilan xarakterlanadi. Bunday fanlardan biri biologik fizika yoki biofizikadir. Hayot materiya harakatining biologik shakli sifatida materiya harakatining fizikaviy va kimyoviy shakllarini o'z ichiga oladi. Biofizika organizmdagi fizikaviy va fizik-kimyoviy jarayonlarni molekulyar darajada o'rganib, fiziologik jarayonlar mexanizmlarini ochib beradi va kuzatilayotgan biologik hodisalarning sabablarini tushuntirish imkonini beradi.

Umumiy va amaliy biofizikaning Xalqaro assotsiatsiyasi qaroriga ko'ra biofizika quyidagi bo'limlarga ajratiladi: molekulyar biofizika, hujayra biofizikasi, his qilish organlari va murakkab sistemalar biofizikasi. Molekulyar biofizika biologik molekulalar (asosan oqsillar va nuklein kislotalar)ning tuzilishi va fizikaviy xossalarini, shuningdek, biologik jarayonlar kinetikasi va termodinamikasini o'rganadi. Hujayra biofizikasi birinchidan hujayra ultrastrukturasi, uning fizikaviy va fizik-kimyoviy xususiyatlarini o'rgansa,

ikkinchidan, hujayraning funksional faolligini aks ettiradi, ya'ni o'tkazuvchanlik, bioelektrik potentsiallar va boshqa parametrlarni o'rganadi. His qilish organlari biofizikasining asosiy maqsadi molekulyar fizik-kimyoviy mexanizmlar, nerv hujayralarining murakkab reaksiyalari va sezgi organlaridagi ma'lumotlarni kodlash mexanizmlarini o'rganishdan iborat. Murakkab sistemalar biofizikasi murakkab tuzilishga ega ko'p hujayrali sistemalarning boshqarilishi va ular faoliyatining termodinamik va kinetik xususiyatlarini o'rganadi.

Bunday tadqiqotlar ushbu faktorlarning qator kasalliklarni davolashda yanada samaraliroq qo'llashga imkon beradi.

Organizmdagi deyarli barcha jarayonlarning biofizik modellarini yaratish va ularni chuqurroq o'rganish mumkin. Organizmda qonning oqishi, havo molekulalarining harakati, yurakning ishi, neyronlar tomonidan nerv impulslarining uzatilishi, membranalaridagi konsentratsiya gradientlarining o'zgarishi kabi jarayonlarni biofizika nuqtai nazaridan o'rganish juda qulaydir. Shuning uchun ularning xossalari bilish har bir shifokor uchun juda muhimdir. Bundan tashqari, turli materiallarning fizik xossalari ham tibbiyotda keng qo'llaniladi. Hozirgi davrda sun'iy tishlar, turli bioprotezlarni yasash uchun ham ushbu materiallarning fizikaviy xossalari bilish kerak. Respublikamizda "biofizika fanini chuqurlashtirilib o'qitiladigan tibbiy ta'lim yo'nalishlari uchun takomillashtirilgan dasturlar asosida yangi darslik va muqobil adabiyotlar yaratish, moddiy-texnik, laboratoriya va o'quv-metodik ta'minotini yangilash bo'yicha"[1] ustuvor vazifalar belgilangan. Talabalarga biofizika o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish, muammoli vaziyatlar yaratish uchun o'quv jarayoniga interfaol ta'lim strategiyalarini

Tovush zarbasi -qisqa muddatli tovush ta'siridir (chapak, to'p zarbi tovushi va h.k.).

asosan kupaytirganda bu tovushning sezilishi arifmetik progressiya qonuniyatiga asosan ko'payib boradi. Matematik ko'rinishda, tovushning balandligi tovush intensivligini logarifmiga proporsionaldir, degan ma'noni bildiradi. Tovushning sub'ektiv fiziologik xarakteristikasi - tovushning balandligidir. Tovushning balandligi tovushni eshita olish sezgirligini xarakterlaydi. Tovush balandligini o'lchash asosida Veber-Fexnerning psixofizik qonuni yotadi. Bu qonunga asosan, tovushning balandligini geometrik progressiya qonuniyatiga proporsionaldir :

$$E = k \cdot \ln \frac{I}{I_0}$$

bu erda I - I tovush intensivligi; I_0 - sezish chegarasidagi tovush intensivligi; k -proporsionallik koeffitsenti. Har xil chastotalarga mansub bo'lgan tovushning balandligi va intensivligi orasidagi bog'lanishni aniqlash uchun bir xil balandlikni aniqlovchi egri chizikdan foydalaniladi. Bunday egri chiziklar har xil chastotalar uchun tovush balandligi va uning intensivligi orasidagi bog'liqliklarni ko'rsatib beradi. Bunday o'lchashlar tovushni eshish qobiliyati me'yorida bo'lgan ko'pgina odamlardan olingan kattaliklarning o'rtacha qiymati asosida tuziladi. Tovushni eshish sezgirligini aniqlash usuli audiometriya deb ataladi. Buning uchun sozlangan maxsus asbob – audiometrdan

qo'llash, muammoli masalalardan moslarini tanlash, virtual laboratoriya ishlarini bajarishga oid o'quv resurslarini yaratish va amaliyotga tatbiq qilishning o'quv-metodik ta'minotini takomillashtirish bo'yicha tizimli ishlar olib borilmoqda. Masalan amaliy mashg'ulotlarga tayorlashda talabalarni bitta mavzu misolida namuna keltiriladi. Mavzu: Eshitish sistemasi-ni fizik xususiyatlari. Quloqning eshish sezgirligini aniqlash. Maqsad: Tovushning tabiati, uning fizik va fiziologik xarakteristikalarini o'rganish. Audiometr yordamida quloqning eshish sezgirligini aniqlash. Kerakli asboblari: 16 Hz dan 20 kHz gacha bo'lgan atrof muhit zarballarining tebranishini tovush sifatida qabul qilish xususiyatiga egadir. Tovush atrof muhitning har qanday ko'rinishida mavjud bo'lib, tarqalish tezligi har xil qiymatlari bilan farq qiladi (qattiq, suyuq, gaz ko'rinishidagi moddalarda).

Tovush manb'lari harakatlanayotgan va muhit zarballarini harakatga keltiradigan har qanday jismlar bo'la oladi (kamerton, musiqiy asbob torlari, mashina shovqinlari va hakazolar).

Tovushlar tonlarga, shovqinga va tovush zarballariga bo'linadi. Tonlar o'z navbatida oddiy va murakkab tonlarga bo'linadi. Garmonik tebranish qonuniyatiga bo'ysunadigan tovush tebranishiga oddiy tonlar deb ataladi. Uning asosiy xarakteristikasi – uning chastotasidir. Garmonik bo'lmagan tovushlar tonlar deb ataladi. Bunday tebranishlarga misol – odam tovushi, musiqiy asbob tovushi bo'ladi. Murakkab tonlarning spektri chiziqli bo'ladi (1-rasm).

Vaqt oralig'ida murakkab o'zgaradigan tovush shovqin deb ataladi. Shovqin bu tartibsiz o'zgaradigan murakkab tonlardan tashkil topgan tovushdir. Shovqin tovushining spektri uzliksiz bo'ladi.

quloqning har xil chastotalarda eshish o'tkirligi – sezgirligi aniqlanadi. Shu yo'l bilan hosil qilingan egri chiziq audiogramma deb ataladi.

Sog'lom odamning eshish qobiliyatini ko'rsatuvchi egri chiziq bilan bemor odamning shunday eshish qobiliyatini ko'rsatuvchi egri chizikni solishtirish natijasida eshish a'zolarining shikastlangan qismi diagnostikasi olib boriladi.

Amaliy ish bajarish uchun AP-02 audiometridan foydalaniladi, bu asbobning asosida tovush generatori va tarqatuvchi telefon, suyak orqali eshish qobiliyatini aniqlash uchun foydalaniladigan maxsus tovush tarqatgich qurilmalari yotadi. Generatorning ishlab chikuvchi tovush chastotalari qiymati va unga mos tushuvchi tovush intensivligini diskret qiymatlarini o'zgartirish uchun ishlatiladigan moslamalar audiogramma kartasining standart chizmasiga moslangandir. tovush balandligini diskret-20,30..., 90,100 db qiymatlarini o'zgartiruvchi kalit va nihoyat asbobni tarmoqqa ulash kaliti mavjuddir. Asbobni yuz tomonida bulardan tashqari yordamchi tovushni "ton" va "shovqin" sifatida generatorni ishini boshqaruvchi kalit va tovush tarqalishini vaqtinchalik uzib turuvchi kalitlar bor.

Ishni bajarish tartibi.

1.Audiometr tarmoqqa ulanadi va yashil chiroq yonishi ta'minlanadi.

2.Tovush tarqatgich- "telefonlar" audiometning ta'aluqli yeriga ulanadi.

3. Audiogramma kartasi maxsus qisgich bilan grafikning bosh qismlari mos tushishini ta'minlagan holda ikkala yuritgich ostiga joylashtiriladi.

4. Tovush havo yo'li bilan tarqalishi ta'minlanadi (kalit ko'rsatgichi "V" ga qo'yiladi).

5. "Ton" va "shum" ko'rsatgichi tekshirilayotgan quloqning rangiga va ishlatilayotgan tonlar yoki shovqinlarga mos holda buriladi.

6. Tovushning balandligi tekshirilayotgan shaxs xoxishi bo'yicha o'rta me'yorda "40", "50" yoki boshqa qiymatga qo'yiladi.

7. Tovush chastotasini diskret qiymatlari 125, 250, 1000, 2000, 3000, 4000, 6000, va 8000 Gts galma-gal o'zgartirilib, har xil diskret qiymat uchun tovushning eng past eshitilish qiymatlari tovush intensivligini o'zgartiruvchi ikkinchi shkala yuritgichidagi mavjud belgi teshiklariga nuqta qo'yish bilan aniqlanadi.

8. Har bir chastotaga mos keluvchi intensivliklarning barcha qiymatlaridagi eng past eshitishga mos nuqtalar audiogramma kartasida aniqlanadi.

9. Tekshirish tugagandan so'ng, audiogramma kartasi olinadi va belgilangan nuqtalar birlashtiriladi.

10. Hosil bo'lgan eshitish sezgirligini egri chizig'i audiogramma kartasidagi normal eshitish sezgirligi bilan solishtiriladi.

Xulosa va takliflar. Tibbiy OTMd o'quv jarayonini tashkil qilish hamda biofizika fanini o'qitishga doir me'yoriy hujjatlar, o'quv-metodik va didaktik ta'minot darajasi, pedagogik shart-sharoitlarini tizimli tahlil qilish orqali aniqlashtirish; biofizika fanining o'qitish metodikasini hamda Yenka Electricity and Magnetism, Crocodile Technology dasturiy ta'lim vositalarini innovatsion texnologiyalar asosida tashkiliy-tuzilmaviy komponentlarining didaktik imkoniyatlarini takomillashtirish; innovatsion ta'lim texnologiyalari va dasturiy ta'lim vositalari integratsiyasi asosida tibbiyotda biofizika fanidan mustaqil tibbiy ta'lim mashg'ulotlarini tashkil etish tuzilmasini takomillashtirish; biofizika fanini o'qitish metodikasini innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida takomillashtirish modelini, baholash mezonlarini ishlab chiqish va pedagogik tajriba-sinov ishlarini o'tkazish hamda olingan natijalarni matematik-statistik ishlov berish. Talabalarning bilimlarini oshirish samaradorligini innovatsion ta'lim texnologiyalari hamda dasturiy ta'lim vositalari yordamida rivojlantirish bo'yicha o'tkazilgan tadqiqot natijalari asosida: tibbiyotda biofizika fanini uzviylik va izchillik tamoyillari asosida o'qitishning (multimediya, elektron darslik, virtual namoyish va laboratoriya) dasturiy ta'minot komponentlari vositasida talabalarning raqamli, kasbiy kompetensiyalarining rivojlanganlik ko'rsatkichlari evristik yondashuvlarni bajarishda foydalaniladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Fizika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori//5032-son 19.03.2021-y.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Fizika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori//5032-son 19.03.2021-y.
3. Bazarbayev M.I., Mullajonov I. va boshq. Biofizika, Darslik. Toshkent. 2018.
4. Remizov A.N. Tibbiy va biologik fizika, Darslik. Toshkent, 2005-y.
5. Antonov V.F., Chernysh A.M., Kozlova Ye.K., Korjuev A.V. Fizika i biofizika, Uchebnoe posobie. Moskva. 2012 g.
6. Fedorova V.N., Faustov Ye.V.. Meditsinskaya i biologicheskaya fizika. Kurs leksiy s zadachami, Uchebnoe posobie. Moskva. 2008 g.
7. Internet manbalari
8. <http://www.medbiophys.ru/>.
9. <http://www.biophys.msu.ru/>.
10. http://biophysics.spbstu.ru/useful_links.
11. <http://medulka.ru/biofizika>.

Boburjon XASANOV,
Mirzo Ulug'bek nomidagi
O'zbekiston Milliy universiteti tadqiqotchisi
E-mail: sherzodxamrayev1990@gmail.com

O'zMU dotsenti, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) J.Yusubov taqrizi asosida

“FLESHMOB” TUSHUNCHASI VA UNING JAMIYATGA ZARARI

Annotatsiya

Hozirgi kunda internet olamida shiddat bilan rivojlangan davrda, destruktiv kuchlar tomonidan mamlakat ichida ommaviy norozilik namoyishlarini tashkillashtirish, uni boshqarish bilan bog'liq muammolar osonlik bilan hal etilmoqda. Bu kabi holatlarni tashkillashtirishda ommaviy norozilik namoyishining “fleshmob” ko'rinishi ayni muddao. Mazkur maqolada “fleshmob” to'g'risida tushuncha, uning jamiyatga keltiradigan noxush oqibatlarini, uni oldini olishdagi profilaktik tadbirlar hususida yoritilgan.

Kalit so'zlar: norozilik, namoyish, ommaviy, omil, fleshmob, tartibsizlik, ijtimoiy-siyosiy vaziyat, xavfsizlik, falsafa.

КОНЦЕПЦИЯ “FLASHMOB” И ЕГО ВРЕД В ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

В наше время в бурно развивающемся мире Интернета легко решаются проблемы, связанные с организацией и управлением деструктивными силами массовых протестов в стране. Появление «флэшмоба» публичного протеста – очень важный фактор в организации подобных дел. В данной статье рассмотрено понятие «флэш-моб», его неприятные последствия для общества, профилактические меры по его предотвращению.

Ключевые слова: протест, демонстрация, масса, фактор, флешмоб, беспорядки, общественно-политическая ситуация, безопасность, философия.

THE CONCEPT OF “FLASHMOB” AND ITS DAMAGE TO SOCIETY

Annotation

Nowadays, in the rapidly developing world of the Internet, the problems associated with the organization and management of the destructive forces of mass protests in the country are easily solved. The appearance of a “flash mob” of public protest is a very important factor in the organization of such cases. This article discusses the concept of “flash mob”, its unpleasant consequences for society, preventive measures to prevent it.

Key words: protest, demonstration, mass, factor, flash mob, riots, socio-political situation, security, philosophy.

Kirish va dolzarbligi. Ma'lumki, so'nggi bir asrda gigimon davlatlar tomonidan yer sharini mintaqalarga bo'lish, tarafdor bo'lmagan kichik davlatlarda siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy va kriminogen vaziyatni izdan chiqarish orqali aholini ommaviy noroziliklar to'loqiga tushirish va amaldagi hukumatni ag'darish amaliyoti keng foydalanilmoqda.

Bu borada ommaviy norozilik namoyishining “fleshmob” ko'rinidagi harakatlarni amalga oshirish, yoshlar ongiga internet tarmog'i orqali yod g'oyalarni singdirish, ushbu orqali bir vaqtning o'ziga olomonni maydonlarga olib chiqish holatlari kuzatilmoqda.

Tadqiqot natijasi. “Fleshmob” inglizcha so'z bo'lib, Flash – uchqun va mob – olomon degan ma'noni anglatadi. Nemis tilida mob – so'zi yaramaslar degan manonda xam ishlatiladi. Demak “Flashmob” so'zi “yaramaslar to'dasi” degan ma'noni ham ifodalaydi.

“Fleshmob” ma'no jihatdan ilgari mavjud bo'lgan “Xepening” atamasiga yaqin keladi. Xepening – (ing. Happening – sodir bo'lmoq) teatr namoyishida oldindan dasturda bo'lmagan g'oyaning avj olishi yoki qandaydir hodisaning tomoshabinlar hamkorligida birdaniga tez rivojlanishi tushuniladi.

Bugungi kunda fleshmob atamasini reklama, OAV sahifalarida turli dasturlarda har hil soha mutaxassislari ishlatyapti. Ortida uchinchi tomonning g'arazli g'oyalari berkingani uchun ushbu atama hamon to'lig'icha, batafsil yoritib berilgani yo'q.

Fleshmob – bu bir to'da odamlarning internet orqali yopiq kelishgan holda to'satdan bir yerda paydo bo'lishi va

oldindan o'ylangan tartibsizlikni sodir etish bilanoq, tezda yana g'oyib bo'lishidir.

Tashkil etilgan ijtimoiy–ma'rifiy tadbirlar bilan fleshmob o'rtasida katta farq bor. Fleshmob quyidagi hususiyatlari bilan alohida ajralib turadi.

- To'satdan yuz berishi;
- Markazlashgan boshqaruvning yo'qligi;
- ijtimoiy–ma'murif maqsadlarning yo'qligi;
- fleshmob qatnashuvchilari bir–birini tanimasligi;
- OAVda fleshmobni yoritishni rad etish.

G'arazli kuchlarning quroliga aylangan fleshmob kishilar o'rtasida nizo chiqarib, ommaviy norozilik namoyishlar va tartibsizliklarga sabab bo'lmoqda. Millatlararo va do'stona munosabatlarga sovuqchilik solmoqda.

Fleshmobchilar olomon to'dasini tashkil qilib, norozilik harakatlarini chetda turgan holda kuzatishyapti. Oqibatda halqlarning ma'naviyati, o'zligini barbod etib, ularning moddiy boshliylarini egallab olishmoqda.

Fleshmobchilar butun dunyo bo'ylab olib borayotgan harakatlarning bir qancha turlari mavjud. Ular xech kimga sezdirilmagan holda internet orqali olomon ichiga yo'l topib, kirib boradi. Hozirgi kunda yoshlar ahloqni, dunyoqarashini buzadigan juda ko'p qiliqlar, asosan fleshmobning vatani bo'lgan g'arb davlatlaridan tarqalishi xech kimga sir emas.

Fleshmob o'tkazishning eng asosiy sharti uning kutilmaganda, qo'qqisdan sodir etilishidir. Shuningdek, unda tashkiliy rahbar bo'lmaydi. Fleshmobni o'ylab topganlar, aslida uning siyosiy va reklama tadbirlaridan holi bo'lishini istashgan edi. Shuning uchun ham kompyuter o'yinlari kabi narsalar kabi mukkasidan ketib, juda qiziqadigan yoshlar

huddi o'yin singari, bu yig'inni ham o'ylab topishgan. Aksar hollarda bunday tadbirga to'planadiganlar bir-birlarini umuman ko'rmagan bo'ladi, faqat ismlarini g'oyibona bilishadi, xolos.

Fleshmobchilar, avvalo halq ongiga o'z jirkanch g'oyalari singdirish, yoshlarni unga moslashtirib, norozilik kayfiyatida ushlab turish oqibatida qora maqsadlarga yetishga intilishadi.

Hozir fleshmob O'zbekiston yoshlari ma'naviyatiga ham sezdimagan holda tahdid solmoqda. Fleshmob yoshlar tarbiyasiga quyidagi vositalar orqali salbiy ta'sir ko'rsatmoqda:

- G'arb filmlari, musiqalari va klirlari;
- Internetdagi ijtimoiy tarmoqlari;
- Uyali telefonlar;
- Hayosizlikni targ'ib qiluvchi axborot vositalari;
- Virtual o'yinlar.

Terrorchi va buzg'uni kuchlar tomonidan fleshmob ommaviy norozilik namoyishlarini yoki tartibsizliklarni sodir etishning sabab va oqibatlari quyidagilardan iborat:

1. Bugungi kunda fleshmob namoyishini tashkil etishni ta'qiqlovchi aniq qonun hujjatlari mavjud emas. Agarda buyday harakatlar sodir etilgan taqdirda, qatnashchilarga bilvosita ayblar qo'yiladi, lekin ishtirokchilarning bir-biriga begona ekanligi vaziyatni yanada chigallashtiradi. Masalan, bunday voqeani yuzaga keltirgani uchun qatnashuvchilar ommaviy norozilik namoyishlar o'tkazish tartibini buzganlik bilan ayblanib qolishi mumkin. Biroq bunda baribir fleshmobning asosiy tashkilotchilari panada qolib ketadi.

2. Fleshmob namoyishini tashkil etish bosqichlari yuqori darajadagi yopiqlik va yashirin tarzda amaoga oshiriladi. Shuning uchun bunday harakatni oldindan aniqlash va aholini ogohlantirish juda mushkul.

3. Oddiy fleshmob namoyishida ham ko'p odamlarni bir joyga quqqisdan to'plash imkoni bor va to's-to'polonlarni sodir etib, bir lahzada voqea joyidan qochib qolish mumkin.

4. Fleshmob tashkilotchilari, asosan, asosan, yoshlarni, ya'ni hali oqni qoradan ajrata olmaydigan, bolalarni ofat domiga tortishga urinishadi. Oqibatda, bunday yoshlar nopok kimsalarning nog'orasiga o'ynayotganini o'zlari ham sezmay qolishadi.

5. Fleshmob xabarlari ishtirokchilarning bir-biriga zudlik bilan tarqalishi va qisqa fursatda o'z-o'zidan ko'payishi buzg'unchilarga juda qo'l keladi.

Bugungi kunda dunyoning turli mintaqalarida sodir bo'layotgan voqea-hodisalar shuni ko'rsatmoqdaki, fleshmob

namoyishi g'arazli kuchlarning qora niyatiga yetishi uchun asosiy vosita rolini o'ynamoqda.

Ma'lumki, g'arbdan internet orqali kirib kelayotgan ma'lumotlarda, asosan, yoshlarni bosiqma-bosqich o'zligidan ayirish, milliy an'analarga va urf-odatlariga begona qilish, tarixiy xotirasini qirqish orqali millatlar ustidan hukmronlikka erishish tamoyili borgan sari kuchaymoqda.

Murakkab va shiddatli kechayotgan axborot asrida, fleshmobning yoshlar tarbiyasiga o'tkazayotgan salbiy ta'sirlaridan himoyalash uchun quyidagi yo'nalishlarga katta e'tibor karatish lozim:

- Milliy va diniy qadriyatlarimizni o'zida aks ettiradigan internet saytlari, multimedia va roliklarini ko'paytirish;
- Ijtimoiy reklamalarni ko'paytirish va uning ta'sirchanligini oshirish;
- Tarbiyaviy va ma'maviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etishda yoshlarning istak va xohishlarini inobatga olish, unda xar qanday majburlashlardan voz kechish, yoshlarning qiziqishini tartibga solish va to'g'ri yo'naltirish;
- Asrlar osha qon-qonimizga singib ketgan diniy qadriyatlar – ota-onani ulug'lash, oilani muqaddas saqlash, farzand burchi, mehr-oqibat, iffat, or-nomus, hayo kabi fazilatlariga sodiq qolish;
- Yoshlarning jamiyat va millat oldidagi insoniy burchlarini to'laqonli anglashlari, xalq baxt-saodati hamda yurt farovonligi yo'lida mehnat qilishlariga erishish uchun barcha shart-sharoitlarni tashkil etish;

Shuningdek, ta'lim-tarbiya jarayonida yoshlarda sog'lom e'tiqodni shakllantirish masalasiga alohida e'tibor qaratilishi, globallashuv sharoitida tarbiya jarayonini to'g'ri yo'lga qo'ya bilish lozim.

Xulosa. Jamiyatga tahdid soluvchi illatlarga qarshi kurashda boy ma'naviyat va muqaddas islom dinining ezgu ta'limotlari yoshlar uchun juda ulkan xaloskor kuch vazifasini bajarishini unutmaslik kerak.

Ibn Moja (rahimaxullox) rivoyat qilgan xadida: "Rasululloh(sollallohu alayhi va sallam) "Mening ummatim zalolatda jam bo'lmaydi. Agar ixtilofga duch kelmasangiz, ko'pchilikka ershaning", – deb marxamat qilingan.

Oqibatini bilmay turib yoki bilsa ham qandaydir maqsadlar ilinjida yoshlarni fleshmob singari tartibsizliklarga chiqarishga chaqirayotgan kimsalar Qiyomat kuni Alloh toalo huzurida qattiq azobga yo'liqadi. Chunki ular hali oq bilan qorani ajrata olmaydigan yoshlarni yo'ldan urib, jamiyat va kishilar tinchligiga rahna solmoqla. Bunday holatlarning oldini olishga doimo hushyor bo'lish lozim.

ADABIYOTLAR

1. Karimov I. Yuksak ma'naviyat–engilmas kuch. T.: Ma'naviyat. 2008;
2. U.Alimov. Oilada farzand tarbiyasi. T. 2014;
3. U.Alimov. Eshlar kelajagimiz. T. 2008;
4. A.Tulepov. Internetga in qurgan o'rgimchak. T. 2014;
5. A.Ibroximov. Vatan tuyg'usi. T. 1996;
6. U.Uvatov. Xalqaro terrorizm: tarix va zamonaviy muammolari. T. 2002;
7. A.Xasanov. Internetdagi tahdidlardan himoya/T–2016;
8. Что происходит на границе Кыргызстана и Таджикистана? Читайте больше:nur.kz/world/1988319;
9. Hindlar nega Islomga qarshi isyon ko'tarmoqda. <https://sputniknews-uz.com>;
10. Авцинова Г. И., Воронина Е. Ю. Инновационные формы протестной активности молодежи // PolitBooK. 2014;
11. Беспалов М. Флэшмоб как метод художественного сознания [Электронный ресурс]. 2017;
12. Искусство создавать акцию: Межрегиональная молодежная общественная организация
13. «Новые Люди». Волгоград, 2007 [Электронный ресурс];
14. Мельник Г. С. Тактические медиа в деструктивных технологиях протеста // Вестник Санкт- Петербургского университета. Сер. 16. Психология. Педагогика. 2015;
15. Носик А. А. Публичные политические сетевые институты и процессы мобилизации: сетевой анализ протестного ядра и его формирования // Век информации. 2017.

UDK:78.041.049

Zuxra XODJABOYEVA,
Navoiy davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi
E-mail: zuxra@gmail.com

Navoiy davlat pedagogika instituti dotsenti p.f.b.f.d. M.Raupova taqrizi asosida

O'ZBEK FOLKLOR MUSIQASI –TARBIYA VOSITASI SIFATIDA

Annotatsiya

Ushbu maqola folklorning kelib chiqish tarixi, mazmuni mohiyati, o'zbek folklorining xalq og'zaki ijodi va o'zbek adiblarining asarlaridagi talqini, hamda folklorning sinkretik o'ziga xosliklari o'z aksini topgan. Bundan tashqari yosh avlodni tarbiyalashda folklor boy madaniy-ma'naviy manba bo'lib xizmat qilishi, tarbiyaviy ahamiyati mazmunan yoritib berilgan

Kalit so'zlar: Xalq og'zaki ijodi, ma'naviy-madaniy meros, xalq qo'shiqlari, folklor, tarbiya, sinkretik san'ati, doston, musiqa, so'z, janr, folklorshunos.

УЗБЕКСКАЯ ФOLKLORНАЯ МУЗЫКА КАК СРЕДСТВО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В данной статье отражена история возникновения фольклора, сущность его содержания, интерпретация узбекского фольклора в произведениях узбекских писателей, а также синкретические особенности фольклора. Кроме того, подробно разъясняется тот факт, что фольклор служит богатым культурным и духовным источником в воспитании подрастающего поколения, и его воспитательное значение.

Ключевые слова: Фольклор, духовно-культурное наследие, народные песни, фольклор, образование, синкретическое искусство, эпос, музыка, музыка, жанр, фольклорист.

UZBEK FOLKLORE MUSIC AS AN EDUCATIONAL TOOL

Annotation

This article reflects the history of the origin of folklore, the essence of its content, the interpretation of Uzbek folklore in the works of Uzbek writers, as well as the syncretic peculiarities of folklore. In addition, the fact that folklore serves as a rich cultural and spiritual resource in the education of the young generation, and its educational significance is explained in detail.

Keys words: Folklore, spiritual and cultural heritage, folk songs, folklore, education, syncretic art, epic, music, music, genre, folklorist.

Kirish. Ma'lumki, o'zbek xalqi jahondagi eng qadimiy madaniy an'analarga ega bo'lgan xalqlardan biridir. Xalqimiz tomonidan asrlar mobaynida yaratilib, sayqal berilgan moddiy va ma'naviy madaniyat durdonalarining ildizlari juda olis zamonlarga borib taqaladi. Yurtimiz azaldan madaniyati, adabiyoti va betakror san'ati bilan mashhur bo'lib, hozirgi davr ajdodlarimiz yaratgan ma'naviyat durdonalaridan xalqimizni har qachongidan ham ko'proq bahramand etish uchun imkoniyatlar ochib berilgan. Mamlakatimizda bugungi kunda milliy mentalitetimizni belgilaydigan ma'naviy qadriyatlar, jumladan, o'zbek folklori materiallarini barcha hududlar bo'yicha to'plash va tadqiq etish folklorshunoslikning ustuvor tamoyillaridan biri bo'lib hisoblanadi. Bu o'zbek folklori janrlarining lokal xususiyatlari va hududiy rang-barangligini aniqlab, o'ziga xos jihatlari ochib berish imkonini yaratadi. Folklor badiiy so'z san'atining o'ziga xos ko'rinishi sifatida ham juda qadim zamonlarda yuzaga kelgan bo'lib, xilma-xil janrlardan tarkib topgan xalq ijodi an'analari asrlar davomida yosh avlod kamolotiga xizmat qiluvchi birlamchi manba vazifasini bajaradi. Xalq ijodi durdonalaridan iborat bu bebaho boylik yangi va yangi avlodlar uchun donishmandlik va bilim manbai, eng muhimi, yangi kashfiyotlar uchun mustahkam zamin bo'lib xizmat qilishi shubhasizdir.

Folklor uchta avlod bilan ifodalanadi:

1. Epik adabiyot. Bu tur nasrda va she'riyatda ifodalanagan. Rus folklor janrlari epik tur dostonlar, tarixiy qo'shiqlar, ertaklar, afsonalar, afsonalar, masallar, ertaklar, maqollar va maqollar bilan ifodalanadi.

2. Lirik adabiyot... Barcha lirik asarlar markazida fikr va hislar yotadi. Lirik qahramon... Lirik yo'nalishdagi folklor janrlariga misollar marosim, beshik, qo'shiq qo'shiqlari,

qo'shiqlar, bayatlar, gaivka, Fisih va Kupala qo'shiqlari bilan berilgan. Bundan tashqari, alohida blok - "Folklor lirikasi" mavjud, u o'z ichiga oladi adabiy qo'shiqlar, romantikalar.

3. Dramatik adabiyot... Bu epik va lirik tasvir usullarini birlashtirgan o'ziga xos adabiyot. Dramatik asarning asosini konflikt tashkil etadi, uning mazmuni aktyorlar o'yini orqali ochiladi. Dramatik asarlar dinamik uchastkaga ega bo'ling. Folklor janrlari dramatik tur oilaviy marosim, taqvim qo'shiqlari, xalq dramalari bilan taqdim etilgan.

Adabiyotlar tahlili tadqiqot metodologiyasi. Xalq ijodiyotini ilmiy o'rganish borasida samarali mehnat qilgan zahmatkash olimlar va fidoyi folklor to'plovchilarning faoliyati juda katta ma'naviy moddiy merosimizni boyitishga xizmat qiladi. O'zbek folklorshunosligining shakllanishi hamda turli davrlardagi tarixiy taraqqiyoti folklor - xalq ijodiyotining barcha sohalarini o'z ichiga oladi va shu qatori xalq musiqasi ham ayrim hollarda "Musika ahli" deb ham yuritiladi. Xalq qo'shiqlari og'izdan-og'izga, avlodlardan avlodga o'tib to'ldiriladi va sayqal topadi. Xalq og'zaki ijodining asosiy xususiyati shundaki, u ko'pchilik tomonidan yaratiladi va ijro etiladi va yillar davomida sayqallanib yosh avlod tarbiyasida ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lib, musiqa rivojlanishining bitmas-tuganmas manbai hisoblanadi.

Har bir xalq yoki elat, avvalo tarixi, madaniy birligi bilan ajralib turadi. O'zbek xalqi ham uzoq tarixiy davr mobaynida shakllanib, juda ko'p ilmiy-madaniy xususiyatlarga ega bo'ldi. O'tmish ajdodlarimiz an'analari qadriyatlari asrdan-asrga, avlodlardan-avlodga saqlanib, taraqqiy topib keldi. Xususan, milliy-madaniy xususiyatlarimizni saqlanib qolishida xalq og'zaki badiiy ijodining roli beqiyos bo'ldi. Jumladan, xalqimizni o'ziga xos urf-odat va marosimlari bola tarbiyasi, mehmonnavozlik tabiati, axloq-odob qoidalari, pazandachilik

malakasi, mehnat va turmush tarzi tartiblari folklor asarlari orqali bizgacha yetib keldi. Uzoq o'tmishda guruh-guruh bo'lib xalq sayillarida, ommaviy bayramalarda turli tuman tomoshalar ko'rsatgan xalq qiziqchilari, qo'g'irchoqbozlar, dorbozlar, raqqos va xonandalarni ijodiy uyushmalarini folklor ansambilini o'ziga xos na'munalari deyish mumkin. Chunki folklor asarlarini ommaviy ravishda ijro etuvchilarning aksariyati professional bo'lmay, balki havaskor ijrochilar bo'lib ularni repertuari ham sof xalq og'zaki ijodidandir. Xalq ijodiyotini asrash va rivojlantirishda folklor-etnografik ansambli rahbarlarining bu sohadagi ijodiy iqtidori muhim ahamiyatga ega. Ammo bu yo'lda tinmay izlanish lozim bo'ladi. Xalqning eng sara qo'shiqlarini ansambлга jalb qilingan ijrochilarning o'zidan yozib olish mumkin.

Tahlil va natijalar. O'zbekiston madaniyati, qadimiy tarixi va tabiiy manzaralari kabi juda boy va xilma-xil. U turli halqlarning madaniy an'alarini qorishmalarini o'z ichiga oladi. Ular musiqa, san'at, hunarmandchilik, raqs va milliy liboslarda o'z ifodasini topgan. O'zbek xalqining an'alarga boy madaniyati ko'p asrlar davomida rivojlanib, sharoitga madaniyatlardan o'ziga xos va noyob xususiyatlari bilan farq qiladi. O'ziga xos san'at turlaridan biri bu, o'zbek folklor musiqasidir. Folklorning yozma adabiyotga ta'siri masalalari Alisher Navoiy zamonida qanday dolzarb ahamiyatga ega bo'lsa, bugun ham xuddi shunday. Alisher Navoiyning barcha asarlarida biz folklorga ijodiy yondoshuvni, milliylikka suyanib, umumbashariy qadriyatlar ulug'langanini kuzatamiz. Bu an'ana Navoiy, Bobur zamonidan so'ng Abdulla Qodiriydan to bugungi kunda ijod etayotgan adiblarimizgacha, Cho'lpondan to zamonamiz shoirlarining izlanishlarida ham u yoki bu darajada davom etyapti. Faqat bizda emas, dunyo adabiyotida ham shu hol kuzatilmoqda. Aytish mumkinki, so'nggi yuz yillikda adabiyotda folklorga qayta yuzlanish davri boshlandi. Joys, Borex, Markes, Kafka, Kavabata kabi adiblar ijodi buning misolidir. XXI asrda dunyo iflilariga qaytadan murojaat, yangicha talqin qilish davri, neomifologizm davri boshlandi.

"Folklor" - atamasi ingliz tili leksikasiga mansub bo'lib, u ikki so'z, ya'ni folk (folk) - xalq va lore (lore) - donolik so'zlarining birikmasidan tashkil topgan va u "xalq donishmandligi" degan ma'noni bildiradi. birinchi marta 1846-yilda Vilyam Toms tomonidan ishlatilgan va shundan boshlab iste'molga kiritilgan[3]. Folklor so'z san'atining asosini tashkil etadi, shuning uchun ertak, qo'shiq, doston va boshqa bir qator og'zaki ijod asarlari ijro davomida sinergetik san'at namunasi hisoblanadi.

Sinkretik (syncretismus - jamiyatlarning aloqasi) - ya'ni, san'at tarixida shartli birlikni tashkil etuvchi "qiyoslab bo'lmaydigan" fikrlash va qarashlarning kombinatsiyasi yoki birlashishini tavsiflash uchun ishlatiladigan tushunchadir. Bu atama san'atning umumiy sohasi bilan bir qatorda musiqa, raqs, dramaturgiya va she'riyatning rivojlanish tarixiga nisbatan ham qo'llaniladi. A.N.Veselovskiy ta'rifiga ko'ra, Sinkretizm - "qo'shiq-musiqa va so'z elementlari bilan ritmik, orkestik harakatlar kombinatsiyasidir"[5]. Qo'shiq, soz va musiqa san'atining birlashuvi o'zbek folklori dostonlarda o'z aksini topib yillar davomida ma'naviy qadr qimmatni yo'qotmay avloddan avlodga o'tib kelmoqda.

Doston kuylanganda musiqa, so'z, sahna san'atlari qorishib uyg'unlashadi. Ya'ni baxshi do'mbira, soz chalib xonanda sifatida yoqimli ovozda doston aytadi. Doston matndan - so'zlardan iborat bo'ladi, musiqa asbobidan ijro etilgani uchun baxshi xonandalik, sozandalik qiladi. Ayni paytda dostondagi voqealarni tovush tovlanishi - sahna san'ati - aktiyorlik mahorati bilan hikoya qiladi. Natijada sinkretik san'at namunasi vujudga keladi. Shuningdek, qo'shiqlar yoki xalq drammasiga oid asarlar ijrosida raqsga tushish, sahna harakatlari amalga oshiriladi

Folklor barcha san'atning boshlanishi, sarchashmasi, shu sababli ham boshqa ko'pgina san'atlar bilan uyg'unlikka

ega, shuning bilan birga hech biriga o'xshamagan o'ziga xosligi bilan ajralib turuvchi alohida san'at turidir. Bu soha o'z ichiga musiqa, raqs, hunarmandchilik, tasviriy, badiiy va boshqa san'atlar bilan bog'liq tasavvurlarni qamrab oladi. Boshqacha aytak, og'zaki ijod xalqning o'tmishi, buguni va kelajagini o'zida ifoda etuvchi, uning taqdiri bilan chambarchas bog'liq ijodiy jarayondir. Shuning uchun ham allomalarimiz uni el adabiyoti deb atagan. Biror bir xalqning qanday xalq ekanligini bilish uchun dastavval uning folkloriga nazar solish lozim bo'ladi.

Folklorning asosiy janrlari : Bu turga quyidagilar kiradi: ertak; doston; berib; afsona. Ertak - bu ibratli yo'nalishga ega bo'lgan qiziqarli og'zaki hikoya. O'ziga xos xususiyat bu janr - bu mo'jiza, fantastika mavjudligi. Ertaklar sehrli, har kuni, hayvonlar haqida. Misollarga malika qurbaqa, bo'tqa va bolta kiradi.

Ertaklarda haqiqat va yaxshilik g'alaba qozonadi. Siz ularni har doim topishingiz mumkin to'g'ri qarorlar yoki hayot yo'llari... Qadimgi dunyoqarash sirlari ham oshkor bo'ladi. Ertak bolani ishtirokchilarga taklif qiladi xayoliy dunyo, qahramonlarga hamdard bo'lishga majbur qiladi.

Epik-Dostonlar qadimiy qo'shiqlar bo'lib, unda rus xalqining tarixiy va kundalik hayotining barcha qirralari to'liq aks ettirilgan. Ular syujet va motivlarning boyligi, badiiy obrazlarning qudrati bilan hayratga soladilar. Rus dostonida yuzga yaqin epik syujet mavjud. Ikki mingdan ortiq yozuvlar to'plangan. Ularning ko'pchiligi tegishli chuqur antik davr... Dostonlar har doim ikkita tamoyilning kurashi haqida hikoya qiladi. Eng ko'p mashhur qahramonlar Ilya Muromets, Dobrynya Nikitich va Alyosha Popovich kiradi. Bu belgilar kollektiv tasvirlar Bu haqiqiy odamlarning xususiyatlarini aks ettiradi. Epik rivoyatda yetakchi qurilma giperboladir.

An'ana-Masalan, "Ermak tomonidan Sibimi bosib olish afsonasi" ga ishora qilinadi. Bu haqida hikoya haqiqiy odamlar va o'tmishdagi voqealar, kelajak avlodlarga o'tishi kerak edi. An'analar voqelikni oddiy ko'rinishda ko'rsatadi, lekin ayni paytda fantastika yoki fantaziya ishlatiladi. Yo'nalish uchun ajdodlar, keksa odamlarga havolalar xosdir. Voqealar har doim yaxshi nurga tasvirlangan tarixiy shaxslar atrofida sodir bo'ladi.

Chet el bosqinchilari bilan urush, dehqon qo'zg'oloni, keng ko'lamli qurilish, qirollik to'yi kabi dalillar asos bo'lishi mumkin. Afsonalarni yaratishning ikki yo'li bor: xotiralarni umumlashtirish, umumlashtirish va tayyor syujet shakllari yordamida dizayn. Ikkinchi tur ko'proq mashhur, chunki umumiy motivlar asrdan asrga o'tadi, lekin ular turli hodisalar va shaxslar bilan bog'liq. Afsonalar: tarixiy; etnografik; madaniy; toponimik va boshqalar.

Afsona-Ertaksiz nasr folkloriga ishora qiladi. Bu tarixiy voqea haqida she'riy afsona. Bosh qahramonlar - qahramonlar. Xudolar va boshqalar ko'pincha afsonada mavjud g'ayritabiiy kuchlar... Voqealar ko'pincha bo'rttirib ko'rsatiladi, ularga badiiy adabiyot qo'shiladi. Shuning uchun olimlar afsonalarni to'liq ishonchli tarixiy dalil deb hisoblamaydilar.

Ruslar xalq afsonalari syujet va mavzu bo'yicha Heterojen ular bir necha guruhga bo'lingan:

✓ Dunyoning yaratilishi haqida. Ko'pincha bilan bog'liq Injil hikoyalari, tilli elementlar bo'lishi mumkin;

✓ Hayvonlar haqida. Bunday hikoya nafaqat ma'lum bir turning kelib chiqishi haqida, balki ularning xususiyatlari haqida ham gapiradi.

✓ Masih haqida, azizlar. Ular do'zax va jannat haqida gapirishadi, odamlarga yordam berishadi.

✓ Fosiqlarning jazosi va gunohkorlarning kechirishi haqida. Ularda siz qanday qilib o'rganishingiz mumkin yomon odam yaxshi odamga yordam berishdan bosh tortdi, buning uchun u jazolandi. Turdoshlar har doim mukofotlanadi.

✓ O oilaviy qadriyatlar... Ularda hikoya er -xotin, ota -ona va bolalar, aka -uka va opa -singillar o'rtasidagi munosabatlarga asoslangan.

Xalq og'zaki ijodiyoti-xususan folklor qo'shiqlarining o'ziga xos muhim xususiyatlaridan biri ilg'or g'oyaviylikdir. Xalq har bir sohada o'z istaklarini tezroq amalga oshirishni orzu qilib yashaydi va shu orzularni amalga oshirish yo'lida qilayotgan say-harakatlarini turli tarzda ifodalashga intiladi. Shu tufayli u folklorga murojaat qiladi, o'zining butun dard-u hasratini to'kib soladi. Shu tariqa xalq qo'shiqlari vujudga keladi. Demak, xalq qo'shiqlarini asosan xalq yaratadi. Shuning uchun ham xalq qo'shiqlarining tili- xalqning jonli so'zlashuv tili hisoblanadi va so'zlarning turli shevalarda, turli mazmunda xalqning orzu istaklarini kuylaydi.

Folklorning shakllari:

Ikkisini ajratish katta guruhlar: kichik va asosiy janrlar... Kichiklarga quyidagilar kiradi:

- Lullaby. U har doim bolani tinchlantirish va tinchlantirish uchun ishlatilgan;

- Hazil Qisqa hikoya ona bolaga aytadigan oyat shaklida ;

- Maqol. Umumlashtirilgan fikr, xulosa, alegoriyani o'z ichiga olgan ixcham diktum. U so'zlardan farq qiladi, chunki u axloqni o'z ichiga olgan jumladan iborat ;

- Maqol. Hayotdagi hodisani aks ettiradi. Uning ma'nosi har doim boshqa iborada ifodalanishi mumkin. To'liq jumla emas ;

- O'quvchi. Qabul qilingan qoidalarga rozilik berishga yordam beradigan o'yin elementi ;

- Patter. Tez talaffuz qilishni qiyinlashtiradigan tarzda turli tovushlarning kombinatsiyasiga asoslangan ibora.

Xulosa. Ayni paytda, musiqiy folklorning xalq ma'naviy hayoti va turmush tarzidagi tabiiy ko'rinishi respublikamizda yillar davomida nishonlanib kelinayotgan umumxalq bayramlarida hududlarining o'ziga xosliklarini tarannum etgan qo'shiq, terma, lapar-aytishuv va yalla tusidagi janrlarda eng ommaviy aytimlarda davom etib kelmoqda. Zero, bu turdagi marosim yoki muayyan vaziyat bilan bog'langan aytimlardan "Yor-yor", "Kelin salom" va "Ramazon" qo'shiqlari ham shu ko'rsatkichni deyarli takrorlaydi. Shu bilan birga ashula va qarsak janrlari ma'lum hududlarda, ya'ni ashula Farg'ona vodiysi, Toshkent, Buxoro, Samarqand, Xiva va Urganch shaharlarida, qarsak janri esa asosan Surxondaryo, Qashqadaryo, Buxoro, Samarqand, Jizzax hududlarida yashovchi aholi orasida ijro etilgan. Binobarin, ijro etilayotgan asarning aosini so'z tashkil qilgani bilan uning tinglovchilariga namoyish etilishini boshqa san'at turlari bilan uning tinglovchilariga namoyish etilishini boshqa san'at turlari bilan aloqasiz tasavvur qila olmaymiz. Xulosa qiladigan bo'lsak, bugungi kunda murakkablashib ketgan san'at turlarining ko'pchiligi dastlabki bosqichida, xalq og'zaki ijodi asarlarini ijro etish jarayonida paydo bo'lgan, shakllangan, rivoj topgan va keyinchalik o'ziga xos san'at turiga aylangan tarbiya vositasi desak xatoga yo'l qo'ymaymiz.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 06.10.2020-yildagi PQ-4851-son.
2. Panjayev Q.B., Karimova D.A., Ualiyeva G.I., - "Musiqi madaniyati" fani o'qituvchilari uchun O'UV -T.-2017-y.
3. Karamatova B.M . Sharq xalqlari musiqa fani tarixidan lavhalar (Umumiy o'rta ta'lim maktablari maxsus musiqa maktablari hamda musiqa pedagogika fakultetlari talabalari uchun tavsiyanoma) T.2000-yil 11-12-b.
4. Jaxongirov G. O'zbek bolalar folklori. T.1975-y.
5. https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_literature .

Abduxoliq XOLIQOV,

Andijon davlat universiteti fakultetlararo jismoniy madaniyat va sport kafedrası v.b.dotsenti

E-mail: bobur.xoliqov@gmail.com

O'zDJTSU dotsenti A.Shopulatov taqrizi asosida

DEVELOPMENT OF INDEPENDENT EDUCATION SYSTEM OF STUDENTS OF PHYSICAL CULTURE

Annotation

This article is devoted to the stages of organizing independent research work of students of physical culture, which contains recommendations on the order of preparation of abstracts, independent work and term papers, which are part of the initial research of students of physical culture. At present scientists working on important problems facing students and ways to solve them. In particular, surveys were conducted among all students and their various problems were analyzed in detail. The author has developed scientific proposals for solving existing problems.

Key words: Physical culture, abstract, independent work, course work, student, research, knowledge, education.

РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Аннотация

Статья посвящена этапам организации самостоятельной научно-исследовательской работы студентов направления физического воспитания, содержит рекомендации по порядку подготовки рефератов, самостоятельной работы и курсовых работ, входящих в состав первичного исследования студентов-физкультурников. В настоящее время учёные прорабатывает важные проблемы, стоящие перед студентами, и пути их решения. В частности, были проведены опросы среди всех студентов и подробно разобраны их различные проблемы. Автор разработал научные предложения по решению существующих проблем.

Ключевые слова: Физическая культура, реферат, самостоятельная работа, курсовая работа, студент, исследования, знания, образование.

JISMONIY MADANIYAT YO'NALISHI TALABALARINING MUSTAQIL TA'LIM OLISH TIZIMINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya

Mazkur maqola jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishi talabalarining mustaqil ilmiy ishlarini tashkil etish bosqichlariga bag'ishlangan bo'lib, unda jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishi talabalarining dastlabki ilmiy izlanishlari tarkibiga kiruvchi referat, mustaqil ish hamda kurs ishlarini tayyorlash tartibi bo'yicha tavsiyalar keltirilgan. Hozirgi kunda talabalar olida turgan muhim muammolar va ularning yechimlari bo'yicha olimlar tomonidan qator ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, barcha talabalar o'rtasida so'rovnomalar o'tkazilib, ularning turli muammolari batafsil tahlil qilingan. Muallif tomonidan mavjud muammolarni hal qilish bo'yicha ilmiy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Jismoniy madaniyat, referat, mustaqil ish, kurs ishi, talaba, ilmiy izlanish, bilim, ta'lim.

Kirish. Bugungi kunda nafaqat jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishi balki boshqa ta'lim yo'nalishlarida ham talabalar tomonidan olib boriladigan ilmiy tadqiqot (referat, mustaqil ish, kurs ishi, bitiruv malakaviy ishi hamda pedagogik amaliyot) ishlarni amalga oshirishda talabalar qator muammolarga duch kelmoqdalar. Buning asosiy sababi talabalar tomonidan bajariladigan ilmiy ishlarni amalga oshirish mexanizmini tushunmaganliklari bois qanday tartibda rasmiylashtirish borasida yetarlicha bilimga ega emasliklaridadir. Shuningdek, talabalar tomonidan mustaqil bajariladigan referat, mustaqil ish, kurs ishi va bitiruv malakaviy ishlari avvalo, biron fan tarkibida alohida mavzu sifatida o'quv mashg'ulotlarini tashkil etish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Chunki, har qanday insondan o'zi bilmagan va anglab yetmagan bilim yoki tajribani so'rashni mantiqsizlik bilan tenglashtirish mumkin. Shu bois mazkur jarayonni amalga oshirishda, talabalar bilimni takomillashtirishda har bir fan mazmunidan kelib chiqib, referat, mustaqil ish, kurs ishi va bitiruv malakaviy ishlari qay tartibda rasmiylashtirish va bajarish jarayonida nimalarga e'tibor berish lozimligini izohlash lozim.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishi talabalarining ma'lum sabablarga ko'ra, ushbu yo'nalish o'quv rejasida belgilangan fanlardan qoldirilgan o'quv mashg'ulotlarini o'zlashtirish yuzasidan yoziladigan dastlabki (kichik) izlanish referat hisoblanadi.

Referat tayyorlashda talaba o'z fikrlarini yozma bayon qilish jarayonida ko'rib chiqilayotgan muammoni nazariy jihatdan anglash, ijtimoiy hayot, voqea va hodisalar tahlilida o'z bilimlarini ishlata olish, mavzuni idrok etishda mustaqil tushunchaga ega bo'lish, manba va adabiyotlar bilan ishlash ko'nikmasini egallash, jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishi o'quv rejası bo'yicha o'rganilayotgan fanning aniq bir muammosini o'rganib chiqib, uni bexato bayon qilishga o'z e'tiborini qaratishi kerak. Talaba xulosa, umumlashtirish, tavsiyanomalarini bayon qila bilishi, shuningdek, ilmiy-ma'lumot qismini to'g'ri yoritish olish malakasiga ega bo'lishi lozim. Referat mavzusini tanlash ishning juda mas'uliyatli bosqichi bo'lganligi bois, talabaga professor-o'qituvchi tomonidan tavsiya etilgan yoki o'rganilayotgan fanga aloqador boshqa mavzularni mustaqil tanlash huquqi beriladi. Bu holda referat mavzusi ma'ruzachi yoki seminar olib boruvchi mutaxassis bilan kelishilishi lozim bo'ladi. Bu talabaga referat rejasini, asosiy maqsadini va adabiyotni to'g'ri tanlashga yordam beradi. Mavzu tanlashda uning dolzarbligi, muammoning ilmiy ishlab chiqilish darajasi, talabaning bilimi va qiziqishlari, o'qish jarayonida vujudga kelgan shaxsiy intellekti bosh omil hisoblanadi. Puxta ishlab chiqilgan referat rejası, uning muvaffaqiyatli yozilishining kafolati bo'lib, talaba referat mavzusini tanlayotganda tadqiqot negizini tashkil qilgan muhim vazifalarni o'ylab ko'radi va o'qituvchi bilan maslahatlashadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Manbalarni chuqur o'rganish jarayonida oldindan asosiy konsepsiya va referat rejasi ishlab chiqiladi. Referatning konsepsiyasi talaba tanlagan muammoni, uni dolzarbligi, o'rganish uslubini chuqur anglaganligini ko'rsatadi. Referatning rejasida uning ichki tuzilishi va mundariyasi aniqlanadi. U sodda va murakkab bo'lishi mumkin. Reja tarkibiga 3-4 savol tuzish tavsiya etiladi. Referat kirish va xulosa qismlariga ega bo'lishi shart. Reja bilan ishlaganda asosiy e'tiborni mavzu mohiyatini ochib berishda muhim hisoblangan masalalarga qaratish kerak. Munozara talab savollardan qochmaslik kerak. Tadqiqotning bu bosqichida talabaga ilmiy rahbarning maslahatlari katta yordam ko'rsatadi. Referatning rasmiylashtirish tartibi — bu titul varaqasi bilan boshlanadi. So'ngra har bir bo'limni o'z ichiga olgan betlari ko'rsatilgan mundarija keladi. Jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishidagi u yoki bu fanning mavzusi bo'yicha yozilgan referatning hajmi kompyuterda 14 shifrt, 1,5 interval oralig'ida, 10-15 varaqdan oshmasligi zarur. Referatning asosiy qismi mavzu mundariyasi va metodologik yo'nalishi hisobga olingan holda o'lchanadi. Iqtibos qaysi manbadan keltirilganligi sahifa ostida yoki referatning so'ngi betida beriladi. Talabalar tomonidan referat yozish tartibi o'zlashtirilgandan so'ng, uni kichik ilmiy izlanish sifatida e'tirof etish mumkin. Bu esa keyingi o'quv jarayonlarida tashkil etiladigan o'quv mashg'ulotlaridan tayyorlanadigan mustaqil ishlarni bajarishda fundamental vazifasini o'taydi. Jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishi talabalarining o'qitilayotgan fan bo'yicha mustaqil ishi tayyorlash bugungi kunda dolzarb masalalar sirasiga kiradi. Talabalar tomonidan bajariladigan mustaqil ish guruhda ishlash bilan bir qatorda o'quv jarayonining shakllaridan biri bo'lib, uning ajralmas qismidir. Uni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun o'qituvchilar tomonidan rejalashtirish va nazorat qilish, shuningdek jismoniy madaniyat mutaxassisligi o'quv rejasida mustaqil ish hajmini o'quv bo'limlari va o'quv muassasasining metodistlari tomonidan rejalashtirish zarur.

Tahlil va natijalar. Mustaqil ish talabalarining rejalashtirilgan ishi bo'lib, u o'qituvchining ko'rsatmasi va uslubiy rahbarligida, lekin uning bevosita ishtirokisiz amalga oshiriladi. Mustaqil ta'lim nafaqat har bir fanni o'zlashtirish uchun balki, umuman olganda, o'quv, ilmiy, kasbiy faoliyatda mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish, ma'suliyatni o'z zimmasiga olish, muammoni mustaqil hal qilish, kasbiy faoliyatda yuzaga keladigan ayrim masalalarga yechim topish kabi bir qator ta'limiy va tarbiyaviy jarayonlarni qamrab oladi. Shuningdek, bo'lajak mutaxassis ijodiy va ilmiy-tadqiqot fundamental bilim, professional mahorat va tajribaga ega bo'lishi, yangi muammolarni hal qilish, ijtimoiy faoliyatini (o'z shaxsiyatini) baholash kabi shaxsiy xususiyatlar shakllanib boradi [3]. Ta'limning tarkibiy qismi talabalarining mustaqil ishi jarayonida aniq shakllanadi. Chunki, talabalar mavzu tarkibida ko'rsatilgan bir reja asosida ish olib boradilar bu esa, mazkur fanning takomillashishiga olib keladi. Mustaqil ishlarni bajarishda o'qituvchi faqat talabalarining bilim faoliyatini tashkil qiladi. Talaba o'zi bilishni amalga oshiradi. Mustaqil ish barcha turdagi o'quv ishlarining vazifalarini bajaradi. Mustaqil faoliyat bilan ta'minlanmagan har qanday bilim shaxsning ilmiy-ijodiy mulki bo'lishi mumkin emas. Jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishi o'quv rejasida keltirilgan fanlar bo'yicha mustaqil ishlar mavjud bo'lib, u ma'ruzalar, seminarlar, laboratoriya ishlari jarayonida amalga oshiriladi. Mustaqil ishni bajarishda talabalar tomonidan quyidagi ishlar amalga oshirilishi lozim: Guruhli mustaqil ish — bu bevosita o'quv mashg'ulotida (ma'ruza, seminar, amaliy, laboratoriya) amalga oshiriladigan jarayon hisoblanib, asosan hozirgi zamonaviy sharoitda pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etiladi. Unda o'rganilayotgan mavzuning mazmunidan (rejas) kelib chiqib, talabalarni guruhlariga ajratib, kelgusi kasbiy faoliyatda ushbu o'rganilayotgan mavzudan qay tartibda foydalanish bo'yicha masala o'rta

tashlanadi. Bunda talabalar guruh bo'lib turli fikrlar asosida masalani mohiyatini topadilar. Bu turdagi mustaqil ish ta'lim amaliyotida yuqori natija beradi. Chunki, guruhda yuqori va past tafakkur yuritadigan talabalar mavjud bo'lib, aniq kelingan yagona fikr barcha talabalar ongida bir xilda shakllanadi. Natijada, past tafakkur yurituvchi talabalar ham bosqichma-bosqich yuqori tafakkur yuritishga moslashib boradilar. Mustaqil ish — bu jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishining o'quv rejasida fan uchun ajratilgan soatlar asosida hamda fan dasturida keltirilgan mavzulardan kelib chiqib, talabalar tomonidan mustaqil o'quv mashg'ulotlaridan tashqari vaqtda bajariladigan ish turi hisoblanadi. Uning maqsadi — talabalarining o'rganilayotgan fan bo'yicha bilimlarini takomillashtirish hamda fan bo'yicha zamonaviy yondashuvlarni o'rganishdan iborat. Uning vazifalariga — kasbiy faoliyatda yuzaga keladigan muammolarni mustaqil hal etish, fanni chuqur o'zlashtirish, adabiyotlar, axborot-kommunikatsion texnologiyalar bilan mustaqil ishlash qobiliyatlarini shakllantirishdan iborat bo'lib, uni rasmiylashtirishga quyidagi talablar qo'yiladi [3]: titul, mundarija (kirish, mavzu xususiyatidan kelib chiqib 4-6 reja, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati); kirish — mavzu bo'yicha uning o'rganish sabablarini yoritish; reja asosida aniq faktlarga tayangan holda mavzu mazmunini yoritish; har bir reja mazmunan mavzuga mos kelishi; bayon etilgan matnning asosli va haqqoniyligi ta'minlash; xulosa har bir reja bo'yicha asosli bo'lishini ta'minlash; foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatini alifbo bo'yicha ketma-ketlikda, shuningdek har bir adabiyotni kiritishda imloviy xatolarga yo'l qo'ymaslik. Mutaqil ishning xajmi 20-25 betni tashkil qilishi kerak. Yuqorida keltirilgan, ya'ni mustaqil ishni tayyorlashda jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishi professor-o'qituvchilarining nazoratida belgilangan tartibda amalga oshirilsa, talabalarni keyingi bosqich, ya'ni kurs loyihasini tayyorlash bo'yicha muammolar yuzaga kelmasligi mumkin. Kurs ishi — bu talabalarining nazariy bilimlarini mustahkamlash va unga kurs ishi yozilayotgan fanning turli muammolarini hal qilishda amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradigan talabalarining ilmiy-tadqiqot ishidir. Odatda, kurs ishi uchta asosiy qismni o'z ichiga oladi: nazariy, tahliliy va loyihaviy. Kurs loyihalari va ishlari o'quv vazifasi xarakteriga ega bo'lgan individual topshiriqlar bo'yicha olib boriladi. Uning vazifasi odatda o'quv fanining muammolar tarkibini aks ettiradigan tarzda tuziladi. Kurs loyihasi (ish) jarayonida talabalar ob'ektni (jarayonni) loyihalashni, usulini o'zlashtirishni o'rganadilar, mavzuga oid farmon, qaror, me'yoriy va zaruriy adabiyotlardan, foydalanishni o'rganadilar, mavzuda ko'tarilgan masalani turli diagrammalar, chizmalar orqali asoslashni o'rganadilar. Odatda kurs ishi talabalar tomonidan olib boriladigan kichik ilmiy tadqiqot ishi hisoblanadi. Jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishining 2-, 3- va 4-bosqich kurslarida "Gimnastika va uni o'qitish metodikasi", "Sport va harakatli o'ynilarni o'qitish metodikasi" va "Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi" kabi fanlardan kurs loyiha ishi talabalar tomonidan tayyorlanadi. Kurs ishi — bu tor mavzudagi kichik ilmiy tadqiqot bo'lib, o'quv dasturida keltirilgan mavzular bo'yicha kurs loyiha ishlari tayyorlash jarayonida talaba asta-sekin oddiy usullarni o'zlashtirib borib va keyinchalik murakkab tadqiqot usullaridan foydalanishni o'zlashtiradi. Talabalar tomonidan tayyorlangan kurs ishlari mustaqil ilmiy tomon bosilgan birinchi qadam hisoblanadi. Kurs ishi — ilmiy-tadqiqot ishi elementlarini o'zida mujassamlashtirgan, o'qituvchi rahbarligida umumilmiy va mutaxassislik fanlaridan bajariladigan talabalarining mustaqil ish turlaridan biri bo'lib, o'z oldiga talabalarining mustaqil ijodiy ishlash malakasi va ko'nikmalarini rivojlantirishni, zamonaviy ilmiy-tadqiqot usullarini egallashlarini, biror bir masalani, fan bo'limining mavzusini chuqur o'rganishlarini maqsad qilib qo'yadi. Kurs ishining umumiy hajmi qo'lyozmada 30-35 varaqdan kam bo'lmasligi kerak. Ilovalar ko'rsatilgan hajmga

kirmaydi. Titul varag'i belgilangan shakl bo'yicha rasmiylashtiriladi. Mundarija kurs ishi tuzilishini belgilab beruvchi birlamchi qism bo'lib, uning boshlanish qismida keltiriladi va kurs ishi tarkibidagi kirish, asosiy qism va savollar, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati, xulosa va ilovalar ko'rsatiladi. Kirish qism – bu kurs ishining boshlang'ich qismi bo'lib, ishning asosiy ma'nosini bayon qiladi. Unda kurs ishi mavzusining dolzarbligi asoslanadi, izlanishning maqsadi va vazifalari, izlanish ob'ekti, predmeti hamda mavzuning ahamiyati va mohiyati bo'yicha to'xtaladi. Shu bilan birga, kurs ishi yozish uchun asos bo'lgan amaliy ma'lumotlar manbalari aks ettiriladi [1]. Asosiy qismda ishning mohiyati, roli, ta'lim jarayonidagi ahamiyati, jismoniy tarbiya jarayonidagi tutgan o'rni, tarkibi va uning mazmuni, O'zbekiston Respublikasida amalga oshirish yo'llari tahlil qilinadi. Bunda mavzu bo'yicha mavjud muammolar aniqlanadi va ushbu muammolarni bartaraf etish yo'llari izlab topiladi. Kurs ishining xulosa qismida mavzuni o'rganish davomida talaba tomonidan amalga oshirilgan tahlil jarayonida shakllantirilgan xulosalar aks ettiriladi. Mavzuga oid asarlarda bayon etilgan tadqiq etilayotgan mavzuni takomillashtirish yuzasidan takliflar keltirilib, shunga asosan talaba o'z fikrini bayon etadi. Xulosa qismini ko'pi bilan 1-2 varaq hajmda yozish tavsiya etiladi. Foydalanilgan adabiyotlar – bu kitob (darslik, o'quv qo'llanma, uslubiy qo'llanma), jurnal, tezislari to'plami, huquqiy-me'yoriy hujjatlar va internet saytlarining asosiy ma'lumot ko'rsatkichlari (nashriyot nomi va yili va boshqalar) ro'yxatidir. Barcha ilmiy ishlarda, shuningdek, kurs ishida ham foydalanilgan

ma'lumotlar manbai va adabiyotlar ro'yxatini keltirish majburiy shartlardan biridir (-ilova). Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatini 20-30 nomdagi, ko'pi bilan 2-3 varaq hajmda keltirish tavsiya etiladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Talabalar tomonidan tayyorlangan kurs loyihalarida ishlab chiqilgan ilmiy muammolar, qoida tariqasida, amaliy tavsiyaga ega bo'lib, keyinchalik yanada chuqurroq tadqiqotlar mavzusiga aylanishi mumkin va ko'pincha bitiruv malakaviy ishi bilan yakunlanadi. Ilmiy-tadqiqot ishlarining sifati va samaradorligi, albatta, mavzuning qanday shakllantirilganligi hamda maqsad va vazifalarning to'g'ri va aniq belgilanganligiga bog'liq. Zero, ilm-fan sohasi oldidagi muhim vazifa – milliy iqtisodiyotimizni texnologik va innovatsion jihatdan modernizatsiyalash jarayonlarini to'g'ri ta'minlovchi, samarali va raqobatdosh tadqiqot hamda ishlanmalarni shakllantirishdir[2]. Yuqorida ko'rib chiqilgan va jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishi talabalarini ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishni o'rgatishda referat, mustaqil ish va kurs ishi bo'yicha ishlarni tizimli yo'lga qo'yish, shuningdek, talabalarga bilim beradigan professor-o'qituvchilarning yuqorida ko'rib chiqilgan masalalarni to'g'ri idrok etgan holda ta'limni tashkil etishga yo'naltirilsa, albatta kelgusida jismoniy madaniyat sohasida ilmiy izlanishlar olib boruvchi mutaxassislar kayfisenti oshishiga xizmat qiladi. Talabalar o'rtasida o'tkazilgan tadqiqotdan ayon bo'ldiki, oliy ta'lim tizimidagi jadal o'zgarishlar talabalar dunyoqarashida namoyon bo'lmoqda. Shuningdek, oliy ta'lim ularning hayotida ijobiy o'zgarishlar olib kelganini dalolat qilmoqdalar.

ADABIYOTLAR

1. <https://thetargeting.ru/kapitany-rossii2> - Kak privilech abiturientov na biznes-fakultet REU im.Plexanova. Murojaat etilgan sana: 22.04.2022-y.
2. <https://www.educationindex.ru/articles/higher-education-in-the-usa/education-system-in-the-usa/kak-ustroyeno-vysshee-obrazovanie-v-ssha-osnovnye-otlichiya-ot-rosciyskoy-sistemy/> - Kak ustroyeno vysshee obrazovaniye v SSHA: osnovnye otlichiya ot rosciyskoy sistemy. Murojaat etilgan sana: 22.04.2022-y.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 20.06.2017-yildagi 393-son. <https://lex.uz/docs/3244181>
4. Agatssi E. Moralnoye izmereniye nauki i tekhniki. — M., 1998. — 12-b.
5. Otajonov Sh., Ergasheva Sh. Ilmiy-tadqiqot ishlariga davlat buyurtmasi: tanlov mavzulari va ilmiy loyihalar qanday shakllantiriladi? — T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi» 2020, 86-b.
6. Shermuhamedova N.A. Ilmiy tadqiqot metodologiyasi. Darslik. —T.: «Fan va texnologiya», 2014, 512-b.
7. Madaminov A.E. Jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishi talabalarining mustaqil ilmiy ishlarini tashkil etish bosqichlari / Madaminov A.E.. — Tekst : neposredstvennyy // Molodoy uchenyy. — 2022. — № 1 (396). — S. 303-306.

Nizomjon XOLMATOV,
NamDU Jismoniy madaniyat kafedrasida o'qituvchisi.
E-mail: nizomjon xolmatov

NamMTI dotsenti N.Mullaboyeva taqrizi asosida

VOLLEYBALL SPORT AS A FACTOR OF PSYCHOLOGICAL CLOSENESS IN A TEAM

Annotation

This article discusses the importance of volleyball in the Olympic Games, the psychological and physiological aspects of human health through volleyball, including depth of thought, speed of human perception, speed of reaction in the mind, hypokinesia, ischemia, hypertension, information on measures to prevent a number of diseases such as bronchial asthma, neurosis, osteochondrosis.

Key words: Sports uniform, progress, agility, hypoxic training, sports intelligence, strategic model, theoretical tactics, practical tactics.

ВОЛЕЙБОЛЬНЫЙ СПОРТ КАК ФАКТОР ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СБЛИЖЕННОСТИ В КОМАНДЕ

Аннотация

В этой статье обсуждается важность волейбола на Олимпийских играх, психологические и физиологические аспекты здоровья человека посредством волейбола, включая глубину мысли, скорость человеческого восприятия, скорость реакции в уме, гипокинезию, ишемию, гипертонию, информацию о меры по профилактике ряда заболеваний, таких как бронхиальная астма, неврозы, остеохондроз.

Ключевые слова: Спортивная форма, прогресс, ловкость, гипоксическая тренировка, спортивный интеллект, стратегическая модель, теоретическая тактика, практическая тактика.

VOLEYBOL SPORTI JAMOADAGI PSIXOLOGIK YAQINLIKNING OMILI SIFATIDA

Annotatsiya

Mazkur maqolada voleyboll sport turining olimpiya o'yinlariga kiritilgan muhim sport turi ekanligi, voleyboll sport o'yinlari orqali inson salomatligining ham psixologik ham fiziologik jihatlari, jumladan, tafakkurning teranligi, inson idrokining tezkorligi, ongdagi tezlik reaksiyasi, gipokineziya, ishemiya, gipertoniya, bronx astmasi, nevroz, osteoxondroz kabi bir qator xastaliklarni oldini olish choralari haqidagi ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Sport formasi, progressivlashtirish, tezkorlik, gipoksik trenirovka, sport razvedkasi, strategik model, nazariy taktika, amaliy taktika.

Kirish. XXI asr inson va jamiyat taraqqiyotida ilmiy, texnika va innovatsion texnologiyalarning global miqyosda jadal sur'atlar bilan shakllana borishi, ishlab chiqarish, uy-ro'zg'or, yo'l harakatlari, hatto intellektual jarayonlarni "avtomatlar", kompyuterlar va robotlar "qo'lga" topshirmoqda. Ushbu vaziyat bir tomondan, odamzod uchun barcha qulayliklarni muhayyo etsa, ish sifati va samaradorligini oshirsa, ikkinchi tomondan, jismoniy mehnat – mushaklar faoliyatini nihoyatda chegaralab qo'yimoqda. Aynan ikkinchi holatning ustuvorligi asta-sekin gipokineziya (kam harakatlanish) dardini paydo bo'lishiga olib keladi. Gipokineziya esa, o'z navbatida, hayotga xavf soluvchi zamon sivilizatsiyasiga xos xastaliklar (ishemiya, gipertoniya, bronx astmasi, nevroz, osteoxondroz va h.k.)ni keltirib chiqarishi isbot talab qilmaydi. To'g'ri, ushbu kasalliklardan xalos bo'lish uchun o'tkir dori darmonlar va zamonaviy muolaja usullari mavjud. Lekin bunday vositalar bir darddan ozod qilib, ikkinchi bir dardni chaqirishi ehtimoldan holi emas. Olimlar tomonidan azaldan ilmiy asosda isbot qilinganki, gipokineziyani oldini oluvchi yoki davolovchi yagona va o'ta samarali "dori-darmon" me'yorlangan jismoniy tarbiya va sport mashqlaridir.

O'qituvchi-murabbiyga qo'yiladigan malakaviy talablar uning kasbiy-pedagogik faoliyatiga xos turli yo'nalishli ko'nikmalar bilan belgilanadi: boshqaruvchilik, loyihalash, tashkilotchilik, konstruktiv, kommunikativ, gnostik, targ'ibot-tashviqot, tadqiqotchilik va h[3]. Murabbiyning loyihalash ko'nikmasi o'z ichiga ko'p yillik sport trenirovkasi tizimida yuqori malakali va sport zaxiralarini tayyorlash, yillik tayyorgarlik tsikli (makrotsikl), mezotsikl va mikrotsikllarga mo'ljallangan mashg'ulotlar loyihagini ishlab chiqish, ommaviy voleyboll tadbirlarini rejalashtirish hamda sportchilarni ertalabki gimnastika va jismoniy sifatlarni rivojlantiruvchi mashqlar majmualarini mustaqil rejalashtirishga o'rgatish kabi masalalarni kiritadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Voleyboll qanday sport turi? Avvalo u haqda to'xtalib o'tsak.

Voleyboll jamoaviy o'yin turlariga mansub bo'lib, o'yinda ikki jamoaning har birida 6 kishi bo'lishi shart. Zahiradagi o'yinchilar soni 2 tadan 6 tagacha bo'lishi mumkin. O'yinchilarning sport kiyimi – fudbolka, trusi va shippak. O'yinchilarning yoshi va jinsiga qarab to'rtinchi balandligi quyidagicha bo'ladi:

qizlar	13 – 14 15 – 16	2 m 10 sm 2m 20 sm
ayollar	17 – 18 va bundan katta yoshdagilar uchun	2 m 24 sm

o'g'il bolalar	13 – 14 15 – 16	2 m 20 sm 2 m 35 sm
erkaklar		2 m 43 sm

O'yin uch yoki besh partiyadan iborat bo'lib, har bir partiya 15 ochkogacha davom etadi. Agar ochkolar 15:15 bo'lsa, o'yin 17 ochkogacha davom etadi. So'nggi partiya (3-va 5-)da o'yin hisobi "taym-brek" asosida olib boriladi. Ya'ni o'yindagi har bir harakat natijasiga qarab to'pni o'yinga kiritish huquqi qaysi jamoada bo'lishidan qat'iy nazar jamoaga mag'lubiyat yoki g'alaba keltirishi mumkin. Hal qiluvchi partiyada o'yin 2 ochko farq qilguncha davom etadi. O'yin jarayonida texnik malakalarni bajarishdagi xatolar:

- To'pni o'yinga kiritishda: agar irg'itilmasdan to'g'ridan to'g'ri "qo'ldan" urilsa;

- To'pni o'yinga kiritishda belgilangan chegara chiziqlarini bosish, to'p irg'itilsayu, lekin urilmasdan tanaga tegsa va hokazo;

- To'pni uzatishda: to'p kaftga tegsa – ilib otilsa, ikki qo'l kema-ket tegsa yoki ham tanaga, ham qo'lga tegsa va hokazo;

- Zarba berishda: tana va tana qismlarini to'rga tegib ketishi (9 metrli belgilangan chegara oralig'ida), qo'nish vaqtida oyoq o'rta chiziqdan butunlay o'tib ketsa, raqib tomonidagi to'pga tegilsa va hokazo.

Himoyada:

- To'pni qabul qilishda: agar to'pni uzatishdagi xatolar bo'lsa;

- To'siq qo'yishda: zarba berishdagi xatolar bo'lsa, ochko olishdan yoki to'pni o'yinga kiritish huquqidan mahrum qiladi[3].

Voleybol 1895-yilda Amerika qo'shma shtatlarining Massachusets shtatidagi Xoliok shahrida yosh xristianlar ittifoqini jismoniy tarbiya bo'yicha rahbari pastor Vilyam Morgan tomonidan yaratilgan. U voleybol o'yinini oddiy, ko'p mablag' sarflamasdan tashkil etishni ko'zda tutib yangi o'yinning qoidalarini ishlab chiqdi. 1896-yilda Springfield shahridagi kollej direktori doktor Alfred Xalsted bu o'yinga "voleybol" deb nom berdi. "Voleybol" inglizcha so'z bo'lib, o'zbek tilida "parvoz qiluvchi to'p" degan ma'noni bildiradi. 1897-yilda tadbiriq etilgan ba'zi bir o'yin qoidalari quyidagicha edi:

1. Maydoncha chegaralari 7,6 x 15,1 m

2. To'ring o'lchamlari 0,65 x 8,2 m, balandligi 198 sm

3. To'pning vazni 340 g, aylanasi 63,5 – 68,5 sm

4. O'yinchilarning soni chegaralanmaydi va hokazo.

1895-1920-yillar voleybol o'yini rivojlanishining birinchi bosqichi bo'lib hisoblanadi.

O'yinning boshqa davlatlarda vujudga kelishi va rivojlanishi quyidagicha:

1900-y – Kanada, 1908- y – Kuba, 1909 -y – Puerto-riko, 1910- y – Peru, 1917- y – Braziliya, Urugvay, Meksika, Osiyoda 1900-1913-yillar – Yaponiya, Xitoy, Filippinda, 1914 -y – Angliya, 1917 -y – Fransiya.

Voleybol sobiq ittifoqda 1920-1921-yillarda o'rta Volga (Qozon, Nijniy Novgorod) nohiyalarida tarqala boshladi. 1922-yildan boshlab voleybol Vseobuch (Umumiy harbiy tayyorgarlik) tarkibiga kiritildi Moskvada voleybol bilan muntazam shug'ullanishga san'at va teatr vakillari kirishdilar. 1923-yilda tashkil etilgan «Dinamo» jamiyati sportning boshqa turlari bilan bir qatorda voleybolni ham targ'ib qila boshladi. Xuddi shu yillarda voleybol uzoq Sharqda – Xabarovsk va Vladivostokda paydo bo'ldi. 1925-yildan esa Ukrainada ham rivojlana boshladi. SSJIda jismoniy tarbiya va sportning keyingi taraqqiyoti uchun RKP/b/ MK 1925-yil 13-iyul qarori katta ahamiyatga ega bo'ldi. Unda

ommani tarbiyalashning samarali usullaridan biri bo'lgan jismoniy tarbiya va sportni keng rivojlantirish zarurligi uqtirib o'tildi. Markaziy qo'mita qarori voleybolning tobora taraqqiy etib borishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Sovet voleybolchilari o'z oldilariga mamlakatda voleybolni ommalashtirish, tarbiyaviy ishlarni kuchaytirish, texnika va taktikani mukammallashtirish, o'yinchilarni har tomonlama jismoniy tayyorgarligini yuksaltirish kabi qator vazifalarni qo'ydilar. Voleybol hamma erda tarqala boshladi. Shu bilan bog'liq ravishda musobaqalarning yagona qoidalarini ishlab chiqish zarurati tug'ildi. 1925-yilning yanvarida Moskva jismoniy tarbiya kengashi voleybol bo'yicha musobaqalarning birinchi rasmiy qoidalarini tuzib tasdiqladi. To'ring balandligi – ayollar uchun 2 m 20 sm va erkaklar uchun – 2 m 40 sm qilib belgilandi. Ayollar jamoalarida o'yin 15 x 7,5 o'lchamli maydonchada o'tkaziladigan bo'ldi. 1926-yilda Moskvada yangi qoidalar asosida birinchi musobaqalar o'tkazildi. 1927-yildan voleybol bo'yicha Moskva birinchiligi muntazam ravishda o'tkazila boshladi. «Sobiq Ittifoqida» birinchi bosmadan chiqarilgan voleybol bo'yicha maxsus adabiyot 1926-yilda 9 paydo bo'ldi va u «Voleybol va mushtlar jangi» deb nom olgan edi. Uning mualliflari S.V.Sisoev va A.A. Marku edi. 1926-yilda yana bir qator muhim voqealar bo'lib o'tdi, ya'ni voleybol Butunittifoq jismoniy tarbiya kengashining o'yinlar sho'basi voleybol bo'yicha musobaqalarning yagona qoidalarini tasdiqladi. Xarkovda moskvalik va xarkovlik voleybolchilarning shaharlararo uchrashuvi o'tkazildi.

Shu yillarda voleybol faqatgina Moskvada emas, balki Ukrainada, shimoliy Kavkazda, Kavkazortida, uzoq Sharq va o'rta Volga o'lklarida ham keng tarqaldi. «SSJI» voleybollda taalluqli muhim voqealardan biri 1928-yilning avgustida birinchi Butunittifoq spartakiadasi vaqtida o'tkazilgan Ittifoq birinchiligi bo'ldi. unga Moskva, USSJ, shimoliy Kavkaz, Kavkazorti Federatsiyasi va uzoq Sharq o'lkasining erkaklar va ayollari qatnashadilar. Musobaqalar chiqib ketish tartibida o'tkazildi. Moskva ayollar jamoasi va Ukrainaning erkaklar jamoasi g'olib chiqdilar.

Birinchi Butunittifoq spartakidasida voleybolchilarning uchrashuvlari musobaqa qoidalarining alohida bandlarini yagona tartibda izohlash uchun imkon berdi. Shuni aytib o'tish kerakki, bu yerda ayollar jamoalari birinchi bor normal o'lchovli maydonchalarda (18/9m) o'ynaydilar. Sovet Ittifoqining turli mintaqalarida voleybol taraqqiyotida xilma-xil yo'nalishlar yuzaga kela boshladi. Ukrainaliklar jamoali o'yin taktikasini va fidokorona himoyani namoyish etdilar, moskvaliklar kuchli hujumchi ekanliklari bilan ko'zga tashlandilar, uzoq Sharqliklar esa past uzatilgan to'p bilan hujum qilishdek ajoyib yangilik olib keldilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Shuni ta'kidlash kerakki, terma jamoalarning Butunittifoq spartakidasiga tayyorlanishi voleybolning joylarda ommaviy ravishda rivojlanishiga turtki bo'ldi. Butunittifoq spartakiadasi arafasida o'tkazilgan Ukraina birinchiligida jumhuriyatning viloyat shaharlaridan 21 jamoa ishtirok etdi. Kavkazortining eng kuchli jamoasini aniqlash uchun Boku, Tiflis va Erevan shaharlarining jamoalararo uchrashuvlari o'tkazildi. Xuddi o'sha 1928- yilda Moskvada doimiy hakamlar uyushmasi tashkil etildi.

Voleybol taraqqiyotida maktab o'quvchilarning spartakiadasi ham (1929) katta ahamiyatga ega edi. Bu spartakiada qatnashchilaridan ko'pchiligi keyinchalik voleybol ustalari bo'lib etishdilar. Shaharlararo musobaqalar soni anchagina ortdi, bu esa turli texnik usullarning paydo

bo'lishiga, voleyboll taktikasining rivojlanishiga, o'yinchilar jismoniy tayyorgarligining o'sishiga olib keldi. Shu davrda o'yinchilar maydonga to'pni kuch bilan kiritish, aldov zarbalari usullarini keng qo'llay boshladilar, uzatish texnikasiga e'tibor berdilar, himoyaning ahamiyati ortib o'yin tezkor, shiddatli bo'la boshladi, natijada o'yinchilarning harakatchanligiga talab oshdi.

1931-yilda BLKEI tashabbusi bilan mamlakatimizga jismoniy tarbiyaning asosi bo'lgan «Mehnat va mudofaaga tayyor» Butunittifoq kompleksi tasis etildi. Bu tadbir voleybolchilarning umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligini yuksaltirishiga emas, balki yoshlarni voleyboll mashg'ulotlariga jalb etishga ham imkoniyat yaratdi. Voleybollning ommaviy rivojlanishi va keng targ'ib qilinishida ko'pgina madaniyat va istirohat bog'larining maydonchalarida o'tkazilgan musobaqalar katta ahamiyatga ega edi. Moskvadagi markaziy madaniyat va istirohat bog'ining 20 ta maydonchasi atrofida tomoshabinlar yig'iladilar. O'tkazilayotgan o'yinlar faqat moskvaliklar uchun emas, balki chet ellik mehmonlar uchun ham yaxshigina maktab edi. Shuning uchun 30-yillarda Olmoniyada (Germaniya) «Voleyboll – rus xalq o'yini» deb nomlangan voleyboll bo'yicha musobaqa qoidalarini kitobcha holida chop etildi. Turli shaharlarning eng kuchli jamoalari orasida birinchiliklar o'tkazib turildi. 1931-yilda Xarkovda Moskva, Dnepropetrovsk va maydon egalari erkak va ayollar jamoalari uchrashdilar. Moskvalik ayollar g'olib chiqdilar, har uchchala erkaklar jamoasi bittadan mag'lubiyat va g'alabaga ega bo'ldilar. Bu uchrashuvlar «tez sur'atli» o'yinning ahamiyati ancha ortganligini ta'kidladi[3].

1932-yildan voleyboll barcha katta spartakiadalarining dasturiga teng huquqli sport turi sifatida kiritildi. Shu sababdan voleyboll bo'yicha butunittifoq musobaqalarining har yili muntazam o'tkazib turilishi haqidagi masala ko'tarildi. 1932-yilning bahorida Butunittifoq jismoniy tarbiya kengashi qoshida voleybol sektsiyasi tashkil topdi va uning tarkibiga A.Potashnik (rais), V.Oskolkov, M.Vilgrat, Yu.Bagon, V.Kryuk va boshqalar kiritildilar.

1932-yildan avval «Voleybolchilarning Butunittifoq bayrami» deb atalgan «Sovet Ittifoqi» birinchiliklari muntazam o'tkazila boshladi. Voleyboll bo'yicha SSJI birinchiligi ilk bora Dnepropetrovsk shahrida 1983-yilning 4-6-aprelida bo'lib o'tdi. Musobaqalarda ayollar jamoasi (Moskva, Dnepropetrovsk, Xarkov, Boku, Minsk) va 5 ta erkaklar jamoasi (Moskva, Dnepropetrovsk, Xarkov, Minsk) ishtirok etdi. Aylanma tartibda o'tkazilgan o'yinlar ko'p sonli tomoshabinlarni o'ziga jalb qildi. Qiziqarli birinchilik tugagach, moskvalik aralash jamoalarning ko'rgazmali o'yinlari o'tkazildi. Har bir jamoa tarkibida 3 ayol va 3 erkak bor edi. Voleyboll bo'yicha SSJI ikkinchi birinchiligi 1934-yilda Moskvada o'tkazildi. Unda tarkibida 9 kishilik ayollar va erkaklar jamoalari qatnashdilar. Butunittifoq maydonida endi Leningrad, Sverdlovsk, Gorkiy, Rostov, Toshkent jamoalari paydo bo'ldi. Shu yilning oxiridayoq Moskva terma jamoasi uzoq Sharq safariga chiqib, Vladivostok, Chita, Ulan-ude, Novosibirsk va Tyumenda ko'rgazmali uchrashuvlar o'tkazdilar. Bu esa, shubhasiz voleybollning uzoq Sharqda keng tarqalishiga sharoit yaratdi.

Uchinchi (1935 y, Boku) va to'rtinchi (1936 y, Rostov) SSJI birinchiliklari ko'pgina umumiy tomonlarga ega edi. Ular endi yopiq maydonlar-zallarda o'tkazildi. Terma jamoalarning barcha bellashuvlari jamoali o'yinning ustunligi shiori ostida o'tdi. Bu birinchiliklarning g'olibi bo'lib aynan shu jamoali o'yini bilan dong'i ketgan Moskva jamoalari chiqdilar. Yoshlar orasida voleybolni ommalashishiga qattiq turki bo'lgan hodisa 1935-yilning avgustida o'tkazilgan maktab o'quvchilarining butunittifoq birinchiligi hisoblanadi. 12 shahar va viloyat jamoalari ishtirok etgan bu musobaqalarning birinchi bosqichi chiqib ketish tartibida, yakunlovchi (final) o'yinlar esa aylanma tartibda o'tkazildi.

Har bir shahar jamoasi uchun uch komanda: katta va kichik yoshdagi yigitlar hamda katta yoshdagi qizlar qatnashdi.

Voleybollning texnika va taktikasiga emas, musobaqa qoidalarini ham o'zgarishda davom etardi, ya'ni 1935-yilda erkaklar uchun 2 m 45 smga ko'tarildi, 1937-yildan esa ayollar 2m 25 sm bo'lib qoldi. Maydonchada hujum chizig'i belgilandi va old hamda orqa chiziq o'yinchilari degan tushuncha paydo bo'ldi, bu esa alohida o'yin ixlosmandlarining harakatlarini chegaralab qo'ydi. Shu yildayoq o'yinga to'p kiritish joyi maydonchani orqa va o'ng qismidan 3 m qilib belgilandi. Sababidan qat'iy nazar o'yinchilarni almashtirishga ruhsat berildi (ilgari almashtirishga faqat baxtsiz hodisalardan keyin yo'l berilardi)[3].

Trenerlar va o'yinchilarning texnika va taktika sohasidagi izlanishlari davom etaverdi. Hujumning ahamiyati ortib borayotganligi bilan bog'liq ravishda jamoalarni 6 nafar hujumchidan iborat qilib shakllantirishga urinishlar bo'ldi. Moskva terma jamoasi 1937-yil va Leningrad terma jamoasi 1938-yil. O'yinchilar to'r chekkasidan turib zarba berish usulini qo'llay boshladilar. Moskva spartakchilari birinchi uzatishdayoq muvaffaqiyat bilan zarba beradigan bo'ldilar. O'yinga yon tomon bilan kuchli to'p kiritish katta ahamiyat kasb etdi. Yakka to'siq qo'yish sifatini oshirgan holda ayrim jamoalar guruh bo'lib to'siq qo'yishga o'tdilar.

Voleybollda o'yin taktikasi deb muayyan jamoaning ikkinchi bir jamoa ustidan yakka, guruh va jamoa harakatlari yordamida g'alabaga erishish san'atiga aytiladi. Taktikaning asosiy vazifasi muayyan raqib jamoaga nisbatan mavjud vaziyatga qarab g'alaba sari qo'llaniladigan o'yin vositalari, usullari va shakllarini aniqlab, qo'llay olishdan iborat. Taktik kombinatsiya – bu bir o'yinchiga hujum qilishi uchun qulay sharoit yaratib berishga qaratilgan bir necha o'yinchining harakat faoliyatidir. O'yin itizomi – har bir o'yinchi faoliyatining jamoa faoliyatiga bo'ysunishi, bo'lajak o'yinda rejalashtirilgan taktik ko'rsatmalarni amalga oshirish, o'yin qoidalarini va umuminsoniy xislatlarga amal qilish va hokazo. O'yin taktikasida quyidagi tushunchalar qo'llaniladi: Birinchi temp atamasi hujum kombinatsiyasini birinchi bo'lib boshlaydigan o'yinchiga tegishli bo'lib, u deyarli «past» va tez uzatiladigan to'p bilan hujum uyushtiradi. Hujumchilarni «temp bo'yicha» ajratish shartli asosda qabul qilingan, shuning uchun hujumchilardan barcha hujum usullarini va taktik kombinatsiyalarni amalga oshirish talab etiladi.

Taktikaning yakka guruh va jamoa shakllari mavjud. Taktikaning usullari o'yin tizimlaridan va kombinatsiyalardan iborat[4]. Taktikaning vositalariga esa o'yin malaka (priyom)lari va ularni barcha turlari kiradi. Muayyan musobaqalarga mo'ljallangan taktik yo'nalish, taktik shakl, usul va vositalar oldindan rejalashtirilgan strategik dasturga bo'ysinishi lozim. Barcha taktik harakatlar taktik bilimlar, fikrlash, vaziyatni to'g'ri baholash, maqsadga muvofiq qaror qabul qilish, jismoniy qobiliyat, texnik mahorat va iroda imkoniyatlariga asoslanishi kerak. Taktik harakat kibernetika nuqtayi nazaridan murakkab vaziyatda eng samarali qarorni topish va unga munosib harakat qilish bilan bog'liq bo'lgan o'z-o'zini sozlab boshqaruvchi faoliyatni anglatadi. Taktik harakat MNSning afferent – efferent nerv retseptorlari, tolalari ishtirokida tashqi muhit ta'sirotlarini qabul qilish, xotirada saqlash, tahlil qilish, vaziyatga munosib ravishda qayta ishlab, motivatsiyani qoniqtiruvchi qarorga kelish kabi faoliyatlar bilan bog'liq bo'lgan psixofiziologik jarayondan iboratdir. Taktik harakatning samarali bo'lishida bosh miya yarim shartlari vaziyatini oldindan bilish (aks ettirish) qobiliyati alohida o'rin egallaydi. Mazkur qobiliyat musobaqa vaziyatlariga nisbatan to'g'ri qarorga kelish va maqsadga muvofiq taktik harakat qilish samarasini oshirishga imkon yaratadi. Albatta, bunday qobiliyatni takomillashuvi sportchini o'yin tajribasiga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun o'quv mashg'ulotlar jarayonida hali ro'y bermagan vaziyatni oldindan fahmlash, unga xos qarorni tayyorlash va taxmini

harakat rejasini xotirada aks ettirish qobiliyatlarini rivojlantirishga oid mashqlarni tanlash va ulardan unumli foydalanish juda katta ahamiyatga ega. Yuqori darajada takomillashgan mazkur qobiliyat taktik va strategik rejani amalga oshirishda muhim poydevor bo'lib hisoblanadi. Oldindan fahmlash va vaziyatga munosib harakat qilish qobiliyatini rivojlantirishga oid mashqlar qo'llashda 3 ta jarayondan iborat faoliyatni bajarish zarur bo'ladi. O'yin taktikasi ikki qismdan: hujum va himoya taktikasidan iborat bo'lib, individual, guruhli va jamoa taktik harakatlari asosida amalga oshiriladi.

Xulosa. Maydonchalar turli yoshdagilar uchun maxsus ajratilishi va kerakli darajada jihozlanishi kerak. Ommaviy sport musobaqalarini tashkil etish va o'tkazishda tibbiyot xodimlari xizmati ta'minlanishi darkor. Ommaviy sog'lomlashtirish va sport bayramlariga voleyboll sport turini kiritish tavsiya etiladi. Bularni tuman, shahar miqyosida,

mahallalar o'rtasida o'tkazish mumkin. Musobaqa oldidan yuqori malakali sportchilarning ko'rgazmali ishtirok etishi o'zgacha samara beradi. Voleyboll musobaqasini dam olish uylarida va oromgohlarda o'tkazishda jamoalarni tashkil qilish qiyinchilik tug'diradi. Chunki o'yinchilarning o'yin ko'nikma va malakasi har xil bo'ladi. O'tkazilayotgan musobaqalarni qiziqarli bo'lishini ta'minlashda jamoalarni bir-biriga teng qilib taqsimlash zarur. O'yinchilarni tayyorgarlik darajasiga qarab o'yin qoidalariga yengilliklar kiritish mumkin (to'pni o'yinga yaqinroqdan kiritish, to'rni balandligini kamaytirish va shu kabilar). O'yinchilarning mahoratlari oshgan sayin qo'llanilgan yengilliklar asta-sekin olib tashlanadi. Qaysi dam olish uyi, sog'lomlashtirish maskanida sport ishlari yaxshi yo'lga qo'yilgan bo'lsa, o'sha yerda hordiq chiqaruvchilar yoki salomatliklarini tiklovchilar ko'p bo'ladi. Ommaviy voleyboll esa ayni muddaodir.

ADABIYOTLAR

1. Айрапетьянц Л.Р., Годик М.А. Спортивные игры. // Монография. Т.: Ибн Сино, 1991. - 160 с. 6.
2. Айрапетьянц Л.Р. Волейбол. // Учебник для высших учебных заведений. Т.: Zar qalam. 2006. - 240 с.
3. Железняк Ю.Д., Айрапетьянц Л.Р., Пименов М.П., Кунянский В.А. Массовый волейбол (обучение, соревнования). Т.: Ибн Сино, 1994. - 144 с.
4. Isroilov Sh.X. Voleyboll. //Olimpiya zaxiralari talabalari uchun o'quv qo'llanma. Т.: Tasvir, 2008. - 144-b.
5. Пулатов А.А. Волейболнинг расмий қоидалари. ЎзДЖТИ нашриёт-матбаа бўлими. Т.: 2002. - 53-б.
6. Пулатов А.А. Волейбол. //ЖТИ I курс талабаларига мўлжалланган маърузалар тўплами. Т.: 2004. - 71-б.

UDK: 111.1:005.571:81(571.1)

Ravshonbek XUDAYBERGANOV,
Toshkent davlat transport universiteti f.f.d. (Dsc)
E-mail:paradigma777@bk.ru

F.f.d., professor N.Shermuxeidova taqrizi ostida

PHILOSOPHICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF NATURAL AND ARTIFICIAL LANGUAGE IN THE FORMATION OF RATIONAL THINKING

Annotation

The article analyzes issues such as the inextricable connection between rational thinking and language, the improvement and development of human thinking along with its language, and the strengthening of the result of thinking in natural and artificial language. Also, the language helps a person to accumulate knowledge, to save it, to transfer it from generation to generation, to use the accumulated wealth of knowledge effectively in life activities. Language serves to improve thinking, abstract, generalize and subdivide. The unity of language and thought is expressed in speech. It is explained that the artificial language consists of a system of auxiliary information symbols created on the basis of natural language.

Key words: Natural and artificial language, epistemology, sign, thinking, Esperanto, Volapyuk, Loglan, Toki pona, Quenya, Klingon languages, classical ontology, linguistics.

ФИЛОСОФСКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЕСТЕСТВЕННОГО И ИСКУССТВЕННОГО ЯЗЫКА В ФОРМИРОВАНИИ РАЦИОНАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ

Аннотация

В статье анализируются такие вопросы, как неразрывная связь рационального мышления и языка, совершенствование и развитие мышления человека вместе с его языком, усиление результата мышления на естественном и искусственном языке. Также язык помогает человеку накапливать знания, сохранять их, передавать из поколения в поколение, эффективно использовать накопленный багаж знаний в жизнедеятельности. Язык служит совершенствованию мышления, абстрагированию, обобщению и подразделению. Единство языка и мысли выражается в речи. Объясняется, что искусственный язык состоит из системы вспомогательных информационных символов, созданных на основе естественного языка.

Ключевые слова: Естественный и искусственный язык, эпистемология, знак, мышление, эсперанто, волапюк, логлан, токи пона, квенья, клингонские языки, классическая онтология, лингвистика.

RATSIONAL TAFAKKUR SHAKLLANISHIDA TABIIY VA SUN'IY TILNING FALSAFIY-METODOLOGIK JIHATLARNI

Annotatsiya

Maqolada ratsional tafakkur bilan tilning uzviy bog'langanligi, inson tafakkuri uning tili bilan birga takomillashib rivojlanishi, tabiiy va sun'iy tilda tafakkurning natijasi mustahkamlashi kabi masalalar tahlil qilingan. Shuningdek, til shu bilan insonga bilim to'plashga, uni saqlashga, avloddan – avlodga uzatishga, to'plangan bilim boyliklaridan hayot faoliyatida uniml foydalanishga yordam beradi. Til tafakkurni takomillashtirish, mavhumlashtirish, umumlashtirish va juz'iyashtirishga xizmat qiladi. Til va tafakkurning birligi nutqda o'z ifodasini topadi. Sun'iy til tabiiy til negizida yaratilgan yordamchi axborot belgilar tizimidan iborat ekanligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Tabiiy va sun'iy til, epistemologiya, belgi, tafakkur, esperanto, Volapyuk, Loglan, Toki pona, Kvenya, Klingon tillari, klassik ontologiya, lingvistika.

Kirish. Tabiiy til falsafasining bundan ham keskinroq kayfiyatdagi vakillari bo'lgan epistemologiya va skeptitsizmning muayyan turi haqidagi falsafiy bahslar ham kundalik turmushda inson anglangan so'zlarni begona nazariy kontekstlarda qo'llashdan iborat faktning ifodalaridir, deb ta'kidlashi mumkin. Bu sabablar natijasida murakkab falsafiy muammolar vujudga keladi.

Tafakkur bilan til uzviy bog'langan, inson tafakkuri uning tili bilan birga takomillashib rivojlangan, tilda tafakkurning natijasi mustahkamlashadi. Til shu bilan insonga bilim to'plashga, uni saqlashga, avloddan – avlodga uzatishga, to'plangan bilim boyliklaridan hayot faoliyatida uniml foydalanishga yordam beradi. Til tafakkurni takomillashtirish, mavhumlashtirish, umumlashtirish va juz'iyashtirishga xizmat qiladi. Til va tafakkurning birligi nutqda o'z ifodasini topadi. Nutqda fikrimiz moddiy shaklga, ya'ni hissiy idrok etiladigan shaklga kiradi va shu tariqa bir shaxsga emas, balki jamiyatga tegishli bo'lib qoladi[1].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Adabiyotlarning tahliliga ko'ra, klassik ontologik ta'riflar lingvistik

yondashuvlarning narsalardagi ifodalarini namoyon etadi. Masalan, Aristotel borliqdan topgan toifalar yakunda soddalarcha o'ylanganidek, predmetlarning o'z xususiyati bo'lmay, balki tilning tushunchalar orasidagi farqidir, yoki substansiya bilan xususiyat orasidagi farq faqatgina grammatik subyekt hamda predikat o'rtasidagi tilshunoslikka oid tushunchalarning predmetlarga qaratilganligidan iborat. Shunday qilib, ifoda etiladigan tabiiy til falsafasi nominalizmning muayyan turiga aylanadi. Biroq bu faoliyat shunchaki soddagina kechmaydi. Odatda odamlar "til o'yinlari" deb aytadigan "o'yin"larning markaziy g'oyasi vazifalar, obyektlar va lingvistik iboralar, til bilan voqelik o'rtasidagi farqni yo'qotib yuboradigan garmoniyani shakllantiradigan «nutqiy harakatlar»larga qo'shilgan bo'lishini faraz qiladi.

Til jamiyat taraqqiyotining eng qadimgi davrlarida, xususan Qadimgi Mesopotamiya, Yunoniston va Sharqda kommunikatsiya vositasi sifatida rivojlangan. Eng qadimgi lingvistik-falsafiy g'oyalar afsona, doston va turli xalqlarning diniy ta'limotlarida aks etgan. Antik davr faylasuflari,

Platonning «Kritey» va «Timey» dialoglari, Aristotelning «Ritorika» risolasida tilda so'zlardan foydalanishning ahamiyati ochib berilgan. O'rta asr Sharq mutafakkirlari Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Mahmud Qoshg'ariy, Yusuf Xos Xojib, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, XIX-XX asrda A.Donish, A.Avloniy, M.Behbudiy, A.Fitrat muloqot tizimida milliy va horijiy tillarini o'rganishning ahamiyatini o'rganganlar.

Evropa olimlari R.Dekart, I.Kant, G.Gegel, V.Leybnits, J.Lokk, V.Gumbold tilning inson hayotidagi rolini, tafakkur imkoniyatlarini va mantiqiy xulosa chiqarishning ahamiyatini ochib berganlar. Jumladan, G.Frege «Mantiqiy formulalar tili va mening tushunchalarimning hisobi», «Falsafa, mantiq, til»[2] asarlarida fikrning amaliy hayotga va Dj.Murfikrdagi xatolarning faoliyatga ta'sirini[3], B.Rassel inson bilimi imkoniyatlarining falsafiy-lingvistik jihatlarini tahlil qilgan[4]. XX asr mashhur tilshunos olimi L.Vitgenshteyn esa til va kommunikatsiya mutanosibligini ta'minlashda muammoli vaziyatlarni bartaraf qilishning yo'llari, falsafiy-lingvistik tadqiqotlarning mantiqiy modellarida kundalik tillarning o'rni[5]ni tahlil qilgan. Inson faoliyati jarayonida shakllanuvchi til va kommunikatsiya falsafasining qoida sifatida yuzaga kelishi G.Rayl, P.Strousonning nutqli aktlar nazariyasida o'z ifodasini topgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ko'rib o'tilgan tadqiqotlarda sun'iy til tabiiy til negizida yaratilgan yordamchi axborot belgilar tizimidan iboratdir. U mavjud axborotlar, xabarlarini aniq hamda tejamlil bayon qilish va uzatish uchun xizmat qiladi. Sun'iy tilda sun'iy yo'l bilan yaratilgan maxsus belgilar, ya'ni simvollar – ramzlar ishlatiladi. Tabiiy tildagi aniq mazmunga ega bo'lgan fikrlar ilmiy bilishda ana shunday simvollar bilan almashtiriladi. Ilmiy bilishda sun'iy tilning ahamiyati kattadir[7]. Albatta, yer sayyorasining barcha aholisining muloqoti uchun sun'iy til yaratishga urinishlar ko'p bo'lgan va davom etmoqda. Esperanto, Volapyuk, Loglan, Toki pona, Kvenya, Klingon tili shular jumlasidandir. Lekin hozirga qadar yaratilgan sun'iy tillar barchaning talablarini birday qondira olmayapti. Shunga qaramay, mavjud tabiiy tillar orasida eng ommaboplar ham mavjud. Ularning ommabopligini turli o'lchamda aniqlash mumkin.

Tahlil va natijalar. Esperanto tili. Esperanto tili 1870-yillarning oxiri va 1880-yillarning boshlarida Rossiya imperiyasi va Polshaning bir qismi bo'lgan Belestoklik (Rossiya imperiyasi va Polshaning bir qismi) polshalik-yahudiy oftalmolog L.L.Zamenhof tomonidan yaratilgan. 1870-yillarda, L.L.Zamenhof esperanto tilini yaratishdan bir necha yil oldin, polyakcha Belestokdagi jamoat joylariga kirish taqiqlangan edi. L.L.Zamenxofning so'zlariga ko'ra, "u chet tillarini o'rganishga sarflaydigan vaqtimiz va mehnatimizni qisqartirish va turli mamlakatlardan kelgan odamlar o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlash uchun tilni yaratgan. Esperanto tili xalqaro til bo'lganida, barcha tarjimalar faqat unda amalga oshiriladi. Shuningdek, barcha xalqlar umumiy birodarlikda birlashgan bo'lardi"[8]. Uning ta'kidlashicha, tug'ilib, bolaligim o'tgan joy kelajakdagi barcha kurashlarim yo'nalishini belgilab berdi. Belestokda aholi to'rtta alohida millatga bo'linga. Bular ruslar, polyaklar, nemislar va yahudiylar. Ularning har biri o'z tilida gapirar va boshqalarga dushman sifatida qaragan.

Esperanto tili dastlab Rossiya imperiyasi hududida qo'llanila boshlandi. Keyinchalik 1905-yilga kelib esperanto ko'plab mamlakatlarda jumladan, Kanada, Meksika, Jazoir, Yangi Zelandiya va evropada qo'llanila boshladi. Esperanto tili ko'pincha shaxsiy yozishmalar va uchrashuvlarda ishlatilgan. Undagi matnlar faqat faol esperantistlar tomonidan nashr etilgan. Shu tariqa esperanto tilining ko'plab vakillari paydo bo'la boshladi. Keyinchalik ushbu til vakillari yevropada ona tilida so'zlashuvchilar uchun maxsus davlat - Amikeho tashkil etishni taklif qilishdi. Biroq, XX asrdagi

urushlar paytida esperantistlar katta yo'qotishlarga duch kelib ularning ushbu g'oyasi amalga oshmadi.

Volapyuk tili. Volapyuk yoki Volapük (Volapuk: vol "dunyo"dan turkumda + puk - til, ya'ni "dunyo tili") - xalqaro sun'iy ijtimoiylashgan til. Bu til 1879-yilda nemis katolik ruhoniysi Iogann Martin Shleer tomonidan yaratilgan. Volapyuk tili 1929-yilda Arie de Jong tomonidan isloh qilingan va 1931-yilda keng jamoatchilikka taqdim etilgan. 1920-yilda gollandiyalik Arie de Yong boshchiligidagi volapukistlarning kichik guruhi tilni qayta ko'rib chiqishni ishlab chiqdi va 1931-yilda taqdim etdi. De Jong grammatika-ni soddalashtirdi (kamdan-kam ishlatiladigan fe'l shakllarini bekor qildi) va tovushi tez-tez ishlatila boshlandi. Natijada, ba'zi so'zlar ingliz yoki nemis tilidagi asl tovushiga qaytdi (masalan, lo'mib (yomg'ir) jilovga aylandi). De Jong islohotlaridan so'ng, Volapuk Niderlandiya va Germaniyada qisqa vaqt ichida mashhur bo'ldi. Ammo natsistlar kelishi bilan bu mamlakatlarda sun'iy tillarni o'rganish taqiq ostiga olindi va volapyuk tili harakatini bekor qildi.

Loglan tili. Loglan - lingvistik tadqiqot vositasi sifatida ishlab chiqilgan sun'iy til bo'lib, doktor Jeyms Kuk Braun tomonidan taxminan 1955-yilda yaratilgan. Loglan (ingliz mantiqiy tilidan "mantiqiy til" ko'pincha rus tilida oxirgi bo'g'inga urg'u berilgan holda talaffuz qilinadi) - bu lingvistik tadqiqot vositasi sifatida, xususan, Sapir-Uorf gipotezasini eksperimental tekshirish uchun ishlab chiqilgan sun'iy tildir. Bu til ilk bor 1975-yilda Loglan instituti tomonidan qog'oz shaklida birinchi marta nashr etilgan 600 sahifalik "Loglan: mantiqiy til" kitobida keltirilgan.

Loglan tilining birinchi sharhi Braun tomonidan 1960-yil iyun oyida Scientific Amerikan jurnalida xuddi shu nomdagi maqolada nashr etilgan. 1965-yilda esa Robert Xaynlinning "Ey - qattiq xo'jayin" ilmiy-fantastik romani nashr etildi. Uning qahramonlaridan biri Meycroft Xolms ismli kompyuter Loglan tilida gapiradi va 1973-yilda Robert Xaynlin "Yirtqich hayvonning soni" romanini chop etdi. Shu tariqa loglan tili ushbu voqealardan so'ng 1975-yilgacha Braunning "Loglan: mantiqiy til" 3-nashr kitobi nashr etilgunga qadar, uzoq vaqt davomida loglan tili haqida hech narsa ma'lum emas edi. Kitobning avvalgi birinchi va ikkinchi nashrlari faqat kutubxonalar va til loyihasiga qiziqqan muxlislarga tarqatilgan edi. Birinchi nashr taxminan 3000 o'quvchini qabul qildi. Ulardan ba'zilari tilni o'rgandilar va ona tilida so'zlashuvchilarning birinchi avlodiga aylandilar. Ular loglan tilida o'quvchilari orasida Old Middle High Loglan deb nomlangan.

1972-yilda loglan tiliga qiziquvchilarning ilk uchrashuvlari bo'lib o'tadi. Keyingi uchrashuvlar 1977-1978-yillarda bo'lib o'tib, loglaning birinchi hamjamiyatini tashkil etadilar. Ushbu uchrashuvlar loglan tilining tafakkurga ta'siri belgilarini izlash uchun birinchi imkoniyatni berdi. Ushbu Braun uchrashuvning birinchi ishtirokchilari inglizcha nutqini tavsiflovchi 6 ta belgini qayd etdilar. Bular quyidagilar:

- Metaforalarning boyligi va noodatiyligi;
- Odamlar va hodisalarning noodatiy tavsiflaridan tez-tez foydalanish;
- Ingliz tilining noaniqligi, ushbu mavzu bo'yicha tez-tez hazillar va suhbatlar haqida xabardorlikni oshirish;
- Neologizmlar va g'alati iboralarni yaratish uchun lazzat;
- So'zlarning qo'shilishi (yoki aksincha, parchalanishi), oddiy ingliz tilida mavjud bo'lmagan, lekin prinsipial jihatdan mumkin bo'lgan shakllarning shakllanishi (masalan: "couth", "idiosencrat", "ert", "qualifiedliy", "therapped" "guruhi", "ekonomist");
- Loglanistlar o'rtasida bir-birlari va boshqa odamlar bilan muloqot qilishda hazillarning ahamiyati ortishi ko'pincha odamlarning aytganlari o'rtasidagi kulgili holatlarni ko'rish mumkin.

Toki pona tili. Tokipona (toki pona) Kanadalik Sonia Lang (oldingi nomi - Sonia elen Kisa) tomonidan yaratilgan til bo'lib, sun'iy tillarning eng soddasi hisoblanadi. U haqidagi birinchi ma'lumotlar World Wide Webda 2001-yilda paydo bo'lgan. Toki pona nomi "mehribonlik tili" deb tarjima qilingan.

Tokipona tilining dunyoqarashi uning tuzilishi va mazmunida aks etadi. Til leksikasida 120 ga yaqin turlari bor. Tokipon tili asosan internetda (IPC chatlarida va YOxoo! Gropus munozaralar royxatida) va undan tashqarida Kanada, AQSH, evropa, Isroil, Yaponiya va Rossiyada ishlatiladi. Asosan internet foydalanuvchilari orasida ko'p tarqalgan. U internetda so'zlashish madaniyatini ko'rsatadi. 2020-yilda internet faollari tomonidan tuzilgan va Scriptorium nashriyoti tomonidan chop etilgan darslik bilan cheklangan. Tilning dastlabki shakli 2001-yilda Sonia Lang tomonidan onlayn nashr etilgan va tezda mashhurlikka erishgan. Ushbu til a'zolari ingliz, tokipona va esperanto tillarida bir-birlari bilan tilni muhokama qilishgan. Tilningning eng yuqori cho'qqisida guruhning 500 dan ortiq a'zosi bo'lgan. Keyinchalik Lang Sonia 2014-yilda o'zining birinchi til kitobi "Toki pona: yaxshilik tili"ni chop etgan. Ushbu kitob 120 so'z va 3 sinonimni o'z ichiga olgan. 2016-yilda kitob fransuz tilida ham nashr etilgan.

Kvenya tili. Tolkien 1915-yilda bu til ustida ishlay boshlagan. Fin tili bu tilni yaratish uchun asos bo'lib xizmat qilgan. Bundan tashqari Tolkien lotin va yunon tillaridan fonetika va orfografiyani qisman o'zlashtirgan. Kvenya nomi Skandinaviyaning shimolidagi Kvenlandiya (Kayan o'lkasi) hududida keng tarqalgan fin tiliga yaqin Kven tili nomidan kelib chiqqan bo'lishi mumkin. Tolkien tilning rivojlanishiga katta e'tibor bergan. Kvenya til grammatikasi yakuniy shakliga etgunga qadar to'rt marta qayta ko'rib chiqilgan.

Klingon tili. Klingon tili Mark Okrand tomonidan ishlab chiqilgan sun'iy tildir. Ushbu til boshqa ko'plab kinematik tillardan farqli o'laroq, batafsil grammatika, sintaksis va lug'atlarni yaratishda foydalanilgan. Shuningdek,

Klingon til instituti ham mavjud bo'lgan. Keyinchalik, klassik adabiy asarlarning klingon tiliga tarjimalarini nashr etilgan. Jumladan, "Klingon Rojdestvo Kerol" spektakli asosan klingon tilida sahnalashtirilgan birinchi spektakldir (faqat hikoyachi ingliz tilida gapirgan). Bulardan tashqari klingon tilida "Tribble Trouble" (1967), Jeyms Duxan Skotti tomonidan Star Trek olamidagi birinchi badiiy film ixtiro qilingan (1979).

Tilni yaratishda Mark Okrand o'zboshimchalik bilan Jeyms tomonidan yaratilgan tovushlar va iboralarni Shimoliy Amerika hind tillari va unga universitetdan tanish bo'lgan sanskrit tilining elementlari bilan birlashtirdi. Tilning fonetikasi hind-yevropa tillarida so'zlashuvchiga tovushni yaratishni qiyinlashtiradigan bir qator tovushlardan foydalanadi. Bu til keyinchalik aktyorlar ishtirokidagi keyingi filmlarda vaqti-vaqti bilan qo'llanilgan. Masalan, "Yulduzli ayol", "Oxirgi chegara", (1989) va "Ochilmagan mamlakat" (1991) filmlar tarjimalaridagi qiyinchiliklarni bartaraf etishda xizmat qilgan.

Xulosa va takliflar. Shuni ta'kidlash lozimki, til g'oya, tuyg'u, tafakkur imkoniyatlarini, shuningdek, huquqiy me'yorlarni jonli ifodalash usulidir. U insoniyatga o'tmish, bugungi kun va kelajak haqida axborot almashish, insoniyat tomonidan to'plangan ma'naviy boyliklarni saqlash imkonini beradi. Bu vazifalarni amalga oshirishda ilmiy til ham katta rol o'ynaydi. Biror bir mamlakatda ilmiy bilimlarning o'zi rivojlansa-yu, lekin uni ifoda etuvchi til birliklari bu talabga javob bermasa, shu mamlakatning taraqqiy topishiga muayyan ma'noda salbiy tasir etadi. Shuning uchun jamiyatning rivoji bilan birga ilmiy tillar ham takomillashtirilib borilishi, ilmiy atamalar ham vaqti bilan saralangan, til rivojiga to'sqinlik qilayotgan so'z va so'z birikmalaridan voz kechilishi zarur. Til aloqalarining rivojlanishi shaxslararo muloqot, birlashmagan, masofaviy xorij tillari, vositachilik yoki shaxssiz kompyuter vositasidagi yer usti aloqa vositalaridan kosmik va sun'iy yo'ldosh radio va televizion aloqalaridan foydalanish kabi bosqichlarda namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Кудряшова Т.Б. Онтология языков познания: Дис.... д-ра филос. наук. – Москва, 370 с.
2. Фреге Г. Философия. Логика. Язык. – М.: Прогресс, 1987. – 336 с.
3. Джордж Огастас Мур. Потусторонние искания. Перев. Додоновой Н., под ред. и с предисл. Вербицкой А.. – М.: Изд. Вербицкой А., 1904.
4. Рассел Б. Человеческое познание: его сфера и границы: Статьи / [Пер. с англ. Воробьева Н.В.]. – М.: ТЕРРА – Кн. клуб: Республика, 2000. – 464 с.
5. Витгенштейн Л. Философские исследования // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. – М., 1985. – С. 79-128.
6. Витгенштейн Л. Философские работы. – М., 1994.
6. Кормочи Е.А. Язык нерелексивных форм познания: Дис.... канд. филос. наук. – Петропавловск-Камчатский, 2003. – 164 с., Лебедев М.В. Значение и его коммуникативно-эпистемологическое обоснование в аналитической философии языка: Дис.... д-ра филос. наук. – Москва, 2004. – 328 с.
7. Кормочи Е.А. Язык нерелексивных форм познания: Дис.... канд. филос. наук. – Петропавловск-Камчатский, 2003. – 164 с., Лебедев М.В. Значение и его коммуникативно-эпистемологическое обоснование в аналитической философии языка: Дис.... д-ра филос. наук. – Москва, 2004. – 328 с.

Sitora XUDOYBERDIYEVA,
Buxoro muhandislik texnologiya instituti o'qituvchi-stajyori
E-mail: sitora9244494@mail.ru

BuxDU dotsenti, p.f.n.Sayfullayeva D.A. taqrizi ostida

DIDACTIC AND METHODOLOGICAL REQUIREMENTS FOR TEACHING-METHODOLOGICAL MATERIALS FROM SPECIALIZED SUBJECTS

Annotation

By implementing reforms aimed at improving the higher education system in our republic, great attention is being paid to the training of fully mature, independent decision-making, free-thinking, responsible and initiative personnel, and didactic and methodological requirements for educational and methodological materials have been developed in the course of higher education, and suggestions and conclusions are given.

Key words: Educational materials, specialized, educational methodological materials, didactic, methodological, technologies, continuous education.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ И МЕТОДИЧЕСКИЕ ТРЕБОВАНИЯ К УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИМ МАТЕРИАЛАМ ПО ПРОФИЛЬНЫМ ДИСЦИПЛИНАМ

Annotatsiya

Осуществляя реформы, направленные на совершенствование системы высшего образования в нашей республике, большое внимание уделяется подготовке зрелых, самостоятельно принимающих решения, свободомыслящих, ответственных и инициативных кадров, а в процессе высшего образования учебно-методической разработаны дидактические и методические требования к материалам, даны предложения и выводы.

Ключевые слова: Учебные материалы, специализированные, учебно-методические материалы, дидактические, методические, технологии, непрерывное образование.

IXTISOSLIK FANLARDAN O'QUV-USLUBIY MATERIALLARGA QO'YILADIGAN DIDAKTIK VA USLUBIY TALABLAR

Annotatsiya

Respublikamizda oliy ta'lim tizimini takomillashtirishga qaratilgan islohotlarni amalga oshirish orqali har tomonlama yetuk, mustaqil qaror qabul qilishga qodir, erkin fikrlaydigan, mas'uliyatli va tashabbuskor kadrlarni tayyorlashga katta e'tibor berilayotganligi va Oliy ta'lim jarayonida ixtisoslik fanlaridan o'quv-uslubiy materiallarga qo'yiladigan didaktik va uslubiy talablar uslublari ishlab chiqilgan va shunga doir takliflar hamda xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: O'quv materiallar, ixtisoslik, o'quv uslubiy materiallar, didaktik, uslubiy, texnologiyalar, uzluksiz talim.

Kirish. Respublikamizda oliy ta'lim tizimini takomillashtirishga qaratilgan islohotlarni amalga oshirish orqali har tomonlama yetuk, mustaqil qaror qabul qilishga qodir, erkin fikrlaydigan, mas'uliyatli va tashabbuskor kadrlarni tayyorlashga katta e'tibor berilmoqda. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev o'zining "Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini mard va oliyanob xalqimiz bilan birga quramiz" nomli ma'ruzasida, "Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz" deb alohida ta'kidlab o'tganliklari ham bejiz emas [1]. Bugungi kunda oliy ta'lim sifatini yaxshilash va innovatsion texnologiyalar kirib kelishida ixtisoslik fanlaridan xorijiy tajribalardan foydalanib o'quv materiallarining yaratilishi va o'quv jarayoniga tadbiiq etilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Professor Q.T.Olimov fikricha, o'quv materiallari yangi avlodi bilimlarni ta'lim oluvchilar tomonidan mustaqil o'zlashtirib olishga, ularda ko'nikma va malakalarni shakllantirishga, kerakli materialni mustaqil izlash va topishga, hamda amaliy faoliyatda qo'llashni o'rgatishga va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak [4].

Albatta, ixtisoslik fanlari o'quv materiallarining zamonaviy avlodi ham o'quv materialini talabalar tomonidan mustaqil o'zlashtirib olinishiga samarali xizmat qilishi lozim.

Shuningdek o'quv materiali bilimlarni o'zlashtirishning pedagogik va psixologik qonuniyatlarini hisobga olgan holda bayon qilinishi kerak.

Darsliklari yangi avlodini sifatini oshirishda ularga qo'yiladigan talablar va yondashuvlar A.A.Abdudodirovning, darsliklari yangi avlodini ishlab chiqish muammolariga qaratilgan bir qator talablar, darsliklarda pedagogik texnologiyalar ifodalanishi yoki o'z aksini topishi masalalari U.K.Musaevning ilmiy maqolalarida yoritilgan [3].

B.A.Almuxambetovning fikricha muallif yaratayotgan darslik mazmunini uslubchilar va amaliyotchi o'qituvchilar bilan chuqur tahlil etish, o'quv materialining didaktik talablarga va talabalar yoshiga mos kelishiga e'tiborni qaratishlari kerak [2].

E.Yangabaeva fikricha darsliklar quyidagi asosiy talablarni bajarishi kerak: ta'limiy-metodologik tamoyillar asosida talabalarga bilim berish, tarbiyaviy - talabalar ma'naviy didaktikalarini shakllantirish, ilmiy bilimlarga munosabatni rivojlantirish, rivojlantiruvchi - bilim olish va ijodiy faoliyatlarini rivojlantirishdan iboratdir [9].

L. Tyurina sifatli darslik ishlab chiqish uchun amal qilinishi lozim bo'lgan quyidagi asosiy talablarni keltiradi [7]:

- ilmiy fikr rivojlanishining asosiy yo'nalishi va natijalariga, uning zamonaviy holatiga mos kelishi;
- fanga oid majburiy bilimlar yig'indisini belgilab beruvchi oliy ta'lim standartlari talablariga mos kelishi;

- ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarni mustahkamlash, mustaqil ishlashni rag'batlantirishi;
- mavzularning aniq belgilanishi, zarur ma'lumot apparati va materiallar;
- darslik hech qanday qiyinchiliksiz o'qituvchining ilmiy va pedagogik kotsepsiyasiga kiritilishi hamda o'quv jarayoni grafigi va ishchi rejasi bilan mos keluvchi vosita bo'lishi lozim;
- darslik mavjud o'quv jarayonini tashkil etish tizimi va istiqbolni qoniqtirishi lozim[7].

Yuqorida keltirilgan yondashuvlardan o'quv materiallarini ishlab chiqish jarayonini o'qitish texnologiyalari bilan uzviy bog'liqlikda ko'rib chiqish lozimligi ko'rinib turibdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Biz tadqiqotimizda ixtisoslik fanlardan o'quv-uslubiy materiallarga qo'yiladigan didaktik va uslubiy talablarni o'rganib chiqdik va ular asosida hozirgi kunga mos bo'lgan uslubiy asoslarni aniqladik.

Tahlil va natijalar. «Uzluksiz ta'lim tizimi uchun o'quv materiallarining yangi avlodini ishlab chiqish konsepsiyasi»ga muvofiq ta'lim turlarining xususiyatlaridan va nashr shaklidan qat'iy nazar barcha o'quv materiallari:

- Davlat ta'lim standartlari (davlat talablari) asosida tayyorlanishi;
- Ta'lim-tarbiya jarayoniga hamkorlik pedagogikasi va o'qitishning interfaol uslublarini tadbiq qilishda ko'mak berishi;
- Tegishli o'quv fanining nazariy va amaliy rivojlanishida, uzoq va yaqin o'tmishdagi boy intellektual merosimzning o'rni va ahamiyatini ko'rsatishi;
- Intellektual insonparvarlik g'oyalarini aks ettirilishi insonning tabiat va ijtimoiy hayotda o'ta mas'uliyatligini anglatishga qaratilishi;
- Vatanparvarlik va milliy g'urur hissini shakllantirishi, mustaqil va ijodiy fikrlashga yo'naltirilishi;
- Ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirilishi, ta'lim va tarbiya uzviyligini ta'minlashi;
- Bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirish, qiziqish uyg'ota oladigan va mustaqil fikrlashga yo'naltira oladigan xususiyatlarga ega bo'lishi;
- Bilim oluvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilishi, mustaqil ta'lim olishga qiziqish uyg'otishi;
- Yuqori darajada umumlashtirilgan va zamonaviy, ilmiy bilimlarga asoslangan ma'lumotlar (qonunlar, ayniyatlar, tasniflar va hokazo)dan tashkil topishi;
- Illyustratsiyalarga boy, ko'rgazmali tasvir va badiiy-uslubiy jihatdan amaliy faoliyatga qaratilgan bo'lishi;
- Bilim oluvchilarning yoshi va psixo-fiziologik xususiyatlarini hisobga olishi;
- Bilimlarning mutlaqligi va nisbiyligini yorqin ifodalashi;
- Ta'lim oluvchilarning bilimi, o'quvi va ko'nikmalarini nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'lishi;
- Ta'lim va tarbiyani ijtimoiy hayot, unumli mehnat bilan uzviy bog'lanishiga e'tibor berishi;
- Fan va texnika yutuqlarining ahamiyatini ifodalashi, ilmiy masalalarning mantiqiy ketma-ketlikda, fanning o'quv dasturiga muvofiq bayon etilishi;
- Yaxlitlikni idrok qilish hissi shakllanishi uchun barcha ma'lumotlar mantiqiy bir tizimda berilishi;
- Matn jozibali shaklda bayon etilishi;
- Asosiy tushuncha va xulosalarning ta'riflari nihoyatda aniq va ravshan yozilishi, atamalarining umumiylikiga erishilishi kabi umumiy talablarga javob berishi kerak.

Biz yuqorida keltirilgan umumiy talablardan tashqari oliy ta'lim darsliklarida o'ziga xos didaktik va uslubiy talablar qo'yiladi.

Oliy ta'lim uchun ixtisoslik fanlar darsliklari mutaxassislar tayyorlashda asosiy o'qitish manbai hisoblanadi.

Oliy ta'lim muassasalarining bakalavriat ta'lim yunalishlarida foydalaniladigan ixtisoslik fanlari darsliklarini ishlab chiqishda qo'yiladigan asosiy talablardan biri Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturiga mos holda yozilishidir. Ixtisoslik fan darsligi o'quv dasturida talab etilgan mavzularni to'liq qamrab olishi kerak.

Ixtisoslik fan darsligining mazmunida qonunlar, nazariyalar, tamoyillar, jarayonlar, obyektlar tuzilishi va boshqa bilimlarning bir xil yondashuvda yoritilishi; kasbiy ta'limga yo'naltirilishi, xulosalarning qo'yilishi; talabalar olgan bilimlarini kasbiy faoliyatga qo'llashni o'rganishga yo'naltirilgan didaktik apparat bo'limi; bo'limlar va boblar orasidagi o'zaro bog'liqlikning ta'minlanishi; ishlab chiqarish jarayonlarining turli jihatlarini yorituvchi o'quv materialining o'zaro bog'lanishining ta'minlanishi; ilmiy bilimdan aniq kasbiy bilimga va amaliy ko'nikmaga o'tishni ta'minlashi kerak.

Shuningdek, zamonaviy darslikda:

- Bilimlarni mustahkamlash, va o'z-o'zini baholash uchun savollar va testlar berilishi;
 - Mashqlar, topshiriqlar, tajriba va amaliy ishlar, mustaqil ishlar bo'yicha topshiriqlar berilishi kerak;
 - Muammoli vaziyatlar yoki keys stati topshiriqlari berilishi talabalar mustaqil va ijodiy ishlash qobiliyatlarini rivojlantirish;
 - Boblarda mavzularning tizimligi, talabning tushunishini ta'minlash uchun barcha ma'lumotlar mantiqiy bir tizimda, ya'ni oddiydan-murakkabga, osondan qiyinga kabi taqdim etilishi ta'minlanishi kerak;
 - Darslikda amaliy va tajriba mashg'ulotlarni bajarish va mashqlarni echish bo'yicha ko'rsatmalar berilishi, matn, rasm va grafiklar yordamida bilim olish orqali kengaytirilgan amaliy ko'nikmalarni shakllantirish imkoniyati bo'lishi lozim.
- Yuqoridagi talab va yondashuvlardan kelib chiqib hamda biz tomondan o'tkazilgan tadqiqotlar asosida ixtisoslik fanlardan yaratiladigan zamonaviy darsliklarga qo'yiladigan quyidagi didaktik va uslubiy talablar ishlab chiqildi:
- O'quv dasturiga to'la mos keladigan va undagi mavzularni to'liq qamrab oladigan shaklda yozish;
 - Ixtisoslik fanning etakchi komponenti bo'lgan "Faoliyat usullari"ning o'quv maqsadlari va vazifalarining aniq yoritilishi;
 - Matnda atrof-muhit, uning ifloslanish va jamiyat salomatligi muammolari hamda ularni hal qilish yo'llari aks ettirilishi;
 - «Faoliyat usullari»ning yoritilishida nazariy va amaliy mazmunning o'zaro maqbul hamda bog'liq holda taqsimlanishi;
 - Matnni tushunarli va mantiqiy usulda tuzish, o'rganish jarayonini osonlashtirish uchun rasmlar, sxemalar va chizmalarni qo'shib joylashtirish;
 - Mavzularning soddadan murakkabga tomon o'sishini hamda o'zaro bog'liqligini ta'minlash;
 - O'quv materialining o'zgaruvchan vaziyatlarda qo'llashga yo'naltirilganligi;
 - Kasbga va fanga qiziqishni uyg'otuvchi tahlil, muzokara, takrorlashni talab qiluvchi muammoli materiallar, ijodiy-amaliy va izlanuvchanlik xarakterdagi va mustaqil bilim, hamda ko'nikma olishga yo'naltirilgan topshiriqlar;
 - O'quv matni fan dasturida mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan tushunmovchilikka aniqlik kiritishi kerak;
 - Rasmlar, grafiklar, jadvallar, sxema va diagrammalar berilgan ma'lumotlar, tushuntirishlar bilan uzviy bog'langan bo'lishi kerak;
 - Fanni o'qitish texnologiyasi yoki metodikasiga mos kelishi;

- Darslikda o'rganiladigan mavzu va mashg'ulotlar guruhda talabalarning turlicha qobiliyatli ekanliklarini inobatga olgan holda berilishi lozim;

- O'quv materialida talabalarni faol bo'lishga va tanqidiy fikrlashga undovchi hamda ularning qiziqishlarini o'ziga jalb qiladigan jihatlarining mavjud bo'lishi;

- O'rganish motivlarini shakllantirish: ishlab chiqarish va hayot bilan bog'lovchi va kasbga yo'naltiruvchanlik, hamda amaliy xarakterdagi materiallar; tarixiy dalillar, muammoli topshiriqlar qo'yilishi va ularning echimlari;

- Fanlararo va fan ichida o'zaro bog'liqlikni ta'minlanishi;

- Mazmun juda ishonchli va salohiyat bilan yoritilishi kerakki, unda mualliflarning fan, texnika va texnologiyalar so'nggi yutuqlaridan foydalaniganligi ko'rinib tursin;

- mazmun dalillardan namunalarga, namunadan-farazga, farazdan-izlanishga, izlanishdan-amaliy qo'llashga, abstrakt-ilmiy bilimdan-aniq kasbiy bilimga, bilimdan-amaliy ko'nikmaga o'tishni ta'minlanishi;

- ko'nikma va malakalarni shakllantirilishi; amaliy topshiriqlarni bajarish va mashqlarni echish namunalarining mavjudligi, matn, illyustratsiya va grafiklar yordamida bilim olish orqali kengaytirilgan amaliy ko'nikmalarni shakllantirish, fan bo'yicha mustaqil ravishda muammoni qo'yish va echish.

- O'zbekistonning turli hududlaridagi talabalarning bilimga bo'lgan ehtiyojlarini va milliy xususiyatlar, turli madaniyatlarning hisobga olinishi;

- topshiriqlar va vazifalar keng ko'lamli talabalar bajaradigan amaliy ishlarni juftlikda yoki kichik guruhlarda tashkil etish imkoniyatini berish;

- Darslikdagi takrorlanuvchi tushunchalarga va rioya qilinishi kerak bo'lgan qoidalarga e'tiborni jalb etish maqsadida maxsus belgilardan foydalanish zarur.

- Talabalarning o'z bilim va ko'nikmalarini tekshirishlari uchun nazorat savollari va testlar bilan ta'minlanishi;

- Talabalar mustaqil ishlari uchun amaliy topshiriqlar, mashqlar, loyihalar bilan ta'minlanishi;

Xulosa va takliflar. Olib borgan izlanishlarimiz shuni ko'rsatdiki, ixtisoslik fanlaridan yaratiladigan zamonaviy darslik muvofiqlashtiruvchi, tizimlovchi, axboriy, kasbga yo'naltirilish, bilimlarni mustahkamlash va o'z-o'zini nazorat qilish, mustaqil bilim olishga qiziqitirish, talabalarni ijodkorlikka undovchi, rivojlantiruvchi-tarbiyalovchi funksiyalarni bajarishi kerak.

Ushbu keltirilgan didaktik va uslubiy talablar bajarilganda va funksiyalar ro'yobga chiqarilganda ixtisoslik fan darsliklarining zamonaviy avlodini ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Shuningdek, oliy ta'limidagi o'quv materiallariga esa:

- kasbga qiziqishni kuchaytirish, uni mustahkam egallashga va zamonaviy bilimlar asosida raqobatbardosh mutaxassislar chiqishini ta'minlashi;

- mustaqil va erkin fikr yuritish, mas'uliyatli qarorlar qabul qilishga qodir bo'lgan shaxslarni tarbiyalanishi;

- qaysi fanga tegishliligidan qat'iy nazar nazariy bilimlar amaliyot bilan keng bog'liqligining ta'minlanishi;

- muayyan fan sohasiga xos xususiyatlardan kelib chiqib, estetik va dizayn ko'rsatkichlarda ilm-fan yutuqlarini tasvirlaydigan ko'rgazmali ma'lumotlar-qurilma, jihozlar yoki ularning ma'lum qismlari va boshqalar turli rangda berilishiga e'tibor qaratilishi kabi qo'shimcha talablar qo'yiladi.

O'tkazilgan izlanishlar va tahlillar asosida ixtisoslik fanlari o'quv materiallarining yangi avlodi bilimlarni talabalar tomonidan mustaqil o'zlashtirib olishga, ularda ko'nikma va malakalarini shakllantirishga, kerakli materialni mustaqil izlash va topishga, amaliy faoliyatda qo'llashga o'rgatishga, hamda ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerakligi asoslandi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. www.lex.uz.
2. O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" qonuni. www.lex.uz
3. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. –T.: O'zbekiston, 2016. – 56-b
4. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. –T.: O'zbekiston, 2017. – 104 b.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni. www.lex.uz.
6. Olimov Q.T., Mirzaxmedov B.M. Kasb-hunar ta'limi tizimida maxsus fanlardan o'quv adabiyotlarning yangi avlodini yaratish muommolari // Uzluksiz ta'lim.-2004.- №5.-B. 22-26-b.
7. Olimov Q.T., Sayidaxmedova M.S., Jalolova D.F., Bozorova M.Q., Boltaeva M.L., Alimov A.A.. Pedagogik texnologiyalar o'quv qo'llanmasi. –T.: «Fan va texnologiya», 2011, 300-bet.
8. Olimov Q.T., Alimov A.A., Uzoqova L.P., Alimov A.T., Jo'raev X., Jalolova D.F., Mirzaeva F.T. Kasb ta'limi metodikasi. Darslik // "Fan va texnologiyalar" nashriyoti. – Toshkent, 2016. – 328-b.
9. Olimov Q.T. Maxsus fanlardan o'quv adabiyotlari yangi avlodini yaratishning nazariy-uslubiy asoslari. Avtorefer. dis. ...ped. fan. dok. –T.: 2005. -44-b.
10. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Qarshi: Nasaf, 2000.– 79-b.
11. Sayidaxmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar (nazariya va amaliyot). – T.: Moliya, 2003. – 172-b.

Roziya HAYDAROVA,
Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: roziyadavronovna0412@gmail.com

TVCHDPI "Algebra va matematik analiz" kafedrası dotsenti DSc A.J.Seytov taqrizi asosida

BOSHLANG'ICH SINFLARDA MATEMATIKA FANINI O'QITISHDA MATEMATIKA DARSLIKLARINING AHAMIYATI(1-SINF MATEMATIKA DARSILIGI MISOLIDA)

Annotatsiya

Boshlang'ich sinflar uchun matematika darsliklari asosiy o'qitish vositasi hisoblanadi. Boshlang'ich maktabning o'qitish mazmunini takomillashtirishda, yangi ma'lumotlarni o'rganishda, asosiy maktab ta'limiga har tomonlama tayyorgarlikda va matematik bilimlardan hayotda foydalanish jarayonida matematika darsliklari alohida ahamiyatga ega.

Maqolada boshlang'ich sinflarda matematika fanini o'qitishda matematika darsliklarining maqsadi va vazifalari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, matematika darsliklarining mazmuni 1-sinf matematika darsligi misolida tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Matematika, darslik, mantiqiy fikrlash, to'plam, amallar, natural son, qo'shish, ayirish, geometrik shakllar, o'lchov birliklari, jadval.

ЗНАЧЕНИЕ УЧЕБНИКОВ МАТЕМАТИКИ В ПРЕПОДАВАНИИ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Аннотация

Учебники математики для начальных классов являются основным средством обучения. В совершенствовании содержания обучения начальной школы, изучении новой информации, всесторонней подготовке к основному школьному образованию и в процессе использования математических знаний в жизни - учебники по математике имеют особое значение. В статье рассмотрены цели и задачи учебников математики при преподавании математики в начальных классах. Также было проанализировано содержание учебников по математике на примере учебника математики 1 класса.

Ключевые слова: Математика, учебник, логическое мышление, множество, операции, натуральное число, сложение, вычитание, геометрические фигуры, единицы измерения, таблица.

THE IMPORTANCE OF MATHEMATICS TEXTBOOKS IN TEACHING MATHEMATICS IN PRIMARY SCHOOLS

Annotation

Mathematics textbooks for elementary grades are the main means of teaching. In improving the content of primary school education, learning new information, comprehensive preparation for basic school education and in the process of using mathematical knowledge in life - mathematics textbooks are of particular importance.

The article discusses the goals and objectives of mathematics textbooks in teaching mathematics in primary school. The content of mathematics textbooks was also analyzed using the example of a 1st grade mathematics textbook.

Key words: Mathematics, textbook, critical thinking, set, actions, natural number, addition, subtraction, geometric shapes, units of measurement, table.

Kirish. Hozirgi kunda boshlang'ich sinflarda matematika fanini o'qitish yuzasidan ko'pgina tadqiqotlar olib borilmoqda. Mamlakatimizda boshlang'ich sinflarda matematikani o'qitish bu fanni o'zlashtirishning dastlabki bosqichlaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun matematikani o'qitishda ko'zda tutiladigan umumiy masalalarni hisobga olish va ularni hal etishda boshlang'ich ta'limning ahamiyatini to'g'ri baholash zarur. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi ustida bir necha yillar izlanishlar olib borgan N.U.Bikbaeva fikriga ko'ra: "o'rta maktab matematika dasturiga taalluqli ko'pgina masalalar boshlang'ich sinflardayoq shu darajada mustahkam o'zlashtirilishi kerakki, bunda ular o'quvchilar ongida butun umr saqlanib qolsin, boshqa masalalar esa o'qitishning dastlabki bosqichida keyingi sinflarda mufassal qarab chiqishga tayyorgarlik ko'rish maqsadidagina kiritiladi yoki biror malaka va ko'nikmalarni shakllantirish jarayonida fikrlash qobiliyati darajasini oshirish imkoniyatiga ega bo'lish uchun kiritiladi" [1].

Boshlang'ich ta'limda matematika darsliklari asosiy o'qitish vositasi hisoblanib, ular belgilangan dastur materialining asosiy mazmunini belgilab beradi. Darslikda dasturda ko'zda tutilgan nazariya elementlari o'rin oladi, asosiy bilim va malakalarning shakllanishini ta'minlashi lozim bo'lgan

mashqlar va topshiriqlar kiritiladi. Darslik o'quvchi uchun ham o'qituvchi uchun o'ziga xos o'quv qo'llanma bo'lib, yangi ma'lumotlarni o'zlashtirishda u yoki bu uslubiy yondashishni ko'rsatib beradi. Darslikdan samarali foydalanish natijasida: turli vazifalarni hal qilish jarayonida muloqot qilish qobiliyatini shakllantirish; matematikani o'zlashtirish sifatini oshirish; boshlang'ich sinf o'quvchilarini faol aqliy faoliyatga tayyorlash orqali ta'limning boshlang'ich va o'rta darajalari o'rtasidagi uzluksizlikni ta'minlashga erishish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish masalalari bilan taniqli rus olimlaridan Istomina N.B ko'pgina izlanishlar olib borgan. Uning fikriga ko'ra matematikani o'rganishning dastlabki bosqichida o'quvchilarda mantiqiy fikrlashni, tasavvurni rivojlantirish, matematik bilim asoslarini o'zlashtirish, matematikaga oid dastlabki tasavvurlarni shakllantirish, matematikaga qiziqishni tarbiyalash, matematik bilimlardan kundalik hayotda foydalanish maqsadlariga erishishga qaratilgan bo'lishi zarur. Olimning "Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi" nomli qo'llanmasida yuqorida qayd etilgan maqsadlarga erishish vazifasi o'qituvchi zimmasiga yuklatilganligi va uning uslubiy tayyorgarligiga bog'liq ekanligi ta'kidlangan. Shuningdek, qo'llanmada

boshlang'ich matematik ta'limni rivojlantirish masalalari, "ta'lim faoliyati" tushunchasining asosiy tarkibiy qismlari va uni tashkil etish usullari talqin qilingan.

Z.G.Tadjieva, M.E.Jumaev, R.I.Sidelnikova, B.S. Abdullaeva, A.V. Sadikovalarning "Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi" qo'llanmasida matematika o'qitishning xususiy va umumiy metodikasi masalalari yoritilgan. Kitobning ahamiyatli tomoni shundaki, matematika rivojlanishining tarixiga bag'ishlangan alohida bob va yangi pedagogik texnologiyalarning, xususan, matematikani o'qitishda interfaol usullardan foydalanishning mazmunini tavsiflovchi alohida boblar kiritilgan. Bundan tashqari, matematika o'qitish vositalari, ya'ni darsliklar va ularning mazmuniga alohida to'xtalib o'tilgan. Unda aytilishicha matematika darsligi: a) dialektik dunyoqarashni shakllantirishga, mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga hissa qo'shishi; b) ushbu yoshdagi o'quvchilar uchun matematikadan asosiy nazariy ma'lumotlarni tizimli, ilmiy asoslangan, tushunarli taqdim etishi; v) uslubiy nuqtai nazardan mos keladigan ketma-ketlikda joylashtirilgan etarli miqdordagi turli xil vazifalar va mashqlarni o'z ichiga olishi kerak [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Matematika o'qitish metodikasi haqidagi dastlabki tushunchalar shveysariyalik pedagog – matematik G. Pestalotsi tomonidan kiritilgan. XVII asrning birinchi yarmidan boshlab matematika metodikasiga doir masalalar bilan rus olimlaridan S. E. Gurev, XVIII asrning birinchi va ikkinchi yarmidan boshlab N. I. Lobechevskiy, I. N. Ulyanov, A. N. Ostrogradskiy va boshqalar shug'ullanganlar.

Matematika o'qitish metodikasining turli yo'nalishlarida N. A. Izvolskiy, V. M. Bradis, I. K. Andronov, A. N. Kolmogorov, A. I. Markushevich va boshqalar ilmiy izlanishlar olib borishgan.

1970-yillardan boshlab mamlakatimiz professor olimlaridan J. Ikromov, N. G'aybullayev, T. To'laganov va A. Abduqodirovlar matematika o'qitishning masalalari bilan shug'ullanganlar [3].

Hozirgi kunda N. U. Bikbaeva, R. I. Sidelnikova, G. A. Adambekovalarning metodik qo'llanma sifatida tavsiya etgan "Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi" kitobida matematika o'qitishning maqsad va vazifalari batafsil yoritib berilgan. Unda o'quvchilarni o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalarni turli xil sharoitlarda qo'llashga o'rgatish matematika o'qitishning maxsus masalasi sifatida qaralgan. Boshlang'ich matematika kursida o'quvchilarni o'zgaruvchi tushunchasi, oddiy tenglamalar bilan tanishtirish metodikalari, fazoviy tasavvurlarni rivojlantirish maqsadida geometrik materiallar bilan tanishtirish metodikalari ko'rsatilgan. Qo'llanmada dasturda ko'zda tutilgan mavzularni ham nazariy ham amaliy o'rganish bo'yicha metodik tavsiyalar, o'quvchilarning sun'iy yuklanishiga olib keluvchi xatoliklar, ularni bartaraf etish usullari bayon etilgan.

Tahlil va natijalar. Lolaxon O'rinboeva, Mamanazar Jumaev, Nigora Ruzikulova, Umid Raxmonov, Shuxrat Ismailov, Nodira Ismailova, Nazimaxanum Usmanovalar muallifligidagi 1-sinf matematika kursining "Narsalarning o'zaro joylashuvi (ustida, ostida, ichida, orasida)" deb nomlanuvchi birinchi bobida narsalarning qanday joylashishi jizohlar yordamida tushuntirilgan. Masalan: kitob, stol, stul va o'yinchoqlar orqali ularning joylashishlari sodda ko'rinishda ifodalangan. Shuningdek, narsalarni taqqoslash (og'ir-yengil, og'irroq-yengilroq) hamda rangi, shakli bo'yicha ham narsalarni taqqoslash kabi mantiqiy misollar o'yinchoqlar yordamida tushuntirilgan. Darslikning "Narsalarni xossalari bo'yicha to'plamlarga ajratish" mavzulari shakllar, uy jihozlari hamda turmushda ko'p foydalaniladigan instrumentlardan foydalanib o'rgatilgan.

"1 dan 10 gacha bo'lgan sonlar" deb nomlanuvchi ikkinchi bobida narsalarni sanash orqali, masalan, qaysi narsalar bittadan? yoki yulduzchalar nechta?, qutilardagi

shirinliklar nechta? kabi savollar asosida sonlar haqida tushuncha berilgan. Sanash malakasini paydo qilish maqsadida sanashga doir mashqlar tayyorgarlik davrining har bir darsiga kiritilgan. Sonlarning yozilish tartibi yo'nalishtirish strelkalar yordamida ko'rsatilgan. Barmoqlar yordamida sanash, to'g'ri va teskari tartibda sanash, rasmlarni ketma-ketlikda joylashtirish mashqlari yordamida sonlar haqidagi bilimlar mustahkamlangan. Bundan tashqari juft va toq sonlar, "+", "-", "=", belgilarining ma'nolari turli xil qiziqarli misollar yordamida tushuntirilgan. Amallarning mazmuni asosan buyumlar to'plami bilan amaliy ishlash asosida va tegishli matnli masalalar sistemasida ochib berilgan. To'plamlarni taqqoslash ("ko'p", "kam", "teng") ga doir mashqlar avval uy hayvonlari o'yinchoqlar va sabzavotlar misolida ko'rsatilgan undan keyin misollar yordamida sonlarni taqqoslashga o'tilgan.

"10 ichida qo'shish va ayirish" bobida qo'shish va ayirish amallarining tarkibiy qismlari va natijalari orasidagi bog'lanish, amallar orasidagi bog'lanish, amallarning xossalari va o'rganilgan matematik munosabatlar bilan tanishtirilgan. Qo'shishning o'rin almashtirish xossasining mohiyati narsalar to'plamlari (guruhlar) bilan amaliy mashg'ulotlar o'tkazish va sonlarni bo'laklab ayirish orqali tushuntirilgan. "Qo'shish va ayirish" mavzusini o'rganish davomida o'quvchilar to'g'ri chiziq, nur, kesma, siniq chiziq va egri chiziqlar bilan tanishtirilgan. Bundan tashqari, o'quvchilar narsalarning uzunligini o'lchash bilan bir qatorda chizg'ich va santimetrl shkaladan foydalanish ko'nikmalariga ham ega bo'lishadi.

"Geometrik shakllar" bobida asosiy geometrik shakllar va ularning nomlari bilan tanishtirilgan. Burchak va uning turlari, uchburchak va uning elementlari turli xil qiziqarli misollar yordamida ko'rsatilgan. To'rtburchak, to'g'ri to'rtburchak, kvadrat, ko'pburchaklar mavzusida ham misollar keltirilgan. O'quvchilar bu shakllarning har biri alohida turganda ham, tanish shakl boshqa bir shaklning qismini tashkil etganda ham ularni taniy olishlari, farqlay olishlari, ularni tasvirlay olishlari, bir necha shakldan boshqa bir shakl yasashni o'rganishlari uchun rasm asosidagi misollarga alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, aylana va doiraning farqini anglashga yordam beradigan, asosiy geometrik tasavvurlarni va ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan masalalar to'plami berilgan. Geometrik mazmunli masalalar asosan qog'oz varag'ini bukish, shakllarni chizish va hokazolar bilan bog'liq amaliy ishlar asosida qarab chiqilgan. Bundan tashqari eng sodda fazoviy shakllardan kub va shar haqida rasmlar asosida ma'lumotlar berilgan.

"11 dan 20 gacha bo'lgan sonlar" deb nomlangan beshinchi bobida birlar va o'nlarini sanash asosida 11-20 sonlarning hosil bo'lishi qaralgan va ularning nomlari tushuntirilgan. Natural qatorda sonlarning hosil bo'lishi, ularning miqdoriy va tartib munosabatlariga doir mashqlar keltirilgan. Sonlarning o'nli tarkibi to'g'risidagi bilimlar ko'rgazmali qurollar va sonlar qatorini birlik va o'nliklarda ifodalash yordamida mustahkamlangan.

"20 ichida sonlarni o'nlikdan o'tib qo'shish" bobida o'nlikdan o'tib qo'shishning umumiy usulini o'zlashtirishlari uchun (birinchi qo'shiluvchiga, uni o'nlikka to'ldirish uchun nechta birlik qo'shish kerakligini aniqlash, so'ngra ikkinchi qo'shiluvchida yana nechta birlik bor ekanini aniqlash va ularni 10 ga qo'shish) ko'rgazmali misollar bilan tushuntirilgan. So'ngra o'quvchilarni turli hollarda umumiy usulni qo'llay olishga o'rgatish, ikkinchi o'nlik sonlarining tarkibini o'zlashtirishlari va undan ayirish natijalarini topishda foydalanish ko'nikmalarini hosil qilish maqsadida "Hisoblaymiz" va "Usullarni taqqoslaymiz" mazmunidagi misollar berilgan. Sonni 10 gacha to'ldirish malakasi o'nlikdan o'tib qo'shish usulining asosini tashkil etadi va bunda o'quvchilar ishtirokida "10 gacha to'ldir" o'yinini o'tkazish ham maqsadga muvofiqdir.

"20 ichida qo'shish va ayirish" bobida qo'shish va ayirish jadvallari, qavs ichida berilgan amallar tartibi qiziqarli misollar orqali berilgan. Jadval natijalarini chuqur o'zlashtirish uchun ularni turli mashqlarga kiritilishi, mashq qilish jarayonida bolalar hisoblash usullarini o'zlashtirib olishdan tashqari natijalarni ham eslab qolishlariga yordam beradi. Amallarning mazmuni asosan buyumlar to'plami bilan amaliy ishlash asosida va tegishli matnli masalalar sistemasida ochib berilgan. O'quvchilar uzunlik va uning o'lchov birligi mavzusida uzunlikni o'lchash uchun ishlatiladigan chizg'ich va santimetrli shkala bilan tanishtirilgan hamda o'quvchilarda santimetr haqida aniq tasavvur hosil bo'lishi uchun bir qator amaliy mashqlar ko'rsatilgan. Mashq tariqasidagi bunday misollarni ko'plab bajarish o'quvchilarga 20 ichida qo'shish va ayirish natijalarini mustahkam o'zlashtirishlariga yordam beradi.

"21 dan 100 gacha bo'lgan sonlar" deb ataladigan sakkizinchi bobda dastlab o'quvchilar 21dan 100 gacha bo'lgan sonlarning o'nliklari sonini sanash va nomlari bilan tanishtirilgan. Avval narsalarni bittalab, juftlab, beshtalab, o'ntalab sanash mumkinligi takrorlangan. Mos sonlarni yozamiz va taqqoslaymiz kabi misollar bolalarda sonlarni ularning turgan qatoridagi o'niga qarab taqqoslash, shuningdek, berilgan sonlardagi o'nliklar va birliklar sonini taqqoslash malakalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Masalan: 4-darsning 3-misolida berilgan sonlardagi o'nliklar va birliklar sonini qanday taqqoslash mumkin? Buning uchun quyidagicha fikr yuritiladi: "32 soni 25 dan katta, chunki 32 sonida 3ta o'nlik 25 sonida esa 2ta o'nlik mavjud. 32 sonidagi o'nliklar 25 sonidagi o'nliklardan 1 taga ko'p".

"100 ichida qo'shish va ayirish" bobida 100 ichida sonlarni qo'shish va ayirishni o'rganishda o'quvchilar qo'shish va ayirishning barcha hollari uchun hisoblash usullarini o'rganibgina qolmasdan, nazariy bilimlarni ham

egallashlariga katta e'tibor qaratilgan. Sonni yig'indiga, yig'indini songa qo'shish; yig'indidan sonni, sonidan yig'indini ayirish; qo'shish va ayirishning tarkibiy qismlari va natijalari orasidagi o'zaro bog'lanishlarni tushuntirish maqsadida ikki amalli masalalar ham berilgan.

"Ma'lumotlar bilan ishlash" deb nomlangan darslikning 10-bobida masalalarni jadval ko'rinishida yechish usullari ko'rsatilgan. Predmetlarning uzunligini o'lchab jadval tuzishga doir misollar berilgan. Bundan tashqari, ushbu bobda mantiqiy tushunchalar mavzusida ham o'quvchilar uchun juda qiziqarli bo'lgan "Rangi bir xil shakllarni ajratamiz", "Shakli va rangi bir xil shakllarni ajratib jadval tuzamiz" kabi misollar berilgan.

Xulosa va takliflar. Birinchi sinfda matematika o'qitishning hisoblash ko'nikmalarini shakllantirishdagi muhim vazifasi o'quvchilarning 10 ichida qo'shish va ayirishning jadval hollarini o'zlashtirishi, bir xonali sonlarni qo'shishda va ikki xonali sonlarni tez og'zaki hisoblash ko'nikmalarini shakllantirishda avtomatik tarzda hisoblash imkoniyatlariga ega bo'lishidir.

Shuning bilan birga 1-sinf matematika darsligida har bir sahifada mantiqiy (taqqoslash, tartiblash, umumlashtirish uchun) mashqlar ham mavjud. Darslikning sahifalarida syujetli rasmlar berilgan bo'lib, o'quvchilar bu rasmlar asosida masalalar tuzishni va sonlarni sanashni o'rganishadi.

Shunday qilib, o'quvchilar 1-sinf yakunida 100 ichida istalgan sonlar ustida amallar bajarishning ongli malakalarini egallashlari, qo'shish va ayirishga doir istalgan misolni tegishli nazariy bilimlardan foydalangan holda bajara olishlari va yechishni tushuntirib bera olishlari lozim. Bunda esa darslik o'quvchilar bilimiga qo'yiladigan talablar darajasini belgilab beradi va ularni murakkablashtirib yuborish kerak emas.

ADABIYOTLAR

1. Bikbaeva N.U., Sidelnikova R.I., Adambekova G.A. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi: – Toshkent, "O'qituvchi", 1996. – 512-b.
2. Таджиева З.Г., Жумаев М.Э., Сидельникова Р.И., Абдуллаева Б.С., Садыкова А.В. Методика преподавания математики в начальных классах. Учебник для студентов факультета начального образования педагогических ВУЗов. – Ташкент, 2011. – 343 с.
3. Истомина Н.Б. Методика обучения математике в начальной школе. Развивающее обучение. – Смоленск «Ассоциация XXI век», 2005. – 271 с.
4. Курманалина Ш. Методика преподавания математики в начальных классах. Учебное пособие. – Астана: «Фолиант», 2011. – 208 с.
5. Alixanov S. Matematika o'qitish metodikasi. T.: "O'qituvchi", 2001. – 352-b.
6. O'rinboeva L., Jumaev M. va boshqalar. Matematika 1 (umumiy o'rta ta'lim maktablarining 1-sinfi uchun darslik). – Toshkent, 2021.
7. Jumaev M.E. Matematika o'qitish metodikasidan praktikum. T.: "O'qituvchi", 2004. – 328 b.
8. Темербекова А.А. Методика преподавания математики. Учебник для вузов. – М.: Владос, 2003. – 176 с.
9. Jumaev M.E., Tadjieva Z.G'. Boschlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. – T., "Fan va texnologiya", 2005. – 312-b.

Isobek SHERMANOV,
Samarqand davlat universiteti dotsenti (PhD)
E-mail: shermanov1983@mail.ru

Toshkent davlat agrar universiteti prof. fal.f.d. Yazdonov U.T. taqrizi asosida

BIOTEXNOLOGIK TA'LIMNING ZAMONAVIY TA'LIM TIZIMIDAGI O'RNI VA XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqolada biotexnologik jarayonlar texnologiyasi, bugungi kun nanotexnologiyasi, ishlab chiqarish, ta'lim va axborot texnologiyalari, ular o'rtasidagi o'zaro bog'lanish, xususan, biotexnologik ta'limning zamonaviy ta'lim tizimidagi o'rni va xususiyatlari mamlakatning taraqqiyot garovi ekanligi ijtimoiy-falsafiy yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Biotexnologik ta'lim, biotexnologik jarayonlar, moddiy ishlab chiqarish, ma'naviy ishlab chiqarish, zamonaviy ta'lim, texnologik klaster, texnologik park, texnologiya transferi.

РОЛЬ И ОСОБЕННОСТИ БИОТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ

Аннотация

Данная научная статья обеспечивает социально-философское освещение технологии биотехнологических процессов, современных нанотехнологий, производства, образования и информационных технологий, взаимосвязи между ними, в частности, роли и особенностей биотехнологического образования в современной образовательной системе, которые являются ключевыми для развития страны.

Ключевые слова: Биотехнологическое образование, биотехнологические процессы, материальное производство, духовное производство, современное образование, технологический кластер, технологический парк, трансфер технологий.

THE ROLE AND FEATURES OF BIOTECHNOLOGICAL EDUCATION IN THE MODERN EDUCATIONAL SYSTEM

Annotation

This scientific article provides socio-philosophical coverage of the technology of biotechnological processes, modern nanotechnologies, production, education and information technologies, the relationship between them, in particular, the role and features of biotechnological education in the modern educational system, which are key to the development of the country.

Key words: Biotechnological education, biotechnological processes, material production, spiritual production, modern education, technological cluster, technology park, technology transfer.

Kirish. Bugungi globallashuv davrida insoniyat ishlab chiqarishning barcha sohalarida tub burilish yasashda davom etib, ilmiy yangiliklarning tobora mukammal darajadiligiga zarurat sezmoqda. Ta'lim tizimini tubdan isloh etish bugungi kun odaming tafakkuri va dunyoqarashini o'zgartirish dolzarb masalalardandir. Demak, ishlab chiqarish texnologiyasi, nanotexnologiya, ishlab chiqarish, ta'lim va axborot texnologiyalari, ular o'rtasidagi o'zaro bog'lanish, texnologik klaster, texnologik park, texnologiya transferi, zamonaviy pedagogik texnologiya va o'qitish uslubi, interaktiv o'qitish usullari, modulli o'qitish texnologiyasi, zamonaviy ma'ruzalar va ularning turlari, rivojlantiruvchi ta'limda ma'ruzalarni tutgan o'rni, masofaviy ta'lim texnologiyalari va modellari tahlili, oliy ta'limda masofaviy ta'limni tashkil etish, masofaviy ta'limning didaktik ta'minoti, elektron ta'lim resurslari va o'quv-uslubiy majmualarni yaratish uslubiyoti hamda korporativ ta'lim texnologiyasi to'g'risida ma'lumotlar yoritilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bugungi kun falsafa ilmining dolzarb masalalariga ijtimoiy taraqqiyot sohasi asoslaridan biri bo'lgan biotexnologik jarayonlar rivojlanish moddiy va ma'naviy ishlab chiqarishning o'zaro nisbati muammosini hal etish hisoblanadi. Biotexnologik ta'lim deganda ular nafaqat biologiya yutuqlarini qo'llashni anglatadi, balki, tibbiyot va ilmiy malaka talab qiladigan boshqa fanlarni kuzatish mumkin va juda katta bir qarashda bir – biri bilan bog'liq bo'lmagan turli xil texnologiyalar hajmidan biologik xususiyatni saqlashga qaratilgan genom bilan ishlash uchun barcha sohalarida xilma-xillikdir [2]. Shu

ma'noda tarix bizga ko'rsatadiki, biotexnologiyalar odamlarga eng qadim zamonlardan buyon hamroh bo'lib kelmoqda [3]. Jumladan, respublikamizda 2020-yilni "Ilm-ma'rifat va rakamli iktisodiyotni rivojlantirish yili", 2021-yilni "Yoshlarni kullab-kuvvatlash va axoli salomatligini mustaxkamlash yili", 2023-yilni "Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili" deb nomlanishi xam yoshlarni ilm-fan va ta'limga kengrok jalb etish orkali ularning dunyoqarashini rivojlantirishga karatilgan. Shu sababli xam "xammamizga ayonki, tarakkiyotning tamal toshi xam, mamlakatni kudratli, millatni buyuk kiladigan kuch xam bu – ilm-fan, ta'lim va tarbiyadir. Ertangi kunimiz, Vatanimizning yorug' istikboli, birinchi navbatda, ta'lim tizimi va farzandlarimizga berayotgan tarbiyamiz bilan chambarchas bog'lik" [1].

Tadqiqot metodologiyasi. Biotexnologik ta'limning zamonaviy ta'lim tizimidagi o'rni va xususiyatlari o'rganish bugungi kun talaba-yoshlariga fanlararo aloqalarni kuzatish va ilgari o'qitish jarayonida olgan nazariy bilimlarini tizimlashtirish imkonini beradi. Bu biotexnologiya, mikro-biologiya, biokimyo, molekulyar biologiya, bioorganik kimyo, biofizika, virusologiya, immunologiya, genetika, muhandislik fanlari va elektronika asoslangan fanlararo bilim sohasi ekanligi bilan bog'liq.

Zamonaviy oziq-ovqat sanoati yuqori texnologiyali va bilim talab qiladigan sanoat bo'lib, innovatsion bilimlar sohasidagi yosh mutaxassislariga yuqori talablarni qo'yadi. Yangi avlod mutaxassisi oziq-ovqat biotexnologiyasi sohasidagi chuqur nazariy va amaliy bilimlardan biokimyoviy, mikrobiologik, fizik-kimyoviy, issiqlik va massa uzatish

jarayonlari bo'yicha tadqiqotlar o'tkazish, vazifalarni aniqlash va ilmiy va amaliy muammolarni hal qilish uchun ushbu ilmiy tadqiqotlarni o'tkazish uchun foydalanishi kerak. Mavjud va yangi texnologiyalarni rivojlantirishga qaratilgan, mahsulot sifatini yaxshilash, xarajatlarni kamaytirish, assortimentni kengaytirish bugungi kunning eng dolzarb tadqiqot metodologiyasi hisoblanadi.

O'zbekistonda biotexnologlarni o'qitish va tayyorlashning yuqori sifatli tizimini faqat ushbu sohadagi jahon yutuqlari va mahalliy ta'lim tajribasini birlashtirish orqali yaratish mumkin. Ma'lumki, ta'lim tizimining darajasi, mamlakatda mutaxassislar tayyorlash sifati ko'p jihatdan jamiyatning izzatli rivojlanish imkoniyatlarini, uning iqtisodiyotining holatini, mahalliy mahsulotlarning tashqi va ichki bozorlarda raqobatbardoshligini belgilaydi.

Tahlil va natijalar. Biotexnologik ta'limning zamonaviy ta'lim tizimidagi o'rni va xususiyatlari tahlil qilish va natijadorligini aniqlash dolzarb masaladir. Shunday ekan bugungi globallashtiruv davridagi ishlab chiqarish sohasida va tadqiqotlar natijasida kashf qilinayotgan mahsulotlarning turlarini bir-biriga uyg'unlashtirishning ahamiyati diqqatga sazovordir.

Hozirgi vaqtga kelib biotexnologik ta'lim bir nechta eng muhim segmentlarga bo'lib o'rganiladi: bular "oq", "yashil", "qizil", "kulrang" va "ko'k" biotexnologiya. Oq biotexnologiya ilgari kimyo sanoati tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar - alkaloid, vitaminlar, aminokislotalar va boshqalarni ishlab chiqarishga yo'naltirilgan sanoat biotexnologiyasini o'z ichiga oladi. (resurslarni tejash va atrof-muhitni muhofaza qilish talablarini hisobga olgan holda). Yashil biotexnologiya qishloq xo'jaligi uchun muhim maydonni qamrab oladi. Bular madaniy o'simliklar va uy hayvonlarining zararkunandalari va patogenlariga qarshi kurashish uchun biotexnologik usullar va dori-darmonlarni yaratish, biologik o'g'itlarni yaratish, o'simliklarning mahsuldorligini oshirish, shu jumladan genetik muhandislik usullaridan foydalanishga qaratilgan tadqiqot va texnologiyalardir. Qizil (tibbiy) biotexnologiya zamonaviy biotexnologiyaning eng muhim sohasidir. Bu uyali va genetik muhandislik texnologiyalaridan foydalangan holda diagnostika va dori-darmonlarning biotexnologik usullarini ishlab chiqarish (yashil vaksinalar, gen diagnostikasi, monoklonal antikorlar, to'qimalar muhandisligi dizaynlari va mahsulotlari va boshqalar). Kulrang biotexnologiya atrof-muhitni muhofaza qilish texnologiyalari va dori-darmonlarini ishlab chiqish bilan shug'ullanadi; bular tuproqni melioratsiya qilish, oqava suvlarni tozalash va havo-gaz chiqindilari, sanoat chiqindilarini yo'q qilish va biologik vositalar va biologik jarayonlar yordamida toksikantlarning degradatsiyasi. Moviy biotexnologiya asosan jahon okeanining resurslaridan samarali foydalanishga qaratilgan. Birinchidan, bu oziq-ovqat, texnik, biologik faol va dorivor moddalarni ishlab chiqarish uchun dengiz biotasidan foydalanish. Zamonaviy biotexnologiya barcha rivojlangan mamlakatlar milliy iqtisodiyotining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Jahon iqtisodiyotini rivojlantirish uchun biotexnologik ta'limning roli va ahamiyati o'z o'rniga egaligini turli tadqiqotlarda ko'rishimiz mumkin. Zamonaviy sanoat ishlab chiqarishining texnologik bazasini modernizatsiya qilish biotexnologiyalar va biotexnologik mahsulotlarni ommaviy joriy qilmasdan mumkin emas. Bundan tashqari, bir qator sanoat tarmoqlari uchun (agro-oziq-ovqat sektori, o'rmon xo'jaligi sektori, kimyo va neft-kimyo sanoatining bir qator kichik tarmoqlari, farmatsevtika sanoati va biotibbiyot sog'liqni saqlash sektori) modernizatsiya qilish va bu biotexnologik usullar va mahsulotlarga o'tishni anglatadi[4].

Ilmiy-texnik taraqqiyotning zamonaviy bosqichi molekulyar va sub-hujayra darajalariga yetgan biologiyadagi inqilobiy o'zgarishlar bilan tavsiflanadi. Falsafa va biologiya fanlari majmuasining jadal rivojlanishi va ularni qo'llash

orqali amaliy darslar doirasining kengayishi, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlari bilan bog'liq. Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, toza suv va ozuqa moddalarining yetishmasligi, atrof-muhitning ifloslanishi, xom ashyo va energiya resurslarining yetishmasligi, kasalliklarni tashxislash va davolashning yangi vositalarini ishlab chiqish zarurati va boshqa ko'plab dolzarb muammolarni an'anaviy usullar bilan hal qilib bo'lmaydi. Ko'p jihatdan, bu muammolarning barchasi jamiyat ilmiy-texnik taraqqiyoti natijasida yuzaga keladi va uning so'nggi yutuqlari yordamida ham hal qilinishi kerak.

Ushbu muammolar majmuasini hal qilishda biotexnologiyaga katta rol beriladi, uning doirasida inson faoliyatining turli sohalarida biologik tizimlar va jarayonlarni maqsadli qo'llash amalga oshiriladi. Umuman olganda biotexnologiya va uning alohida tarmoqlari ilmiy-texnik taraqqiyotning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, ko'plab tarmoqlarning rivojlanish istiqbollari bilan bog'liq bo'lgan "yuqori texnologiyalar"ning yorqin namunasidir. Hozirgi vaqtda biologik texnologiyalar jadal rivojlanish bosqichida, ammo ularning darajasi ko'p jihatdan mamlakatning ilmiy, texnik va ta'lim salohiyati bilan belgilanadi.

Seminar mashg'ulotlari tabiiy fanlar sohasidagi fundamental bilimlar va tadqiqotlar asosida yangi ilg'or biotexnologiyalar qanday yaratilganligini aniqlashga qaratilgan. Ishlab chiqarish amaliyotida xalq xo'jaligining turli sohalariga tegishli zamonaviy biotexnologiyalardan foydalanishning aniq misollari o'rganiladi: sanoat (oziq-ovqat, farmatsevtika, kimyo, neft va gaz va boshqalar.); energiya (biyenergiyaning yangi manbalarini olish, biomassani biogazga biokonversiya qilish va boshqalar.); qishloq xo'jaligi (transgen ekinlarni yaratish va qo'llash, o'simliklarni biologik himoya qilish vositalari, bakterial o'g'itlar va boshqalar.); tibbiyot (tibbiy biologiyani rivojlantirish, ildiz hujayralarini tadqiq qilish va ulardan foydalanish imkoniyatlari, gen va hujayra terapiyasi va boshqalar.); ekologiya (oqava suvlarni tozalashning biotexnologik usullarini ishlab chiqish, maishiy, sanoat va qishloq xo'jaligi chiqindilarini yo'q qilish, kam chiqindi texnologik jarayonlarni yaratish va boshqalar)[5].

Biotexnologik ta'limning zamonaviy ta'lim tizimidagi o'rni va xususiyatlari o'rganish natijasi, bizning fikrimizcha, zamonaviy sivilizatsiya oldida turgan global muammolarni hal qilishda biotexnologiyaning yetakchi roli to'g'risida talabachilar o'rtasida shakllangan ijobiy va ongli g'oya, shuningdek ularni biotexnologik jarayonlardan faol foydalangan holda hal qilishning aniq usullarini bilish bo'lishi kerak.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda quyidagi xulosalarga kelish mumkin. Biotexnologik ta'limning zamonaviy ta'lim tizimidagi o'rni va xususiyatlari bugungi ishlab chiqarish jarayonlarining jadal suratlarida taraqqiy etish masalasining yechimi ushbu masalalarni hal qilish bilan bog'liqdir.

Birinchidan, biotexnologik mahsulotlarni olishning yangi samarali usullarini izlash va ishlab chiqish orqali zamonaviy biotexnologiyalarni, shu jumladan nanobiotexnologiyalar, rekombinant DNK texnologiyalari, uyali texnologiyalar va boshqalarni yaratishni talab etadi.

Ikkinchidan, kompozit shakllarni yaratish va biologik mahsulotlardan foydalanishning maqbul usullari ishlab chiqish.

Uchinchidan, barcha sohalar bo'yicha tadqiqot dasturlarini ishlab chiqish, ularni amalga oshirish va baholash mexanizmini yaratish lozim.

To'rtinchidan, yeksperimental tadqiqotlar o'tkazish va olingan natijalarni tahlil qilish modellarini ishlab chiqish lozim.

Beshinchidan, standart kompyuter yordamida loyihalash paketlari asosida jarayonlar va obyektlarni matematik modellash lozim.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. -Т.: “Ўзбекистон”, 2020.
2. Конвенция о биологическом разнообразии [Электрон. ресурс] - 16 март. 2012. – Режим доступа: <http://www.ecorazvitie.by/down/KonvBio.pdf>.
3. Гнатик Е.Н. Генетика человека: Былое и грядущее / Гнатик Е.Н.. – 2-е изд., стер. - М.: Издательство ЛКИ, 2010. – С. 126.
4. Комплексная программа развития биотехнологий в РФ на период до 2020 года: утв. Правительством РФ 24 апреля 2012 № 1853п-П8 // www.dsm.ru — сайт ЗАО «Группа ДСМ».
5. Панкрушина А.Н., Дементьева С.М., Иванова С.А. Роль биотехнологии в формировании экономики, основанной на знаниях // Фундаментальные исследования. – 2007. – № 6. – С. 100-101.
6. Eshonqulov L.N. The Essence Of The Category Of Comedy In The Development Of Aesthetic Thinking (historical-philosophical analysis) – Volume 4, Issue –Индонезия,2021-P.2.278-284 <http://cajllpc.centralasianstudies.org/index.php/-CAJLLPC/article/view/208/187>.

Dilnoza SHOXOBUTDINOVA,
Toshkent to'qimachilik va yengil sanoati instituti
E-mail: shaxnoza90.90@mail.ru

TDPU p.f.n. dotsent M.B.Ganixanova taqrizi asosida

KOMIZMNING FALSAFIY TALQINI

Annotatsiya

Mazkur maqolada komizm hodisasining tabiatini o'rganish maqsadida bir qancha faylasuflarning turli xil qarashlari, fikr-mulohazalarini o'rganish mumkin. Har bir faylasuf komizmning falsafiy talqinini turli misollar yordamida yoritib bergan.

Kalit so'zlar: Komizm, faylasuf, ko'chma ma'no, inversiya, interferensiya.

ФИЛОСОФСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КОМИЗМА

Аннотация

В данной статье с целью изучения природы комического феномена можно увидеть различные взгляды и мнения ряда философов. Каждый философ объяснял философское толкование комедии с помощью разных примеров.

Ключевые слова: Комедия, философ, метафора, инверсия, интерференция.

PHILOSOPHICAL INTERPRETATION OF COMISM

Annotation

In this article, in order to study the nature of the comic phenomenon, one can see the different views and opinions of a number of philosophers. Each philosopher explained the philosophical interpretation of comedy with different examples.

Key words: Comedy, philosopher, metaphor, inversion, interference.

Kirish. Komizm hodisasining tabiatini o'rganish maqsadida bir qancha falsafiy urinishlar eramizdan oldingi IV asrdayoq qayd qilingan edi. Komizm falsafiy yo'nalishining asoschilari qadimgi yunon mutafakkirlari Platon va Aristotel hisoblanadilar. Aristotel uchun "komizm – hech kimga azob-uqubat yetkazmaydigan va hech kim uchun halokatli bo'lmagan qandaydir xato va be'maniligidir..."[1]. Uning fikri bo'yicha komizm – bu yanglishish yoki nomunosiblikdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Muammoga falsafiy yondashgan F.Gegel komizm haqida so'z yuritir ekan, shunday ta'kidlaydi, u komizm "shu bilan cheklanishi kerakki, o'zini o'zi yo'q qiladigan hamma narsa o'zida juda ham kam narsadir, soxta va teskari hodisadir, masalan, ayrim kishining qiligi, qaysarligi, injiqligi qudratli ehtirosqa qaraganda, yoki u yolg'ondakam mustahkam asos, yolg'ondakam bukilmis maksimadir [2].

Fransuz faylasufi A.Bergson "komizm odamlar bilan xuddi qo'g'irchoqlarga o'xshab muomala qilishdan iboratdir", deb isbotlashga urindi [3]. A. Bergson komizmini beshta asosiy sinfga bo'ladi:

1) umumqo'llaniladigan jumlaning shakliga be'mani fikr zo'rlik bilan kirsar, komik jumla kelib chiqadi;

2) ko'chma ma'noda qo'llaniladigan iboraga to'g'ri ma'no bag'ishlansa;

3) jumlagi so'zlarning o'rnini almashtirish bilan boshqacha ma'no berilsa ega to'ldiruvchining o'rniga o'tadi va aksincha, bu usul inversiya deb ataladi hamda qandaydir fikrni ko'proq yoki kamroq hazil aralash shaklda inkor qilish uchun ishlatiladi;

4) bitta jumlaning o'zi biri ikkinchisini qoplab, ikkita mustaqil ma'no anglatgan jumlar, bu guruhga kalambur, ya'ni so'z o'yini ham kiradi;

5) komediyada mavjud takrorlarni o'zgartirish kuzatilgan taqdirda, chunki bu aslini olganda inversiyada va interferensiyada so'z o'yiniga olib keladi[4].

Yuqorida keltirilgan A.Bergsonning tasnifi to'liq emas, u komik samaraga erishishning hamma usullarini qamrab olmaydi, ajratib ko'rsatilgan sinflarning ayrimlari bir biri bilan o'zaro kesishishlari mumkin, xolos. A.Bergsonning

xizmati shundan iboratki, u birinchilardan bo'lib so'zning komik ma'no anglatishini ko'rsatib o'tdi va komik samaraga erishish usullarini tasniflashga urinish qildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Komizmning tasnifi muammosi hozirgi faylasuflarni qiziqtirishda davom etmoqda. Masalan, G. Kimmins yumorni "bolalar haqidagi hazil", "uyda bo'ladigan hodisalar", "ko'chadagi noxush hodisalar" va boshqa shunga o'xshash tiplarga ajratishni taklif qiladi [5].

Komizmning yana bir tadqiqotchisi D.Monro G.Kimmins tomonidan taklif qilingan tasnifni tanqid qilib, bunday tizimlashtirish keragidan ziyod foydasiz va soxta xulosalarga olib kelishini qayd qiladi. D.Monro o'zining shaxsiy sxemasini taklif qiladi, ya'ni yumor, D. Monroning fikriga ko'ra 10 ta sinfga ajratilishi mumkin:

- 1) hodisalar ketma-ketligining har qanday buzilishi;
- 2) hodisalar ketma-ketligining har qanday taqiqlangan buzilishi;
- 3) odobdan tashqarilik /pastkashlik/;
- 4) xilma-xil situativ vaziyatlarga tegishli tushunchalarni aralashtirish;
- 5) maskarad, mug'ombirlik /komizmning bu turini D. Monro "Charley's Aunt" kinofilmidan misollar keltirib, ayollar kiyimini kiyish bilan bog'laydi;
- 6) so'z o'yini;
- 7) bema'nilik;
- 8) mayda ko'ngilsizliklar;
- 9) bilimga yoki tajribaga oqlanmagan da'vogarlik;
- 10) niqoblangan mazah, haqorat [6].

D.Monro tomonidan keltirilgan usullar ko'pincha holatni, vaziyatni, xarakterni ifodalovchi komizm bilan bog'liq. U keltirgan sinflar muallif tomonidan har xil mantiqiy asoslar bo'yicha ajratib ko'rsatilgan. Taklif qilingan sinflarning ko'pchiligi boshqalari bilan o'zaro kesishadilar. D.Monro kulgi qo'zg'ashi mumkin bo'lgan o'sha omillarni tartibsizlik bilan ko'rsatib o'tadi.

Komizm muammosi bilan fiziologlar ham shug'ullanganlar. Ammo, ular bu muammoga faqat o'zlarining spetsifik nuqtai nazaridan, asosan kulgining fiziologiyasini qarab chiqish bilan yondashganlar [7].

Ammo, komizm haqidagi eng muhim mulohazalarda bo'lgan o'sha ratsional mag'izni aniqlashga harakat qilamiz. Qayd qilish zarurki, barcha tadqiqotchilar komizmni kontrastning, "tartibsizlikning", qarama-qarshilikning natijasi, ya'ni badbaxarani – go'zalga (Aristotel), ahamiyatsizni – olijanobga (Kant), obrazni – g'oyaga (Fisher), avtoma-tikni – jonliga (Bergson), qadrsizni (ahamiyatsizni) – qadrlikka (muhimlikka) da'vogarlik qiluvchiga (Folkelt), e'tiborini (nufuzini) – e'tibori, salmog'i, nufuzi yo'qqa, (Lipps), be'manini – bama'niga (Jan Pol) qarama-qarshi qo'yish deb ta'rifladilar.

Ko'rsatilgan qarama-qarshiliklar, ya'ni antinomiya-larning har biri, ehtimol, komizm turlaridan birining asosida yotishi mumkin, biroq ularning birortasi ham komizmning tabiatini to'liq xarakterlamaydi. Komizm nazariyasining mualliflari o'zlarining o'tmishdoshlarini odilona tanqid qilganlar[8].

Shunga qaramasdan, komizm qanday qilib bo'lmasin har doim qarama-qarshiliklar, ya'ni kontrastlar bilan bog'lanishlari haqidagi fakt e'tiborga loyiqdir.

Qarama-qarshilik (kontrast)larning konkret shakllarini ko'rsatib, qayd qilish mumkinki, ular haddan tashqari rang-barangdir. Komizm shakl va mazmun o'rtasidagi, ish-harakat va uning natijalari o'rtasidagi qarama-qarshilikning ifodasi sifatida, hodisaning ichki nochor mohiyatining va ahamiyatlilikka da'volarining nomuvofiqligi natijasida, sabab va oqibat o'rtasidagi ziddiyat va hayotiy obrazlar bilan inson xatti-harakatlarining mantiqi o'rtasidagi qarama-qarshilik ham komizmning manbalaridan biridir.

Komizm muammosi YU.B. Borevning tadqiqotlarida asosiy o'rinlardan birini egallaydi. Uning qalamiga bir qator ishlar tegishli, ularda u komizmni tanqidning maxsus shakli deb qaraydi va uning quyidagi o'ziga xos xususiyatlarini ajratib ko'rsatadi: emotsional boyitilganlik, estetik-baholash xarakteri, zavqlilik, diqqatning nuqsonlarga nisbatan kuchaytirilganligi, idrok qilishning faolligi va kutilmaganlik. Bu ro'yxatda bir-biriga to'g'ri kelmaydigan tushunchalar birlashtirilgan, ayrim bandler komizmning mantiqiy tabiatini, boshqalari – idrok qilish tabiatini nazarda tutadi.

Komizm nazariyachilarining komizmning asl mohiyatiga nisbatan nuqtai nazarlarini ko'rib chiqib, qayd qilish mumkinki, komizm namoyon bo'lishning bir necha shakllariga ega, ya'ni komizm satirik va yumoristik bo'ladi.

Polshalik tadqiqotchi B. Dzmidok komizm muammosi bo'yicha tadqiqotchilarning komizmning asosiy ikki shakli, ya'ni "yumoristik komizm" va "satirik komizm" sifatida qarashlarini umumlashtirgan holda tahlil qilib, kinoyani komizmning oraliq shakllaridan biri sifatida ajratib

ko'rsatadi [9]. Kinoya yumor va satira o'rtasidagi oraliq joyni egallaydi. U yumorga qaraganda ancha agressiv, ammo satiraga qaraganda uncha faol emas va ijtimoiy tus berilmagan. Satiraga qaraganda ancha intellektual, u refleksiyaga moyil va emotsional jihatdan yumorga qaraganda ancha jo'n (primitiv)" [10].

Tahlil va natijalar. Ushbu ishda komizm beparvo quvnoqlik bilan namoyon bo'ladigan elementar komizm, ham yaxshi yumor, ham yomon mazax, ham masxarali kinoya, masxaralash deb atash mumkin [11].

Komizm juda keng tushunishdagi ziddiyat, ya'ni o'z ichiga "normadan chetga chiqish", "nomuvofiqlik", "kontrast" kabi tushunchalarni o'z ichiga oluvchi ziddiyatdir[12].

Qadimgi allomalar, masalan Suqrot, go'zalni foydali bilan tenglashtirar edilar, go'zal tushunchasiga faqat foydalilik nuqtai nazaridan yondashgan edilar [13]. Agar predmet hasham bilan bezatilgan bo'lsa-yu, ammo turli sabablarga ko'ra o'z vazifasiga ko'ra foydalanishga yaroqli bo'lmasa, u go'zal deb tan olinmas edi. Agar hech narsa bilan bezatilmagan buyum o'zining asosiy vazifasini yaxshi bajarsa, u – go'zaldir.

Agar Suqrot nayzani, uni dushmanga aniq va uzoqqa otish mumkin bo'lganida, go'zal deb, qalqonni esa u dushmandan yaxshi himoya qilganida go'zal deb tan olgan bo'lsa, bizning davrimizda nayza va qalqon qurol sifatida o'zining o'tmish davridagi har qanday ahamiyatini yo'qotib bo'lgan [14].

I.Kant go'zallikning tabiatiga boshqacha qarashga rioya qildi, u estetik idrok qilish jarayoniga haqiqiy lazzatlanish jarayoni sifatida qaradi. Go'zal predmetni tomosha qilganda biz boshdan kechiradigan huzur qilish har qanday manfaatparastlik ruhida fikrdan mahrum, bizni unga egalik qilish istagiga undamaydi, shuningdek uning funksional maqsadga muvofiqliligi bog'liq emas [15].

I.Kant haqiqatga yaqin, chunki, go'zallik haqida so'z yuritib, u estetik idrok bahosidan kelib chiqadi. Masalan suqrotcha yondashuv prinsipi estetik tuyg'uning paydo bo'lishi va rivojlanishining boshlanishi uchun ustunlik qiladigan hisoblanadi, chunki predmetlarning estetik ahamiyati, shubhasiz, o'rab turuvchi olamning utilitar-amaliy xususiyatlari asosida rivojlandi, u o'rab turgan olamni idrok qilishning eng yuqori shaklidir.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytdigan bo'lsak, komizmning falsafiy talqini haqida Aristotel, F.Gegel, A.Bergson, G.Kimmins, D.Monro, I.Kant va boshqa bir qancha faylasuflarning turli xil fikr-muloxazalarini ko'rib chiqdik. Xar bir faylasuf o'z qarashlariga ega bo'lib, o'z fikrlarini asoslab bergan.

ADABIYOTLAR

1. Aristotel. Ob iskusstve poezii. M., 1957, str. 53.
2. Gegel. Leksii po estetike. Soch., t. XII, M., 1938, str.71-72.
3. Bergson A. "Smex". Sobr.soch.,t.V, Spb. 1914.
4. Bergson A. "Smex". Sobr. soch., t.V, Spb. 1914.
5. Kimmins G.W. The Springs of Laughter, 1928.
6. Monro D.H. Argument of Laughter, Melbourne University press, 1951.
7. Spenser G. , "Slezы, smex i gratsioznost". Spb.,1898, str.47.
8. Jan Pol Vortschule der Aesthetik, Gamburg, 1804, §28, S.104.
9. Obrazsov S. Moya professiya M., "Iskusstvo", 1950, str. 213.
10. Dzmidok B.O komicheskoy. Perevod s polskogo, M., "Progress", 1974.
11. Dzmidok B.O komicheskoy. Perevod s polskogo, M., "Progress", 1974, str. 101.
12. Dzmidok B.Ukaz. soch., str. 103.
13. Dzmidok B. Sit. proizv., str. 33-38.
14. Ksenofon. Sokratovo ucheniye. Moskva. 1857, str. 251-252.
15. Ksenofon. Sokratovo ucheniye, str. 25-252.

Jamshid ERGASHEV,
Toshkent davlat texnika universiteti katta o'qituvchisi.
E-mail: jamshid.uzmu@list.ru

Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsenti A.Xurramov taqrizi asosida

VARIOUS APPROACHES TO THE FORMATION OF INDEPENDENT WORK IN THE PROCESS OF VOCATIONAL EDUCATION

Annotation

Today, the expediency of improving the quality of education, the correct organization of independent work in education is considered to be in demand. Independent work is important for the formation of general competencies, systematization and consolidation of knowledge. This article provides information on various approaches to the organization and formation of independent work in the process of vocational training.

Key words: Independent work, competency approach, disciplines Aro, active, systematic, information-communicative approach, methodology, education.

РАЗЛИЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ФОРМИРОВАНИЮ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

Сегодня востребованностью считается целесообразность повышения качества образования, правильная организация самостоятельной работы в образовании. Самостоятельная работа важна для формирования общих компетенций, систематизации и закрепления знаний. В данной статье изложена информация о различных подходах к организации и формированию самостоятельной работы в процессе профессионального обучения.

Ключевые слова: Самостоятельная работа, компетентностный подход, междисциплинарный, активный, системный, информационно-коммуникативный подход, методология, образование.

KASB-HUNAR TA'LIMI JARAYONIDA MUSTAQIL ISHLARNI SHAKLLANISHIGA OID TURLI YONDASHUVLAR

Annotatsiya

Bugungi kun talabi ta'lim sifatini oshirish, ta'limda mustaqil ishlarni to'g'ri tashkil etish maqsadga muvofiq hisoblanmoqda. Umumiy kompetensiyalarni shakllantirishda, bilimlarni tizimlashtirish va mustahkamlashda mustaqil ish ahamiyatli. Ushbu maqolada kasb-hunar ta'limi jarayonida mustaqil ishlarni tashkil qilish va ularni shakllantirishga oid turli yondashuvlar to'g'risida ma'lumotlar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Mustaqil ish, kompetentli yondashuv, fanlar aro, faoliyatli, tizimli, axborot-kommunikatsiyali yondashuv, metodika, ta'lim.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-iyundagi PQ 3775-sonli "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi qarorida pedagog kadrlarda kreativlik, innovatsion kompetentlikni shakllantirish va rivojlantirish bo'yicha qator vazifalar belgilandi. Shu dolzarblik asosida mamlakatimizning uzluksiz ta'lim tizimi, shu jumladan kasb-xunar ta'lim tizimi o'quv jarayoniga ilg'or innovatsion texnologiyalar va axborot-kommunikatsiya vositalarini joriy etish, o'qitish intensivligini, samaradorligini oshirish, jahon andozalariga moslashtirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu esa, o'quvchilarda umumiy kompetensiyalarini rivojlantirish orqali mustaqil faoliyatga tayyorlash, ta'lim jarayoniga innovatsion ta'lim texnologiyalarini tadbiq etish mexanizmlarining huquqiy-me'yoriy asoslari, metod, shakl va vositalarini takomillashtirish va ularning universal kompetensiyalarga ega bo'lish layoqatini oshirish mexanizmlarini takomillashtirishni taqozo etmoqda.

Mustaqil ish shaklidan foydalangan holda umumiy kompetensiyalarni shakllantirishda bilimlarni tizimlashtirish va mustahkamlash; aqliy bilish jarayonlarini rivojlantirish (diqqat, xotira, fikrlash, nutq); ta'lim va kasbiy faoliyat uchun motivatsiyani oshirish, o'z-o'zini tashkil etish va o'zini o'zi boshqarishni shakllantirish amalga oshiriladi.

Ta'lim jarayonining turli omillar (iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy) ta'siri ostida rivojlanishi, odamlarning kasbiy faoliyatidagi doimiy o'zgarishlar, ayrim mutaxassisliklarning paydo bo'lishi va boshqalarining yo'qolishi, ta'lim oluvchining o'zini o'zi rivojlantirish qobiliyati ta'lim oluvchilarning mustaqil ishini bajarish jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (keyingi o'rinlarda AKT deb yuritiladi) foydalangan holda kasb-hunar ta'limi mutaxassislari tayyorlashning yangi masofaviy metodlari va turlarini vujudga keltirmoqda [1].

Bizning tadqiqotimizda ta'lim oluvchining mustaqil ishi o'qituvchi rahbarligida, o'quvchilarning umumiy bilim, ko'nikma va malakalarni rivojlantirish orqali umumiy kompetensiyalarini shakllantirishga qaratilgan axborot-loyiha texnologiyasidan foydalangan holda amalga oshiriladi. Axborot-loyiha texnologiyasi tadqiqot, fanlararo, axborot loyihalashning ayrim xususiyatlarini muvaffaqiyatli birlashtirish imkonini beradi.

Ta'lim oluvchilarning mustaqil fikrlash, yangi bilimlarni egallash ko'nikmasini rivojlantirishga qaratilgan mustaqil ishlarini amalga oshirishning pedagogik yondashuvlari va tamoyillarini ko'rib chiqamiz.

Kasb-hunar ta'limi jarayonida kompetentli, faoliyatli, fanlararo, tizimli va axborot-kommunikatsiya yondashuvlariga tayanamiz [2].

Kompetentli yondashuv. Ta'lim jarayoniga Federal Davlat ta'lim standartlarining yangi avlodini joriy etish tufayli

kasb-hunar ta'limi jarayonida kompetentli yondashuvni keng tarqatish va qo'llash mumkin bo'ldi. Kompetentli yondashuv umumiy, kasbiy kompetentsiyalarni, ta'lim oluvchilarning imkoniyatlarini shakllantirish va talabalarning ta'lim yutuqlari sifatini baholash usuli sifatida qaraladi. A.A. Verbitskiy, E.F. Zeer, I.A. Zimnyaya, A.V. Xutorskayalar kompetentli yondashuvni ta'lim maqsadlarini belgilash, ta'lim mazmunini tanlash, o'quv jarayonini tashkil etish va ta'lim natijalarini baholashning umumiy tamoyillari majmui sifatida belgilaydi [3].

Kompetentli yondashuvning asosiy tarkibiy qismi o'quv fanlarining nazariy va amaliy yaxlitligini saqlab qolgan holda fanlararo aloqalarni mustahkamlashga qaratilgan fanlararo integratsiyadir. Bunday yondashuv ta'lim oluvchilarning umumiy kompetentsiyalarini shakllantirishni ta'minlaydi. U ta'lim oluvchilarning EUMM resurslaridan foydalangan holda didaktik moslashtirilgan kasbiy vazifalarni mustaqil hal qilish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan.

Fanlararo yondashuv (R.Bar, D.Tag, L.M.Levina, V.N.Fedorova) fanlararo aloqalar asosida o'rganilayotgan fanlarning o'zaro munosabatlarida ta'lim jarayonini taqdim etish imkonini beradi. "Fanlararo aloqalar tabiatda ob'ektiv faoliyat yuritadigan va zamonaviy fanlar tomonidan ma'lum bo'lgan dialektik munosabatlarning o'quv fanlari mazmunidagi aksidir" [4].

Fanlararo aloqalar turli fan guruhlariga bo'yicha amalga oshiriladi:

- turli fanlar bloklaridagi fanlar (umumiy fanlar yoki sikllararo aloqalar);

- bitta blokda fanlar (sikl ichidagi aloqalar).

Ta'lim oluvchilarning mustaqil ishi jarayonida fanlararo vazifalarni bajarish natijalari asosida fanlararo aloqadorlik darajasini ob'ektiv baholashni amalga oshirish mumkin.

Bizning holatda, fanlararo yondashuv EUMM to'plamini yaratishni o'z ichiga oladi, uning yordamida ta'lim oluvchi turli xil EUMM interaktiv resurslaridan foydalangan holda alohida kurslar doirasida va kasbiy modul fanlari darajasida o'quv-kasbiy vazifalarni hal qilishi mumkin [5].

Faoliyatli yondashuv (L.S.Vigotskiy, V.V.Davidov, M.S.Kagan, A.N.Leont'ev, S.L.Rubinshteyn, D.B.El'konin va boshqalar) bu "shaxsning ta'lim jarayonidagi faoliyatining yetakchi roli haqidagi qoidadan iborat nazariyadir. Shaxs uchun ahamiyatli bo'lgan faoliyat qanchalik xilma-xil va samarali bo'lsa, umuminsoniy va milliy madaniyatni o'zlashtirish shunchalik samarali bo'ladi" [6].

Talabalarning asosiy faoliyat turlaridan biri bu mustaqil ish bo'lib, EUMMda uni samarali tashkil etish mumkin. M.S.Kaganing faoliyat modelini tadqiqotimizda qo'llanganida, EUMM to'plami orqali amalga oshiriladigan tarkibiy elementlarni o'z ichiga oladi:

- sub'ektlar (faoliyatni amalga oshiruvchilar): ta'lim oluvchilar jamoasi ↔ o'qituvchilar jamoasi;

- ob'ektlar, sub'ektlar faoliyati - ta'lim oluvchilarning kelajakdagi kasbiy faoliyat ob'ektlari;

- bajarilgan harakatlarning vositalari va usullari – EATM ning faoliyatli elementlari: "Ma'ruza", "Topshiriqlar", "Forum", "Lug'atlar", "Ma'lumotlar ombori" va boshqalar.

Obyektlar - sub'ektlar tomonidan yaratilgan mahsulotlar - mustaqil kompleks fanlararo vazifalarni (referat, ma'ruza, loyiha ishlari, taqdimotlar, amaliy va laboratoriya ishlari va boshqalar) bajarish natijalaridir.

Bizning tadqiqotimiz doirasidagi faoliyatli yondashuv mustaqil ishini ta'lim oluvchilarning bilish jarayonining faol ishtirokchisi bo'lgan o'quv-bilish faoliyatini tashkil etish usuli sifatida ifodalaydi. Faoliyatli yondashuvning mohiyati ta'lim oluvchilarning maqsadli, doimiy ravishda murakkablashib boradigan, kasbiy yo'naltirilgan faoliyati uchun sharoit yaratish uchun barcha metodik imkoniyatlarni yo'naltirishdan iborat [7].

Tizimli yondashuv I.V.Blauberger, A.S.Voronin, V.N.Sadovskiy, S.A.Pesotskaya, E.G.Yudin va boshqalar kabi tadqiqotchilar tomonidan ko'rib chiqilgan. Tizimli yondashuv doirasidagi ta'lim jarayoni quyidagi kontseptual g'oyalarga asoslanadi: "tizimli-qiymatli yondashuv ta'lim oluvchilarning faolligini shakllantiradi, ta'lim o'z-o'zini o'rganishga aylanadi va o'z-o'zini tarbiyalashga tizimli yondashuv o'rnatiladi".

Tizimli yondashuvga asoslanib, biz EUMM to'plamini o'zaro bog'liq elementlar tizimi sifatida ko'rib chiqamiz, ya'ni: mazmun - fanning to'liqligini aks ettiruvchi; protsessual - ta'lim oluvchilar va o'qituvchilarning bilish faoliyatining shakllari va turlarini tavsiflovchi; natijaviy - yagona tartiblangan tuzilishga ega bo'lgan, tizimni tashkil etuvchi alohida tarkibiy qismlarda mavjud bo'lmagan yangi integrativ, sifatli xususiyatlarni olish imkonini beradigan ta'lim natijalarini aks ettiruvchi [7].

Axborot-kommunikatsiya yondashuvi (L.N.Aleksandrova, I.M.Vlasova, N.V.Gerova, M.V.Kruchinin, G.A.Kruchinina, V.G.Manyaxina, I.V.Robert, I.P.Tomina va boshqalar) qo'yilgan ta'lim maqsadlariga erishish uchun ta'limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan optimal foydalanishdan iborat. Ta'lim jarayoni "talaba - o'qituvchi" axborot almashinuvi jarayonida amalga oshiriladi va, birinchi navbatda, AKT dan foydalangan holda ma'lumot almashishni o'z ichiga oladi. Ushbu yondashuvning ahamiyati "talabalarning sinf va darsdan tashqari mashg'ulotlardagi faolligini oshirishda, ilmiy tadqiqot faoliyatiga bo'lgan motivatsiyasini oshirishda hamda ba'zi hollarda o'qituvchining o'quv materiallarining multimedia to'plamini yaratish ustida ishlagan mualliflari bilan talabalarning hamfikir va ma'lum darajada hamkorlikdagi roli bilan ta'minlanadi".

Taqdim etilgan ilmiy yondashuvlarni tanlash quyidagi yondashuvlar bilan bog'liq edi:

- kasb-hunar ta'limi muassasalari ta'lim oluvchilari o'rtasida umumiy kompetentsiyalarni shakllantirishga yo'naltirilgan tuzilmani ajratib ko'rsatish, mazmunini aniqlash, axborot-loyiha texnologiyasining nazariy modelini qurish imkonini yaratish;

- EUMM dan foydalangan holda mustaqil ishlash natijasida ta'lim oluvchilarning umumiy kompetentsiyalarini shakllantirish jarayonining metodik-texnologik ta'minotini ishlab chiqishga ko'maklashish;

- pedagogik monitoringning mezonli-dagnostik apparatini ishlab chiqishga imkon yaratish [8].

Ushbu yondashuvlarning har biri umumipedagogik va mualliflik tamoyillari tizimi orqali amalga oshiriladi. Pedagogik tamoyillar - bu pedagogik texnologiyalarning asosiy qoidalari bo'lib, pedagogik o'zaro hamkorlikni amalga oshirish muvaffaqiyatini belgilaydi [9]. YU.K.Babanskiy, V.A.Slastenin va boshqa tadqiqotchilar an'anaviy ta'limga xos bo'lgan pedagogik tamoyillarni tavsiflaydilar. Ular orasida ongliklik, faollik, ko'rgazmalilik, qulaylik, yuqori darajadagi qiyinchiliklarda o'rganish, ilmiylik, jamoaviylik va individual yondashuv, muammolilik, ta'lim va tarbiya tizimining birligi, ta'limning rivojlantiruvchi funktsiyasi, ta'limga ijobiy munosabatni rag'batlantirish va motivatsiyani ajratib ko'rsatish mumkin.

Ta'lim jarayoniga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish bilan interaktivlik tamoyili, ta'limni individuallashtirish, aniqlash, ta'limni tartibga solish, muloqot qilish, ilg'or ta'lim, qayta aloqa, tashqi nazorat va o'z-o'zini baholash, nazariya va amaliyot o'rtasidagi bog'liqlik, o'quv fanlarining mehnat unumdorligini hisobga olish va mustaqil ishlarni optimal rejalashtirish, bilimlarni mustahkam o'zlashtirish kabi tamoyillarni hisobga olish zarur bo'ladi.

Mustaqil ishini tashkil etish nafaqat axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslanadi, balki an'anaviy kunduzgi ta'lim va elektron o'quv-metodik majmualardan masofaviy foydalanishni birlashtiradi.

O'rta maxsus kasb-hunar ta'limi muassasalari o'quvchilarining umumiy kompetentsiyalarini shakllantirishga yo'naltirilgan mustaqil ishlarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ularni o'qitish predmetiga aylantirish imkonini beradi. Ta'lim jarayonida AKT dan foydalanish umumiy ko'nikma va malakalarni shakllantirish samaradorligini oshiradi; o'z-o'zini tarbiyalashga hissa qo'shadigan mustaqil bilish faoliyatini rejalashtirish va tashkil etishga o'rgatadi. AKT imkoniyatlarining o'sishining eksponentsial tabiati, masofaviy ta'limning rivojlanishi ta'limni axborotlashtirish sharoitida ta'lim oluvchilarning mustaqil ish

samaradorligini oshirish uchun masofaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish imkonini beradi. Ularning mohiyati shundan iboratki, ular AKT dan foydalangan holda interfaol ta'limning yo'llari, metodlari va vositalari to'plamini o'z ichiga oladi.

Umumiy kompetentsiyalarni shakllantirish jarayoni fandan tashqari xususiyatga ega bo'lib, ta'lim oluvchilarning bilim, ko'nikma va malakalari majmuasini shakllantirishni ta'minlaydi, kasbiy faoliyatda o'z-o'zini rivojlantirish va o'z-o'zini tarbiyalash strategiyalarini shakllantirish imkoniyatini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Blauberg I.V. Problemi metodologii sistemnogo issledovaniya. - M.: Misl', 1970. - 455 s.
2. Baranova O.V. Formirovanie informatsionnoy i kommunikatsionnoy kompetentnosti budushix uchiteley nachal'nix klassov v usloviyax prikladnogo bakalavriata: dis. ... kand. ped. nauk: 13.00.08 / Baranova Olga Vladimirovna. - Nijniy Novgorod, 2017. - 219 s.
3. Babanskiy YU.K. Izbrannie pedagogicheskie trudi. / Sost. M.YU. Babanskiy. - M.: Pedagogika, 1989. - 560 s.
4. Tosheva G.D. Bo'lajak mutaxassislarni amaliy o'qitish asosida dizaynerlik faoliyatiga tayyorlash metodikasini takomillashtirish (Kasb ta'limi. Yengil sanoat mahsulotlari texnologiyasi yo'nalishi misolida) // p.f.f.d. (PhD) dis. avto. -T. -2022.-48-b.
5. Ashurova D.N. Oliy ta'lim tizimida innovatsion dasturiy-didaktik majmualar asosida o'qitishni takomillashtirish («Algebra va sonlar nazariyasi» fani misolida) // p.f.f.d. (PhD) dis. avto. -T. -2018.-50-b.
6. Klyuchnikova L.F. Formirovanie kompetentsiy v oblasti obrazovaniya u bakalavrov menedjmenta [Tekst]: dis. kand. ped. nauk: 13.00.08 Klyuchnikova Liliya Fidailevna. - Kazan', 2011. - 215 s.
7. Bashkova S.A. Razvitie profil'no-spetsializirovannix kompetentsiy studentov
8. Professional'no-pedagogicheskogo vuza: dis. ... kand. ped. nauk: 13.00.08 / Bashkova Svetlana Aleksandrovna. - Yekaterinburg, 2016.
9. Atanasyan S.L. Formirovanie informatsionnoy obrazovatel'noy sredi pedagogicheskogo vuza: avtoref. dis. ... d-ra ped. nauk: 13.00.02 / Atanasyan Sergey Levonovich. - Moskva, 2009. - 49 s.
10. Karimov A.A. Kasb-hunar ta'limida kompetentsiyaviy yondashuv asosida raqobatbardosh kadrlar tayyorlash metodikasini takomillashtirish (Yer usti transport tizimlari va ulardan foydalanish (transport turlari bo'yicha) tayyorlov yo'nalishi misolida) // p.f.f.d. (PhD) dis. avto. -T. -2019.-52-b.

Dilorom YAKIBOVA,
Termiz davlat universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: lola.yakibova68@gmail.com

TDPU dotsenti, p.f.n., X.Sanakulov taqrizi asosida

USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TECHNOLOGY CLASSES

Annotation

The article provides theoretical information about innovative technologies that can be used in technology classes. In the article, the forms and methods of using innovative technologies in technology classes are theoretically explained, and the methods of using innovative technologies in the educational process are theoretically based.

Key words: Career guidance, vocational training criterion, dimensions, innovative approach, interactive, method, training, effect, result.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ ТЕХНОЛОГИИ

Аннотация

В статье представлена теоретическая информация об инновационных технологиях, которые можно использовать на уроках технологии. В статье теоретически разъясняются формы и методы использования инновационных технологий на уроках технологии, а также теоретически обосновываются методы использования инновационных технологий в образовательном процессе.

Ключевые слова: Профориентация, критерий профессиональной подготовки, измерения, инновационный подход, интерактив, метод, обучение, эффект, результат.

TEXNOLOGIYA DARSALARIDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Annotatsiya

Maqolada Texnologiya darslarida foydalanish mumkin bo'lgan innovatsion texnologiyalar haqida nazariy ma'lumot berilgan. Maqolada Texnologiya darslarida innovatsion texnologiyalardan foydalanishning shakl va metodlari nazariy yoritilgan hamda innovatsion texnologiyalardan ta'lim jarayonida foydalanish usullari nazariy jihatdan asoslangan.

Kalit so'zlar: Kasb-hunarga yo'naltirish, kasbiy tayyorgarlik mezonlari, o'lchovlari, innovatsion yondashuv, interfaol, metod, o'qitish, samara, natija.

Kirish: Fan, texnika va ilg'or texnologiya yutuqlaridan foydalangan holda yosh avlodga ta'lim va tarbiya berishning maqsad, mazmun, uslub va vositalarini ilmiy jihatdan ta'minlash dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Fan o'qituvchisining malakasi pedagogik fanlar bilan yoritiladigan ikki qirraga ega bo'lishi lozim va u doimo **"Nima uchun o'qitish kerak"**, **"Qanday o'qitish kerak"** degan savollarga javob topishi zarur. Ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatayotgan o'qituvchilarga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o'rgatish, shuningdek, ularga pedagogik mahorat sirlarini ochib berishdan iborat.

O'qituvchilar o'zlari o'qitayotgan o'quvchilarining ruhiyatlariga mos ravishda muloqotda bo'la olish, innovatsion texnologiyalarni egallash, o'quv- tarbiya jarayonida qo'llay olishi kerak [1].

Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interfaol (innovatsion texnologiya) uslublardan foydalanib, ta'limning samaradorligini ko'tarishga bo'lgan qiziqish, e'tibor kundankunga kuchayib bormoqda. INNOVATSION texnologiyalar qo'llanilgan mashg'ulotlar o'quvchilar egallayotgan bilimlarni o'zlari qidirib topishga, mustaqil o'rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishlariga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ta'lim-tarbiya jarayonida dars samaradorligini oshirish, o'quvchilar bilimini mustahkamlash, o'quvchilarning darsga qiziqishlarini oshirishda innovatsion texnologiyalar va interaktiv metodlarni qo'llash tobora keng tus olmoqda. Bunday metodlarni qo'llash ta'lim samaradorligi va ta'sirchanligini oshiradi, o'quvchilarning o'qish motivlarini o'stiradi.

"Innovatsiya" inglizcha -innovation yangilik yaratish, yangilik ma'nolarini anglatadi. Bunda an'anaviy ta'limdagi

kabi bir xillik asosida emas, balki yangiliklar asosida ta'lim jarayonining ta'sirchanligini oshirishga qaratilgan ish shakllaridan foydalaniladi. Mashg'ulotlar jarayonida pedagogik texnologiyalarga asoslanish va innovatsiyaga intilish, o'quvchilarni faollashtirishga qaratilgan turli interaktiv metodlardan foydalanish ta'lim maqsadini muvaffaqiyatli amalga oshirishga yordam beradi.

Tahlil va natijalar. Innovatsion texnologiyalardan foydalanishning shakl va metodlari.

Ta'lim jarayonini innovatsion metodlardan foydalanib tashkil etish uchun, avvalo, darsning rejasi va loyihasi aniq ishlab chiqilishi zarur.

Bu uslublarning o'ziga xosligi shundaki, ular faqat pedagog va o'quvchilarning birgalikda faoliyat ko'rsatish orqali amalga oshiriladi.

Bunday pedagogik hamkorlik jarayoni o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularga:

- O'quvchining dars davomida befarq bo'lmaslikka, mustaqil fikrlash, ijod qilish va izlanishga majbur etilishi;
 - O'quvchilarning o'quv jarayonida fanga bo'lgan qiziqishlarini doimiylikni ta'minlanilishi;
 - O'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishlarini mustaqil ravishda xar bir masalaga ijodiy yondashgan holda kuchaytirilishi;
 - Pedagog va o'quvchilarning hamkorlikdagi faoliyatini doimiy ravishda tashkil etilishlari kiradi.
- Ta'lim-tarbiya jarayonlarida yangi pedagogik texnologiyalarini qo'llashda o'tmish allomalarimizning g'oya va qarashlaridan foydalanish o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalashni yanada samarali bo'lishini ta'minlaydi [2].

Bunday natijaga erishish o'quv jarayonida Innovatsion va axborot texnologiyalarni qo'llashni taqozo etadi. Texnologiyalar juda xilma-xildir.

Zamonaviy o'qituvchi o'quvchilar o'rtasida o'zaro munosabatlarni yo'lga qo'ya olish, bolalar jamoasida ijtimoi-psixologik mexanizmlardan foydalanishni bilishi zarur. Jamiyat tomonidan qo'yilgan talablar bilan bir qatorda o'qituvchi o'z faoliyatidan tevarak atrofidagi kishilar, maktab ma'muriyati, hamkasblari, o'quvchilar va ularning ota-onalari undan nimalarni kutishni ham esdan chiqarmasligi lozim.

Boshlang'ich ta'lim dars jarayonida **Innovatsion texnologiyalarni** qo'llash o'quvchilar ta'lim-tarbiyasiga ijobiy natijalar beradi. Dars loyihasini tuzishda o'qituvchi o'zining ish shakllari va o'quvchilarning ko'nikmani egallash jarayonidagi ishlari doirasini aniq belgilab olishi lozim. Shuningdek, qanday o'qitish metodlaridan foydalanishi ham muhim ahamiyatga ega.

O'qitish metodi – ko'zlangan maqsad, yoki rivojlantirilgan aniq bir maqsadga erishish yo'lidagi amallar ketma-ketligidir.

“Interaktiv”- inglizcha so'z bo'lib, “o'zaro harakat qilmoq” degan ma'noni bildiradi.

Interfaol ta'lim –bu:

- Doimiy muloqatga asoslangan metodlar tizimi;

- Birgalikda o'qish va faol ishtirok etishdir. Bu - o'zaro harakat, ya'ni hamkorlik asosida o'qitish demakdir.

Buyuk faylasuf Konfutsiy 2500 yil oldin shunday degan:

“Eshitganimni yoddan chiqaraman, ko'rganimni eslab qolaman, mustaqil bajarsam tushunib yetaman”[3].

Biz darslarda o'quvchilar bilan birgalikda, juftlikda, guruhlarda ishlashda juda ko'plab interaktiv metod va mashqlardan - “Guruhlarda ishlash”, “Taqdimot», yangi mavzuni bayon qilishda “Kichik ma'ruza”, “Rolli o'yin”, “Aqliy hujum”, “Charxpalak” metodlaridan va “Hamma, hammaga o'rgatadi”, “Mevalar salati”, “Impuls” “Hayot yo'li”, “Vaziyatlar” “Aql charxi” mashqlaridan foydalanishimiz mumkin. Bunda o'quvchilar ta'lim olish jarayonida guruhlarda, hamjihatlikda ishlaydilar, mustaqil bajaradilar va eslab qoladilar. Bunda birinchi navbatda o'quvchilarda —do'stona kelishuv» va —hayotiy ko'nikmalar shakllantiriladi.

“Do'stona kelishuv” - intizom, faollik, o'zoro hurmat, o'ng qo'l qoidasi, ijodkorlik, ijodiy jarima, reglament (aniq, qisqa, lo'nda fikrni bayon qilish)

“Hayotiy ko'nikmalar” –muloqat qila olish, ijodiy fikrlash, stress holatdan chiqib ketish, his-tuyg., ularni jilovlay olish, muammolarni hal qila olish, o'z-ozini tahlil qila olish, qaror qabul qilish, tanqidiy fikrlash.

Quyida ana shunday metodlardan ayrimlarini e'tiboringizga havola etamiz.

“Charxpalak” metodidan ona tili darslarida “So'z turkumlari” mavzusini mustahkamlashda foydalanish mumkin. Bunda o'quvchilarni istalgan metodingiz bilan guruhlariga bo'lib olishingiz mumkin. Masalan, “Mevalar salati”, “Guruhlariga bo'lishda

xatti-harakat”. O'qituvchi guruhlariga qog'oz tarqatadi va har bir guruhga topshiriq beriladi. 1-guruh ot so'z turkumiga kiruvchi so'zlarni, 2-guruh sifat so'z turkumiga kiruvchi so'zlarni, 3-guruh fe'l so'z turkumiga kiruvchi so'zlarni, 4-guruh son so'z turkumiga kiruvchi so'zlarni yozadilar. Ularga vaqt beriladi, vaqt tugagach, guruhlar qog'ozlarini almashtiradilar, ya'ni bir-birlari bilan, o'z-o'zidan savollar ham almashadi, endi o'quvchilar boshqa guruh yozgan so'zlarni yozmasdan boshqa so'zlar topib yozishlari talab etiladi. Shu tariqa qog'ozlar —Charxpalak” misoli aylanib keladi. Bu metod o'quvchilarni juftlikda ishlashga, bir-birining fikrini tinglashga, so'z turkumlarini farqlay olishiga, ijodiy fikrlashga, barcha o'quvchilarning faol qatnashishlariga yordam beradi.

“Hamma, hammaga o'rgatadi” mashqidan foydalaish boshlang'ich sinflarda ham qo'l keladi. Buni barcha fanlarga moslab o'tkazish mumkin. Matematikada mustahkamlash darslarida o'qituvchi mavzularga doir ma'lumotlarni qisqacha yozib keladi. Masalan, uzunlik birliklariga millimet, santimetr, detsimetr, kilometrlar kiradi. Hamma tomonlari teng to'rtburchak kavadrat deyiladi va hokazo. Bu ma'lumotlar o'quvchilarga tarqatiladi. Ular o'zlaridagi ma'lumotlarni o'qib, o'rganadilar. Ma'lum vaqtdan keyin yonidagi o'rtog'i bilan bir-birining ma'lumotini o'rganadi.

Belgilangan vaqt tugagach, 4 ta o'quvchi bir biriga ma'lumotlarini o'rgatadilar. O'qituvchi tomonidan vaqt belgilanib, vaqt tugaganligi, endi yonidagi sherigiga o'rgatishini eslatib, aytib boradi. Mashq tugagach, o'qituvchi quyidagi savollar bilan o'quvchilarga murojaat qilishi mumkin: ushbu mashq sizga nimasi bilan yoqdi va nimalari foydali bo'ldi? (O'quvchilar o'z javoblarini aytadilar).

- Bu mashqda siz uchun nima osonroq bo'ldi, o'zingiz o'qib o'rgananganingizmi yoki boshqaga ma'lumot berganingizmi?

Bu mashq orqali o'quvchilar o'tilgan mavzularni yodga oladilar. O'zlashtirmagan o'quvchilar bo'lsa, ular ham bilib oladilar.

— “Aql charxi” usulida o'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlari, nutqi rivojlanadi, tez va to'g'ri javob berish malakasi shakllanadi. Bu mashqda ikki yoki uchta o'quvchidan iborat guruhlar ishtirok etadi. Birinchi o'quvchi mavzuga oid terminlardan birini aytadi, ikkinchi o'quvchi birinchi o'quvchi aytgan terminni qaytaradi va o'zi ham bitta termin aytadi. Uchinchi o'quvchi avvalgi ikkita terminni qaytaradi va bitta termin qo'shib aytadi. Navbat birinchi o'quvchiga keladi. Qaysi o'quvchi adashib ketsa yoki, aytilgan terminni qaytarib aytga, o'yindan chiqadi. Bu o'yinni tashkil etishda – maqsad aniq bo'lishi va o'quvchilarning qaysi bilim, ko'nikma va malakalarni egallashlariga e'tibor qaratilishi lozim. Masalan: ot – so'z turkumiga tegishli so'zlarni aytning:

1-o'quvchi: bulbul.

2-o'quvchi: bulbul-qarg'a.

3-o'quvchi: bulbul - qarg'a - mushuk.

1-o'quvchi: bulbul-qarg'a-mushuk- ota.

2-o'quvchi: bulbul-qarg'a-mushuk-ota-opa.

3-o'quvchi: bulbul-qarg'a-mushuk-ota-opa-uka va hokazo

Xuddi shu taxlitda —So'z turkumlari», —Otlarning egalik qo'shimchalari bilan qo'llanilishi», —Otlarning kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanilishi», —Ot yasovchi qo'shimchalar» va boshqa mavzularni o'rganishda ham bu mashqdan foydalanish mumkin. Bu mashqlar takrorlash va umumlashtirish darslarida qo'l keladi. Darslarda bunday metodlarni qo'llash bola shaxsiga munosabatni yanada yaxshilaydi, turli xarakterdagi bolalar bilan ham til topa olishni uddalaymiz. Ular guruhlarda ishlash orqali bir birlarining fikrlarini tinglaydilar, ma'qullaydilar va hamjihatlikka o'rganadilar.

Ta'lim-tarbiya jarayonida dars samaradorligini oshirish, o'quvchilar bilimini mustahkamlash, o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishlarini oshirishda innovatsion texnologiyalar va interaktiv metodlarni qo'llash bilan birgalikda turli ko'rgazmali qurollardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Bunda ayniqsa qo'lda, ijodkorlik bilan tayyorlangan ko'rgazmalar muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, ana shunday ko'rgazmalardan biri oddiy daraxt shoxining rasmi chizilgan plakat bo'lib, uning shoxlariga gullarni, qushlarni, mevalarni joylashtirish mumkin. Bu qo'lda tayyorlangan ko'rgazmadan barcha fanlarda o'z o'rinda foydalanish mumkin. Bu ko'rgazma orqali o'quvchilar fanlarning bir-biriga o'zaro bog'liqligini, vatanning muqaddasligini, tabiatni sevishni, jonivorlarni asrashni o'rganadilar. Quyida ana shunday ko'rgazmalardan namuna keltirilgan: Masalan,

matematika darslarida gullardan foydalanganimizda mashqni shunday davom ettirish mumkin. Gullarning bir tomoniga matematika faniga oid savollar yozilgan bo'ladi, ikkinchi tomoniga esa bo'g'inlar yozilgan O'quvchilar gullarning bir tomoniga yozilgan matematikaga oid savollarni o'qiydilar va bo'g'inli tomonini daraxt shoxiga qistiradilar. —Kimki savollarga to'g'ri javob bersa, daraxtning gullashiga yordam beradi.» – degan gaplar o'qituvchi tomonidan aytiladi.

Xulosa. Shu tariqa daraxt shoxlaridagi gullarda bo'g'inli so'zlar hosil bo'ladi.

Hozirgi misolimizda "Keksalarni e'zozlash yili" hosil bo'ldi. Bu mashqning nomi "Daraxtimiz gullasin" deb nomlanadi. Buni bahor faslidagi darslarimizda qo'llasak bo'ladi. Bundan tashqari kuz faslida mevalardan foydalanib, "Meva terish" mashqi bilan, qish faslida esa qush rasmidan foydalanib, "Qushlarga yordam" nomlari bilan ham foyda-

lanilsa bo'ladi. Darslarning samaradorligini oshirish, o'quvchilarning bilim darajalarini boyitishda darslarda turli interfaol metodlardan foydalanish yaxshi samara beradi. O'quvchilarda bilimga ishtiyoq uyg'otadi. O'quvchilar darsga puxta hozirlik ko'rishga intiladilar. Bunday usullar darsning qiziqarliligini va ta'sirchanligini oshiradi, o'quvchilarni ta'lim jarayonining faol subyektlariga aylantiradi. O'quvchilarning mustaqil bajarib, tushunib yetishlari uchun turli interaktiv metodlar va mashqlardan foydalanishimiz mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish mumkin, Texnologiya darslarida interfaol metodlardan foydalanish o'quvchi yoshlarda fanga bo'lgan qiziqishlarini, kasb-hunarga bo'lgan intilishlarini, fanlararo kreativ tafakkurlarini shakllantirish nazariy asoslangan. Ushbu maqoladan boshlang'ich sinf o'qituvchilari, oliy o'quv yurti talabalari foydalanishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Sanaqulov X.R., Xodiyeva D.P., Satbayeva M. «Mehnat va uni o'qitish metodikasi». Darslik.-Toshkent: TDPU, 2015-y.
2. Mavlonova R. A., Sanaqulov X.R., Xodiyeva D.P. Mehnat va uni o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. -Toshkent: TDPU, 2007-y.
3. Sanaqulov X.R., Xodiyeva D.P. Boshlang'ich sinflarda qog'ozdan amaliy ishlar. O'quv-metodik qo'llanma. -Toshkent: Navro'z, 2013-y.
4. Jumaboyeva M. Umumiy o'rta ta'limda kasbga yo'naltirish ishlarining tuzilmasi va mazmuni. Andijon qishloq xo'jaligi instituti, 2014. – 21-b.
5. Mardanov D. Maktabda kasbga yo'naltirish ishlari. - Nukus. 2013. – 182-b.
6. Muhitdinova M.H. Texnologiya taraqqiyot rivojlanishidir. NamDU, 2019-y.
7. Bekmurodova S. Texnologiya fanini o'qitishda yangicha yondashuv.T.: 2017-y.
8. Sharipov Sh.S., Qo'ysinov O.A va boshq..Texnologiya fanini o'qitish va psixologik xizmatni tashkil etishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish. O'qituvchilar uchun meodik qo'llanma.-T.: „Muhammad poligraf“ MCHJ, 2017-y.